

Doktori (Ph.D.) értekezés

KATONA CSETE

A VARÉG-RUSZOK ÉS A STEPPEI NÉPEK VISZONYA A VIKING KORBAN (9–11.
SZÁZAD KÖZEPE)

**DEBRECENI
EGYETEM**

DEBRECENI EGYETEM

BDT

2019

A VARÉG-RUSZOK ÉS A STEPPEI NÉPEK VISZONYA A VIKING KORBAN (9–11.
SZÁZAD KÖZEPE)

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelem tudományágban

Írta: **Katona Csete**

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi- és Néprajzi doktori iskolája
(Történelem programja) keretében

Témavezető: Dr. ....
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr. ....
tagok: Dr. ....
Dr. ....

A doktori szigorlat időpontja: 200... .

Az értekezés bírálói:

Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. ....
tagok: Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: 200... .

„Én Katona Csete teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Debrecen, 2019. 08. 30.

Katona Csete

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés. A témaválasztás indoklása és a célkitűzések	4
A viking-nomád (és skandináv-magyar) kapcsolatok szakirodalma	10
A forrásbázis és a kutatás módszertana	16
Írott források	16
Régészeti leletanyag.....	26
Módszertan	26
A viking-nomád kapcsolatok előzményei és kezdetei	27
Háborúban a nomádokkal	46
Kazár-rusz háborúk	47
Magyar-rusz háborúk.....	51
Besenyő-rusz háborúk.....	58
Egyéb nomád-rusz összecsapások.....	63
Összefoglalás	65
Kereskedelem a nomádokkal	66
A vízi utak	66
Kereskedelem a Volga térségben.....	73
Kereskedelem a Dnyeper térségben.....	79
Összefoglalás	93
Hadi együttműködés a nomádokkal.....	94
A kíséret.....	95
Kijevi Rusz	96
Bizánci Birodalom.....	100
Kazár Kaganátus	103
Magyarország.....	108
Régészeti emlékek és történeti vonatkozásaik	112
Összefoglalás	127
Vallás és szokások	128
Források és problémák.....	130
A pogány vallások hasonlóságai.....	131
Hitbéli változások	137
Gyakorlati változások	140

Kevert szokások	142
Korábbi tapasztalatok.....	145
Összefoglalás	146
Kommunikáció a nomádokkal	147
Nyelvek Kelet-Európában	148
Beszéd nélküli kommunikáció.....	150
Fordító-tolmácsok	152
Közvetítői nyelv használata	155
Egymás nyelvének elsajátítása	157
Összefoglalás	164
A Magyar Királyság és a vikingek	164
A magyarországi varég-rusz testőrség.....	166
Örvar Odds saga és a Képes Krónika.....	173
Összegzés	192
Bibliográfia	202
Rövidítések.....	202
Források	202
Szakirodalom	206
Absztrakt.....	236
Summary	237
Mellékletek	238
Térképek.....	238
Képek.....	243

Bevezetés. A témaválasztás indoklása és a célkitűzések

Előszó. Tanulmányaim alatt történelmi kutatásaim középpontjában mindvégig a középkori Skandinávia állt. Már az alapképzésen, majd később mindkét mesterképzésen (DE-BTK Történelem, University of Iceland *Viking and Medieval Norse Studies*) ebből írtam szakdolgozatomat. Elsősorban a skandináv történelem eseményeivel és primer forrásaival – az izlandi sagákkal – foglalkoztam. A második (izlandi-dán) mesterképzés során tanultam a sagák irodalmi és kézirati tanulmányozásához elengedhetetlen óészaki és (modern) dán nyelven. Különböző ösztöndíjakkal elnyert kutatóutak során együttműködtem már az izlandi Régészeti Intézettel (*Fornleifastofnun Íslands*) a reykjavíki Árni Magnússon Intézettel, illetve ugyanazon Intézet koppenhágai kirendeltségével, az Aarhusi Egyetem középkori kutatócsoportjával (*Forskningsenhed for Europæisk Middelalder*), valamint kutatásokat folytattam az észtországi Tartu egyetemének professzorával, Dr. Daniel Sävborggal. Később a külföldi mesterképzésen és doktori képzésem elején folytatott kutatásaimat a magyar kutatói közegben is közreadtam. Az OTDK-n első helyezést elért dolgozatomat is középkori skandináv témában írtam az írott latin és óizlandi nyelvű középkori Északkal foglalkozó forrásokban megjelenő tárgyak szimbolikájáról és az ajándékozási szertartásokban játszott szerepéről. A Debreceni Egyetemen megkezdett doktori kutatásaim első évét is ebben a témakörben folytattam, valamint a kutatás anyagi kultúrához való szoros kötődése miatt az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen (a debreceni képzéssel párhuzamosan) régészetet tanultam. Emellett konferenciákon vettem részt Izlandon, Dániában, Lengyelországban, Észtországban, az Orkney-szigeteken, Angliában és Norvégiában. Elsősorban tehát a nemzetközi – skandináv és angolszász – szakmai vérkeringésben való részvétel volt a célom, ez azonban egy idő után a hazai viszonyok közepette nehézkessé vált.

Emellett felfigyeltem arra is, hogy bár nagy érdeklődés övezi az angolszász kutatói körökben, a skandinávok kelet-európai vonatkozásai (részben a helyi történelem és nyelvek felületes ismeretéből adódóan) nem kapnak elég figyelmet a nyugati kutatásban. A másik oldalról nézve pedig, Magyarországon mindössze néhány (többségében fiatal) kutató van, akik skandináv – tipikusan viking – történelemmel foglalkoznak. Érdeklődésem így egyre inkább a skandinávok keleti kapcsolatai felé fordult, melyek a steppei és kimondottan a magyar történelem és történészkeg számára is lényeges tanulságokkal szolgálhatnak. A skandináv vonalú érdeklődést azonban jelen dolgozatban is mindvégig fenntartottam: a kiinduló pont és az eredmények is elsősorban skandináv vonatkozásban értelmezendők. Ez azt jelenti, hogy bár a dolgozat a témakör természetéből fakadóan érinti az orosz történelem korai periódusának

fontos eseményeit,¹ az orosz (de legfőképpen a klasszikus szovjet) történetírás eredményeitől független, alternatív megközelítésből tárgyalja a „ruszok” történetét. A steppe történetét is ezen a „skandináv” szűrőn keresztül vizsgáltam. A célom semmiképpen sem az volt, hogy egy általános körképet adjak a steppe történetéről. Ennek – csakúgy, mint az orosz történelem részkérdéseinek – vizsgálatához ugyanis külön kutatókra lett volna szükség. Ebből eredően az orosz és a steppei nomád történelem vonatkozásában sem kívántam részkérdésekbe bocsátkozni vagy teljesen új nézőpontot kialakítani. A dolgozat tehát nem egy általános steppe vagy korai rusz történet, hanem egy skandinavisztikai szempontú tézis a steppe történetének „viking” vonatkozásairól. A dolgozat ennek fényében elsősorban a skandináv és angolszász szakma diskurzusán belül igyekszik állást foglalni, és annak a kutatói miliőnek az eredményeire épít. Ebben a tekintetben a dolgozat fontos ürt tölt be: a skandináv történelem szakértői még nem vizsgálták a steppét „viking” szemszögből, és azzal a kelet-európai történelem tanulmányozásához szükséges háttérrel (és nyelvtudással) sem rendelkeznek, melyekkel egy magyar hallgató fel van vértézve. Ennek megfelelően a dolgozat legfontosabb részei külön (rész)tanulmányok formájában angol nyelven is megjelentek vagy megjelenés alatt állnak. Mivel azonban a magyar szakma nézőpontjának szélesítéséhez is szeretnék hozzájárulni, a legalkalmasabbnak az tűnt, ha a dolgozat egészét magyar nyelven, a hazai közönség számára is elérhetővé teszem.

Bevezetés. A korai középkor folyamán Skandinávia és a kelet- vagy köztes-európai térség mind politikai-, mind gazdasági- és kulturális értelemben szoros kapcsolatokat ápolt. A két régió története közötti párhuzamok is jelentősek voltak: mindkét területen nagyjából hasonló mederben és egy időben – az ezredforduló körül – zajlott le a keresztényesítés folyamata és a korai államszerveződés. Később az írásbeliség is egyidőben fejlődött Észak- és Kelet-Európa keresztény monarchiáiban. Ezekre a párhuzamokra a modern történetírás is felfigyelt.² Analóg társadalmi fejlődésre utaló struktúrákat már az ezredfordulót megelőző időszakban is megfigyelhetünk: a pogány magyarok és vikingek támadásai a 9–10. század során például ugyanolyan megpróbáltatások elé állították a kontinens nyugati felén élőket.

---

¹ Két fogalom tekintetében szeretnénk elkerülni az anakronizmus vádját. A „ruszok” korai története mindig is az „orosz” történelem kezdetéhez kötődött az orosz történetírásban. Az „orosz” jelző dolgozatban való előfordulásai ennek a történelmi szemléletnek a fényében értelmezendők, ám semmiképpen sem egyenértékűek azzal a nézettel, hogy a ruszok oroszok vagy az oroszok elődei lettek volna (mint ahogy az egyébként számos forrásközlésben és fordításban megjelenik). Az „Oroszország” terminust szintén nem politikai értelemben, hanem pusztán földrajzi fogalomként használjuk a dolgozatban.

² Lásd pl. Nora Berend (szerk.), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' 900–1200* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); Ildar H. Garipzanov (szerk.), *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200)*, *Medieval Texts and Cultures of Northern Europe*, 26 (Turnhout: Brepols, 2011).

A párhuzamok mellett a korszakban Skandinávia és Kelet-Európa közvetlen kapcsolatokat is fenntartott egymással. A 9–11. századi forrásokban a Skandináviából kirajzó és „keleten” tevékenykedő – varégoknak vagy ruszoknak nevezett – „vikingek” a térség számos népével és kultúrájával kapcsolatba kerültek. A kutatás a varég-ruszok leglényegesebb teljesítményének a mai Ukrajna, Fehéroroszország és az Orosz Föderáció embrió államának tekintett Kijevi Rusz megalapítását tartja. Az első „orosz földön” létrejött szláv államalakulat megalapításában játszott skandináv szerepvállalás majd egy évszázadon keresztül politikai nézetektől terhes viták tárgyát képezte az orosz és a nemzetközi történetírásban is. A vita leginkább a „normannista–anti-normannista” szembenállásként híresült el.³ A kelet-európai vikingek történetének feltérképezésében a fókusz mindvégig a szláv–skandináv viszony körül forgott, mely magában foglalta a ruszok szláv, avagy skandináv etnikummal való azonosíthatóságát.

Sajnálatos módon a ruszok más kultúrákkal való érintkezése ennél jóval kevesebb figyelmet kapott. Ez különösen igaz a kelet-európai steppe népeivel fenntartott kapcsolatokra.⁴ Számos okát tételezhetjük fel annak, hogy a különböző nomád népek és a skandinávok közötti viszonyrendszer ez idáig miért nem tartott számot nagyobb kutatói érdeklődésre. Egyrészt a nemzeti történetírások hagyományos hozzáállásának köszönhetően általában egy adott ország történései elsősorban saját országuk történetével foglalkoznak. A mi esetünkben ez a skandináv országok és a kelet-európai államok kutatóit érinti, akik között az együttműködés gyakran a nyelvi korlátok miatt már a kezdeti mederben elhal. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne lennének vagy ne lettek volna korábban közös projektek, konferenciák vagy vitatémák.⁵ Az viszont tény, hogy a politikai fejlődés révén a volt Szovjetunió országaiban – ahol a vikingek megtelepedtek –, a nyugati kutatók számára nehéz volt hozzájutni publikált anyagokhoz, máskor

³ A vitáról: Adolf Stender-Petersen, „The Varangian Problem”, in Uő: *Varangica* (Aarhus: B. Lunos, 1953), 5–20; Knud Rahbek Schmidt, „The Varangian problem. A brief history of the controversy”, in *Varangian Problems. Scando-Slavica Supplementum I*, szerk. Knud Hannestad et al. (Copenhagen: Munskgaard, 1970), 7–20; Leo S. Klejn, „The Russian controversy over the Varangians”, in *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*, szerk. Line Bjerg – John H. Lind – Søren M. Sindbæk (Aarhus: Aarhus University Press, 2013), 27–38; Charlotta Hillerdal, „Vikings, Rus, Varangians. The „Varangian Problem” in View of Ethnicity in Archaeology”, *Current Swedish Archaeology* 14 (2006), 87–108. Magyar nyelven: Mordovin Maxim, „A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig”, *Korall* 7 (2006) no. 24–25, 118–162.

⁴ Ezt a Kijevi Rusz magyarországi szakértője Font Márta is kiemeli: Font Márta, *Oroszország, Ukrajna, Rusz* (Budapest: Balassi, 1996), 15–16; Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula, *Oroszország története* (Budapest: Maccenas, 1997), 15.

⁵ Lásd például a *Norwegian Archaeological Review* 1969 és 1973 kötött megjelent számainak hasábjain folytatott diskurzust. Daniil Avdusin, „Smolensk and the Varangians according to Archaeological Data”, *Norwegian Archaeological Review* 2 (1969), 52–62; Charlotte Blindheim, „Comments”, *Norwegian Archaeological Review* 3 (1970) 113–115; Ella Kivikovski, „Comments”, *Norwegian Archaeological Review* 3 (1970), 115–117; Johann Callmer, „Comments on Daniil Avdusin Smolensk and the Varangians according to Archaeological Data”, *Norwegian Archaeological Review* 4 (1971), 65–68; Leo S. Klejn, „Soviet Archaeology and the Role of the Vikings in the Early History of the Slavs”, *Norwegian Archaeological Review* 6:1 (1973), 1–4; Gleb S. Lebedev – Vladimir A. Nazarenko, „The Connections between Russians and Scandinavians in the 9th–11th Centuries”, *Norwegian Archaeological Review* 6 (1973) no. 1, 5–9; Vasily A. Bulkin, „On the Classification and Interpretation of Archaeological Material from the Gnezdovo Cemetery”, *Norwegian Archaeological Review* 6 (1973) no. 1, 10–13.

pedig egy-egy kérdéskör meghatározásánál az eltérő tudományos módszertani fejlődés okozott problémát. A másik, nyelvi és kulturális gáthoz kapcsolódó indok, hogy a steppei népek és a vikingek kutatói ritkán érdeklődnek behatóan a másik kutatási területe iránt, mivel természetszerűleg más nyelvi-történeti képzésben részesülnek.

A mulasztás ugyanakkor eredhet egyszerű érdektelenségből is. A vikingkutatók többsége a mai napig a skandinávok nyugati tevékenységének feltárását részesíti előnyben, míg a kelet-európai jelenlét – diszciplínáktól függetlenül – jóval kevesebb figyelmet kap. Ez azért sajnálatos, mert az európai orosz területeken jóval több skandináv tárgyat találtak a régészek, mint az összes nyugati területen összesen. Jelen állás szerint valószínűnek tűnik, hogy a vikingek kelet-európai jelenléte lényegesebb, és sokkal nagyobb volumenű volt, mint a nyugat-európai.⁶

A másik oldalról a téma mellőzése sokáig politikai indíttatásokból fakadt. Az anti-normannista orosz (és ukrán) kutatók igyekeztek a skandinávok szerepét minimálisra csökkenteni a Kijevi Rusz megszületésében és korai működtetésében. Ebből kifolyólag skandináv–nomád (török) kapcsolatok kutatására lehetőség sem volt, mivel a ruszokat kizárólag szlávokkal azonosították.⁷

Az utóbbi évtizedek történetírása sem foglalkozott behatóan a kérdéskörrel, csupán részkérdésekről születtek munkák kiragadva egy-egy folyamatot a teljes történeti képből. Példának okáért több kísérlet is született az első rusz államkezdemény, a 8. századtól működő Rusz Kaganátus lokalizálására.⁸ A ruszok kazárokkal és volgai bulgárokkal folytatott kereskedelmét pedig sok numizmatikus és történész a viking–iszlám kapcsolatok történetén belül vizsgálta, jelét sem adva a felismerésnek, hogy muszlim kötődéseik ellenére a kazárok és a volgai bulgárok is török eredetű, nomád (vagy fél-nomád) népek voltak.⁹

---

⁶ Fedir Androshchuk, „The Vikings in the East”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 517–542.

⁷ Michael Hrushevsky, *A History of Ukraine* (New Haven: Yale University Press, 1948), 42–44, 72–74; B. D. Grekov – Cserepnin L. V. – Pasuto V. Ty., szerk. *Ocserki isztoriji SZSZSZR IX–XIII. vv.* (Moszkva: Izd. Ak. Nauk, 1953), 76–79; A. B. Ribakov, *Kijenszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII. vv.* (Moszkva: Nauka, 1982), 55–60; V. Ty. Pasuto, *Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi* (Moszkva: Nauka, 1968), 21–30, 49–50, 91–98, 107–110; A. Ny. Szaharov, *Diplomatijja Drevnyej Ruszi* (Moszkva: Misl, 1980); P. P. Tolocsko, *Drevnyaja Rusz. Ocserki szocialno-politicseszkaj isztorii* (Kijev: Naukova dumka, 1987), 14–24; L. Ny. Gumiljov, *Drevnyaja Rusz i velikaja sztep* (Moszkva: Misl, 1989), 152–163, 190–295; vö. A. V. Nazarenko, *Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah. Mezsgyiszciplinarnije ocserki kulturnih, trgovih, polityicseszkih szvjazej IX–XII. vekov* (Moszkva: Jaziki Ruszkoj Kulturi, 2001), 11–14 és M. V. Szverdllov, *Domongolszkaja Rusz. Knyjaz i knyazseszkaja vlasztv na Ruszi VI – pervoj tretyi XIII vv.* (Szentpétervár: Akagyemiceszkij projekt, 2003), 93–95.

⁸ Peter B. Golden, „The Question of the Rus’ Qaganate”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 85–97; Bollók Ádám, „„Inter barbaras et nimiae feritatis gentes”. Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok”, *Századok* 138 (2004) no. 2, 349–380; James E. Montgomery, „Vikings and Rus in Arabic Sources”, in *Living Islamic History. Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand*, szerk. Yasir Suleiman, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010), 163–164; Ildar H. Garipzanov, „The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos”, *Ruthenica* 5 (2006), 7–11; Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 20, 26–28.

⁹ Példaként lásd az alábbi tanulmánykötet esszéit: Elisabeth Piltz (szerk.), *Byzantium and Islam in Scandinavia. Acts of a Symposium at Uppsala University June 15–16 1996* (Jonsered: Paul Åströms Förlag, 1998).

A kérdés tehát megérett egy új feldolgozásra, ami nem csak új nézőpontot teremt – azaz a rusz–nomád viszonyban a skandináv–nomád kapcsolatokat keresi –, de szintézist is igyekszik teremteni. A dolgozat fő célkitűzése egy összefüggő kép megalkotása a skandináv világ steppei népekkel fenntartott kapcsolatairól a kereskedelem, a hadviselés, a kultúra és a kommunikáció terén. Noha természetesen az ellenségeskedésnek is helyet kell adnunk egy átfogó feldolgozásban, az említett területek mindegyikén megfigyelhető és kihangsúlyozásra kerül a két csoport (skandináv és nomád) közötti együttműködés.

A kronológiai keretet a Viking Kor bevett datálása szerint a 9. századtól a 11. század közepéig adtuk meg (800k–1050k). Ennek oka, hogy a skandináv jelenlét Kelet-Európában a 8. század közepétől már adatolható, és a 9. század (vagy a 8. század vége) a kezdő időszaka a nomádokkal való kapcsolatfelvételnek is. A 11. század közepét követően viszont, ahogy az északi államok megszilárdultak és betagozódtak Európa rendjébe, a skandinávok „viking életmódja” megváltozott. Ez azzal is járt, hogy a tárgyalt időszak végére a vikingek kelet-európai jelenléte visszaszorult; itt tevékenykedő csoportjaik visszatértek Skandináviába,¹⁰ az ott tartósan megtelepedők pedig elszlávosodtak. A Viking Kor kronológiai kereteit csak néhány indokolt esetben fogjuk túllépni.

A kutatás időintervallumának meghatározása nagyjából azt is körülírja, hogy mely népekkel való kapcsolatok kerülnek elemzésre. A viking–nomád érintkezések első szakaszára a 9. századtól vannak írásos bizonyítékaink. Ekkor az európai orosz területeket sávokra osztó erdőöv szélétől kezdve délre az ún. steppe öv végéig számos nomád nép élt. Különös fontosságot a volgai bulgárok és a kazárok kaptak a „viking történelem” ezen időszakában. A 9. század közepétől és a 10. századtól a dél-orosz steppét lakó magyarok, valamint a besenyők is kapcsolatokat tartottak fenn a Dnyeper középső folyása mentén létrejött rusz erődökkel. Ez a négy (többségében) nomád vagy fél-nomád életformát folytató nép az, melyek a dolgozat gerincét adó vizsgálat tárgyát képezik. Természetesen olykor más népek – úgymint az úzok, burtászok vagy baskírok – is szerepelnek a vizsgálat alanyai között, ám a forrásanyag foghíjasságából adódóan kevesebbszer. A fentebb említett ruszbeli skandináv asszimiláció miatt a dél-orosz steppét a 11. századtól elfoglaló kunok (egyetlen forrástól eltekintve) érthető módon kimaradtak a vizsgálatból.

Külön említést érdemel azonban a viking–magyar viszony, ez ugyanis egy rövid, alig több mint fél évszázados periódustól eltekintve nem tartozna hivatalosan a viking–nomád kapcsolatok témaköréhez, tekintve, hogy kárpát-medencei megtelepedése folytán a magyarság

---

¹⁰ Anne Stalsberg, „The Scandinavian Viking Age Finds in Rus’. Overview and Analysis”, *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission* 69 (1988), 448–471 (itt: 470).

hamar feladta „nomád” életformáját. Ez nem indok azonban arra, hogy a honfoglalás utáni skandináv/rusz–magyar kapcsolatokat ne tárgyaljuk, azok ugyanis még jócskán beleesnek a Viking Kor időszakába. Mivel a magyarság az említett nomád népek közül egyedüliként alapított tartós, a mai napig fennálló államot, úgy véljük, hogy ez a „különutasság” nem hogy kizárja, hanem egyenesen indokolja, hogy kitüntetett figyelemmel viseltessünk iránta. Magyarországon egyetemes történelemmel foglalkozó kutatóként a hazai történetírás számára fontos külföldi vonatkozások felderítését egyébként is feladatunknak érezzük. Ennek értelmében a skandináv–magyar kapcsolatok is helyet kaptak az elemzésben.

A dolgozat témaválasztásával két távoli kutatói miliő összekötése is célunk volt. Magyarországon Kmoskó Mihály rendkívüli gyűjtése és forrásközlései óta nagy hangsúly helyeződik a korai magyar történelem vakfoltjainak analógiákkal történő feltérképezésére. A magyarokra a 9. században tett szórványos forrásrészletek kiragadása helyett, immár mindenki igyekszik a korszakban a magyarokkal kapcsolatokat fenntartó vagy kulturálisan hasonló berendezkedésű népek történetét is górcső alá venni. A ruszok egyértelműen beletartoznak ebbe a körbe, ám Magyarországon eddig nem kapták meg az őket megillető figyelmet a korai magyar történelemhez való kötődésük kapcsán; sokszor hazánkban is csupán a szláv–magyar kapcsolatok szemszögéből érdemelték ki figyelmet.¹¹

A zömében Skandináviában és az angolszász világban tömörülő vikingkutatások még nem ismerték fel annak az előnyét, hogy az ismert világ keleti felén zajló és vikingeket is érintő folyamatokat párhuzamokként használják, vagy, hogy a ruszokkal érintkező nomád népek történetén keresztül jussanak közelebb annak a világnak a megismeréséhez, amelybe a vikingek belecsöppentek. Úgy véljük azonban, hogy a „viking világ” megértéséhez ez nélkülözhetetlen folyamat. Annak ellenére, hogy az amerikai viking telepektől Üzbegisztánig¹² minden vikinget összekötött egy közös származástudat és legfőképpen az általuk beszélt óészaki nyelv, nyilvánvaló hogy akadtak lényeges különbségek is az egyes vikingek lakta területek között.¹³

---

¹¹ Itt elsősorban Font Márta munkássága érdemel figyelmet, melyre alább a szakirodalom taglalásánál részletesen is kitérek. Üdítő kivételt képez még az újonnan megjelent népszerűsítő jellegű Magyar Őstörténet sorozat 2. kötete, amelyben a 9. századi Kelet-Európa bemutatásánál, a ruszok és a szlávok külön-külön is bemutatásra kerülnek. Ezzel természetesen nem azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a ruszok történetét el kellene választani a szlávokétól, sokkal inkább üdvözlölni szeretnénk a felismerést arra nézve, hogy a ruszok egy dominánsan skandináv, és a szlávokkal nem azonos csoport volt a korszakban. Gyóni Gábor, „Szlávok Kelet-Európában”, in *Magyarok a honfoglalás korában*, szerk. Sudár Balázs (Budapest: Helikon, 2015) 74–82; Uő, „A Rusz”, in *Magyarok a honfoglalás korában*, szerk. Sudár Balázs (Budapest: Helikon, 2015) 93–104.

¹² Egy Horezm-re utaló rúnafelirattal szélesedett ki a „viking világ” határa keleten. Neil Price, „Viking Phenomena: Current Archaeologies of the Early Medieval Scandinavians”, *The SAA Archaeological Record* 18 (2018) no. 3, 10–15 (itt: 10). A kérdéses rúnafeliraton (Vs 1) a *karusm* forma szerepel. Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'. Old Scandinavian Sources other than the Sagas*, Vol. 1. (Cambridge: Harvard University Press, 1981), 443–445.

¹³ A „viking világ” egységére: Abrams Lesley, „Diaspora and Identity in the Viking Age”, *Early Medieval Europe* 20 (2012) no. 1, 17–38; Judith Jesch, *The Viking Diaspora*, The Medieval World Series (London: Routledge, 2015). A különbözőségek hangsúlyozására: Fredrik Svanberg, *Decolonizing the Viking Age*, Vol. 1–2 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003); Clare Downham, „Viking Ethnicities: A Historiographic Overview”, *History Compass* 10 (2012) no.

Ennek fényében a kutatás során nem csak azt tűztük ki, hogy a magyar medievisztika számára eddig nélkülözött „viking” szempontot behozzuk a nomád népek kutatásának látókörébe, hanem azt is, hogy hozzászóljunk egy egyetemesebb témakörhöz is: miben különbözött egyik viking a másiktól?

A viking-nomád (és skandináv-magyar) kapcsolatok szakirodalma

A viking-nomád kapcsolatok történetének jelenleg nem létezik átfogó feldolgozása. Ennek lehetséges okaira a témaválasztás indoklásánál már utaltunk. A következőkben azokat a munkákat vesszük sorra, melyek bizonyos nézőpontból mégis hozzájárultak saját nézőpontunk kialakulásához, és a maguk nemében jelentős alkotások. A szakirodalom ismertetését ketté bontottuk: külön tárgyaljuk a nemzetközi és a magyar szakma eredményeit. Ezt a skandináv-magyar kapcsolatok taglalása szempontjából tartjuk indokoltnak, mellyel a nemzetközi szakirodalom nem foglalkozott.

I. *A viking-nomád kapcsolatok nemzetközi szakirodalma.* A nemzetközi szakirodalom azon monográfiái érintik a viking-nomád kapcsolatokat, melyek elsősorban nem a vikingek vagy a nomádok, hanem a régió történetével foglalkoznak. Az első jelentős ilyen munka Josef Marquart gigantikus, 1903-ban megjelent *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* című feldolgozása a steppei népekről és vándorlásukról.¹⁴ Ez az átfogó és korában páratlanul széles forrásbázison alapuló munka elsősorban a nomádok steppei szemszögéből közelíti meg Kelet-Európa történelmének egy szakaszát. Fontos, hogy Marquart a ruszok történetét is szervesen hozzákapcsolta a régió történetéhez és főként a „normannista” szemszögből, elsősorban skandinávokként kezelte őket. Egy másik jelentős munka, mely már a címében is jelzi, hogy geopolitikailag egy sakktablára helyezi a „viking ruszokat” a nomádokkal, Boba Imre *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century* című munkája.¹⁵ Boba monográfiája azonban egyrészt igen limitált időintervallumon mozog (9. század), és néhány politikatörténeti keresztmetszettől eltekintve (pl. a varégoktól a görögökig vezető út steppei szakaszának magyar vonatkozása) valójában keveset mond a két csoport közötti kapcsolatról. Ebből a szempontból már sokkal lényegesebb

1, 1–12; Thomas S. Noonan, „The Vikings and Russia: Some New Directions and Approaches to an Old Problem”, in *Social approaches to Viking Studies*, szerk. Ross Samson (Glasgow: Cruithne Press, 1991), 207–221.

¹⁴ Josef Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagbuchhandlung, 1903)

¹⁵ Boba Imre, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century* (The Hauge: Mouton, 1967). Boba Imre munkásságát a magyar szakirodalomnál is taglalhatnánk, ám nemzetközileg is jelentős műve angol nyelven jelent meg és nem a magyar historiográfia hagyományaihoz, hanem sokkal inkább ahhoz a nyugati (amerikai) kutatói miliőhöz köthető, amiben karrierje során főként tevékenykedett. A mű részletei magyarul is megjelentek: Boba Imre, „Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században”, in *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*, szerk. Petrovics István (Budapest: METEM, 2005), 9–28.

Jonathan Shepard és Simon Franklin közösen írt, és a témában továbbra is alapvető (mára már már kézikönyvszerűen használt) ismertetése a Kijevi Rusz kialakulásáról és korai történetéről. Ebben a munkában Shepardék már nem csak geopolitikai szempontból veszik figyelembe a nomád népek és a ruszok kelet-európai jelenlétét, de már kulturális és katonai kapcsolatokra is felhívják a figyelmet.¹⁶

A ruszok nomád népekkel folytatott konfliktusai, különösen a Kijevi Rusz megszületésével és terjeszkedésével kapcsolatban viszonylag sok figyelmet kaptak.¹⁷ Az orosz történetírás jelentős figyelmet szentel(t) a kérdés politikatörténeti vonulatának a Kijevi Rusz és a steppe viszonyára koncentrálva. Ezek a művek azonban – részben a forrásadottságokból kifolyólag – részletesebben tárgyalják a kun és a mongol korszak eseményeit, valamint már Oleg és Igor fejedelem hadjáratait is kimondottan a szláv/orosz expanzió keretein belül értelmezik.¹⁸ Külön kiemelendő az orosz történetírás azon szemlélete, mely – főként a kun és mongol időszak eseményeiből kiindulva, ám érvényesnek tekintve azt a korábbi idősakra is – geopolitikai alapon „örök ellenségeknek” állítja be az erdőlakó szlávok és ruszok, valamint a steppei népek viszonyát. Már az orosz történetírás korai időszakában is dominánssá vált az elmélet, miszerint az orosz történelem formálásában létfontosságú szerepe volt az „erdő és a steppe” (*lesz i sztyep*) harcának. Az elmélet már a 18. század végén Szolovjov, majd tanítványa, Kljucsevszkij munkássága révén gyökeret vert.¹⁹

A politikatörténeti vonulat mellett a viking-nomád kereskedelemről is születtek munkák, ám ezek vagy a már fentebb említett viking-arab kontextuson belül vizsgálták a kérdéskört (kazár és volgai bulgár kereskedelem, arab dirhemek észak-európai jelenléte), vagy szláv-nomád/arab érintkezésekként fogták azt fel. Ilyen Ahmad Nazmi disszertációja a 9–11. századi arab-szláv kereskedelemről, vagy Thomas Noonan, illetve Peter Golden tanulmányai a Kijevi Rusz déli,

¹⁶ Simon Franklin – Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200* (London: Longman, 1996), 56–90, 146–151.

¹⁷ Pl. George Vernadsky, „Lebedia Studies on the Magyar Background of Kievan Russia”, *Byzantion* 14 (1939), no. 1, 179–203; FredERIC I. Kaplan, „The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians”, *The American Slavic and East European Review* 13 (1954) no. 1, 1–10; újabban: Vladimir Petrukhin, „Migratory Mechanism. Rus’ and Magyars in the Ninth Century”, in *Ancient human migrations: a multidisciplinary approach*, szerk. Peter N. Peregrine – Ilia Peiros – Marcus Feldman (Santa Fé: University of Utah Press, 2009), 229–248; Uő, „Rus’, Scandinavians, and the Balkans in the Ninth and Tenth Centuries”, in *Scandinavia and the Balkans. Cultural Interaction with Byzantium and Eastern Europe in the First Millenium AD*, szerk. Oksana Minaeva – Lena Holmquist (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015), 55–66.

¹⁸ P. V. Golubovszkij, *Pecsenyegi, torki i polovci do nasesztvija tatar. Isztorija juzsno-ruszkib sztyepj IX–XIII. vv.* (Kijev: Unyiverszityetyetskaja tipografija, 1884); Gumiljov, *Drevnyaja Rusz i velikaja sztyep*; R. M. Mavrogyin, *Kijevszkaja Rusz i kocsenyiki (pecsenyegi, torki, polovci). Isztoriograficeszkij ocserk* (Szentpétervár: Nauka, 1983); D. A. Raszovszkij, *Polovci. Csornije klobuki: pecsenyegi, torki i berengyeji na Ruszi i v Vengrii* (Moszkva: Civoi, 2012); P. P. Tolocsko, *Kocseviye narodi sztyepj i Kijevszkaja Rusz* (Szentpétervár: Aletea, 2017).

¹⁹ Sz. M. Szolovjov, „Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon”, Vol. 13, in Uő: *Szocsinyenyija v voszsmnadeatyi knyigah*, Vol. 7. (Moszkva: Misl, 1991), 44–48; W. Kliutschewskij, *Geschichte Russlands*, Vol. 1. (Berlin: Obelisk, 1925), 56–59, 158–160. Tolocsko is amellelt érvelt, hogy a keleti szláv törzsek konszolidációja a nomád fenyegetés árnyékban ment végbe. Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 7, 17; vő. Boris Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, no. 30 (Leiden: Brill, 2015), VIII.

steppei kereskedelméről, melyek – a források időbeli gyarapodásával párhuzamosan – szintén a későbbi, kun időszakra fókuszálnak.²⁰

A két csoport kulturális egymásra hatására nemrégiben kezdtek a kutatók figyelni. Kiemelendő az izlandi történész, Thorir Jonsson Hraundal 2013-ban megvédett disszertációja és egyéb tudományos közlései a ruszok arab forrásokban való megjelenítéséről.²¹ Hraundal tézise szerint az arab kútfők kevesebb tudással rendelkeztek a Dnyeper-menti rusz közösségekről, mint az általuk főként leírt Volga mentiekről. Az utóbbi csoportba tartozó ruszok a Volga menti steppei népek – főként a kazárok és a volgai bulgárok – hatásának köszönhetően inkább a steppei-nomád, semmint a szláv kultúrkörhöz álltak közelebb. Elsősorban ez az elmélet hozta a viking kutatók látókörébe a kelet-európai steppét. Hraundal munkássága szorosan kapcsolódik az általunk tárgyalt kapcsolatokhoz. Az arab források beható elemzése révén érvelése igen meggyőző, melynek elemeiből a dolgozat megírása során többször is merítettünk. Ám pont ebben rejlik gyengesége is: arabistaként Hraundal kizárólag az arab forrásokra koncentrál, és a Dnyeper-menti – hagyományosan a Kijevi Russzal azonosított – rusz csoportokról és nomád szomszédairól (magyarok, besenyők) nem hallunk a dolgozatban. Márpedig, ahogy a későbbiekben látni fogjuk a nomád kulturális (és egyéb) hatások itt is ugyanúgy érezhetőek voltak a ruszok körében. Így végülis a hipotézis nem teljesen állja meg a helyét, ám viking-nomád kulturális együttműködésre nézve továbbra is kiemelkedő munka.

Az újabb források bevonásával a ruszokat ért nomád kultúrhatás „kiterjeszthetővé” válik. Bár Hraundal volt az, aki az arab forrásokat ebből a szempontból szisztematikusan feldolgozta, természetesen nem ő volt az első, akinek ezek a hatások feltűntek. A steppe kutató Peter Golden a ruszokról írt kiváló enciklopédia cikkében már régen megfogalmazta azt a véleményt, hogy a ruszok etnogenezisében a szláv és skandináv elemeken kívül más csoportok is részt vehettek.²² Az arabista James E. Montgomery pedig konkrétan a skandináv-szláv és „kazár vagy volgai török” kultúrák keveredését és együttélését említette több cikkében is.²³

---

²⁰ Ahmad Nazmi, *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th – 11th centuries)* (Warszawa: Dialog, 1998); Thomas S. Noonan, „Rus’, Pechenegs and Polovtsy: Economic Interaction along the Steppe Frontier in the pre-Mongol Era”, *Russian history/Histoire Russe* 19 (1992) no. 1/4, 301–326; Benjamin P. Golden, „Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of the Kievan Rus’”, in *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs*, szerk. Peter Benjamin Golden (Cornwall: Ashgate, 2003), 58–101.

²¹ Thorir Jonsson Hraundal, „Integration and Disintegration: the ‘Norse’ in Descriptions of the Early Rus’”, in *Norman Tradition and Transcultural Heritage. Exchange of Cultures in the ‘Norman’ Peripheries of Medieval Europe*, szerk. Stefan Burkhardt – Thomas Foerster (Burlington: Ashgate Publishing 2013), 279–93; Uő, *The Rus in the Arabic sources: Cultural Contacts and Identity*, Ph.D értekezés (Bergen: University of Bergen, 2013); Uő, „New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources”, *Viking and Medieval Scandinavia* 10 (2014), 65–97.

²² Benjamin P. Golden, „Rūs”, in *Encyclopaedia of Islam*, 2. kiad., szerk. Peri Bearman et al. (Leiden: Brill, 1995), 618–629.

²³ James E. Montgomery, „Ibn Fadlān and the Rūsīyah”, *Journal of Arabic and Islamic Studies* 3 (2000), 1–21; Uő, „Vikings and Rus in Arabic Sources”, in *Living Islamic History. Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand*, szerk. Yasir Suleiman, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010), 151–165.

A régészeti kutatások közül a svédországi Birka lelőhelye kapcsán tudunk viking-nomád kapcsolatokat említeni. Birka erődjében számos steppei kultúrkörhöz köthető lelet került elő az ásatásokon; jó részük magyar kötődésű. Ezeket először Ture Algot Johnsson Arne, valamint újabban Charlotte Hedenstierna-Jonsson gyűjtötte össze és dolgozta fel.²⁴ A Kijevi Rusz területén talált „vegyes stílusú” harcos sírok közül több is tartalmaz skandináv és nomád kultúrkörhöz köthető tárgyi anyagot. Utóbbiaknak azonban nincsen szisztematikus feldolgozása, csak egyes sírok vagy tárgytípusok feldolgozásáról tudunk, ezeket a releváns fejezetekben később tárgyaljuk.

II. *A skandináv-magyar kapcsolatok szakirodalmáa.* Viking kori skandináv-magyar kapcsolatokról történeti és régészeti szemszögből is születtek munkák. Korai őstörténészeink kevésbé foglalkoztak a skandinávokkal, bár Etelköz kapcsán már korán felvetődött a „normann” szomszédság és annak következményei.²⁵ Az első jelentősebb közlemény Székely György angolul megjelent a svéd-magyar kapcsolatok középkori fázisát tagláló tanulmánya.²⁶ Ez nem igazán hozott újdonságot, inkább csak abban a tekintetben figyelemreméltó, hogy a ruszokkal kapcsolatos korábbi magyar történeti eredményeket egy specifikusan skandináv keretbe helyezte.

Az ezzel kapcsolatosan felállított korábbi narratívát két vezető középkorászunk, Györffy György és Kristó Gyula nevéhez köthetjük. A magyar-rusz érintkezéssel kapcsolatos nézeteikkel a megfelelő fejezetekben részletesen is foglalkozunk, itt mindössze arra szeretnénk kitérni, hogy egyikük sem a skandináv, hanem sokkal inkább szláv kontextusban értelmezte a rusz kérdést. Györffy műveiben többféle jelentéstartalommal is találkozunk. A ruszokon olykor szlávokat

---

²⁴ Ture Algot Johnsson Arne, *La Suède et l'orient, études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'orient pendant l'âge des Vikings*, Archives d'études orientales 8 (Uppsala: K. W. Appelbergs Boktryckeri, 1914); Charlotte Hedenstierna-Jonson – Lena Holmquist Olausson – Margaretha Klockhoff, *Oriental Mounts from Birka's Garrison. An Expression of Warrior Rank and Status* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2006); Fredrik Lündström – Charlotte Hedenstierna-Jonson – Lena Holmquist Olausson, „Eastern archery in Birka's Garrison”, in *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*, szerk. Lena Holmquist Olausson – Michael Olausson (Stockholm: Archaeological Research Laboratory, 2009), 105–116; Charlotte Hedenstierna-Jonson, „Close Encounters with the Byzantine Border Zones: On the Eastern Connections of the Birka Warrior”, in *Scandinavia and the Balkans. Cultural Interaction with Byzantium and Eastern Europe in the First Millenium AD*, szerk. Oksana Minaeva – Lena Holmquist (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015), 158–173; Uő, „Magyar – Rus – Scandinavia. Cultural Exchange in the Early Medieval Period”, *Sítune Dei* (2009) 47–56; Uő, „Traces of Contacts: Magyar Material Culture in the Swedish Viking Age Context of Birka”, in *Die archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*, szerk. Tobias Bendeguz, RGZM – Tagungen Band 17 (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2012), 29–46.

²⁵ Czeglédy Károly, „A magyarság Dél-Oroszországbán”, in *A magyarság őstörténete*, szerk. Ligeti Lajos (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1943), 100–122.

²⁶ Székely György, „Hungary and Sweden: Historical contacts and parallels in the Middle Ages”, in *Hungary and Sweden. Early Contacts, Early Sources. Swedish-Hungarian Historical Studies*, szerk. Folke Lindenberg – Ránki György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 9–36.

értett,²⁷ máskor egyértelműen skandinávokat.²⁸ A rusz jelzőt ráadásul sokszor szinonimaként felváltva használta az oroszsal, ami a kor viszonyai között anakronizmusként hat. Egyszer még ezt is összevegyítette a varég egy verziójával, és az „oroszvarang” szót használta.²⁹ Kristó mindvégig „oroszoknak” tekintette a ruszokat.³⁰

A történeti irodalmon belül Font Márta munkáit kell külön is kiemelnünk. Bár Font fő érdeklődési területe az Árpád- és a Rurikida-dinasztiák későbbi kapcsolatrendszer, valamint az óorosz krónikairódalom fejlődése, több munkájában is érinti a 9 és a 11. század első fele közötti magyar-rusz kapcsolatokat.³¹ A korábbi tradícióktól eltérően a rusz etnikum megszületésében már jóval elismerőbb a skandináv elemek szerepét illetően. A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés összefüggéseivel külön tanulmányban is foglalkozott.³² Az *Óorosz Őskronika* (PVL) filológiai vizsgálatának és magyar vonatkozásainak felderítése (vagy újratárgyalása) is Font nevéhez fűződik, melyeknek a dolgozatban nagy hasznát vettük.³³ A Viking Korra vonatkozó nézetei közül néhányat szeretnénk csak a későbbiekben vitatkozni (pl. a Rusz Kaganátus értékelésében).

A korai magyar történet kutatása már korán felismerte, hogy a magyarság steppei története és kultúrája csak a szomszédos népek történetén keresztül ismerhető meg behatóbban. Ebben a tekintetben érdekes, hogy a ruszok milyen csekély figyelmet érdemeltek ki a steppével foglalkozó magyar tudósok körében. Ahhoz a Marquart és Boba általi felismeréshez csatlakozva, hogy a ruszok is a kelet-európai steppe történetének aktív szereplői, mindössze egy geopolitikai (bevezető) jellegű tanulmányt ismerünk, Tóth Sándor László tollából.³⁴ Kereskedelmi szempontból Polgár Szabolcs érinti még a ruszokat igen részletes, a középkori kelet-európai kereskedelmet bemutató doktori értekezésében és abból készült monográfiájában, valamint

---

²⁷ Györffy György, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II.”, *Századok* 92 (1958), 565–615. (itt: 574–576)

²⁸ Uő, *István király és műve*. 4. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, [1977] 2013), 119.

²⁹ Uő, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 576.

³⁰ Kristó Gyula, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 67 (1980) 57–65. Reprint: Uő, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”, in Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról* (Budapest: Magvető Kiadó, 1983), 191–208. (A továbbiakban az utóbbi kiadásra hivatkozunk.)

³¹ Font Márta, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005), 119–132; Uő, „Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón”, *Történelmi Szemle*, 44 (2002) no. 1–2, 1–10; Uő, „Orosz-magyar kapcsolatok”, in KMTL, 509–510.

³² Font Márta, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”, in *Nomád népvándorlások, magyar bonfoglalás*, szerk. Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs, Magyar Őstörténeti Könyvtár 15 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 97–105; Reprint: Font Márta, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”, in *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*, szerk. Font Márta – Sashalmi Endre (Pécs: Pannonica, 2007), 35–47. (A továbbiakban az utóbbi kiadásra hivatkozunk.)

³³ Erről lásd lentebb a forrásoknál.

³⁴ Tóth Sándor László, „Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában”, *Életünk* 6–7 (1996), 571–598.

egyéb közleményeiben.³⁵ Zimonyi István is taglalja helyenként a rusz-magyar viszonyt, ám – inkább régebbi munkák szemléletére támaszkodva – a rusz népességen belül kevés szerepet tulajdonít a skandinávoknak.³⁶

A magyar történész közeg felfigyelt viszont a skandináv források magyar vonatkozásaira.³⁷ Szántó Richárd Omeljan Pritsak monumentális angol nyelvű feldolgozását követve szedte össze a steppére és Magyarországra vonatkoztatható óészaki források kurta megjegyzéseit.³⁸ Sajnálatos módon az *Örvar Odds saga* Magyarországra vonatkozó fejezete, – melyet a dolgozatban részletesen is tárgyalunk – nem került be válogatásába. Nagyobb figyelmet a keleti angolok utazása keltett a magyar tudományos életben a *Játvarðar saga* nevű alkotás magyarországi térítőpapokra vonatkozó részlete miatt.³⁹ Az angol-magyar kapcsolatok elemzésekor korábban Fest Sándor tételezte fel Geffrei Gaimar verses krónikája nyomán, hogy Vasbordájú Edmund angolszász király Magyarországon bujkáló fiainak (Edmundnak és Edwardnak) dán és kijevi kapcsolatai révén, a Magyar Királyság is (diplomáciai) érintkezésben lehetett a skandináv területek némelyikével.⁴⁰

A magyarországi, skandináv-magyar vonatkozású régészeti kutatások elsősorban két leletegyüttes köré csoportosíthatók. Az egyik a „Kijev környéki magyaros leletek” néven ismert tárgyak csoportja, melyeknek karakterisztikus jellegzetessége, hogy skandináv és steppei (magyar) kevert stílusban készítették és díszítették őket. A magyar-skandináv díszítőművészet keveredésének úttörő kutatója Fettich Nándor volt. Az ő nyomán a kijevi leletek értelmezését a

---

³⁵ Polgár Szabolcs, *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században az írott források tükrében*, Ph.D értekezés, (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2006); Uő, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*, Magyar Őstörténeti Könyvtár, no. 32 (Budapest: Balassi Kiadó, 2019); Uő, „Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések az írott forrásokban”, in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, szerk. Balogh László – Keller László, Magyar Őstörténeti Könyvtár 21 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 92–101; Uő, „Sarkel”, in *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. Márton Alfréd (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 106–126.

³⁶ Vö. a könyvben szereplő rusz és varég címszavakkal: Zimonyi István, *Muszlim források a bonfoglalás előtti magyarokról. A Gayhāni-hagyomány magyar fejezete*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 22 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 343, 347.

³⁷ Makk Ferenc, „Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század)”, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 102 (1995), 25–41.

³⁸ Szántó Richárd, „Skandináv források adatai a kelet-európai steppére”, in *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. Márton Alfréd, Magyar Őstörténeti Könyvtár 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 173–180.

³⁹ Mészler Tamás, „Játvarðar saga – A keleti utazás leírása”, in *Kor – szék – határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800)*, szerk. Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely (Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2013), 11–21; Uő, „Az Edvárd saga (Saga Játvarðar konungs hins helga) kelet-angolokkal kapcsolatos részének izlandi kútfőiről”, in *Pedagógia, oktatás, könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*, szerk. Csóka-Jaksa Helga – Schmelczér-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (Pécs: A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 2014), 431–443; Laszlovsky József, „A Keleti Új-Anglia és Magyarország”, in Bárány Attila – Laszlovsky József – Papp Zsuzsanna: *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*, Vol. 1 (Máriabesnyő: Attraktor, 2008), 115–141.

⁴⁰ Fest Sándor, „Eadmund Ironside angol-szász király fia Szent István udvarában. Skóciai Szent Margit”, in *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Vol. 2., szerk. Serédi Jusztinián (Budapest: MTA, 1938), 527–551. A kapcsolódó vita összefoglalását lásd: Bácsatyai Dániel, „Geffrei Gaimar verses krónikájának magyar vonatkozásai”, in *Francia-Magyar kapcsolatok a középkorban*, szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely, *Speculum Historiae Debreceniense* 13 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 95–106.

magyar régészek későbbi generációi is átvették.⁴¹ A másik leletcsoport a Kárpát-medencében talált skandináv típusú vagy stílusú tárgyak csoportja. Ezeket először Peter Paulsen gyűjtötte össze és publikálta magyar-német bilingvis kiadásában.⁴² Az ezirányú kutatásokat Fodor István bővítette ki, míg egyes kérdésekben – például a magyar királylándzsát illetően – Kovács László fogalmazott meg fontos megállapításokat.⁴³ Az újabb kutatások közül ki kell még emelnünk a Türk Attila vezette kutatói kör miniatűr rusz baltacsüngőkkel kapcsolatos gyűjtését.⁴⁴

A forrásbázis és a kutatás módszertana

A témakör forrásbázisa igen sokrétű. Magában foglal bizánci és latin történeti műveket, egy ószláv krónikát, muszlim földrajzi irodalmat és késő középkori izlandi sagákat, valamint régészeti leleteket. Már ebből a listából is látszik, hogy a források összetétele mind nyelvileg és műfajilag, mind kronológiailag nagy változatosságot mutat. A főbb forráscsoportok a következők:

Írott források

I. Bizánci források. A források első csoportját kortárs beszámolók alkotják. Ezek közé tartoznak a bizánci történetírók írásai, melyek értékes információkkal bírnak a steppe korai történetéről és a Bizánci Birodalom környezetében tevékenykedő rusz-varég csoportokról.⁴⁵ Ennek elsődleges okai politikai indíttatásúak; a Fekete-tenger északi partvidékén elterülő steppe még jócskán a Krím-félszigeten is telepekkel rendelkező birodalom érdekszférájába tartozott. A bizánciak a

---

⁴¹ Fettich Nándor, *A honfoglaló magyarság fémművészete* (Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1937), 36–55; Uő, „A levediai magyarság a régészet megvilágításában. I–II.”, *Századok* 67 (1933), 250–276, 369–399; Marosi Arnold, „Levediai vonatkozások a székesfehérvári múzeum anyagában és a rádiótelepi kard”, *Székesfehérvári Szemle* 8 (1938) no. 3–4, 49–55; Kalmár János, „Pécsi sisak a honfoglalás körüli időből”, *Pécs Szab. Kír. Város Majorossy Imre Múzeumának 1942. évi Értesítője* (1942), 22–29; Mesterházy Károly, „A felső-tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje”, *Agria* 25/26 (1989–1990), 235–274 (itt: 236–237); Fodor István, „Leletek Magna Hungariától Etelközig”, in *Honfoglalás és régészet*, szerk. Kovács László, A honfoglalásról sok szemmel 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 47–65 (itt: 51–53); Bálint Csanád, *Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert* (Vienna: Böhlau Verlag, 1989), 113–116.

⁴² Peter Paulsen, *Magyarországi viking leletek az északi- és nyugat-európai kultúrtörténet megvilágításában* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1933)

⁴³ Fodor István, „A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján)”, *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* (1981), 85–89; Kovács László, „A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata”, *Folia Archaeologica* 21 (1970), 127–146.

⁴⁴ Füredi et al., „Baltaalakú amulettek a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről”, in *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6.* Vol. 2, szerk. Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs (Budapest – Esztergom: Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok, 2016), 403–448.

⁴⁵ Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984); Dmitriy Obolensky, „The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe”, in Uő: *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe* (London: Variorum, 1982), 149–164; Szvák Gyula – Szili Sándor (szerk.), *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források* (Debrecen: Russica Pannonica, 2009), 53–122.

Fekete-tenger mentén élő népekről minél pontosabb információkat gyűjtöttek, hogy adott esetben felhasználhassák azokat saját védelmük és geopolitikai céljaik érdekében. Mivel ezek a bizánci források állami célokat szolgáltak, a szándékos megtévesztés vagy ideológiai célú hamisítás ritkán írható a számlájukra. Hitelüket az is nagyban növeli, hogy az eseményekkel egykorú lejegyzések, sokszor első kézből származó szemtanúk beszámolóí. Ez nem jelenti azt, hogy a bizánci források problémamentesek, csupán azt, hogy esetükben a probléma kissé más természetű. A görög történetírók műveire jellemző, hogy korábbi munkákból is dolgoztak, így különböző narratív rétegek keveredhetnek egy-egy beszámolóban, megnehezítve ezzel a kronológiai tájékozódást egy adott műben. A másik, igen karakterisztikus jellegzetességük, hogy nehezen vagy egyáltalán nem tesznek különbséget a Birodalmon kívül élő, hasonló kultúrájú vagy életmódot folytató csoportok és etnikumok között. A magyarokat például türkökként ismerik, míg a ruszokat tauroszkítáknak írják le.⁴⁶ A korábbi írnokok tradíciójára építve tehát az újonnan érkező népeket sokszor korábbról már ismert (azóta már letűnt) népekkel azonosítják. Ehhez kapcsolódik szintén, hogy bizonyos etnográfiai részleteket toposzszerűen jelenítenek meg, kétséget ébresztve az olvasóban a leírás specifikusságát tekintve.⁴⁷

A bizánci források közül négyet külön is kiemelnénk, ezekre ugyanis a jelen munkában gyakran hivatkozunk. Az első annak a négy békeszerződésnek és kereskedelmi-jogi rendelkezésnek a szövege, melyeket bizánci-rusz háborúskodások után 907-ben, 911/912-ben, (feltehetőleg) 944/945-ben és 971/972-ben kötöttek a felek. A békeszerződések bizánci eredetije ugyan elveszett, ám annak szláv nyelvre átültetett másolatát az *Órosz Őskronika* szövege megőrizte. Jogi természetéből következően a békeszerződésekben megőrzött klauzulák hitelt érdemlő részletekkel gazdagítják a ruszok társadalmi berendezkedését.⁴⁸ A dél-orosz steppe 10. századi viszonyaira talán legfontosabb forrásunk a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (945–959) udvarában összeállított didaktikus jellegű munka, a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról). A magyar történelem kritikus időszakát érintő műben a ruszok és a besenyők is gyakori szereplők. A magyar szakma számos aspektusból igyekezett dekonstruálni

---

⁴⁶ Moravcsik Gyula, *Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Vol. 2 (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, 1943), 30, 303; Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 30; Takács Zoltán Bálint, „A magyarok megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De Administrando Imperio című munkájában”, *Savaria. A vas megyei múzeumok értéktárája*, 28 (2004), 317–333. Lásd szintén: Zimonyi István, „Why were the Hungarians referred to as Turks in the Early Muslim Sources?”, in Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.), *Néptörténet – Nyelvtörténet: A 70 éves Róna-Tas András köszöntése* (Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, 2001), 201–212.

⁴⁷ Moravcsik Gyula, *Bevezetés a bizantinológiába*, 2. kiad. (Budapest: Tankönyv Kiadó, 1989), 82, 101–102.

⁴⁸ Martina Stein-Wilkeshuis, „Scandinavians swearing oaths in tenth-century Russia: Pagans and Christians.” *Journal of Medieval History* 28 (2002), 155–68; Uő, „A viking-age treaty between Constantinople and northern merchants, with its provisions on theft and robbery”, *Scando-Slavica* 37 (1991), 35–47; vő. Jana Malingoudi, *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus diplomatischer Sicht* (Thessaloniki: Ekdoseis Baniyas, 1994); Font et al., *Oroszország története*, 56.

a művet,⁴⁹ ám annak használata az időszakra vonatkozóan megkerülhetetlen. A megfelelő részeket a továbbiakban Moravcsik Gyula bilingvis kiadása alapján közöljük.⁵⁰ Szintén a Bíborbanszületett császár nevéhez fűződik egy másik alapvető munka, a bizánci udvar szertartásainak gyűjteményeként elhíresült *De cerimoniis aulae Byzantinae*. Ebben a bizánci fővárosban felbukkanó idegen népekről – köztük ruszokról és nomádokról is – sok szó esik. A műből csupán részletek jelentek meg magyar fordításban,⁵¹ alább a *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* sorozatban kiadott eredeti görög forrásra fogunk hitvakozni.⁵² A 10. század utolsó harmadának számunkra releváns eseményei közül a Bizánc ellen vezetett rusz-nomád koalíció hadjáratát León Diakónos bizánci történetíró örökítette meg. León maga is részt vett a hadjáratban, így szemtanú beszámolója becses forrása a rusz hadviselésnek. *Historia* című művét a mérvadó bizánci sorozat kiadásából hivatkozunk.⁵³

II. Muszlim források. A rusz-nomád kapcsolatokról tudósító korabeli források második csoportját a muszlim földrajzi irodalom műfajába tartozó munkák képezik. A 9–11. században író arab és perzsa utazók többnyire kereskedőként, katonákként, kémekként és diplomatákként tevékenykedtek valamelyik muszlim állam szolgálatában. A bizánci forrásokhoz hasonlóan, műveik a világ megismerésének szándékával íródtak, ugyanakkor tükrözik azt a fajta egyéni érdeklődést is, amellyel a muszlimok a korabeli népek szokásait kísérték. Már-már etnografikus részletességű beszámolóik azonban a látottakat saját kulturális szűrőiken keresztül jelenítik meg, hozzáigazítva bizonyos részleteket saját kulturális ismereteikhez és fogalmaikhoz. Etnikai megjelöléseik továbbá sokszor homályosak és, időben vagy szerzőnként váltakozhatnak, így nem biztos, hogy ugyanazt a csoportot érti egy-egy név alatt minden muszlim szerző. Kissé bizonytalan az is, hogy az idegenekre sokszor valóban etnikumként vagy sokszor inkább laza csoportosulásokként tekintenek-e a muszlim földrajztudósok.⁵⁴ A korábbi hagyományok követése és korábbi beszámolók (sokszor egyáltalán nem szelektált) átvétele szintén jellemző egyes muszlim szerzőkre, és az olyan esetek, mint Ibn Haukal személyes találkozója és ismereti egyeztetése az általa másolt Al-Isztahrival, mindenképpen a kivételek közé tartoznak.⁵⁵

⁴⁹ Legújabbban (a kutatástörténeti irodalmat összegezve): Bollók Ádám, „A De administrando imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében”, *Századok* 151 (2017) no. 6., 1291–1332.

⁵⁰ Bíborbanszületett Konstantin, *A Birodalom Kormányzása*, ford. Moravcsik Gyula (Szeged. Lectum, 2003) (a továbbiakban: DAI)

⁵¹ HKÍF 136–137; ÁMTBF 34–35.

⁵² Constantinus Porphyrogenitus, *De cerimoniis aulae Byzantinae*, Vol. 1–2, szerk. Johann Jakob Reiske, CSHB 16–17 (Bonn: Weber, 1829–1830). (a továbbiakban: De ceremoniis)

⁵³ Leo Diaconus, *Historia*, szerk. Caroli Benedicti Hase, CSHB 30 (Bonn: Weber, 1828)

⁵⁴ A muszlim forrásokról lásd: Iványi Tamás, „Muszlim források”, in *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*, Vol. 1/2, szerk. Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András (Budapest: Tankönyvkiadó, 1976), 211–240.

⁵⁵ Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről* I/1. Földrajzi irodalom, szerk. Zimonyi István, Magyar Őstörténeti Könyvtár 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 75.

A muszlim földrajzi és történeti irodalom remekei közül elsősorban azokat használtam fel, melyek a ruszokról és/vagy a különböző nomád népekről is tudósítanak. Szerencsés módon ezeknek a forrásoknak többsége a már 9. századi eseményeket is tartalmazó ún. Dzsajháni-, illetve a kissé későbbi 10. századi Al-Balhi-hagyomány részét képezi, melyek a korai magyar történelem szempontjából kulcsfontosságú anyagok. Ezeknek a kiadásában, az utóbbi években Zimonyi István szerzett elvitathatatlan érdemeket Kmoskó Mihály hagyatékának sajtó alá rendezésével és a Dzsajháni-hagyomány magyar vonatkozású részeinek kritikai vizsgálatával.⁵⁶ Noha egyes passzusok már korábbi, a magyar történelem forrásait gondozó kiadásokban is megjelentek,⁵⁷ a dolgozatban a Kmoskó-féle kiadásra hivatkozunk. Ennek egyik praktikus oka az, hogy a korábbi kiadásokkal ellentétben (melyek csak a magyarokra vonatkozó részeket ragadták ki ezekből a munkákból), a Kmoskó-hagyaték a más népekre vonatkozó információkat is közli. Ez elsődleges a mi szempontunkból, ugyanis a ruszokról szóló források nagy részét így magyar fordításban is megismerhetjük (pl. Ibn Hordádzbeh, Al-Maszúdi, Ibn Ruszta, Ibn Haukal, Al-Isztahri). A skandinávokra vonatkozó muszlim auktorok műveiből részleteket a Szvák Gyula és Szili Sándor által szerkesztett *A normannkérdés az orosz történelemben* címet viselő forrásgyűjtemény is tartalmaz,⁵⁸ ám, ahogy arra néhány sorral fentebb utaltunk, az egységesség kedvéért a hivatkozásoknál Kmoskót követjük. E tekintetben egyedül a 10. század eleji arab utazó, Ibn Fadlán esetében teszünk kivételt, akinek *Riszála*-ját Simon Róbert részletes kommentárokkal és kísérőtanulmányokkal ellátott kritikai kiadása egészében közli.⁵⁹

Vannak azonban olyan, skandinávokat említő muszlim források, melyek egyáltalán nem jelentek meg magyar átiratban (pl. Ibn Miskavajh). Az ilyen esetekben külföldi kiadásokból dolgoztunk. A vikingekre vonatkozó muszlim források elsőrendű összegyűjtése Alexander Seippel nevéhez fűződik,⁶⁰ akinek kétkötetes művét továbbra is Harris Birkeland 1954-es norvég fordításában szokás idézni (amennyiben az arab eredetit mellőzni szeretnénk).⁶¹ A különböző muszlim szerzők néhány kiragadott steppe és viking történeti epizódja nemrégiben már angol

---

⁵⁶ Kmoskó I/1; Uő, *Mohamedán írók a steppe népeiről* I/2. Földrajzi irodalom, szerk. Zimonyi István, Magyar Őstörténeti Könyvtár 13 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000); Uő, *Mohamedán írók a steppe népeiről* I/3. Földrajzi irodalom, szerk. Zimonyi István, Magyar Őstörténeti Könyvtár 23 (Budapest: Balassi Kiadó, 2007); Zimonyi István, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhání-hagyomány magyar fejezete*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 22 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005). Utóbbi angol fordításban is megjelent: Uő, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhání Tradition* (Leiden: Brill, 2015).

⁵⁷ Zimonyi István, „Arab források a honfoglalás kori magyarokról”, in *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*, szerk. Sudár Balázs et al. (Budapest: MTA-BTK, 2014), 257–266 (itt: 257. 1. l.).

⁵⁸ Szvák – Szili (szerk.), *A normannkérdés az orosz történelemben*, 125–162.

⁵⁹ Ibn Fadlán, *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*, szerk. Puskás Ildikó, ford. Simon Róbert, *Fontes Orientales*, (Budapest: Corvina, 2007) (a továbbiakban: Ibn Fadlán).

⁶⁰ Alexander Seippel, *Rerum Normannicarum Fontes Arabici* (Oslo: Brøgger, 1896–1928).

⁶¹ Harris Birkeland, *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder* (Oslo: Jacob Dybwad, 1954).

fordításban is elérhető.⁶² A magyarul meg nem jelent forrásrészletek esetében ezeket a kiadásokat fogjuk követni. A vikingekkel kapcsolatos arab források tartalmának lényegi összefoglalását James E. Montgomery végezte el.⁶³

A ruszok muszlim forrásokban való legkorábbi említése Ibn Hordádzbeh, a bagdadi postahálózat felügyelőjének nevéhez fűződik, aki a *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik*-ban (*Az utak és országok könyve*) tesz említést a ruszok hajó- és karavánútjairól. Művének kérdéses passzusa sokáig filológiai és kézirat összefüggéseken alapuló viták kereszttüzében állt.⁶⁴ Az eredetileg valószínűleg perzsa nyelvű, ma már elveszett, szintén *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik* című Dzsajhání munka nem maradt fenn eredetiben. Számunkra releváns ismereteit későbbi művekből ismerhetjük meg: Ibn Ruszta hagyományosan 903–913 közé datált arabul írt *Kitáb al-alák an-nafisza* (*A becses drágakövek könyve*), Gardízi 11. század közepi perzsa nyelvű *Zajn al-abbár* (*A legkiválóbb tudósítások*) címet viselő műve, a 11. századi hispániai muszlim szerző Al-Bakrí *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik* (*Utak és országok könyve*) és egy 982-ben komponált perzsa világleírás, az ismeretlen szerzőjű *Hudúd al-Álam* (*A világ határai*).⁶⁵ Utóbbinak nincs magyar fordítása, ezért az angol kiadásból idézzük.⁶⁶

Az Al-Balhi-hagyomány, a névadó, 934-ben elhunyt khoraszáni földrajztudós egyik, a világtérképhez fűzött kommentárokból álló munkájának későbbi szerzők általi átdolgozása. Az Al-Balhi-hagyomány átdolgozásai közül a már fentebb említett 10. századi Al-Isztahri és követője Ibn Haukal azonos nevű, *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik* (*Az utak s az országok könyve*) a legfontosabb. Az Al-Balhi hagyomány követőihez sorolandó még Al-Makdíszi, aki 990-ben fejezte be *Kitáb abszan at-takszim fí marifat al-akálím* (*A területek ismeretében a legjobb beosztású könyv*) című munkáját.⁶⁷ Mindezen művek fontos történeti adatokat őriztek meg a ruszokról és a különböző kelet-európai nomád népekről társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai vonatkozásban is.

A hasonlóan fontos művek között meg kell említenünk a 10. századi világutazó és polihisztor, Al-Maszúdi munkásságát, akinek számos alkotása közül a 943-ban befejezett *Murúdzs adz-dzabab va-mádin al-dzsavábir* (*Aranymezők és drágakőbányák*) című tudósít behatóan az általunk vizsgált népekről. A ruszok társadalmi berendezkedéséről a 922. évben volgai követjáráson lévő Ibn

---

⁶² Ibn Fadlan and the Land of the Darkness: Arabic Travellers in the far North, ford. Paul Lunde – Caroline Stone (London: Penguin, 2012).

⁶³ James E. Montgomery, „Arabic sources on the Vikings”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price, (London: Routledge, 2008), 550–561.

⁶⁴ Omeljan Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century”, *Folia Orientalia* 12 (1970): 241–259.

⁶⁵ Dzsajhánira: Kmoskó I/1. 49–65.

⁶⁶ *Hudúd al-Álam. The Region of the World. A Persian geography 372 A. H.–982 A.D.*, 2. kiad., szerk. Clifford Edmund Bosworth, ford. Vladimir Minorsky (Cambridge: E. J. W. Gibb, 1982).

⁶⁷ Az Al-Balhi hagyományról: Kmoskó I/1. 73–77.

Fadlân hagyta ránk a legrészletesebb beszámolót *Riszála*-jában (*Jelentés*). Műve több redakcióban is fennmaradt, Ibn Jákut *Mudzsám al-buldân* (*Az országok lexikona*) című enciklopédikus szócikkeiben elszórva, és egy később felfedezett, intakt, több részletet is tartalmazó iráni kéziratban, melyet Zeki Validi Togan talált meg és adott ki.⁶⁸ További, a fentiekből kimaradt részletek ismertek a későbbi 16. századi perzsa tudós, Amin Rázi *Haft iklím* (*Hét klíma*) című művéből. Utóbbiakat Stig Wikander 1978-as svéd kiadásából hivatkozunk.⁶⁹ Ibn Miskavajh (930–1030k.) perzsa történetíró *Tadzsárib al-umam* (*A népek tapasztalatai*) című, a világtörténelmet a 980. évig feldolgozó munkája elsőrangú forrásunk a ruszok Kaszpi-tenger környéki megjelenésére. Magyarul csak filozófiai jellegű művei láttak napvilágot,⁷⁰ így részleteit a már említett norvég vagy angol kiadásokból merítjük.⁷¹ Végül Ibn Jáku andalúziai zsidó utazó 965. évi kelet-európai körútját említjük, mely a vikingekre és a kelet-európai népekre (köztük a magyarokra) nézve is fontos adatokat szolgáltat, hiszen személyesen látogatta meg például a dániai Hedeby és Prága városait. Műve Al-Bakrí *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik*-jában (*Az országok és utak könyve*) maradt fenn. A magyar fordítás csak részeket közöl belőle, de számos idegen nyelvű átirata van, melyeket a Kmoskó-féle Al-Bakrí-kiadás lábjegyzetéből szemügyre vehetünk.⁷²

III. *Szláv források.* A szláv források közül kétségtől kiemelkedik, és vizsgálódásunk témájából adódóan központi szerepet érdemel a kezdősorairól *Poveszty vremennih let*-nek, avagy a *Régmúlt idők elbeszélésének* nevezett 12. század eleji szerkesztésű első óorosz krónika. Bár a magyar tudományosságban sokáig *Nesztor-krónika* néven volt ismert, immár az újabb trendekhez csatlakozva meghonosodni látszik az *Óorosz Őskrónika* vagy a nemzetközi szakirodalomban megszokott PVL rövidítés.⁷³ A szövegnek sokáig csak részletei léteztek magyar fordításban, ám újabban alapos kísérőtanulmányokkal ellátva az egész mű kiadásra került.⁷⁴ Két fő redakciója a Lavrentij- (1377) és a Ipatij-kódexek (1420/1425) több későbbi kéziratban és átdolgozásban

⁶⁸ Ahmed Zeki Validi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht* (Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1939).

⁶⁹ Stig Wikander, *Araber, Vikingar, Varingar* (Lund: Svenska Humanistiska Förbundet, 1978).

⁷⁰ Miskavaihi, *A boldogságról. A boldogság könyve*, ford. Maróth Miklós (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987).

⁷¹ Egy különálló angol kiadása is ismert a ruszokat említő részeknek, melyet szintén hivatkozunk. Miskavaihi, *The Concluding Portion of the Experiences of the Nations*, Vol. 2., ford. David Samuel Margoliouth, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century* 5 (Oxford: Blackwell, 1921).

⁷² Kmoskó I/2. 240. 79. l.; lásd a prágai vásárra vonatkozó magyar részt szintén: Püspöki Nagy Péter, *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. 1000–1301.* Vol. 1 (Bratislava: Madách, 1989), 175.

⁷³ Font Márta, „A Poveszty Vremennih Let szerkezete és hitelessége”, in *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*, szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Korai Kori Történeti Tanszék, 2010), 307–325 (itt: 307).

⁷⁴ *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*, szerk. Balogh László – Kovács Szilvia, ford. Ferincz István, a fordításhoz a jegyzeteket írta Balogh László – Ferincz István – Font Márta – Kovács Szilvia – Polgár Szabolcs – Zimonyi István, Magyar Őstörténeti Könyvtár, no. 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2015); a korábbi kiadásokra lásd: Font Márta, „A Poveszty vremennih let mint történeti forrás”, in RIE 249–278 (itt: 249. 1. l.).

is ránk maradtak.⁷⁵ Bár a különböző szöveghagyományok eltérnek a későbbiekben, a korai időszakra nézve az eltérések minimálisak, így az egyébként is korábbi Lavrentyij-kódexet vesszük alapul. Kijevben már a 11. század eleje óta folyt az információk felhalmozása, ám írott formában ez csak 1113-ra öltött testet.⁷⁶ A krónika a kelet-európai skandináv jelenlétre (kezdve varégok behívásának történetével), és a Kijevi Rusz nomádokkal fenntartott viszonyrendszerére nézve igen fontos, ám korántsem problémamentes forrás. Ez elsősorban abból fakad, hogy sokszor a PVL az egyetlen forrásunk a korai rusz történelem eseményeire. A 9–10. századi események azonban sokszor eltorzultak vagy feledésbe merültek a krónika lejegyzésének idejére. A szöveg jóval hitelesebbnek tekinthető Vlagyimir (978/980–1015) és Bölcs Jaroszláv nagyfejedelmek (1019–1054) uralkodásától kezdve, ám a megelőző időszakra – Oleg (882–912), Igor (912–945) és Szvjatoszláv fejedelem (945–972) uralmára – sokszor kronológiailag és eseménytörténetileg is megbízhatatlan.⁷⁷ Márpedig a skandináv-nomád kapcsolatok szemszögéből ez az időszak kritikus fontossággal bír. A PVL korai rusz történelemre vonatkozó részeit éppen ezért kontrollforrásokkal (sokszor a régészeti anyaggal összevetve) érdemes tesztelni. Elszórt hivatkozások találhatók a dolgozatban más korai szláv forrásokra is: a *Russzkaja Pravda* nevű Jaroszláv-korabeli törvényekre és a Kijevi Barlangkolostor egyik barátjának művére.⁷⁸

IV. Izlandi források. A Kelet-Európára és a skandináv társadalomra vonatkozó forrásanyagunk egy jelentős szeletét a 13–14. századtól kezdve lejegyzett irodalmi alkotások, az izlandi sagák alkotják. Ezek a hősi történetek kisebb versekkel tűzdelt prózai művek, melyeknek cselekménye az ősi időkben játszódik, elsősorban a Viking Korszakban (c. 800–1050), vagy a még régebbi skandináv világban, illetve a kontinentális Európában.⁷⁹ A sagák a középkori skandináv történelem páratlan forrásai, már-már antropológiai részletességbe vesző leírásaikkal kevés középkori forrás vetekedhet. A viking kori történeteket elbeszélő sagák azonban jó kétháromszáz évvel az események után kerültek lejegyzésre, többnyire névtelen klerikusok által,

⁷⁵ Font Márta, „Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai”, in *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerk. Kovács László – Veszprémy László, A honfoglalásról sok szemmel 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 119–129.

⁷⁶ Ferincz István, „A Régmúlt idők elbeszélése (*Poveszty vremennih let*) mint irodalmi emlék”, in RIE 229–248.

⁷⁷ Font Márta, *A Poveszty Vremennih Let szerkezete és hitelessége*, 312; a szöveg a bizánci időszámítást vette át, aminek hozzáigazítása a szláv márciusi évkezdethez eltérő (ún. márciusi és ultramárciusi) dátumokat eredményezett egy-egy évre vonatkozóan. Ezért a PVL kronológiája nem perdöntő. Font, „A Poveszty vremennih let mint történeti forrás”, 259–260.

⁷⁸ Szili Sándor – Szvák Gyula, *A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédtankönyv* (Budapest, Pannonica Kiadó, 2005), 18–25. *The Paterik of the Kievan Cave Monastery*, ford. Muriel Heppell (Cambridge: Harvard University Press, 1989).

⁷⁹ A saga irodalomról általánosan magyarul: Bernáth István, „Saga”, in *Világirodalmi lexikon*, Vol. 12, szerk. Király István – Szerdahelyi István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 374–387; Bernáth István, „A dolgok és a szavak közötti csapáson”, in Uő: *Három izlandi történet* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973), 5–28; Bernáth István, „Nem mondhatjuk, hogy semmi újság”, in Uő: *Kopasz Grim-fia Egill. A fölperzsgelt tanya* (Budapest: Tóni Túra Utazási Iroda, 1995), 594–607. Reprint: Bernáth István, „Nem mondhatjuk, hogy semmi újság”, in Uő: *Völsunga saga. A Völsungok története. Egy 13. század közepi, izlandi pergamenkódexbe leírt hőstörténet*, Fontes Boreales (Budapest: Corvina Kiadó, 2015), 7–20.

akik a szájhagyomány által fenntartott eseményeket, saját fantáziájukkal egészítették ki vagy politikai indíttatásból fogant részletekkel változtatták meg. A sagák semmiképpen sem tükörképei tehát a múltnak, sokkal inkább a szájhagyomány és az irodalmi ambíciók közös gyermekei. Ebből fakadóan történelmi vizsgálódásra való felhasználhatóságukat a kezdetektől napjainkig viták övezik. A sagák viking vagy korábbi időszakokra történő vonatkoztatásának ellenzői kiemelik, hogy ezek a források nem egykorúak az eseményekkel, elsősorban irodalmi alkotások és egy érett középkori, keresztény szemléleten keresztül láttatják a múltat. A történetek kritikátlan elfogadását azonban már meghaladta a saga kutatás. A szájhagyomány által megőrzött viking kori elemek – párhuzamok felkutatásával és gondos forráskritikával – kiostálhatók az irodalmi torzítások ellenére is, főként a társadalmi struktúrákat és szokásokat tekintve, melyek valójában igen keveset változtak a Viking Kortól a sagák lejegyzésének időpontjáig.⁸⁰

Témaköreik szerint a sagák műfajokba sorolhatók, melyek közül minket elsősorban a történelmi témákat feldolgozó izlandi „nemzetségi sagák” (*Íslendingasögur*) és a norvég királyok tetteit megőrkítő „király sagák” (*konungasögur*) érdekelné. Az egykorú eseményekhez a polgárháborús Sturlunga-kor (1180–1264) történetét feldolgozó „egykorú sagák” (*samtíðarsögur*), valamint a latin *vita* hatásait is felvonultató „püspöki sagák” (*biskupasögur*) csoportjai állnak legközelebb. Az előbbieknél kevesebb történeti forrásértékkel bírnak a lovagi irodalom alkotásainak óészaki fordításai, a „lovagi sagák” (*ridðarasögur*), valamint a homályba vesző legendás múlt hősi történeteit megőrkítő „hajdankori sagák” (*fornaldarsögur*).⁸¹

Noha a sagák mindegyik típusában nagy számban találhatók mesés elemek, valamint kronológiai és természetföldrajzi pontatlanságok, leginkább az utóbbi két műfaj az, amelyet a történelmi fikcióval lehetne párhuzamba állítani. Sokáig úgy vélekedett ezekről a művekről a kutatás, hogy a pusztá szórakoztatás céljával íródott alkotások voltak, s ezt az álláspontot az is igazolni látszott, hogy ezekben a szövegekben a dicső skandináv hősök útjába kerülő trollok, sárkányok és egyéb földöntúli szörnyek sokasága szerepel. Mára már világossá vált azonban, hogy még ezek a történetek is fontos mentalitás- és ideológiatörténeti források a 13–14. századra

---

⁸⁰ Gísli Sigurðsson, *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition* (Cambridge: Milman Parry Collection, 2004), 123–250, 305–309; Lars Lönnroth, „The Icelandic Sagas”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 304–310; Helgi Þorláksson, „Hvað er blóðhefnd?”, in *Sagnaþing. Helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*, szerk. Gísli Sigurðsson – Guðrun Kvaran – Sigurgeir Steingrímsson (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1994), 389–414.

⁸¹ A műfajok általános áttekintéséhez további részletes referenciákkal lásd az alábbi tanulmányköteteket: Carol J. Clover – John Lindow (szerk.), *Old-Norse Icelandic Literature. A Critical Guide* (Toronto: University of Toronto Press, 2005); Rory McTurk (szerk.), *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture* (Malden: Blackwell Publishing, 2005); Margaret Clunies-Ross (szerk.), *Old Icelandic Literature and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

vagy a még korábbi időszakokra vonatkozóan, így a kutatói érdeklődés is jócskán megnőtt irányukba az utóbbi évtizedekben.⁸²

A „hajdankori sagák” is tartalmaznak például verseket az ún. „szkaldikus” költészetből, melyek többségükben a skandináv énekmondók korabeli alkotásai, és így a Viking Korra vonatkozó forrásanyag egyik leghitelesebb szeletét alkotják. A szkaldikus versek történelmi hitele az óészaki költészet bonyolult rímelési formuláiból fakad, melyek leghalványabb megváltoztatása is a vers ritmikai összeomlását okozná. Ebből kifolyólag ezeket a verseket nem lehetett egykönnyen átírni, és a prózával ellentétben könnyebben tanulhatók és áthagyományozhatók voltak, megőrizve ezzel az eredeti, viking kori (vagy korábbi) tartalmat.⁸³ A „hajdankori sagák” esetében a Viking Kornál távolabbi múlt (pl. a népvándorlás kor) emlékei is felsejlenek, melyek egy-két kivételes esettől eltekintve nem lehetnek autentikusak. Ebben a fiktív elemekben gazdag műfajban, a versek általában önéletrajzi jellegűek voltak: itt ugyanis a saga főhőse – akiről a narratív próza általában egyes szám harmadik személyben beszél – saját maga adja elő, egyes szám első személyben a történeteket. A „hajdankori sagák” verseinek szerzői minden valószínűség szerint maguk a saga lejegyzői voltak, akik a versbetétekkel is további hitelt kívántak adni az elregélt eseményeknek.⁸⁴

A sagák közül minket külön érint az *Yngvars saga víðförla* és az *Eymundar þáttur bríngssonar*, melyek nagyrészt a Kijevi Ruszt is magába foglaló „keleten” játszódnak.⁸⁵ Annak ellenére, hogy a történeteket a 14. században jegyezték le, eseményeikre más források is párhuzamokat szolgáltatnak.⁸⁶ A „király sagákban” szintén bőséggel találunk Kelet-Európára vonatkozó

---

⁸² Stephen A. Mitchell, *Heroic Sagas and Ballads* (Ithaca: Cornell University Press, 1991); Torfi H. Tulinius, *The Matter of the North. The Rise of Literary Fiction in Thirteenth-Century Iceland*, ford. Randi C. Eldevik (Odense: Odense University Press, 2002); Agneta Ney – Ármann Jakobsson – Annette Lassen (szerk.), *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda* (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2009); Annette Lassen – Agneta Ney – Ármann Jakobsson (szerk.), *The Legendary Sagas. Origins and Developments* (Reykjavík: University of Iceland Press, 2012); további referenciákhoz: Stephen A. Mitchell, „The Heroic and Legendary Sagas”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 319–322; Torfi H. Tulinius, „Sagas of Icelandic Prehistory (*fornaldarsögur*)”, in *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*, szerk. Rory McTurk (Malden: Blackwell Publishing, 2005) 447–461.

⁸³ Mérvadó kiadásaik továbbra is: Finnur Jónsson, *Den Norske-Islandske Skjaldedigtning. 1200–1400*, Vol. 1–2, (København: Gyldendalske Boghandel, 1912–1915). A Brepols kiadó gondozásában jelennek meg az új, kritikai kommentárokkal és angol fordítással ellátott kötetek az ún. SKALD (Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages) sorozatban. Általánosan a „szkaldikus” költészetre: Bjarne Fidjestøl, „Skaldic verse”, in *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*, szerk. Philipp Pulsiano – Kirsten Wolf (New York: Routledge, 2016), 592–594; Diana Whaley, „Skaldic poetry”, in *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*, szerk. Rory McTurk (Malden: Blackwell Publishing, 2005) 479–502; Judith Jesch, „Poetry in the Viking Age”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 291–298.

⁸⁴ Margaret Clunies-Ross, „Poetry in the fornaldarsögur”, in *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature: Sagas and the British Isles. Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference, Durham and York 6th–12th August 2006*, Vol. 1, szerk. John McKinnell et al., (Durham: International Saga Conference, 2006), 180–187.

⁸⁵ *Eymundar þáttur hríngssonar*, in *Flateyjarbók. En samling af norske kongesagaer*, Vol. 2, szerk. Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger (Christiania: P. T. Mallings, 1862), 118–134.

⁸⁶ RIE, 103–114; Jonathan Shepard, „Yngvarr’s expedition to the east and a Russian inscribed stone cross.” *Saga-Book* 21 (1984–1985), 222–292.

adatokat.⁸⁷ Részletesen fogunk foglalkozni az *Örvar Odds saga* című hajdankori történettel is (legkorábbi kézírata a 14. századból ismert), melynek egyik kéziratában a Magyar Királyság történetére vonatkozó adatok is találhatók.

A különböző sagákat óészaki nyelven, a hagyományos kiadásokból idézzük (főként az *Íslenske fornrit* valamint a *Fornaldarsögur Norðurlanda* sorozatból). A fordítások túlnyomó részben a sajátjaink, amennyiben nem, úgy ezt az indokolja, hogy a szövegrészt már korábban Bernáth István lefordította magyarra, ilyen esetek azonban csak elvétve fordulnak elő.

V. *Egyéb források.* A skandinávokkal és nomádokkal foglalkozó latin nyelvű források nem rendelkeznek a fentebbi kategóriákhoz hasonlítható közös hagyománnyal. Az alant felvonultatott források számos helyen és időben kerültek lejegyzésre, így ugyanúgy helyet kaptak benne kortárs nyugati évkönyvek, mint retrospektív magyarországi krónikák. Ezek között tehát kár tartalmi, vagy műfaji és kronológiai összefüggéseket keresni, az egyes művek adott feljegyzései a témakörnek megfelelően végigkísérik a történeti elemzést. Mélyebb szövegfilológiai elemzésre csupán a 14. századi magyar krónikakompozíció esetében bocsátkozunk, ennek részletezését azonban a kontextus kedvéért megfelelőbbnek látjuk a vonatkozó fejezetben elvégezni. A krónikakompozíción kívül más mű önmagában nem kerül alaposabb elemzésre, bár néhány latin szöveghely döntőnek bizonyulhat egy-egy részkérdés eldöntésében. Ezek közül részletesen tárgyaljuk majd az *Annales Bertiniani*, az *Annales Hildesheimenses*, Merseburgi Thietmar krónikájának vagy Anonymus *Gesta Hungarorum*-ának egy-egy megjegyzését. A releváns részeket a latin eredetiktől idézzük, míg magyar vonatkozás esetében hazai fordítását is hivatkozzuk vagy közöljük.⁸⁸

Az egyéb források közé soroltuk még a „kazár-zsidó levelezés” néven ismert levelek gyűjteményét. A 10. század közepén, 950 és 960 között levélváltás zajlott a kordobai kalifa, Abdul al-Rahmán (912–961) egyik minisztere, egy bizonyos Haszdáj ibn Saprut és a kazár József kagán között. Ezekben elsősorban a kazárok zsidó hitéről és bizánci kapcsolatairól esik szó. Ennél fontosabbak a mi témakörünk szempontjából a kairói Geniza kéziratokból előkerült, szintén korabeli ún. „kijevi-” és „Schechter-levelek”. Bár a források datálása körül viták folytak, a jelenleg elfogadott álláspont szerint nem későbbi hamisítványok, ahogy amellet páran érveltek. A *Kijevi levél* 10. századi kazárokról ír Kijev városában, míg a Haszdáj ibn Saprutnak címzett névtelen, megtalálójáról *Schechter-levél*-nek nevezett dokumentum a 10. század első felében lezajlott rusz-kazár konfliktust írja. A levelek történelmi kontextusba helyezését és angol

⁸⁷ Galina Glazyrina, „Information about Eastern Europe in Old Norse sagas and its adaptation for the Nordic audience by saga-authors”, in *The Eighth International Saga Conference, Göteborg 11–17 August 1991. The Audience of the Sagas*, Vol. 1, szerk. Lars Lönnroth (Gothenburg: Gothenburg University, 1991), 123–131.

⁸⁸ A magyar fordításokat a HKÍF és ÁKÍF kiadásaiból vagy a teljes mű releváns magyar kiadásából idézzük.

fordítását Norman Golb és Omeljan Pritsak, orosz kiadását Kokovcov végezte el.⁸⁹ Magyar nyelven a Saprut-József levélváltás és a *Schechter-levél* érhető el.⁹⁰

Régészeti leletanyag

Az írott források által egyébként is gyéren megvilágított 10–11. század történelmét lehetetlen felvázolnunk a régészeti leletanyag figyelembe vétele nélkül. A régészet tudományának eredményei kiegészítik, sokszor pedig cáfolják az írott forrásokban megfogalmazottakat. A skandináv-nomád kapcsolatok tekintetében elsősorban két régészeti fontos kategóriát vettünk figyelembe: az etnikus azonosításban sokszor nagy szerepet játszó temetkezések, valamint a tárgyi kultúra emlékeit. A leletanyag feltérképezésében elsősorban olyan temetkezéseket kerestünk a publikált archív anyagban, melyek „vegyes stílusú” temetkezések, tehát eredetileg skandináv (viking) vagy steppei (nomád) jellegű anyagi kultúrát vagy rítusokat vonultatnak fel. A másik fókusz pont az olyan tárgyi leletanyag felvonultatása volt, mely kapcsolatok meglétét sejteti: skandináv területen talált nomád, vagy „nomád” területekről ismert skandináv típusú/stílusú tárgyak, illetve a mindkét kultúra jegyeit magukon viselő leletek. Bár a leletek interpretálásában megengedtünk magunknak némi szabadságot, nem lévén régészek, szisztematikus anyaggyűjtésbe és kizárólag régészeti módszertanon alapuló vizsgálatba nem fogtunk; már publikált és más régészek által már értelmezett anyaggal (tematikus szaktanulmányok, katalógusok, lelőhely leírások) dolgoztunk. Ebben a tekintetben viszont metodológiaiilag dekonstruálnunk kellett a magyar és az orosz szakma bizonyos nézőpontjait az „identitás” és „etnikum” régészeti azonosíthatóságát és értelmezését illetően.⁹¹

Módszertan

Bár egyes aspektusokra már a források bemutatásánál is részletesen kitértünk, úgy véljük érdemes néhány szót külön is ejtenünk arról, milyen szemlélettel olvassuk ezt a sokrétű

⁸⁹ Norman Golb – Omeljan Pritsak: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca: Cornell University Press, 1982). Orosz kiadása: P. K. Kokovcov, *Јеврејско-хазарскаја переписка в X веке* (Leningrád: Izd. Ak. Nauk, 1932).

⁹⁰ Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza (szerk.), *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 68–103; Hunyadi László, „A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruchoz”, in *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, szerk. Róna-Tas András, Magyar Őstörténeti Könyvtár 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 162–175.

⁹¹ Ezekre a problémákra lásd: Bálint Csanád, „A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east”, in *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*, szerk. Walter Pohl – Mathias Mehofer, *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010), 145–182; Bollók Ádám, „Excavating Early Medieval Material Culture and Writing History in Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Hungarian Archaeology”, *Hungarian Historical Review*, 5 (2016) no. 2, 277–304; Hillerdal, „Vikings, Rus, Varangians”.

forrásanyagot. A forrásbázis nyelvi, kronológiai és műfaji sokfélesége kétségkívül nehézségeket támaszt a történeti vizsgálódások elé. Nincs olyan kutató, aki mindezen források nyelvezetét (görög, latin, ókeleti-szláv, arab, perzsa, óészaki) értené és vizsgálatát ugyanolyan színvonalon el tudná végezni. Ilyen alapon azonban egyes kutatók sok más témakörhöz sem nyúlhatnak hozzá (pl. a magyar őstörténethez sem), és úgy vélem a kérdés van olyan horderejű, hogy ezeket a nehézségeket amennyire lehetséges igyekezzünk áthidalni. Mindazonáltal a körülírt problémából adódóan nyelvi részkérdésekbe, jelentéstani vizsgálatokba csak nagyon indokolt esetben kívánunk bocsátkozni, a fő cél sokkal inkább egy alap narratíva (szintézis) megteremtése.

Az alap narratíva felállítását nem pusztán a politikatörténeti események rekonstruálásában, hanem sokkal inkább a tartósabb, elsősorban kulturális következményekkel járó kapcsolatok felderítésében látjuk. Ezt az interdiszciplinaritás jegyében, írásos, régészeti és olykor nyelvészeti és néprajzi adatok összevetésével végeztük el. Az egyes tudományágak eredményei között nem állítottunk fel hierarchiát. Voltak kérdések, melyeknél a történész, régész vagy nyelvész szakma eredményei nem jutottak konszenzusra. Ilyenkor vagy feltételesen hagytuk a kérdést, vagy a „forráskritika” szempontjait követve a megkérdőjelezhető eredményektől vontuk meg a hitelt.

Az interdiszciplinaritás mellett a munka másik módszertani jellemzője az összehasonlító megközelítés. A vikingek „keleti” jelenléte több korabeli hatalmi centrum területén is adatolható, melyek összehasonlítása rávilágít egyes kereskedelmi, hadtörténeti és kulturális egyezésekre és különbségekre. Az összehasonlítás kategóriájaként földrajzi régiókat használtunk. Összevetésre került a varég-ruszkok kereskedelmi, hadi és kulturális tevékenysége Magyarországon, a Kijevi Ruszban, Bizáncban, és Kazáriában.

A viking-nomád kapcsolatok előzményei és kezdetei

A fejezetben a rusz és varég fogalmak terminológiai kérdéseit tisztázzuk. Emellett egy rövid áttekintést nyújtunk a régió népeiről, hogy lássuk azokat a főbb szereplőket, akik résztvevői lesznek a vikingek és nomádok között szövődő kereskedelmi, hadi és kulturális folyamatoknak. A ruszkok, a szlávok, a kazárok, a volgai bulgárok, a magyarok és a besenyők korai történetét a megadott sorrendben fogjuk felvázolni. A 9–10. századi skandináv megtelepedés történetéből jelenleg azonban csak annyit szeretnénk taglalni, amennyi feltétlenül szükséges a rusz-nomád kapcsolatok részkérdéseinek tisztázásához. Éppen ezért ebben a fejezetben három jelenséget szeretnénk kiemelni: a skandináv csoportok kelet-európai megtelepedését és egymáshoz való viszonyát, kapcsolatukat a helyi lakossággal, valamint a legelső rusz államalakulat, a Rusz Kaganátus kérdését.

Kik voltak a ruszok?

I. *Vikingek, ruszok, varégek.* Fontos terminológiai tisztázni mit értünk ruszok és mit értünk varégek alatt, ez ugyanis az identitás megállapításának kérdéséhez is hozzájárul. A kérdés megválaszolásához érdemes magukból a forrásokból kiindulni. A középkori skandinávok viking megnevezése az óészaki *vikingr* szóra eredeztethető vissza, mely az óészaki forrásokból ismert tengeri rablót jelent.⁹² Ezzel szemben a Keleten megjelenő skandinávokat sohasem illetik a viking jelzővel a források, amit érdemes is figyelembe vennünk, ugyanis itteni tevékenységük kevésbé jellemezhető a nyugati krónikákból ismert fosztogatással.⁹³ A Keleten tevékenykedő skandinávokat az összes (nem óészaki) forrás rusz és/vagy varég néven említi. A szláv forrásokban *rusz* és *varjagi*, a görög nyelvűekben *rhos* és *varangoi*, míg az arab kútfőknél *rus* és *warank* néven — és ezek alakváltozataiban — hallunk róluk.⁹⁴ Az azonos kultúrkörben fogant forrásokban is következetlenséget figyelhetünk meg, és a két szó gyakran felcserélhető módon, látszólag szinonimaként kerül elő.

A nemzetközi szakirodalom által legelfogadottabb értelmezés szerint a rusz kifejezés a finn-balti eredetű *ruotsi* ('evezni') szóból származik és valószínűleg az észak-orosz folyókon hajóval közlekedő népcsoportra, vagyis az itt megforduló skandinávokra volt először használatos.⁹⁵ A szó későbbi jelentésével és a rusz identitás fejlődésével kapcsolatosan azonban nincs konszenzus a kutatásban. A ruszok kizárólag szlávokkal történő (etimológiailag a Rosz/i folyónévből eredeztetett vagy a ruszok a 6. századi forrásokból ismert Rhos néppel való) azonosítása – melyet a szovjet kutatás képviselt – mára már idejét múlt elmélet.⁹⁶ Ennek ellenére a fogalmat legalább annyira hiba volna pusztán „keleti vikingre” való utalásként értelmezni. Egyes források a ruszokat egyértelműen skandinávként jelölik meg, míg mások a főként szlávokkal azonosítható (ám korántsem problémamentesebb) *szakálíba* gyűjtőnév alá rendelik őket. Más források

⁹² Richard Cleasby – Gudbrand Vigfusson, *An Icelandic-English Dictionary* (Oxford: Clarendon Press, 1874), 716. A viking kifejezésre és a populáris körökben történő helytelen használatára lásd: Eric Christiansen, *Vikingek* (Debrecen: Szukits Kiadó, 2008), 15–18.

⁹³ Rudolf Simek, *Die Wikinger* (München: Beck'sche Reihe, 1998), 71.

⁹⁴ A tanulmányban konzekvensen a magyar szakirodalomban meghonosodott rusz és varég néven utalok rájuk.

⁹⁵ Eldar Heide, „Rus ‘eastern Viking’ and the viking ‘rower shifting’ etymology”, *Arkiv för nordisk filologi* 121 (2006), 75–77; Elena A. Melnikova – Vladimir J. Petrukhin, „The Origin and Evaluation of the name Rus’. The Scandinavians in Eastern European ethno-political processes before the 11th century”, *Tor* 23 (1990–1991) 203–234; Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, 353–354; Font et al., *Oroszország története*, 15.

⁹⁶ Nazarenko, *Dremnyaja Rusz na mezhdunarodnih putyah*, 11–14; Szverdlov, *Domongolszkaja Rusz*, 93–95; Ribakov, *Kijevszkaja Rusz i ruszskije knyazsesztra*, 55–60; Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztoriji*, 76–79; George Vernadsky, *The Origins of Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1959), 174–177.

ugyanakkor világosan elkülönítik a két terminust.⁹⁷ Hogy a kérdés még komplikáltabb legyen, későbbi muszlim források egy csoportja a török népekhez tartozónak véli a ruszokat.⁹⁸

Több kutató álláspontja szerint a „rusz” kifejezés a „vikinghez” hasonlóan sokkal inkább egy meghatározott életformát folytató közösségre és nem egy tisztán elkülöníthető etnikai csoportra vonatkozott. Ebben az értelemben a ruszok csoportja egy olyan harcos- kereskedő társulás volt, mely a nagy kelet-európai folyók mentén megtelepedve a skandinávok mellett magában foglalhatott szláv és balti-finn népeket is.⁹⁹ Mások arra mutattak rá, hogy a középkori történetírók nem mindegyike használta ugyanabban a jelentésben a fogalmat, illetve, hogy a későbbi másolók kritikátlanul átvették a ruszokra vonatkozó adatokat anélkül, hogy figyelembe vették volna az időközben végbement változást a ruszok identitásában.¹⁰⁰

A helyzet tehát továbbra is igen bizonytalan. Hogy a félreértéseket elkerüljük, a dolgozatban a rusz kifejezés alatt egy olyan (nőket és gyerekeket is magában foglaló) népességet értünk, mely kezdetben túlnyomórészt skandináv, ám a szláv és balti-finn lakossággal folyamatosan keveredett. Ebben a tekintetben, főként a 10. század második felére vonatkozó bizánci és muszlim forrásokban, talán helytállóbb lenne a fogalmat tágabban „északi idegenként” értelmezni. Természetesen a skandináv beáramlás folyamatos volt, így minden skandináv kötődésű egyén és közösség az asszimiláció különböző fokán állhatott. A rusz kifejezés sok esetben – különösen a 10. század utolsó harmadától – már nem törzsi/nemzetségi értelemben szerepel a PVL-ben és a muszlim forrásokban, hanem tágabb értelemben a Kijevi Rusz lakóira vonatkozik.¹⁰¹ Az itt megforduló északi jövevényekre a szláv források (PVL, *Novgorodi krónika*, *Russzkaja Pravda*) innentől inkább egy másik kifejezést, a varégot használták.¹⁰²

A kevésbé vitatott varég szó gyökere is skandináv eredetű; nevezetesen az óészaki *væring* törve vezethető vissza. A *væring* egy összetett szerkezet, mely az óészaki *vár* (’eskü’) és *gingi* (’társ’, ’csatlós’) szavakból áll össze és egy eskütételt végző társat jelöl. Bár a források korántsem konzekvensek a varég és rusz kifejezések elkülönítését illetően, a varég fogalom nem igazán egy népre, hanem sokkal inkább egy tevékenységre utalt; valószínűleg az esküvel mások szolgálatába

⁹⁷ Carsten Goehke, *Frühzeit des Ostlaventums* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992), 124–127.

⁹⁸ Hraundal, *The Rus in the Arabic sources*, 180.

⁹⁹ Golden, „Rūs”; Melnikova – Petrukhin, „The Origin and Evaluation of the name Rus”.

¹⁰⁰ Montgomery, „Vikings and Rus in Arabic Sources”; Uő, „Ibn Fadlān and the Rūsiyyah”.

¹⁰¹ A rusz „etnoním” fejlődésére párhuzamot szolgáltat a magyarok és a mongolok „türkökként/törökökként” való szerepeltetése a bizánci és muszlim forrásokban. Utóbbiak esetében is etnikai fogalmak váltak politikai alakulatok megnevezéseivé. István Vásáry, „Hungarians and Mongols as “Turks”: on the applicability of ethnic names”, in *Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in honour of Csanád Bálint on the occasion of his 70th Birthday*, szerk. Ádám Bollók – Gergely Csiki – Tivadar Vida (Budapest: MTA Institute Archaeology, 2016), 537–543.

¹⁰² Jonathan Shepard, „The Viking Rus and Byzantium”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 495–516 (itt: 509).

álló zsoldosokra értették.¹⁰³ Az, hogy a szó a bizánci kultúrkörből emelkedett ki nem meglepő, a bizánci uralkodók testőrségének elitalakulatát ugyanis a 10. század végétől kezdve a skandinávokból toborzott varég gárda (*Tagma ton Varangon*) alkotta.¹⁰⁴ Etnikai jelentését nézve ez a fogalom is változáson ment keresztül, a varég kontingenseket ugyanis Bizáncban a 11. századtól például más etnikumú – angolszász és frank – elemekkel töltötték fel.¹⁰⁵

A rusz és varég fogalmak ebből fakadóan az etnikus identitás kialakulásával és változásaival kapcsolatos modern elméletek tükrében ragadhatók meg. A mai modern történettudomány a kora középkori etnikumot gyakorlott és választott, nem pedig örökölt identitásként értelmezi, mely mindennek tetejében változhat. Ez tehát nem egy statikus állapot, melybe egy egyén beleszületik, hanem egy dinamikus, folyamatosan alakulóban lévő identitásforma. A különböző hatalmi központok körül tömörülő etnikumok, az adott hatalmi csoportosulás vonzáskörzetében alakulnak ki és nem feltétlenül a közös kulturális normák, nyelv vagy biológiai származás határozza meg őket.¹⁰⁶ A ruszok és varégok sokrétű etnikai összetételét és identitását ezeknek a teóriáknak a fényében a „török kérdésen” keresztül fogjuk illusztrálni.

II. Svédek, norvégok, dánok, izlandiak. A rusz identitás változása azonban nem csupán a Kelet-Európában megélt érintkezések függvénye volt. Lényeges volt az is, hogy a keletre érkező skandinávok eltérő tradíciókat is hozhattak magukkal, tekintve, hogy nem mindannyian ugyanarról a területről származtak. A „viking világ” felszínes egysége ellenére ez kulturális különbségeket is magában foglalt. Rengeteg szakirodalmi alkotásban találkozhatunk azzal a tézissel, hogy a Keleten kereskedő és harcoló vikingek Svédországból származtak.¹⁰⁷ A svédek jelenléte természetesen a legkézenfekvőbb és történetileg a legkönnyebben igazolható. Jámbor

---

¹⁰³ Adolf Stender-Petersen, „Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes väringi, Russ. varag”, *Acta Philologica Scandinavica* 6 (1931–1932), 26–38.

¹⁰⁴ Katona Csete, „Varég gárdisták Konstantinápolyban”, *Antik Tanulmányok* 61 (2017), 209–224. (további referenciákkal). Részletesen lásd a „Hadviselés” fejezetben.

¹⁰⁵ A varég fogalom jelentésbeli változására lásd: Roland Scheel, *Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen*, Vol. 1 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 77–284.

¹⁰⁶ Carter G. Bentley, „Ethnicity and Practice”, *Comparative Studies in Society and History* 29 (1987), 24–55; Patrick Geary, „Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages”, in *Writing History: Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*, szerk. Florin Curta – Cristina Spinei (Bucharest: Editura Academiei Române, 2012), 1–18; Walter Pohl, „Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies”, in *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, szerk. Lester K. Little – Barbara H. Rosenwein (Malden: Blackwell Publishers, 1998), 13–24.

¹⁰⁷ Az első vikingekről szóló összefoglalás, mely a „Kelettel” is foglalkozik a svéd Holger Arbman tollából származik. Arbman is a svédekhez kötötte a kelet-európai és közel-keleti skandináv jelenlétet, melyről már a fejezet címe is árulkodik: *Swedish Vikings in the East*. Lásd: Holger Arbman, *The Vikings*, szerk. és ford. Alan Binns (London: Thames and Hudson, 1961), 6, 89–105. Bárány Attila is a svéd történelmi bevezető részeként tárgyalja a kelet-európai és közel-keleti vikingeket és „svéd-varégoknak” nevezi őket. Bárány Attila, *Britek, angolszászok, vikingek. Észak-Nyugat-Európa a korai középkor századaiban* (Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2008), 109–112. Lásd még: Johannes Brøndsted, *A vikingek*, ford. Várhelyi Judit (Budapest: Corvina Kiadó, [1960] 1983), 63–68; Gwyn Jones, *A History of the Vikings*, 2. kiad. (Oxford: Oxford University Press, [1968] 2001), 241–268; vö. Nagy Gábor, *A középkori Svéd Királyság története* (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2012), 35–36.

Lajos a 839. évben az udvarába érkező rusz követeket svédekként azonosította.¹⁰⁸ Ezt a régészeti leletek is alátámasztják: az orosz területeken előkerült skandináv eredetű tárgyak legtöbb analógiáját a Birka környéki Mälár régióban találjuk.¹⁰⁹ Szintén nyomós érv a viking kincsdepókban található arab dirhemek elterjedése Észak-Európában, mely Svédországban a legszembetűnőbb.¹¹⁰ Még a magyarországi skandináv kétélű kardoknál és egyéb fegyvereknél is a svéd származást hangsúlyozzák a régészek, egyértelműen megnevezve Gotland szigetét, mint a tárgyak készítési helye.¹¹¹

Az írott források azonban más területekről érkező viking csoportokról is tudnak. Az óészaki saga irodalomban a Keleten boldogulást keresők között leginkább a norvégok szerepelnek. A „király sagák” (*konungasögur*) műfajába tartozó, 13. századtól kezdve lejegyzett történetek több norvég királyról is tudósítanak, akik megfordultak a rusz területeken.¹¹² Egyikük Olaf Tryggvason későbbi norvég király, aki eladott rabszolgaként került a Baltikumba, majd a kijeviek és a bizánciak oldalán is harcokban vett részt egészen délen. Olaf Haraldsson, valamint a Keménykezű (*Harðráði*) néven elhíresült Harald Sigurdarson, a bizánci varég gárda kapitánya is közéjük tartozott. A megnevezett későbbi norvég királyok kíséretében jelentős számú norvég harcos szolgált: Keménykezű Harald például 500 követőjével érkezett meg a bizánci fővárosba.¹¹³

A dánok főként a lengyel területeken fordultak meg. A *Jómsvíkinga saga* nevű történetben szereplő híres, viking vértestvériség (a jómsvíkingek), valószínűleg lengyel földön vert tanyát, talán a mai Wolinban.¹¹⁴ A dán-lengyel érintkezés a földrajzi közelség miatt nem meglepő. Dinasztikus kapcsolatokra is vannak adataink: I. Mieszko lánya például Villásszakállú Sven dán

¹⁰⁸ *Annales Bertiniani*, szerk. Georg Isidore Waitz, MGH *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* 5 (Hannover: Hahn, 1883), 19–20.

¹⁰⁹ Stalsberg, „The Scandinavian Viking Age Finds in Rus”; Ingmar Jansson, „Warfare, Trade or Colonization? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period”, in *The Rural Viking in Russia and Sweden*, szerk. Pär Hansson (Örebro: Örebro kommuns bildingförvaltning, 1997), 9–64 (itt: 26).

¹¹⁰ Stalsberg, „The Scandinavian Viking Age Finds in Rus”; 468–470.

¹¹¹ Erről részletesen lásd a „Kereskedelem” fejezetet.

¹¹² A norvég királyok történetét feldolgozó „Király sagák” több nagy gyűjteményben maradtak ránk, melyekből a legismertebb a híres izlandi nemzetségső Snorri Sturluson által 1230 körül összeállított *Heimskringla*, mely a 9. századtól az 1177-ik esztendőig követi az eseményeket. A másik fontos ilyen gyűjtemény a *Fagrskinna*, mely nagyjából a *Heimskringla*-val egy időben íródott (1230 körül) vélhetően Norvégiában, és amely ugyanezt a periódust dolgozza fel. Stílusa azonban más, mint Snorri művéé és bővelkedik szkaldikus versekben, melyeket általában a Viking Korra datálnak, amikor az események valóban játszódtak. Mind a *Heimskringla*, mind a *Fagrskinna* két régebbi gyűjteményből az 1220-ban íródott *Morkinskinna*-ból és a legrégebbinek tartott (1190 körül keletkezett) *Ágrip*-ből meríti tartalmának egy részét.

¹¹³ Kekaumenos, *Strategikon* §81, 6. (Online: <https://acad.carleton.edu/curricular/mars/kekaumenos.pdf>) [Elérés: 2019. 02. 08]

¹¹⁴ *Jómsvíkinga saga. The Saga of the Jomsvikings*, szerk. Sigurður Nordal – G. Turville-Petre, ford. Norman Francis Blake (London: Thomas Nelson and Sons, 1962). Wolin Jómsborggal való azonosításának problémájáról lásd: Jakub Morawiec, *Vikings among the Slavs. Jomsborg and the Jomsvikings in Old Norse Tradition*, *Studia Medievalia Septentrionalia* 17 (Vienna: Fassbaender, 2009).

királyhoz ment feleségül.¹¹⁵ Lengyelországtól keletebbre is hallunk azonban dánokról. Rimbert Ansgarról írott életrajza szerint 845 körül egy dán harci alakulat kifosztotta az egyik észak-rusz várost (feltehetőleg Novgorodot).¹¹⁶ Tartósabb jelenlétre utal Merseburgi Thietmar szász utazó és püspök az ezredforduló elején írt krónikája, mely szerint 1018-ban Kijev tele volt dánokkal.¹¹⁷

Meglepően sok forrás emlékezik meg azokról az izlandi vikingekről, akik Keletre érkeztek szerencsét próbálni. Ezek a források az óészaki irodalom izlandi remekei, a „nemzetségi sagák” (*Íslendingasögur*) közé tartoznak, melyeket a 13–14. században komponáltak. A nemzetségi sagákban megjelenő mesés, kincsekkel és kalandokkal teli Kelet képe a valaha bizánci zsoldban megtapasztalt gazdagság emléke lehet.¹¹⁸

Látszik tehát, hogy az összes nagyobb skandináv népcsoport képviseltette magát a 9–11. századi Kelet-Európában. Földrajzi elhelyezkedésükből adódóan ezek a csoportok más-más népekkel érintkeztek Kelet-Európába érkezésük előtt. Így például az izlandiak jelentős mértékben keveredtek a Brit-szigetekről érkező kelta lakossággal,¹¹⁹ míg a norvégok és a svédok főként a lappokkal voltak szoros kulturális összeköttetésben.¹²⁰ A dánok a német területekkel és a szlávokkal tartottak fenn kulturális és kereskedelmi kapcsolatokat.¹²¹

Ebből kifolyólag az izlandi, norvég, svéd, dán csoportok szokásrendszerükben (pl. vallás, temetkezés) is különbözhettek egymástól. Ezt egy érzékletes példával szeretnénk illusztrálni, mely rávilágít a skandináv világ sokszínűségére. A példa a nők társadalmi státuszával és ezzel összefüggésben a vikingek szexuális szokásaival kapcsolatos. Egy 1235-ből ránk maradt arab beszámoló szerint al-Andalusból, azaz az Ibériai-félszigetről 845-ben egy diplomáciai misszió indult a vikingek egy meg nem nevezett központjába, északra. A követség vezetője, egy bizonyos al-Gazál („a gazella”) volt, akiről nem tudjuk megerősíteni, hogy valóban történelmi személy volt-e. Az egyes szám első személyben előadott történet szerint a követség ideje alatt al-Gazál közelebbi, feltehetően intim jellegű, kapcsolatba került egy viking főnök feleségével, noha ennek pontos részletei nem derülnek ki a beszámolóból. Ezt követően társai rögtön figyelmeztették a

¹¹⁵ A lengyel-viking kapcsolatokra: Katona Csete, „Viking zsoldosok Kelet-Európában a IX–XI. században”, *Hadtörténelmi Közlemények* 131 (2018), no. 4, 811–833 (itt: 813–815).

¹¹⁶ Rimbertus, *Vita Anskarii*, szerk. Georg Waitz, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 55 (Hannover: Hahn, 1884), 43.

¹¹⁷ Thietmar Merseburgensis, *Episcopi Chronicon*, szerk. Robert Holtzmann, MGH Scriptorum rerum Germanicarum Nova Series 9 (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1935), 530–531.

¹¹⁸ Sverrir Jakobsson, „The Varangian Legend: Testimony from the Old Norse Sources”, in *Byzantium and the Viking World*, szerk. Fjodor Androschuck – Jonathan Shepard – Monica White, *Studia Byzantina Upsaliensia* 16 (Uppsala, Uppsala Universitet, 2016), 345–362; Sigfús Blöndal, *The Varangians of Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), 193–222.

¹¹⁹ Gísli Sigurðsson, *Gaelic Influence in Iceland: Historical and Literary Contacts: a Survey of Research*, *Studia Islandica* 46 (Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1988).

¹²⁰ Inger Zachrisson, „The Sámi and their interaction with the Nordic peoples”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 32–39.

¹²¹ Stig Jensen, *Ribes vikinger*, 2. kiad. (Ribe: Den antikvariske samling, 1991), 13–19; Heiko Steuer, „Zur ethnischen Gliederung der Bevölkerung von Haithabu anhand der Gräberfelder”, *Offa* 41 (1984), 189–212.

követet, hogy ne folytassa ezt a viszonyt, mert könnyen baj érheti. Miután al-Gazál szóvá tette ezzel kapcsolatos félelmeit a viking királynénak, azt a választ kapta, hogy a vikingek nem ismerik a féltékenységet és feleségeik saját akaratukból és csak addig maradnak férjeikkel, ameddig kedvük tartja. A viking feleség azt is megjegyezte al-Gazálnak, hogy a római hit felvétele előtt egy nő nem utasított vissza egyetlen férfit sem, aki vele legalább egyenrangú volt, utalva ezzel a szabados szexuális életre mely a vikingek között dívott.¹²² Noha al-Gazál útja – mint fentebb említettük – csak Ibn Dzsija 1235 körüli leírásában maradt fenn és a történészek fabrikációnak tartják,¹²³ a kutatók szkepticizmusa nem a fentebb ismertetett anekdota vikingekre történő vonatkoztatásával kapcsolatban merült fel, mivel az sok korabeli skandináv társadalom előkelő köreire ráillett volna.¹²⁴ Itt egy olyan skandináv társadalmi forma tárul elénk, ami az átmenetet is érzékelteti: a keresztség felvétele előtti féktelen szexualitást felváltotta a szabad akaratból tett házasság, ám maga a királyné arab követtel való kacérkodása azt sugallja, hogy az átállás mentálisan még nem teljesen ment végbe. Az is lehetséges, hogy az átalakulás a társadalom különböző csoportjait máshogyan érintette, és a királyné csalfa viselkedése magas státuszának kiváltsága volt.

A „viking világ” másik végén Izlandon eltérő szokásokat figyelhetünk meg. Az izlandi viking asszonyokkal férjeik szigorú monogámiában éltek és az 1117-től lejegyzett, korábbi szokásjogot tartalmazó izlandi törvénykönyv, a *Grágás* („szürke lúd”) szerint, egy feleség több ok folytán is jogszerűen elválhatott férjétől.¹²⁵ Az egyik leghíresebb izlandi történet, a *Njáls saga* tanúsága szerint akár egy nő szexuális kielégítetlensége is okot adhatott a házasság felbontására.¹²⁶ A friggy megszűnése azonban formális jogi keretek közé volt szorítva és nem az asszonyok kedve szerint akármikor történt, ahogy azt a fentebb idézett arab forrásból hallottuk. A két terület közötti különbség a nők társadalmi státuszában is tetten érhető, hiszen Izlandon nem léteztek „királynék” sem. A nők a korabeli Európa más területeihez képest mégis kedvező helyzetben voltak Izlandon, ahol a női rabszolgákat becsületesen tartották és gyakran felszabadították.¹²⁷

Ha összehasonlítjuk ezt az arab utazó és diplomata Ibn Fadlán 922. évi ruszokról szóló híradásával, a szexuális szokásokat és nőkkel, illetve rabszolgákkal való kapcsolatokat tekintve igen nagy különbözöséget figyelhetünk meg:

¹²² Sara M. Pons-Sanz, „Whom did Al-Ghazāl meet? An exchange of embassies between the Arabs of Al-Andalus and the Vikings”, *Saga-Book* 28 (2004), 5–28.

¹²³ Uo.

¹²⁴ Judith Jesch, *Women in the Viking Age* (Woodbridge: Boydell Press, 1991), 95–96.

¹²⁵ *Laws of Early Iceland. Grágás. The Codex Regius of Grágás with Material from other Manuscripts*, Vol. 2, szerk. és ford. Andrew Dennis – Peter Foote – Richard Perkins (Winnipeg: The University of Manitoba Press, 2000), 395.

¹²⁶ *Kopasz Grim-fia Egill. A fülperzselt tanya*, ford. Bernáth István (Budapest: Tóni Túra Utazási Iroda, 1995), 240.

¹²⁷ Pl. *Laxdæla saga*, szerk. Einar Ól. Sveinsson, Íslenszk Fornrit 5 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1934), 27–28.

„Szép rabszolgalányok vannak velük, akiket a (rabszolga)kereskedőknek szánnak. Van úgy, hogy valamelyikük a társa szeme láttára szeretkezik a rabszolgalányával. Néha pedig egy egész csoportjuk közösen ilyen módon, egymással szemben. Előfordul, hogy egy kereskedő tér be hozzájuk, hogy valamelyiküktől egy rabszolgalányt vásároljon, akkor úgy adódhat, hogy az éppen azzal közösen, s nem engedi azt el, amíg nem elégítette ki a vágyát.”¹²⁸

Bár a felsorolt források mind etnikailag skandináv eredetű csoportokat mutatnak be, a kontraszt szembetűnő. Ibn Fadlán a volgai bulgárok földjén találkozott a ruszokkal, akiknek magatartását beszámolójában közzétette. Az Ibn Dzsija beszámolójában szereplő terület egy írországi viking településsel és Dániával is azonos lehet, ám ezek az azonosítások kérdésesek. A földrajzi bizonytalanságtól eltekintve „a római hit felvétele előtti” Skandinávia egyes részeivel kétségkívül rokonságot mutathat a Volga menti ruszok viselkedése. A Volgán kereskedő rusz csoport erőszakos szexuális szokásai azonban éles ellentétben álltak az izlandi vikingek hagyományaival, de más rusz vagy varég csoportokon belül is ellenzőkre leltek volna. A bizánci Ioannés Skylitzés 11. században pergamenre vetett krónikájának egyik képábrázolásán láthatjuk, ahogy egy trák asszony lándzsával ledöf egy őt megerőszakolni készülő varég gárdistát, ami után a ledöfött varég harcos társai megjutalmazták a nőt és neki adják az elhunyt vagyonát, valamint tárgyi értékeit (1. kép).¹²⁹ A varégek ezzel fejezték ki szimpátiájukat a nő bátorsága és megvetésüket társuk erőszakos viselkedése iránt. A vikingek tehát nem voltak ugyanolyanok a világ minden táján, így ezzel párhuzamosan a rusz és varég csoportok között is léteztek kulturális különbségek. Ahogy arra a dolgozatban igyekszünk majd rámutatni, a volgai ruszok kulturális különbségeit részben a szláv és a steppei kultúrkör hatásaival indokolhatjuk.

A 9–10. századi rusz-nomád kapcsolatok szereplői

Az alább következő a ruszokról és a kelet-európai steppe népeiről szóló tömör összefoglalás ismert kutatók munkáin alapul, önálló forrásfeltáró munka nincsen mögötte. A bevezetés azonban szükséges a viking-nomád kérdéskör kontextusba helyezéséhez. Kelet-Európa politika térképe a 9–10. század során (Fig. 1.; Fig. 2.) az alábbi (később is tárgyalásra kerülő) népeket foglalta magában:

¹²⁸ Ibn Fadlán, 87.

¹²⁹ A történetben nem dárdát, hanem egy perzsa típusú rövid kardot használ a nő. John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*, ford. John Wortley (New York: Cambridge University Press, 2010), 372.

I. *Ruszok*. A kelet-európai skandináv beáramlás korai történetére alapvetően két forrásunk van. Az egyik természetesen a *Régmúlt idők elbeszélése*, a másik a régészeti leletanyag. Sajnos a 9–10. századi politikai eseményekre nézve a PVL kissé megbízhatatlan, így erre az időszakra vonatkozóan döntőbbek a régészeti leletek. Utóbbiak jelentőségét mutatja, hogy a kelet-európai skandináv vonatkozású leletek száma jóval meghaladja a nyugat-európaiakét, és ez a szám folyamatosan növekszik. Ez a hatalmas leletanyag nem magyarázható kis létszámú, professzionális csoportok (kereskedők és zsoldosok) sporadikus bejövetelével, ahogy azt az orosz történetírás sokáig fenntartotta. A leletek nagy száma mellett a női jelenlétre utaló ruházati kiegészítők (teknős alakú brossok) és ékszerek is egyértelművé teszik, hogy tömeges bevándorlással, kolonizációval állunk szemben.¹³⁰

A rusz terjeszkedés a mai Északnyugat-Oroszországban kezdődött, a Ladoga-tó körüli megtelepedéssel.¹³¹ Itt eredetileg balti-finn halász-vadász csoportok tartózkodtak, majd a 8. századtól délről szlávok vándoroltak ide. A régió legrégebbi települése, a Skandináviához legközelebb eső Sztaraja Ladoga (az óészaki sagák *Aldeigjuborg*-ja), melyet már a 8. századtól kezdve balti-finn elemek és kisebb részben skandináv bevándorlók laktak. A településhez tartozott a Ruszban egyedülnek számító Plakun-temető, mely élesen elkülönül a helyi lakosság sírjaitól és tisztán skandináv rítusú.¹³²

A skandinávok már a 9. század során megindultak déli irányba is, ez a mozgás azonban lényegesnek csak a 10. századtól tekinthető. A déli terjeszkedés legfontosabb állomásait a kézműves és kereskedelmi tevékenységeknek teret adó „proto-városias”, valamint a katonai típusú telepek, ún. *gorogyiscse*-k, párhuzamos, egymás szomszédságában lévő kialakulása fémjelezte. Párhuzamosan az észak-európai városfejlődéssel a két településtípus közül az ezredforduló körül az egyik végül teret engedett a másiknak. A folyami kereskedelmet ellenőrző katonai erődöket néhány kilométerre „átköltöztő”, városias jellegű települések követték: Szmolenszk Gnyezdovot, Novgorod Rurikovo Gorogyiscsét, Pskov Izborszkit váltotta fel, hasonló módon ahogy Schleswig lépett Hedeby és Sigtuna Birka helyébe. A két településtípus kialakulásának mikéntje és a skandinávok szerepe a folyamatban régóta vitatott kérdés, melynek

---

¹³⁰ Jansson, „Warfare, Trade or Colonization?”; Androshchuk, „The Vikings in the East”; Stalsberg, „The Scandinavian Viking Age Finds in Rus’”; Eduard Mühle, *Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Rus’. Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte (bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts)*, Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, no. 32 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991), 41, 85.

¹³¹ Anne Stalsberg, „Scandinavian relations with Northwestern Russia during the Viking Age: the archaeological evidence”, *JBS* 13 (1982), no. 3., 267–295.

¹³² Mühle, *Die städtischen Handelszentren*, 19–62; Nosov, Evgenij N. „Das Novgoroder Land: Das nördliche Ilmenseegebiet und das Volchov-Gebiet”, in *Die Rus’ im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*, szerk. Nikolaj A. Makarov, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14 (Kiel: Wachholtz – Murrmann Publishers, 2017), 100–129; Wladyslaw Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe* (Leiden: Brill, 2004), 60–98.

részleteit azonban itt nem kívánjuk tárgyalni.¹³³ Fontos skandinávok által alapított vagy általuk is lakott központok jöttek létre a Dvina vízgyűjtő területe mentén (Iborszka, Polock), a Jaroszláv-Vlagyimir térségben (Rosztov, Suzdal, Pereszlavl, Szarszkoje Gorogyiscse), valamint Kijev környékén (Csernyigov, Sesztovica, Visegorod) (Fig. 3.).

A ruszbeli városfejlődés számunkra fontos mozzanata, hogy ezeken a „proto-városias” telepeken polietnikus társadalmak alakultak ki.¹³⁴ A skandinávok elkülönülése a korai Plakuntemető kivételével nem érhető tetten. A helyi (balti, finn, szláv) lakossággal közös temetőben való elhantolás és hamvasztás arra utal, hogy a skandinávok magukra és a telepek lakóira egy közösségként tekintettek. Ezt támogatja a férfiak „nemzetközi” öltözködési viselete is.¹³⁵ A rusz identitás fejlődése szempontjából ezek a tényezők kulcsfontosságúak; rávilágítanak ugyanis arra, hogy a közösségek nem etnikai alapon szerveződtek (még akkor sem, ha a társadalom felső rétege főként skandináv fegyveres társaságokból állt), hanem kisebb, feltehetően törzsi/városi egységek alapján. A skandinávok szláv, balti és finn-ugor népek irányába való nyitottsága, valamint saját asszimilációs készségük remek analógiát szolgáltat arra, hogy a nomád népekkel is kialakulhattak hasonló kapcsolatok.

A nomádokkal való békés együttélés a velük folytatott (lentebb részletesebben is tárgyalt) konfliktusok ellenére is valószínűsíthető. A Viking Kor mintegy 150 éve alatt a Kelet-Európában aktív skandinávok tevékenysége sokrétű volt. Megtaláljuk őket kereskedőkként, zsoldosokként, kalózoikként, tisztviselőkként, fejedelmekként és telepeseikként is.¹³⁶ A hagyományos viking életforma azonban kevésbé volt fenntartható ezen a területen. Nyugat-Európával ellentétben itt

---

¹³³ A ruszbeli települések megjelenését magyarázták már a távolsági kereskedelem szempontjából fontos földrajzi pozícióikkal, a mezőgazdasági háttérterületek összefogásának kényszerével, egy-egy vezető kezdeményezésével, az egymással kereskedő törzsek számára szükséges közös piac létrehozásával és a skandináv kereskedők megjelenésével is. Több helyütt kérdés, hogy az adott település a skandinávok központosító törekvésének eredménye-e vagy a helyi közösségek megerősödésével magyarázható. Utóbbi esetben a skandinávokat két szintben szokták a kutatók feltüntetni: vagy ők azok, akik agresszív katonai alakulatként rátelepednek a szlávokra (és egyéb népekre), vagy pedig számukat a település összlakosságához mérten csekélyre becsülik és jelenlétüket a helyi kíséretben betöltött zsoldos funkcióval magyarázzák. Ezekre lásd: Jansson, „Warfare, Trade or Colonization?”; Yevgeny N. Nosov, „The emergence and development of Russian towns: some outline ideas”, *Archeologia Polona* 32 (1994), 185–196; M. N. Tyihomirov, *Drevnyerusszkije goroda* (Moszkva: Gosz. Izd. Polity. lit. 1956); Tamara Pushkina, „Viking-period pre-urban settlements in Russia and finds of artefacts of Scandinavian character”, in *Land, Sea and Home. Settlement in the Viking Period*, szerk. John Hines – Alan Lane – Mark Redknap (Maney: Northern Universities Press, 2004), 41–53; Dolukhanov, *The Early Slavs*, 171–197; Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztorijj*, 124–125; magyarul röviden: Font et al., *Oroszország története*, 29–30; Gyóni Gábor, *A középkori Novgorod politikatörténete*, Ruszisztikai Könyvek, no. 46 (Budapest: Russica Pannonica, 2018), 51–55.

¹³⁴ Mühlh, *Die städtischen Handelszentren*, 44, 58, 208, 250–251; Nosov, „Das Novgoroder Land”; Andrej E. Leontev, „An den Ufern des Nero- und des Pleščeevo-Sees”, in *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*, szerk. Nikolaj A. Makarov, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14 (Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017), 170–185 (itt: 179).

¹³⁵ Jansson, „Warfare, Trade or Colonization?”; Thomas S. Noonan, „Scandinavians in European Russia”, in *The Oxford Illustrated History of the Vikings*, szerk. Peter Sawyer (New York: Oxford University Press, 1997), 134–155 (itt: 144); vö. Pushkina, „Viking-period pre-urban settlements in Russia”, 51.

¹³⁶ Stalsberg, „The Scandinavian Viking Age Finds in Rus”, 448; Noonan, „Scandinavians in European Russia”, 134.

nem voltak kolostorok, városok vagy gazdag zsákmányt ígérő egyéb könnyű célpontok (főleg nem a nomád területeken), ráadásul a szárazföldön lóval jól követhető folyókon nehezebb lett volna gyorsan megjelenni és hirtelen távozni. Az erőviszonyok (bizánciak görögtüze, a muszlimok vízi blokádja) szintén nem kedvezett a fosztogató viking életmódnak, melyet csak a helyi szláv és egyéb lakosság rabszolgasorba hajtásakor tudtak kamatoztatni. A földrajzi kondíciók itt sokkal jobban jutalmazták a kereskedelmet, melyek a folyók mentén, nomád területeken vezettek keresztül, vagy egyenesen oda irányultak.

II. Szlávok. A mai Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna tágas térségének jelentős részét a bizonytalan földrajzi elhelyezkedésű szláv őshazából kiinduló vándorláhullám következtében a szlávok keletre szakadt ága népesítette be. A 9–10. századi keleti szlávok történetéről azonban nincsen korábbi írott forrásunk az *Órosz Óschrónikánál*, így a kutatás nagy hangsúlyt fektet a régészeti leletek értelmezésére. A szlávok Baltikumba történő beszivárgása és a Dnyeper vonalán déli irányba való terjeszkedése a 9. században már javában tartott. A PVL a 9. század során egy tucatnyi szláv törzsről számolt be, melyek többségét a skandináv eredetű varégek alávetették és állammá szervezték. Egyes vélemények szerint ez a polján törzsszel kötött szövetség révén ment végbe a Dnyeper régiójában. Az *Óschrónika* szóban forgó (a normannista – anti-normannista szempontból sokat vitatott) beszámolója ellenére, néhány szláv törzsi rendszerben valamifajta rétegződés már a 8–9. század során megfigyelhető (a drevljánoknak voltak például „előkelőik”). A szlávok ekkor régészeti adatok alapján már erősítéseket is emeltek. Politikai struktúrájuk a törzsi kereteken belül működött, társadalmukat sokáig egalitáriusnak tekintették a kutatók és a szovjet időkben a „katonai demokrácia” fogalmával illették. Ez nem állja meg a helyét, mert a szláv társadalmakat ekkor még nem jellemezte a törzsi arisztokrácia azon rétege, amely a kíséret vagy kapcsolódó egyéb intézmények tagságát (pl. a vének tanácsa) adta volna. A szláv törzseket az antropológusok által *big-men*-nek nevezett időszakos (például hadjárat idejére választott) vezetők irányították. Kereskedelmi központjaik a régészeti adatok alapján a „varégek bejövetele” előttről nem ismertek, bár muszlim források adatai alapján időszakos vásárokat tartottak. Gazdaságuk az erdővidékre jellemző vadászatból, gyűjtögetésből (pl. méhtartás), a folyók nyújtotta természeti kincsekből és földművelésből épült fel.¹³⁷

---

¹³⁷ Paul M. Badford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe* (Ithaca: Cornell University Press, 2011); Pavel M. Dolukhanov, *The Early Slavs. Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus* (London: Routledge, 2013); Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 311–334. Magyarul: Gyóni, „Szlávok Kelet-Európában”. Szorosan nem kapcsolódik a tárgykörhöz, ám a „kelettel” fenntartott viking kapcsolatok szempontjából említést érdemel a balti-finn régió is. Az itt élő népekkel (pl. csúdok, vepszek, merják, muromák, mordvinok, cseremiszek) a skandinávok a Viking Korban szoros kulturális-kereskedelmi- és hadi kapcsolatokat tartottak fenn. Ezekről nemrégiben újabb fontos nemzetközi összefoglalások születtek, melyekhez sajnos a dolgozat elkészültéig nem volt hozzáférésünk: Marika Mägi, *In Austrvegr. The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication across the Baltic Sea*, The Northern World Series, no. 84 (Leiden: Brill, 2018); Uő, *The Viking Eastern Baltic* (Amsterdam: ARC

III. *Kazárok.* A 7–9. században a pontuszi- és kaszpi-steppe legjelentősebb hatalmi centruma a Nyugati Türk Kaganátus utódállamaként felemelkedő kazár állam volt. A Kazár Kaganátus korai államfejlődése és a kazár törzs pontos eredete homályba vész; ám fő kulturális vonásaikban (nyelv, vallás, politikai berendezkedés) a kazárok a török etnikai csoportokhoz sorolhatók. Birodalmuk csúcspontján, uralmuk a szlávok lakta alsó-Dnyeper vidéktől az észak-kaukázusi területeken át, északon a volgai bulgárok államáig terjedt. Földrajzi kiterjedtsége következtében a kaganátus népessége különféle, kevert etnikumokat foglalt magában. A Volga deltájában fekvő fővárosukban, Etilben, például jelentős arab populáció élt együtt török, finn-ugor és szláv népekkel. A „kazár békeként” (*Pax Chazarica*) is emlegetett konszolidált időszak a kazár hatalom gyengülésével a 9. században véget ért. Ezért elsősorban az újonnan felbukkanó ellenfelek, a nomád magyarok és besenyők, valamint a ruszok támadásai és fenyegetése tehető felelőssé. A meggyengült kazár államra a végső csapást 965-ben a ruszok mérték, melynek következtében a kazárok maradéka felolvadt a környező népek körében. A kazár uralkodói berendezkedést a „kettős királyság” intézményeként szokták leírni, melyben egy szakrális uralkodó, a kagán, teljhatalmú vallási vezető volt, ám a gyakorlati kormányzást egy, a forrásokban sokszor bégnek nevezett királynak engedte át. A Kazár Kaganátusban minden vallás híveinek saját bírá járt, annak ellenére is, hogy a kazár elit a 9. század fordulóján politikai megfontolásokból áttért a zsidó hitre. A kazárok fél-nomád életmódot folytattak, melyet ugyanúgy jellemzett a nomád típusú legeltetés, mint a közvetítői kereskedelem (bevételeik nagy része különböző vámokból származott) vagy a letelepített (és sokszor bizonyos munkára szakosodott) csoportjaik általi földművelés. A lakosság egy része ráadásul városokban élt.¹³⁸

IV. *Volgai bulgárok.* A volgai bulgárok a bulgár törzsi szövetségből, azok kazároktól elszenvedett veresége következtében szakadtak ki és vándoroltak a felső-Volga-Káma vidékére a 7. század közepén. Más nomád csoportokhoz hasonlóan a volgai bulgárok heterogén etnikai összetétellel bírtak. A Volga és Káma folyók térsége már a bulgárok érkezése előtt is török és

---

Humanities Press, 2019); Maths Bertell – Frog – Kendra Wilson, szerk. *Contacts and Networks in the Baltic Sea Region. Austmarr as a Northern mare nostrum, ca. 500-1500 AD*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019. A balti-finn népekre magyarul lásd röviden: Bojtár Endre, *Bevezetés a baltisztikába: a balti kultúra a régiségben* (Budapest: Osiris, 1997), 90–95; Klíma László, „Finnugor népek a korai középkorban”, in *Magyarok a honfoglalás korában*, szerk. Sudár Balázs, Magyar Őstörténet, no. 2 (Gyoma: Helikon, 2015), 83–92.

¹³⁸ Az itt tárgyalt nomád népek történetének tengerenyi irodalma van. Az alábbiakban hivatkozott három alapmű bőszeges (további) szakirodalmat tartalmaz. A kazárookra lásd: Denis Sinor (szerk.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 263–270; Benjamin P. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 233–244; Vásáry István, *A régi Belső-Ázsia története*, 2. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 138–143; lásd szintén: M. I. Artamonov, *Isztorija hazar* (Leningrád: Goszudarsztvennij Ermitazs, 1962); Alexandrowna S. Pletnjowa, *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga* (Leipzig: Koehler & Amelang, 1978); Dieter Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Ph.D. értekezés (Münster: Philosophischen Fakultät, 1982); újabban a Kaganátus bukásának okait nem a külső tényezőkben, hanem a belső struktúrák megbomlásában látja Zsikov: Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*.

iráni csoportok vándorlásának célpontja volt, míg maguk a bulgárok beolvadt szabir és kazár elemeket hoztak magukkal. A Volgai Bulgár állam a 13. századi mongol inváziók alatt összeroppant, ám a Viking Korszakban a régió legjobban szervezett katonai hatalma volt, mely a Volga-menti Bulgar alapításával (közbülső államként) fontos közvetítői szerepet töltött be az Ázsia és Észak-Európa között zajló távolsági kereskedelemben. Kezdetben a volgai bulgárok a kazárok adófizetői voltak. Ebből adódóan függetlenedési célból kezdtek közeledni az iszlám valláshoz, melyet a 10. század elején fel is vettek. Politikai struktúráikról kevés információval rendelkezünk. A 10. század eleji muszlim utazó, Ibn Fadlán szerint előjárójuk a „Saqlibok királya” címet viselte, akinek fiai alkirályokként uralkodtak. Különböző törzseik között alkalmankénti konfliktusokat adathatunk, ám egységesülésük valamint állammá szerveződésük folyamata nem ismert. A volgai bulgárok összetett gazdasági tevékenységet végeztek, melynek alapját földművelés, steppei nomád (téli és nyári váltott szállású) állattenyésztés és a sokszor a környező finn-ugor csoportok kárára gyakorolt kiterjedt erdőhasználat jellemezte.¹³⁹

V. *Magyarok.* A korai vagy elő- (ős) magyaroknak nevezett törzsek etnogenezise és vándorlása régóta tartó, sokszor túlfűtött viták kereszttüzében áll, melynek részleteibe itt nem célunk belemenni. Ami e tekintetben minden modern kutató által elfogadottnak tekinthető, az a kettősség, mi szerint a magyarok nyelve finn-ugor eredetű, míg kultúrájuk alapvetően törökös jellegű volt. A magyarok a finn-ugor törzsi közösségeket valamikor elhagyva délre, az erdős-steppe zónába vándoroltak, ahol helyi, a volgai bulgárok közelében élő ogur csoportokkal keveredhettek. Feltehetően ez vezetett a steppei nomád életforma fokozatos átvételéhez. Az Urál-hegység déli lejtőit gyakran azonosítják a magyarok ősi hazájával, *Magna Hungaria*-val, ahonnan a magyar törzsek steppei vándorútja megindult a 8. század vagy újabb elképzelések szerint a 9. század közepén.¹⁴⁰ Továbbra is megoldatlan probléma, hogy mi váltotta ki a magyarok vándorlását, de írott források alapján a 9. században a magyarok a Kazár Kaganátus hatáskörén belül, egy Levédia nevezetű helyen éltek (feltehetően a Dnyepertől keletre), ahonnan a besenyő törzsek nyomására a század közepén a Dnyeper másik oldalára, Etelközbe költöztek.

¹³⁹ A volgai bulgárokról: Sinor (szerk.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, 234–242; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 253–258; Vásáry, *A régi Belső-Ázsia története*, 132–135; Zimonyi István, *The Origins of the Volga Bulgars*, Ph.D értekezés, Studia uralo-altaica (Szeged: University of Szeged, 1990; Uő, „Wolgabulgaren”, in *Lexikon des Mittelalters*, Vol. 9, szerk. Robert Auty – Charlotte Bretscher-Gisiger (Munich: Artemis Verlag, 1998), 315–317.

¹⁴⁰ Az újabb elméletek egy „lerövidített” úttal számolnak, melyből tulajdonképpen Levédia „kimarad”. A magyarok a Dnyeper-mentén tömörű ún. Szubbotci-horizont leletei alapján az Urál vidékéről egyenesen a dél-orosz steppére vándoroltak, körülbelül a 9. század közepén. A „keleten maradt” magyar néptörzsek szintén kapcsolatokat tarthattak fenn a vikingekkel (lásd lentebb). Font Márta – Sudár Balázs, *Honfoglalás és államalapítás. 9–10. század. A törzsszövetségtől a keresztény királyságig* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2019); Türk Attila, *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*, Ph.D. értekezés (Szeged, 2011); Olekszij Komar, *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei* (Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2018); Gyóni Gábor, *A magyarság hajnalán – A magyarok korai története a honfoglalásig* (Budapest: MTA, 2019), 222–232.

A magyarok egy újabb besenyő támadás hatására végül 895-ben Etelköz elhagyására kényszerültek és a Kárpát-medencébe vándoroltak, ahonnan még sokáig kapcsolatokat tartottak fenn a steppével. Politikai szervezetük fejlődésen ment keresztül steppei tartózkodásuk során: a kezdeti vajdák alatt álló törzsek centralizált uralom alatt törzsszövetségbe szerveződtek, melynek élén kazár mintára egy szakrális uralkodó (kende) és egy profán katonai vezető (gyula) állt. A dél-orosz steppei tartózkodásuk során gazdasági tevékenységüket állattenyésztés és a rabszolgakereskedelemben való részvétel jellemezte.¹⁴¹

VI. Besenyők. A besenyőket 7. századi kínai források említik először, mint egy törzset, mely valahol a mai Kazahsztán és az észak-kaukázusi steppe közötti területen élt. Később az úz (vagy oguz) törzsszövetség támadásai miatt az Aral-tó és Szir-darja közti vidékről a Volgához vándoroltak. A folyamatos úz nyomás alatt álló besenyők újabb nyugati irányú vándorlásra kényszerültek (valószínűleg több fázisban) maguk előtt hajtva a magyarokat (889, 895). A pontuszi-steppén a 9. század végétől a 11. század közepéig tartózkodtak, amikor az úz-kun csoportok vándorlása a Bizánci Birodalom dunai határához szorította őket. Itt végül egy közös bizánci-kun hadművelet 1091-ben teljesen szétzúzta őket, ami után már nem számítottak többé jelentős katonai erőnek: csoportjaik szétszóródtak és a Bizánci Birodalomban, a Kijevi Ruszban és Magyarországon telepedtek meg. Nyolc ismert törzsük, független törzsi vezetőikkel a Dnyeper két oldalán helyezkedett el a 10. század folyamán, így ellenőrizve a területükön áthaladó forgalmas vízi és szárazföldi kereskedelmi útvonalakat. Laza törzsszövetségüket valószínűleg gyenge centralizáció és *ad hoc*-jellegű központi irányítás jellemezte. A besenyők ennek ellenére az egyik legharciasabb törzsnek számítottak a korszakban, akiket a bizánciak gyakran béreltek fel a Bizánctól északra fekvő régió erőviszonyainak kiegyensúlyozására (vagy manipulálására). A zsold és ajándékok mellett, melyeket zsoldosokként kaptak, a besenyők vagyonuk egy részét a szomszédok elleni rablóhadjáratokból szereztek. Gazdaságuk teljesen nomád hagyományokon alapult: kiterjedt állattenyésztést folytattak, városaik vagy állandó központjaik a vándorlások folytán nem alakultak ki.¹⁴²

A ruszok széttagoaltsága

---

¹⁴¹ A magyarokra: Sinor (szerk.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, 242–248; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 258–262; Vásáry, *A régi Belső-Ázsia története*, 143–150; Fodor István, *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a bonfoglalás* (Budapest: Gondolat, 1980); Róna-Tas András, *A bonfoglaló magyar nép: bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997); Vékony Gábor, *Magyar őstörténet – Magyar bonfoglalás*, 3. kiad. (Budapest: Nap Kiadó, 2016); Gyóni, *A magyarság bajnala*.

¹⁴² A besenyőkre: Sinor (szerk.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, 270–275; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 264–270; Vásáry, *A régi Belső-Ázsia története*, 151–154.

A ruszokról az egységesség korántsem volt elmondható a korszakban. A közöttük feszülő politikai ellentét egyik oka a kereskedelem ellenőrzése volt. A skandinávokat egyetlen érdek vonzotta Keletre; az iszlám ezüstdirhemek, melyekért főként rabszolgákkal, fegyverekkel és prémekkel fizettek.¹⁴³ A Baltikum és a mai észak-orosz területek erdősségei ugyanis roppant gazdagok voltak apróvadakban, melyekből a korszak egyik legjövedelmezőbb kereskedelmi áruját – a szőrmét – készítették.¹⁴⁴ Al-Makdiszi arab szerző 985 körüli beszámolója alapján Bulgarban különböző prémekkel lehetett kereskedni (nyest, mókus, hermelin, menyét, hód, vadnyúl), melyek közül al-Maszúdi (950 körül) szerint a fekete rókaé volt a legértékesebb.¹⁴⁵ Hogy mennyire értékes árunak számított a prém, jelzi, hogy ára akár 100 arab dénár is lehetett, ami nem sokkal volt kevesebb, mint egy korabeli fiatal rabszolgalány ára.¹⁴⁶ A rusz fejedelmek szolgálatában álló kísérettagok akár zsold helyett is elfogadták.¹⁴⁷ Bár a skandinávok maguk is vadászhatták vagy csapdákkal ejthették el a különböző prémes állatokat, gyakrabban szólnak arról a források, hogy a gyengébb balti és szláv népektől, illetve a lappoktól szerezték be adóként vagy kereskedelmi termékként.¹⁴⁸ Egy ilyen nagy profittal járó vállalkozásban való részvétel természetesen könnyen érdekellentétet okozhatott két különböző csoport között.¹⁴⁹ Egy ilyen konfliktusról számol be a 13. században lejegyzett, ám viking kori eseményeket megörökítő izlandi forrás, az *Egils saga Skallagrímssonar*. A saga szerint a norvég király megbízza Thórolfot, kíséretének legvitézesebb tagját, hogy szedje be a finnektől járó adót, és abból a coboly- és hódprémeket szállítsa le a királynak. A finnekkel való kereskedelem és adóztatás közben azonban Thórolf hírére veszi, hogy a *kylfing*-nek nevezett csapat (törzs?) felmerészkedett északra:

„Thórolf aztán, ahogy továbbindult az erdős vidéken keletnek, hírére vette, hogy csúdok [*kylfing*-ek – betoldás K. Cs.] jártak arra, kelet felől jöttek, adót is szedtek, sőt ki is raboltak

¹⁴³ Thomas S. Noonan, „Why the Vikings first came to Russia?“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 34 (1986) no. 3, 321–348.

¹⁴⁴ Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Nikolay A. Makarov, „Traders in the Forest: The Northern Periphery of Rus’ in the Medieval Trade Network”, in *Pre-Modern Russian and Its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*, szerk. Kathryn L. Reyerson – Theofanis G. Stavrou – James D. Tracy (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006), 115–134; James Howard-Johnston, „Trading in Fur, from Classical Antiquity to the Early Middle Ages”, in *Leather and Fur. Aspects of Early Medieval Trade and Technology*, szerk. Eshter Cameron (London: Archetype Publications, 1998), 61–79.

¹⁴⁵ Kmoskó I/2. 128, 173.

¹⁴⁶ Hilda Ellis Roderick Davidson, *The Viking Road to Byzantium* (London: George Allen & Unwin, 1976), 99–100; Martin, *Treasure of the Land of Darkness*, 7.

¹⁴⁷ *Eymundar páttir Hringssonar*, in *Flateyjarbok. En samling af norske kongesagaer*, Vol. 2, szerk. Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger (Christiania: P. T. Mallings, 1862), 121.

¹⁴⁸ Bergman et al., „Stones in the snow: a Norse fur traders’ road into Sami country”, *Antiquity* 81 (2007), 397–408; Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, 33–43; Martin, *Treasure of the Land of Darkness*, 9, 41–42.

¹⁴⁹ A különböző prémkereskedő hatalmi központokra lásd: Robert Bjork – Pamela O. Long, „Fur and the Fur Trade”, in *The Oxford Dictionary of the Middle Ages*, Vol. 2, szerk. Robert E. Bjork (Oxford: Oxford University Press, 2010), 677; Martin, *Treasure of the Land of Darkness*, 110–150.

lappokat. Thórólf ekkor szétküldött néhány lappot, hogy kémleljék ki a csúdok útját, majd pedig maga is a nyomukba eredt. Egy lapp településen rá is akadt harmincukra, és mind egy szálig lemészárolták őket, egyikük sem bírt elmenekülni. Utóbb még tizenöt-húsz más csúddal is esett találkozásuk. Összességében mintegy száz csúdot megöltek, és mérhetetlen nagy vagyont harácsoltak össze.”¹⁵⁰

A sagában a rivális csoporttal folytatott küzdelem mellett a prémkereskedelem további bonyodalmakat okozott, miután rosszakarói bemártották Thórólfot, hogy csupán három hódprémet adott át a királynak, magának viszont 30-at megtartott.¹⁵¹

A 9. századtól a Baltikumban meginduló „viking” prémvadász akciók¹⁵² könnyen szülhettek hasonló hatalmi- és fegyveres konfliktusokat, a rabszolga-kereskedelem beindulásával pedig a különböző rabszolga- és prémvadász klikkek között súlyosbodhattak az ellentétek.

Ez a fajta torzsalkodás nem volt ismeretlen a skandinávok számára, és a „viking világ” bármely pontján megtörténhettek a viking-viking támadások. Nyugat-Európában híres Hrólfr martalóc esete, aki végül 911-ben a frankoknak hűségesküt téve és a keresztségben a Rollo herceg nevet felvéve védte az észak frank területeket saját honfitársai ellen.¹⁵³ A keleti kalandozások során sem volt más a helyzet. A PVL szövegéből is nyilvánvaló, hogy Rurik csak testvérei (Szineusz és Truvor) halála után kapta kézhez Beloozerot és Izborszkot, amiket azok korábban tőle függetlenül kormányoztak.¹⁵⁴ Az *Óorosz Óschrónika* tudósít még egy hasonló esetről, amikor a Kijev városát birtokba vevő két varég vezért, Aszkoldot és Dir (skandináv nevükön Höskuld és Dir) a Novgorodból érkező Oleg (Helgi) vezér 882-ben törbe csalta és lemészároltatta, hogy a várost a Rurikidák uralmához csatolják vissza.¹⁵⁵ Novgorod és Kijev között alá-fölérendeltségi viszony jött létre, mely a későbbiekben is fennállt. Novgorod még a 10. században is súlyos adókat fizetett Kijevnek.¹⁵⁶ Gyaníthatóan a 9. században a Novgorod, Kijev, a későbbi Rosztov és (talán) Tmutarakany körül megtelepedő ruszok mind-mind más érdekcsoportokhoz tartoztak (*Fig. 3.*).¹⁵⁷ Muszlim források szerint a ruszok még az Azovi- és a Fekete-tenger szigeteit is belakták.¹⁵⁸ A rusz-varégek közötti konfliktusok a 10. század során is

¹⁵⁰ *Kopasz Grím-fia Egill. A fölperzselt tanya*, ford. Bernáth István (Budapest: Tóni Túra Utazási Iroda, 1995), 24–25.

¹⁵¹ Uo. 33.

¹⁵² Pl. Uo. 29.

¹⁵³ Simon Coupland, „From poachers to gamekeepers: Scandinavian warlords and Carolingian kings”, *Early Medieval Europe* 7 (1998), no. 1, 85–114.

¹⁵⁴ RIE 31.

¹⁵⁵ Uo. 32–33.

¹⁵⁶ Uo. 33; Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocszerki isztoriji*, 79–80, 82; Pasuto, *Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi*, 24.

¹⁵⁷ Jansson, „Warfare, Trade or Colonization?”, 23–25; Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians*, 8–9; Font, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”, 37–38; Font et al., *Oroszország története*, 13–14.

¹⁵⁸ Kmoskó I/2. 173 (al-Maszúdi); Kmoskó I/3. 115–116 (al-Kazvini); *Hudúd al-Álam* 181.

megmaradtak: Turov és Polock például Kijevvel szembehelyezkedő varég hatalmi központok voltak.¹⁵⁹ Emellett, olykor tengerentúli skandináv vetélytársak is fenyegették a rusz telepeket: a norvég jarl, Erik Hákonarson például 990 körül felégette Sztaraja Ladogát, de a későbbi norvég király, Olaf Tryggvason is fosztogatott a Baltikumban.¹⁶⁰

A ruszok között még a saját csoportjukon belüli ellentétek is gyakoriak voltak. Erre világít rá az *Órosz Őskronika* beszámolója Oleg Konstantinápolyból történő hazatérése kapcsán. A fejedelem a visszaútra a ruszok számára hajózásra való pányvát (vontató kötelet) kért a bizánciaktól, míg a seregében lévő szlávoknak drága selyemből készültet, mely értékesebbnek tűnt ugyan, de a tengeri úton szétszakadt.¹⁶¹ Ibn Ruszta arab geográfus ugyancsak felfigyelt a 10. századi ruszok közötti családságra:

„Ügyét (szükségét) elintézni egyikük sem megy magában, társai közül hárman szegődnek hozzá, hogy őt egymás között őrizzék. Kardját mindegyikük magával viszi, a közbiztonság csekély foka s a közöttük dúló álnokság miatt; mert ha valamelyiknek kevés pénze van, vele levő atyafia és barátja szemet vet rá, hogy megölje és kirabolja.”¹⁶²

A Kijevi Rusz megszilárdulásával sem tekinthető összehangoltnak és egységesnek a régióbeli ruszok fellépése. Mivel a PVL Kijevben íródott, kevesebb hangsúlyt fektet a szétagoltságra és inkább a Rurikidák államszervező tevékenységét fitogtatja. Ennek ellenére a fenti példákból már látszik, hogy más, kisebb fejedelmek vagy helyi előjárók is léteztek a Ruszon belül. Ez annál is inkább valószínű, hogy mind a PVL, mind a DAI rusz adószedő körutakról szóló beszámolója említi azokat a törzseket, melyek Oleg, majd Igor uralma alatt álltak.¹⁶³ A rusz központok befolyási övezete aligha terjedt ki a balti és finn-ugor területekre, mert egész egyszerűen ilyen messzire a kijevi fejedelmek nem lettek volna képesek expedíciókat indítani. Márpedig, ahogy a lázadó drevlján törzs 945. évi Igor elleni fellépéséből is ismeretes, az adót erővel kellett behajtani.¹⁶⁴ A bizánci-rusz békeegyezményekben feltüntetett, Kijevnek látszólag alárendelt városok valószínűleg szintén saját, helyi vezetőikkel rendelkeztek, akik Kijevvel laza függési viszonyban állhattak.¹⁶⁵ A ruszok 10. századi helyzetét tehát nem egy egységes államként képzeljük el, hanem a skandináv mintákkal analóg módon: kisebb fejedelmek (törzsfők) és

---

¹⁵⁹ RIE 70.

¹⁶⁰ Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 169.

¹⁶¹ Jonathan Shepard, „Some Problems of Russo-Byzantine Relations c. 860–c. 1050”, *The Slavonic and East European Review* 52 (1974), no. 126., 10–33 (itt: 24–25).

¹⁶² Kmoskó I/1. 213.

¹⁶³ RIE 34; DAI 63.

¹⁶⁴ RIE 55–56; az adószedésre és a Kijevi Rusz kiterjedésére: Font et al., *Oroszország története*, 27–28; Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztoriji*, 80–85; Ribakov, *Kijenszkaja Rusz i russzkije knjaszsztva*, 319–325.

¹⁶⁵ RIE 40.

fegyveres kíséreteik által uralt központok fejlődtek ki, melyek adóztatták a közeli szláv, finn, balti törzseket, miközben egymással is rivalizáltak.

A Rusz Kaganátus

A kelet-európai skandináv megtelepedés legelső politikai képződménye, a Kijevi Ruszt megelőzve, a Rusz Kaganátus volt, melyről latin, szláv és muszlim írott források is tudósítanak. A ruszok legelső említése, az *Annales Bertiniani* nevű karoling évkönyv 839. évi jelentésében bukkan fel, ahol a Jámbor Lajos (813–840) ingelheimi udvarába érkező bizánci követséget rusz küldöttek is elkísérték. A rusz követek arra hivatkozva érkeztek a karoling udvarba, hogy Lajos biztosítson nekik biztonságos hazatérést otthonukba, mert Konstantinápolyból visszavezető útjukat vad törzsek („*barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas*”) zárták el. A híradás a ruszokat a svédekkel azonosítja, uralkodójukat pedig a *chakanus*, azaz kagán titulussal nevezi meg.¹⁶⁶ A cím a skandinávok kapcsán még egy karoling levelezésben is előkerül.¹⁶⁷ A kagáni intézmény türk gyökerekre vezethető vissza és a steppei uralkodók örökletes, szakrális címe volt.¹⁶⁸ Rejtélyes, hogy egy olyan északi harcos- kereskedő csoport, mint a 9. századi ruszok vezetője miként kaphatta ezt a megjelölést.¹⁶⁹ Az évkönyv tévedése nem jöhet szóba, ugyanis a ruszok kagánjáról (*hāqān*) muszlim források (elsőként Ibn Ruszta majd az őt másoló szerzők) is beszámolnak,¹⁷⁰ hagyományát pedig későbbi szláv források (Ilarion és az *Ének-Igor hadáról* hősköltemény, valamint egy a kijevi Szent Szófiában található graffiti) is fenntartotta.¹⁷¹ Ez azt sugallja, hogy a rusz vezetők névleg a későbbiekben is megtartották a kagáni méltóságot.¹⁷²

A méltóság korai felbukkanása a ruszok történetében egyértelműen a szoros steppei kapcsolatok emléke. Átvételére három logikus magyarázatot is felhozhatunk: 1) a ruszok a

¹⁶⁶ *Annales Bertiniani*, 19–20.

¹⁶⁷ *Epistulae Karolini aevi* V, szerk. Erich Caspar, MGH Rerum Germanicarum medii aevi epistolarum 7, (Berlin: Weidmannos, 1928), 388.

¹⁶⁸ Czegléd Károly, „A szakrális királyság a steppei népeknél”, *Magyar Nyelv* 70 (1974), 11–17; Uő, „Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern”, *Numen* 13 (1966), 14–26; Márton Alfréd, „Szakralitás és hatalom a türköknél”, *Aetas* (1997), no. 2–3, 72–79.

¹⁶⁹ Szverdlov szerint a „svédek” a nagyobb (szláv többségű) rusz etnikai egységen belül megőrizhették identitásukat, ezért lehetséges, hogy Lajos skandinávokként kezeli a ruszokat. Szverdlov, *Domongolszkaja Rusz*, 98–99.

¹⁷⁰ Kmoskó I/1. 211–212.

¹⁷¹ *Sermons and Rhetoric of Kievan Rus'*, ford. Simon Franklin (Harvard University Press, 1973), 3–29; *Слово о полку Игореве*, ford. D. Sz. Lihacsev, szerk. A. Ju. Csernov – A. V. Dibo (Szentpétervár: Vita Nova, 2006), 116. Képes Géza a „kagán”-t „hercegnek” fordította a magyar kiadásban. *Ének Igor hadáról*, ford. Képes Géza, in *Az orosz irodalom keletűkre. Ilariontól Ragyiscsevig XI–XVIII. század*, szerk. Iglói Endre (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981), 120; Sz. A. Viszockij, *Drevnyerusszkije graffiti Szofiji Kijerszkij XI–XIV. vv.* Vol. 1 (Kijev: Naukova Dumka, 1966), 49–52.

¹⁷² Golden, „The Question of the Rus' Qaganate”, 81–82; Szverdlov, *Domongolszkaja Rusz*, 306–307; Szili Sándor szerint a „kagán” szó előfordulásai egyenértékűek az „egyeduralkodó” kifejezéssel. Szili Sándor, „A ruszok kagánja. A kagán szó előfordulásának kérdései a 11. századi kijevi uralkodók címhasználatában”, in *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*, szerk. Szvák Gyula (Budapest: Russica Pannonica, 2015), 73–77.

kazárok közelében megtelepedve és azok fennhatóságát elismerve „megkapták” a címet a kazároktól. 2) A titulus valójában magára a kazár kagánra vonatkozik, aki a ruszok ura. 3) A ruszok önkényesen adoptálták a méltóságnevet.¹⁷³ Mindhárom hipotézis tartalmaz részgazságokat, ám ugyanannyi kérdést nyitva is hagy. Ha például azt feltételezzük, hogy a ruszok a kazárok alattvalóiként kapták ezt a címet, akkor azt kellene bizonyítanunk, hogy a ruszok már a 9. század elején tartósan megtelepedtek a Volga alsó folyása, vagy legalábbis a Fekete- és Azovi-tenger partvonala mentén. Erre aligha létezik bármilyen, akár írásos, akár tárgyi bizonyítékunk. A korabeli skandináv leletanyag egyértelműen a mai Északnyugat-Oroszországban koncentrálódik a teljes 9. század során.¹⁷⁴ Amennyiben az ingelheimi rusz követek uralkodója maga a kazár kagán volt,¹⁷⁵ úgy a forrás ellentmondásba keveredik a muszlim kútfőkkal, akik a ruszok kagánját egy mocsaras szigeten, valahol északon helyezik el. Marad a harmadik megoldás, amire kiváló lehetőséget teremthetett a rusz fejedelmek és a kazárok vetélkedése a keleti szláv törzsek adóztatásának jogáért. Ebben az értelemben a Rusz Kaganátus, mint a Kazár Kaganátus riválisa, egyenrangúságot követelt, és a szlávok számára egyértelművé tehetette, hogy új uraik ugyanolyan előkelőek. Kérdés viszont, hogy ez az ellenséges hozzáállás mennyire bőszíthette fel a kazárokat, akikhez folyamatosan érkeztek rusz kereskedők a 9–10. század folyamán.

A kérdés megfejtésében sokat segítené, ha biztosan tudnánk hol helyezkedett el a Rusz Kaganátus. Erre azonban legalább ugyanennyi elmélet létezik. A legelterjedtebb nézet a Baltikumba, Sztaraja Ladoga környékére lokalizálja,¹⁷⁶ mások a Volga mentére,¹⁷⁷ esetleg Tmutarakany környékére helyezik.¹⁷⁸ További, főként orosz megközelítések a Dnyeper mentét, főként Kijevet hozzák szóba.¹⁷⁹ Ennek oka, hogy a kaganátust a Kijevi Rusz Nagyfejedelemség „elődállamának” tekintik az orosz történetírók. Ezzel „kivédik” a normannista érveket, mondván, hogy a szlávok már a 9. században is államképződményt hoztak létre a Dnyeper

¹⁷³ Külön említést érdemel Omeljan Pritsak sajátos elmélete, miszerint a kazár kagán a ruszokhoz menekült a kabarok lázadása idején, így ragasztva a méltóságnevet az első rusz államalakulatra. Omeljan Pritsak, „The Origin of Rus”, *The Russian Review* 36, no. 3. (1977): 249–273. (itt: 267–268).

¹⁷⁴ Anne Stalsberg, „Scandinavian relations with Northwestern Russia”.

¹⁷⁵ Vö. Balogh László, „Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok”, in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, szerk. Balogh László – Keller László, Magyar Östörténeti Könyvtár, no. 21 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 112–123 (itt: 116–118).

¹⁷⁶ Bollók, „Inter barbaras”.

¹⁷⁷ Golden, „The Question of the Rus’ Qaganate”.

¹⁷⁸ Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocszerki isztoriji*, 87–88; Font, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”, 37–38; Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 26–28.

¹⁷⁹ Szverdlov, *Domongolszkaja Rusz*, 99; Vernadsky, *The Origins of Russia*, 193–198; Goehrke, *Frühzeit des Ostslaventums*, 151; Vladimir Petrukhin, „Khazaria and Rus’: An Examination of their Historical Relations”, in *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, szerk. Peter B. Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas (Leiden: Brill, 2007), 245–268; Gyóni, *A középkori Norgorod politikatörténete*, 50–51, 69–70. Szedov a Gyesznától a Dnyeperig terjedő területtel számolt. V. V. Szedov, *U isztokov vosztocsnoszlavjanszkaj goszudarsztvennosztyi* (Moszkva: URSZSZ, 1999), 62–63.

középső szakaszán. Ennél is radikálisabb véleményt képviselt Ribakov, aki szerint a „ruszok szigete” a Dunánál feküdt.¹⁸⁰ Úgy gondoljuk, hogy a különböző írott források leginkább az északi verzió esetében hozhatóak összhangba a régészeti leletekkel: Sztaraja Ladoga környékén ekkor ugyanis igazolható a skandináv megtelepedés, és a települést felváltó központot, Novgorodot, – a muszlim források rusz szigetével¹⁸¹ összecsengő módon – Hólmgarðr („szigetre épített erőd”) néven ismerik az izlandi rúnakövek, sagák és egyéb feljegyzések.¹⁸² Akárhogyan is értelmezzük és lokalizáljuk, a Rusz Kaganátus már önmagában is arról ad tanúbizonyságot, hogy a skandináv bevándorlók már a 9. században szoros kapcsolatba kerültek a steppe népeivel.

Háborúban a nomádokkal

A skandinávok által ellenőrzött keleti területeket a kelet-európai steppe nomád népei vették körbe. Ez a szomszédság bizonyos periódusokban ellenségeskedésekhez vezetett.¹⁸³ A fejezetben ezeket a nomád-rusz háborúkat taglaljuk. Kronológiai okok miatt először a kazárok, majd a magyarok és a besenyők elleni rusz háborúk kerülnek bemutatásra. Végül a volgai bulgár és egyéb rusz-nomád konfliktusokra utaló, sporadikusabb adatokat gyűjtöttük össze. A nomád-viking harcok természetesen egy tágabb térben: a nomád-rusz harcok részeként értelmezendők. A rusz harci alakulatok a korai időszakban ugyan skandináv vezetésű és főként skandináv harcászatot folytató kíséretnek voltak (gondoljunk csak a Rurik-dinasztia tagjaira és skandináv parancsnokaikra vagy a sok, hajóval végrehajtott portyára), nincs okunk kételkedni benne, hogy a helyi elemek – szlávok, balti és finn népek – besorozása már a kezdetektől fogva bevett szokás volt. A skandinávok – főként katonai potenciáljukból adódóan – meghatározó, ám nem kizárólagos résztvevői voltak a nomád-rusz konfliktusoknak. A nomád-viking háborúk tehát csupán „teoretikus” értelemben léteztek: a nomád-rusz harcok következményeit a vegyes etnikumú rusz közösség tagjai egységesen „rusz” és nem „szláv”, „balti-finn” vagy „skandináv” szemszögből élték meg.

---

¹⁸⁰ Ribakov, *Kijenszkaja Rusz i russzkije knjaszsztyva*, 342–358.

¹⁸¹ Ibn Ruszta (és lábjegyzetekben a többi szövegvariánsok): „*Ami az ar-rūsya-t illeti, azok egy szigeten laknak, amely körül tó terül el. A sziget, ahol szállást vettek, három napi járóföld, csupa erdő és bozót; a sziget maga miazmás és vízenyős, ha az ember a földre teszi a lábát, a föld inog a benne levő nedvességtől. Van királyuk, akit hāqān rūs-nak neveznek.*” Kmoskó I/1. 211–212.

¹⁸² Tatjana Jackson, „The Image of Old Rus in Old Norse Literature (a place-name study)”, *Middelalderforum* 3 (2003), no. 1–2, 29–56 (itt: 45–50); Vö. Petrukhin, „Khazaria and Rus”, 246.

¹⁸³ Font et al., *Oroszország története*, 71; Font Márta – Varga Beáta, *Ukrajna története* (Szeged: Bölcsész Konzorcium, 2006), 10–12.

Kazár-rusz háborúk

A kazár-rusz ellenségeskedés rekonstruálása kronológiai nehézségekbe ütközik. A források kormeghatározásai sokszor ellentmondásba kerülnek egymással vagy olyan eseményekkel, melyek éppen békés kapcsolatokat sejtetnek.¹⁸⁴ Ennek ellenére a kutatók többsége egyetért abban, hogy a kazár-rusz összecsapásoknak két alapvető oka volt: a keleti szláv törzsek adóztatásának kisajátítása, valamint a régió kereskedelmének ellenőrzése. A konfliktussorozat végül 965-ben, a Kazár Kaganátus ruszok általi elpusztításával ért véget.¹⁸⁵ A történelmi események ilyen narratívába helyezése azonban azt a látszatot kelti, mintha a kazár-rusz viszony egy majd egy évszázados konfliktus formáját öltötte volna fel, ahol mindkét fél konstans igyekezett befolyási övezetét a másik rovására növelni.¹⁸⁶ Bár az alapnarratívával (a keleti szláv törzsek alávetésének és a kereskedelem ellenőrzésének kazár-rusz érdekkellentétével) egyetérthetünk, a források híradásaiból számunkra egy teljesen más összkép rajzolódik ki. Ehhez most sorra vesszük a kazár-rusz összecsapásokról őrzött információkat.

A keleti szláv törzsek adóztatása körüli konfliktus a PVL-ből ismert, mely a varégok tartós kijevi megtelepedését a 882. évre teszi.¹⁸⁷ Ekkoriban a Dnyeper-menti keleti szláv törzsek – egy pontosan meg nem határozható időszaktól kezdve – a kazároknak adóztak.¹⁸⁸ Az *Őschrónika* szerint Oleg terjeszkedő politikáját folytatva 883-ban a drevljánokat, 884-ben a szeverjánokat, 885-ben pedig a ragyimicseket is alávetette. A krónika szövegezése különbséget tesz a drevljánok és az utóbbi két keleti szláv törzs megadóztatása között. A szeverjánok és a ragyimicsek esetében a szöveg kiemeli, hogy nem önálló, hanem a kazároknak adózó népekről van szó:

„A 6392. (884.) évben Oleg a szeverjanok ellen vonult és legyőzte őket, könnyű adót vetett ki rájuk, és nem hagyta, hogy adót fizessenek a kazároknak, ezt mondván: 'Én az ellenségük vagyok, és nektek nincs miért fizetni nekik.'"

---

¹⁸⁴ Petrukhin, „Khazaria and Rus”.

¹⁸⁵ Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztoriji*, 86–87; Ribakov, *Kijenszkaja Rusz i ruszskije knyazsesztva*, 257–258, 376; Szverdlov, *Domongolszkaja Rusz*, 103; Artamonov, *Isztorija Hazar*, 365–384; Pasuto, *Vnyesnyaja polityika*, 91–95; Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 27–28; Zimonyi, *Muszlím források*, 233–235; Kaplan, „The Decline of the Khazars”; Constantin Zuckerman, „On the Date of the Khazars’ Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Kairo”, *Revue des études byzantines* 53 (1995), 237–270; Nazmi, *Commercial Relations between Arabs and Slavs*, 161–162; vö. Thomas S. Noonan, „The Khazar Qaghanate and Its Impact on the Early Rus’ State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev”, in *Nomads in the Sedentary World*, szerk. Anatoly M. Khazanov – André Wink (Richmond: Curzon, 2001), 76–102; Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, VIII.

¹⁸⁶ Vö. Mihail Heller, *Orosz történelem. I. Az Orosz Birodalom története* (Budapest: Osiris – 2000, 1996), 16–18, 22–25.

¹⁸⁷ RIE 32–33; a keleti szláv törzsekre lásd: Goehrke, *Frühzeit des Ostslaventums*; Font et al., *Oroszország története*, 8–15; Font – Varga, *Ukrajna története*, 8–10; Font Márta, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 7–11; egy régészeti megközelítésből: Dolukhanov, *The Early Slavs*; életmódjukra: Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztoriji*, 58–69; Ribakov, *Kijenszkaja Rusz i ruszskije knyazsesztva*, 11–55; Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 14–24.

¹⁸⁸ RIE. 27.

A 6393. (885.) évben Oleg a ragyimicsekhez küldött, megkérdezve tőlük: 'Kinek adóztok?' Azok ezt válaszolták: 'A kazároknak.' És Oleg ezt mondta nekik: 'Ne a kazároknak adózzatok, hanem nekem.' És egy-egy scseljagot (po ščeljagu) fizettek Olegnek, mint ahogyan a kazároknak adóztak. És így Oleg a poljanokon, a drevljanokon, a szeverjanokon és a ragyimicseken uralkodott, viszont az ulicsekkal és a tiverciekkel háborút folytatott."¹⁸⁹

Mivel korábban (859-ben már biztosan) a poljánok is a kazároknak fizettek adót, Oleg szeverjánokhoz intézett szavai a kazárokkal szembeni (884-ben már fennálló) ellenségeskedésről értelmet nyernek. A narratíva illeszkedik a más forrásokból ismert adatokkal: 850 körül a Fekete-tengeren hajózó rusz kereskedők még nyugodtan áthaladtak a kazár területeken,¹⁹⁰ feltehetően ahhoz a rusz rabló flottához hasonlóan, mely egy bizonyos Ibn Iszfandijár beszámolója szerint Hasszán ibn Zajd tabarisztáni emír uralkodása alatt, vagyis 864 és 884 között pusztította a Kaszpi-tenger muszlimok lakta partvidékét.¹⁹¹ Ennek a támadásnak – valamint, amennyiben egyes szakértők véleménye helyes, két kisebb 909/910-ben és 911/912-ben végrehajtott kaszpi-portyának is¹⁹² – feltehetően a későbbi 913. évi hadjáratához hasonlóan a kazároktól kellett engedélyt kérnie a Kaszpi-tengerre történő átkeléshez.¹⁹³ Ebből kifolyólag a kazár-rusz viszony egészen 882-ig (a poljánok feltételezett alávetéséig) békés mederben zajlott. Ez a helyzet a varég erők Ladogától való délre költözésével és tartós hatalmi centrumuk létrehozásával gyökeresen megváltozott.

Ennek ellenére a további törzsek hódoltatása alábbhagyott, a Volga-Oka folyásánál élő vjaticsek például még 964-ben is a kazároknak adóztak, és csak a Kaganátus Szvjatoszláv fejedelem általi megdöntésével kerültek rusz uralom alá a 965. évben.¹⁹⁴ Azt is ki kell emelnünk, hogy az eddigiek még nem tekinthetők konkrét kazár-rusz fegyveres összetűzéseknek, bár elképzelhető, hogy a kazárok uralmát Kijevben fenntartó előjárók, illetve a kazárok megbízásából ott adóztató magyarok¹⁹⁵ fizikailag is elszenvedték az erőszakos rusz terjeszkedést.

A következő kazár-rusz konfliktus is csak súrolja a közvetlen összecsapás határait. A 913. évben egy rusz hajóflotta szabad átjárást kért a kazároktól a Kaszpi-tengerre, cserébe felajánlva

---

¹⁸⁹ Uo. 34.

¹⁹⁰ Kmoszó I/1. 122.

¹⁹¹ Muhammad B. Al-Hasan B. Isfandiyar, *A History of Tabaristan*, szerk. Edward G. Browne (Leiden: Brill, 1905), 199.

¹⁹² A forrásokból nem tiszta, hogy hány portyát vezettek ide a ruszok. A legtöbben az Iszfandijár által leírt három támadást azonosnak vélik al-Maszúdi 913. évre vonatkozó közlésével. Vö. Artamonov, *Isztorija Hazar*, 370; Szaharov, *Diplomatijja Drevnyej Ruszi*, 182–183, 199–202; Gumiljov véleménye szerint egyenesen a kazárok hívták be a ruszokat a Kaszpi-partvidék fosztogatására, mert azok így gyengítették a kazárokkal hadban álló Derbent erőit. Gumiljov, *Drevnyaja Rusz i velikaja sztep*, 191–192, 215–217.

¹⁹³ Szaharov, *Diplomatijja Drevnyej Ruszi*, 198.

¹⁹⁴ RIE 63.

¹⁹⁵ A kijevi magyar központra lásd lentebb.

a zsákmány egy részét a kazár uralkodónak. A kagán elfogadta az egyezséget, ám az uralma alatt élő muszlim katonaság nem nézte jó szemmel, hogy a ruszok hittestvéreiket fosztogatják a Kaszpi partok mentén. A zsákmánnyal megrakottan visszatérő rusz hajók legénységét a kazárok blokádjánál a helyi muszlimok megtámadták és legyőzték. A Volga mentén menekülő rusz túlélőket egy másik, a kazárok uralma alatt lévő nép, a nomád burtászok mészárolták le.¹⁹⁶ Ez a történet két alapvető tényezőre világít rá. Először is a keleti szláv törzsek adóztatása óta úgy tűnik immár 30 éve béke állott fenn a ruszok és a kazárok között. A ruszok a kazárokkal kimondottan jó kapcsolatban állhattak, ha a flotta áthaladhatott a kazár blokádokon. A problémát nem a kazár-rusz ellentét, hanem a Kazár Kaganátuson belüli társadalmi feszültségek hozták felszínre.¹⁹⁷ A fegyveres összecsapásban maguk a kazárok nem vettek részt.

Az első adatolhatóan kazár és rusz fegyverek összecsapását eredményező konfliktus datálása igen problémás. A támadást rögzítő beszámoló a kazár-zsidó levelezés néven ismert forráscsoportban maradt fenn. A kordovai kalifának író anonim kazár-zsidó szerző szerint a ruszok flottája éjszaka, a kazár parancsnok távollétében elfoglalta és kifosztotta a Fekete-tenger északi partvidékén fekvő Samkarc (SMKRYW) városát, melyet a kutatók Tmutarakannyal azonosítanak.¹⁹⁸ A hadjárat oka a forrásszöveg szerint a bizánci császár kazár-ellenes uszítása volt. A támadást követően a kazárok bosszúhadjáratot indítottak a ruszok ellen és négy hónapi harcok után Pesah nevű hadvezérük vezetésével visszaszerezték az eltulajdonított értékeket és foglyokat. A ruszokkal annak fényében kötöttek békét, hogy azok megtorló támadást intéznek Bizánc ellen, amiért utóbbiak felbujtották a ruszokat a kazárok elleni harcra. A forrás szerint a ruszok meg is támadták Bizáncot, vezérük, egy bizonyos HLGW azonban a bizánci görögtűznek hála vereséget szenvedett és valahol Perzsiában meghalt.¹⁹⁹

A kazár-rusz konfliktust tehát egy Bizánc elleni rusz hadjárat követte. A hadjárat speciális körülménye, azaz a ruszok görögtűz általi legyőzése egyértelműen Igor fejedelem 941. évi támadásával hozható kapcsolatba.²⁰⁰ A kronológiai problémát a ruszok vezérének neve okozza. A héber HLGW átírás a skandináv Helgi névvel azonos, ami az Oleg eredeti skandináv megfelelője.²⁰¹ Oleg fejedelem azonban a 941. évben már jó 30 éve halott volt. A kutatók ezt az

---

¹⁹⁶ Kmoskó I/2. 176.

¹⁹⁷ A Kazár Birodalomban élő népekről lásd: Györffy György, *A magyarság keleti elemei* (Budapest: Kairosz, 1990 [2014]), 56–75.

¹⁹⁸ Golb – Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, 36, 119, 137. Kokovcov, *Jevrejszko-kazarszkaja perepiszka*, 118.

¹⁹⁹ Hunyadi, „A Schechter-féle szöveg”, 170.

²⁰⁰ RIE 49–50.

²⁰¹ Oleg (Helgi) és Igor (Ingvar) fejedelem skandináv származása sosem volt kétséges a modern orosz történetírásban. A kutatástörténetre lásd: Je. A. Melnyikova – V. Ja. Petruhin (szerk.), *Drevnyaja Rusz v srednevekovom mire. Enciklopedyija* (Moszkva: Ladomir, 2014), 313–314, 571–573; Szverdlov, *Domongolszkaja Rusz*, 126–128; magyarul: Gyóni, *A középkori Novgorod politikatörténete*, 82, 85–86.

ellentmondást számtalan kísérlet ellenére sem tudták még minden kétséget kizáróan eloszlatni.²⁰² Ebben a vitában csupán kronológiai alapon szeretnénk állást foglalni. Amennyiben elfogadjuk HLGW Oleggel való azonosságát, úgy a forrás leírásában a 941. évi helyett a 907. évi bizánci elleni rusz hadjáratot kellene sejtenuünk. Ez a hadjárat azonban rusz győzelemmel végződött.²⁰³ Úgy véljük, hogy a kazár-zsidó levelezés egyezése a hadjárat kimeneteléről nem lehet a véletlen műve és erős érve annak, hogy a levelekben rögzített események a 941. évre és nem korábban vonatkoznak. Ha ezt a dátumot fogadjuk el, akkor ismét megállapíthatjuk, hogy a kazár-rusz érdekek összefeszülésére újabb 30 évet kellett várni. A konfliktus okai ráadásul nem ismertek; a bizánciak közbenjárása sokkal inkább azt sejteti, hogy inkább bizánci-kazár, nem pedig közvetlen kazár-rusz érdekellentétéről volt szó. A ruszok ebben a folyamatban csupán a bizánci-kazár szembenállás szenvedő alanyai voltak, akiket mindkét fél igyekezett a másik ellen fordítani.

Minőségi változást ebben a kapcsolatrendszerben megint csak évtizedek múlva, Szvjatoszláv fejedelem agresszív külpolitikája idején figyelhetünk meg.²⁰⁴ Szvjatoszláv célja ekkor már valóban egyértelmű volt: a keleti kereskedelem közvetlen ellenőrzésének átvétele. József kazár kagán 960 körül Haszdai ibn Saprutnak írott levelében már folyamatos rusz veszélyről számol be:

„Én a folyó torkolatánál lakom, és nem engedem áthaladni {a tenger felé} a hajókon érkező ruszija-iakat (RVSYYM), {hogy a muszlimok (jismáelim) ellen menjenek}, ugyanígy a szárazföld felől érkező ellenségeiket sem, hogy behatoljanak országukba. Kemény harcban állok velük [ti. a ruszokkal – betoldás K. Cs.], ha átengedném őket, akkor elfoglalnák Jismáel egész országát, egészen Baghdádig (BGD'D).”²⁰⁵

A 965. évi vagy más források által 969-re tett²⁰⁶ hadjárat során a kijevi fejedelem feldúlta a kazár fővárost, Etilt és a volgai bulgárok fővárosát, Bulgart is. Ez a támadás már egyértelműen a politikai hódítás nem pedig a fosztogatás kategóriájába esett. Ez abból a kegyetlenségből is sejthető, amivel Szvjatoszláv a hadjárat során a kazárokkal szemben eljár:

„Van a kazároknak egy (másik) vidéke, amelynek a városát Samandar-nak nevezik; ez az előbbi (város: Ātil) és Bāb al-Abwāb között. E városban sok volt a kert; állítólag vagy

²⁰² A problémát Zuckerman összefoglalta és úgy próbálta feloldani, hogy Oleget és Igort egymás társuralkodóinak vélte, a rusz fejedelm uralkodási dátumát így 30 évvel eltolta. Zuckerman, „On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism”.

²⁰³ RIE 38–41.

²⁰⁴ Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztorijü*, 86–87; Ribakov, *Kijevszkaja Rusz i russzkejje knyazsesztva*, 374–377; Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 45–47.

²⁰⁵ Spitzer – Komoróczy 101.

²⁰⁶ Kmoskó I/2. 60, 77.

negyvenezer szőlőskertet foglalt magában...a rūs-ok megtámadták, s a városban nem maradt egy fürt szőlő s mazsola sem.”²⁰⁷

Ez a hozzáállás, mely a saját gazdasági érdekeket sem veszi figyelembe, egy teljesen más típusú rusz hadviselésre és politikai berendezkedésre utal. A korábbi, hagyományos rusz portyák haszonorientáltságával és korlátoltságával szemben ez már totális háború volt: Szvjatoszláv támadásával a Kazár Kaganátus teljesen össze is omlott. A támadás minőségében beállt változást jelzi az is, hogy a ruszok immár nem hajókon közelítették meg a Kaganátust; Szvjatoszláv maga is nomád szokás szerint folyamatosan hadban állt szomszédjaival és főként lovasságára támaszkodott.²⁰⁸ Az erőviszonyokban beállt változás volt az, ami a korábbi *status quo*-t felborította. A hagyományos kazár-rusz egymás mellett élés kereteit szétfeszítette Szvjatoszláv terjeszkedő politikája és a Kaganátus meggyengülése.

Ha mindezeket az adatokat összevetjük, akkor azt látjuk, hogy a varég-rusz csoportok 9. század végi délre jövetelüktől számítva tulajdonképpen Szvjatoszláv fellépéséig nem kerültek jelentős konfliktusba a kazárokkal. Mindössze egyetlen forrásról tudok, mely kisebb, ám állandóbb jellegű rusz portyákra utal. Al-Kazvini beszámolója szerint a ruszoknak „*a Mānītas-tengerben [Azovi-tenger] szigeteik vannak; ott laknak, és hadihajóik, amelyeken a kazárok ellen háborút viselnek, az Itil folyóból ebbe a tengerbe ömlő csatornán át jutnak el hozzájuk.*”²⁰⁹ Al-Kazvini azonban 13. századi szerző és beszámolójában jócskán merített al-Maszúdi korábbi megjegyzéseiből. Természetesen nem zárható ki, hogy kisebb rusz csoportok a 10. század során az Azovi-tenger szigeteit belakva olykor ellenségesen léptek fel a kazárokkal szemben, ám nagyobb volumenű összecsapások aligha kerültek volna el a korabeli történetírók figyelmét. A kirajzolódó kép világos: a keleti szláv törzsek adóztatásának átvétele (882–885), egy félresikerült portya (913) és a bizánci nagyhatalmi politika beavatkozása (941) az mindösszesen, ami ezt a békés és kereskedelmileg végig prosperáló kazár-rusz viszonyt néhol megzavarta. A Kazár Kaganátus tehát nem a Rusz állam fejlődésének 100 éves gátja volt, ahogy azt a tradicionális értelmezés tartotta, hanem éppen ellenkezőleg: fejlődésének egyik elősegítője.

Magyar-rusz háborúk

---

²⁰⁷ Uo. 77.

²⁰⁸ Erről lásd a „Hadviselés” fejezetet.

²⁰⁹ Kmoskó I/3. 115–116. Az idézetekben megtartottuk az Itil formát, ám a főszövegben a Zimonyi István által is preferált Etil alakot használjuk.

A vikingek legkorábban akkor léphettek kapcsolatba a korai magyarokkal, amikor harcos-kereskedő csoportjaik hajózni kezdtek a mai belorusz és orosz területek folyóin délre a Volga és Dnyeper deltájának irányába a 9. század folyamán. A magyarok ebben az időszakban történeti források (és interpretációk) alapján valahol az Urál-vidéken vagy Levédiában tartózkodtak, utóbbi lokalizálására több kísérlet is történt, ám legvalószínűbb, hogy valahol a Kazár Kaganátus közelében, a Don-Donyec-Dnyeper térségben feküdt.²¹⁰ Később a 9. század közepétől a magyarokat Etelközben említik a források. Így a magyarok minden valószínűség szerint találkoztak az ezeken a területeken áthajózó skandináv kereskedőkkel. A korai kapcsolatok emlékét őrizheti a magyar *óriás* szavunk, mely a 'varég' jelentésű szláv *varjag* (*varjazi*) kifejezésből származó, honfoglalás előtti jövevényszó.²¹¹

A két nép közötti kapcsolatokról igen gyér, és kétséges információkkal rendelkezünk. Az anonim szerző által a 10. században összeállított perzsa nyelvű földrajzi munka, a *Hudúd al-Álam* toposzszerűen minden népet szomszédjaival szemben ellenségesként tüntet fel a régióban. A leírás szerint a magyarok a ruszokkal nyugatról és északról is határosak voltak, és a körülöttük lakó összes pogánnyal háborúskodtak, a harcokból pedig mindig győztesen kerültek ki. A földrajzi körülírás alapján a szöveghely akár a levédiai vagy etelközi magyarságra is vonatkozhatna. A *Hudúd* szerzője azonban a besenyőkről és a ruszokról is szó szerint ugyanezt írja le: minden szomszédjukkal háborúban álltak és győztek.²¹² Legújabbban Sudár Balázs igen meggyőzően érvelt amellett, hogy a perzsa világleírás említett megjegyzése az Urál-menti magyar közösség(ek)re vonatkozott.²¹³ Így az információ bizonyítékot szolgáltat a Volga vidéki rusz-magyar (és egyéb ott élő népek) közötti rivalizálásra, melyek főként kisebb portyákban ölthettek testet. Szintén fontos Sudár azon megállapítása, hogy a Volga-Káma és a Kaukázus környékén élő (hátramaradt és leszakadt) magyar közösségek létszámáról elképzelésünk sincs, így még az is lehetséges, hogy nem is a későbbi honfoglalók alkották a legnagyobb létszámú magyar közösséget.²¹⁴ Skandináv-magyar kapcsolatok tehát a Volga alsó- és felső folyása mentén és még

²¹⁰ A magyarok szálláshelyeinek pontos meghatározása helyett a dán Søren Sindbæk megközelítése az volt, hogy a magyarok és más népek keveredése folytán nem egy egybefüggő, pontos határokkal rendelkező területet kell keresnünk, hanem egy vándorlásra alkalmas zónán belül bárhol megtaláljuk a magyarokat. Søren M. Sindbæk, "A Magyar Occurrence: Process, Practice and Ethnicity between Europe and the Steppes", *Acta Archaeologica* 70 (2000), 149–164; Levédia betájolásának hagyományos referenciáira lásd: Langó Péter, „Archaeological research on the conquering Hungarians: a review”, in *Research on the Prehistory of the Hungarians*, szerk. Gusztáv Balázs Mende, *Varia Archaeologica Hungarica* 18 (Budapest: MTA, 2005), 175–340 (itt: 301).

²¹¹ Hadrovics László, *Szavak és szólások*, Nyelvtudományi Értekezések, no. 88 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 67–70.

²¹² *Hudúd al-Álam* 101, 159.

²¹³ Sudár Balázs, „A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A Hudúd al-álam és a magyar őstörténet”, *Századok* 153, no. 1. (2019): 75–100.

²¹⁴ Font Márta – Sudár Balázs, *Honfoglalás és államalapítás. 9–10. század. A törzsszövetségtől a keresztény királyságig* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2019)

délebbre is léteztek, és a *Hudúd* által említett ruszokkal szembeni ellenségeskedés mindegyik magyar közösséget érinthette (akár eltérő mértékben is).

A *Hudúd* adatától eltekintve csak a perzsa földrajztudós Gardízi rövid megjegyzése vonatkozik a tárgykörhöz, miszerint a magyarok a szlávokat és a ruszokat megrohanják és foglyaikat Kercsnél eladják.²¹⁵ Ezen kívül nem rendelkezünk semmilyen írott forrással, ami magyar-rusz kapcsolatokat említene a 9. század folyamán. Ráadásul Gardízi sem (még ha korabeli forrásokból dolgozott is) egykorú előadója az eseményeknek.²¹⁶ Gardízi beszámolóját későbbi muszlim auktorok is átvették.²¹⁷ Az egyértelmű bizonyítékok hiányában több hipotézis is született a magyar-rusz kapcsolatok mibenlétének megállapítására, melyet a más népekkel fenntartott viszonyrendszer fényében hol barátságosnak, hol ellenségesnek ítélt meg a kutatók.²¹⁸

Mivel muszlim utazók beszámolói alapján a ruszok adót fizettek a kazároknak a 9. században,²¹⁹ amikor áthaladtak azok területén, néhányan úgy vélték, hogy ez a megállapítás a magyarok esetében is megállja a helyét, hiszen a ruszok a magyar törzsterületeken, Etelközön, keresztül vezető utakat használtak akárhová is helyezzük pontosan a terület határait.²²⁰ Ennek a barátságosnak, vagy legalábbis semlegesnek ítélt viszonynak további bizonyítéka a 860. évi Konstantinápoly ellen vezetett rusz hadjárat értelmezésében keresendő, amihez a ruszok minden valószínűség szerint a magyar területeken átfolyó Dnyepert használták.²²¹ Biborbanszületett Konstantin császár 10. század közepén komponált műve, a *De administrando imperio* alapján a Dnyeper hét vízesése az út legveszélyesebb szakaszának számított, mivel a rusz hajókat és rakományukat szárazföldön kellett cipelni, ami lehetőséget adott a térséget akkor elfoglaló nomád besenyőknek, hogy rajtaüssenek az áthaladó ruszokon.²²² Az analógia alapján többen feltételezték, hogy a Bizánc elleni 860. évben vezetett rusz hadjáratot tehát csak abban az esetben lehetett sikeresen végrehajtani, ha a ruszok a magyarok által felügyelt dnyeperi

---

²¹⁵ „Meg-megrohanják a saqlabokat és a rusokat, s onnan rabszolgákat hoznak, Rumba (Bizáncha) viszik és eladják őket.” Zimonyi, *Muszlim források*, 229.

²¹⁶ Más források híradásával összevetve bizonytalan az eredeti szöveghely. Ibn Rusztánál csak szlávok szerepelnek, ruszok nem. Vö. Polgár Szabolcs, „Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században (A Ġayhānī-féle leírás adatai a magyarok és a De Administrando imperio értesülései a besenyők kereskedelméről)”, in *A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája*, szerk. Petercsák Tivadar, Heves Megyei Régészeti Közlemények, no. 2 (Eger: Dobó István Vármúzeum, 2000), 195–205 (itt: 194); Zimonyi, *Muszlim források*, 229–234.

²¹⁷ HKIF 45, 47–48.

²¹⁸ Pl. Tóth, „Birodalmak, államok és népek”. A magyar és külföldi kutatásban a rusz (szláv) – magyar viszonyról elterjedt elméleteket Zimonyi István összefoglalta: Zimonyi, *Muszlim források*, 229–243.

²¹⁹ Erről lásd részletesen a „Kereskedelem” fejezetet.

²²⁰ Bollók, „Inter barbaras”; Fettich Nándor, *A bonfoglaló magyarság fémművészete*, Archaeologia Hungarica. 21 (Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1937), 26.

²²¹ A RIE 866-ra datálja: RIE 31–32; Szvák–Szili (szerk.), *A normannkérdés az orosz történelemben*, 57–65; Alexander A. Vasiliev, *The Russian attack on Constantinople in 860* (Cambridge – Massachusetts: The Medieval Academy of America, 1946). A hadjárat kiinduló pontjára és útvonalára lásd főként a 169–175. oldalakat.

²²² DAI 59–63.

átkelőként a magyaroknak fizetett adóval (vagy szövetséges viszony létesítésével) biztosították útjukat.²²³

Mások a rusz-magyar kapcsolatokat a rusz-besenyő viszonyhoz analóg módon képelték el. Miután a 9. század végén a besenyők kiűzték a magyarokat akkori hazájukból,²²⁴ viszonylag hamar folyamatos portyákat vezettek a rusz területekre (vö. lentebb a besenyő-rusz háborúk részt).²²⁵ A magyarok és a besenyők nomád népek voltak, akik megélhetésüket részben portyák révén biztosították. A magyarok érdekeltek voltak a régió rabszolga kereskedelmében,²²⁶ és – feltehetően a kazárok ügynökeiként – adóztatták a keleti szláv törzseket a 9. században.²²⁷ Ennek megfelelően (al-Gardízi állítását elfogadva) nem csak a szlávoktól, de a ruszoktól is foglyokat szedhettek, főként ha figyelembe vesszük, hogy a magyarok a 880-as évektől kezdve már a Kárpát-medencén túlra is vezettek hadjáratokat.²²⁸ Noha az is felmerült, hogy ezek a hadjáratok abbamaradtak Oleg kijevi uralmának megszilárdításával,²²⁹ ez az interpretáció csak hangsúlyozza azt, hogy Oleg előtt háborúk zajlottak a ruszok és a korai magyarok között. Az *Annales Bertiniani* nevű nyugati évkönyv sokat vitatott vérszomjas törzseit, akik a 839. évben elzárták a Konstantinápolyból hazafelé tartó rusz követek útját („*barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas*”)²³⁰ többen szintén a magyarokkal azonosították, ismét csak a ruszok iránti ellenséges magyar hozzáállásra helyezve a hangsúlyt.²³¹ A 860. évi Bizánc ellen vezetett rusz hadjáratot ezzel összhangban úgy magyarázták, hogy a hadjárat kiinduló pontját nem Kijevbe, hanem Tmutarakanyba tették, mely a Fekete-tenger partján keletebbre feküdt.²³²

²²³ Fettich Nándor, „Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához”, *Archaeologiai Értesítő* 45 (1931), 48–112 (itt: 54); Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, 128; Bollók, „Inter barbaras”; Vernadsky, *The Origins of Russia*, 213; Zimonyi, *Muszlim források*, 242. Az egyik friss nemzetközi értelmezés szintén a békés kapcsolatokat hangsúlyozza: Vladimir Petrukhin, „Rus’, Scandinavians and the Balkans in the Ninth and Tenth Centuries”, in *Scandinavia and the Balkans: Cultural Interactions with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium AD*, szerk. Oksana Minaeva – Lena Holmquist, (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015), 55–67 (itt: 58–59).

²²⁴ Zimonyi István, „A besenyők nyugatra vándorlásának okai”, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 106 (1998), 129–144. Még az is felmerült, hogy a 9. század végi magyar migráció egyik kiváltó oka a ruszok déli terjeszkedése volt. Kristó Gyula, *Hungarian History in the Ninth Century* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1996), 161.

²²⁵ Font – Varga, *Ukrajna története*, 56.

²²⁶ Zimonyi, *Muszlim források*, 247–249.

²²⁷ Ennek irodalmára lásd: Tóth Sándor László, „A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai”, in *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*, szerk. Kocsis Mihály – Majoros Henrietta (Szeged: SZTE Szláv Intézete, 2012) 339–353 (itt: 337–341).

²²⁸ Font Márta, *Oroszország, Ukrajna, Rusz* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 27–28; Uő, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”; Pasuto, *Vnyesnyaja polityika*, 49.

²²⁹ Tóth Sándor László, „A honfoglalás előtti magyar kalandozások”, *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996) no. 4, 3–37 (itt: 21–22, 26).

²³⁰ *Annales Bertiniani*, 19–20.

²³¹ Györffy György, „Levedia és Etelköz kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 80 (1984) no. 4, 385–389 (itt: 388); Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, 86, 128.

²³² Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 27; Uő, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”. Lásd szintén: Vernadsky, *The Origins of Russia*, 218.

Ahhoz, hogy a 9. századi magyar-rusz kapcsolatokat „ellenségesnek” vagy „barátságosnak” értékelhessük, részletesebben is figyelembe kell vennünk néhány szempontot. Az egyik ilyen a besenyők és a magyarok politikai szervezete közötti kontraszt. Míg a magyarok etelközi tartózkodásuk alatt már központosított törzsszövetségi uralom alatt álltak, addig a besenyő törzsek nem voltak egységesek. Bár a Szvjatoszlávot meggyilkoló Kurját, a besenyők fejedelmének nevezi az *Órosz Őskrónika*, Bíborbanszületett Konstantin császár DAI-ja egyértelműen kijelenti, hogy a besenyők nyolc törzsének mindegyikét egy-egy fejedelem vezette.²³³ Ennek értelmében a magyarokkal könnyebb lehetett paktumot kötni és azt betartatni. A másik, „békés” irányba mutató nyomot a Kijev környéki műhelyek magyaros veretei és az északi díszítőstílusok magyar átvétele szolgáltatják.²³⁴

Azt, hogy a ruszok Tmutarakanyból vezettek volna hadjáratot ebben a korai időszakban, nem tartjuk valószínűnek; ottani tartósabb és nagyobb számú megtelepedésükre ugyanis csak későbbi, 11. századi, adataink vannak, így a 9. század közepén legfeljebb sporadikusnak tekinthetjük ottani jelenlétüket.²³⁵ Ezt az is támogatja, hogy a 860. évi rusz hadjárat a bizánci Phótiosz pátriárka harmadik és negyedik homíliáit olvasva egyértelműen sokként érte a bizánciakat, míg Tmutarakany jócskán a bizánci érdekszférán belül feküdt, így onnan aligha üthetett volna rajtuk egy „nép északeről”, „egy észrevétlen nép, melyet számításba sem vettek”, vagy egy „valahol a távolban lakozó, vándorló, barbár nép”, ahogy a pátriárka jellemezte a támadókat.²³⁶ A PVL szerint nagylétszámú, 200 hajóból álló rusz flotta felállítása az Azovi-tenger bejáratánál szintén aligha került volna el a bizánci hadvezetés figyelmét.²³⁷

Ezekből ítélve úgy gondoljuk valóban lehetséges, hogy a 860. évi hadjárat során a magyarok a ruszok szövetségei lehettek, ám az írott források óvva intenek bennünket az egész korszakra való általánosítástól. A keresztény térítő Cirill életét megőrző ószláv *Vita Constantini* beszámol arról, hogy a magyar területeken való átkelés korántsem volt biztonságos. A 861. évben a kazárokhoz igyekvő Cirillt támadás érte útközben:

„Aztán visszatért a Filozófus a maga útjára. És midőn az első órában imáját mondta, rátámadtak az ugrok, farkas módra üvöltve, meg akarván ölni őt. Ő azonban nem rettent meg, sem az imáját nem hagyta abba, csak [így] fohászkodott: 'Uram irgalmazz!', mivel éppen befejezte ájtatosságát. Ők pedig meglátván őt, isteni parancsolatra megszelídültek és

²³³ RIE 69; DAI 167.

²³⁴ Erről lásd részletesen a „Kereskedelem” fejezetet.

²³⁵ RIE 112–13. (és a 431. l.). Vernadsky elméletét a „tmutarakanyi rusz kagánságról” már korábban sem fogadta el a nemzetközi szakirodalom. Kaplan, *Decline of the Khazars*, 1. 2. l.

²³⁶ Szvák–Szili (szerk.), *A normannkérdés az orosz történelemben*, 57–63.

²³⁷ RIE 31–32.

hajlongani kezdtek előtte, és hallván ajkának tanító szavait, békében elengedték őt, egész kíséretével együtt.”²³⁸

Az idézet mindenképpen azt mutatja, hogy a magyarok készek voltak fegyvert ragadni, ha területükön kéretlen vendégek szerettek volna átkelni, ám az a tény, hogy Cirill és kísérete békében távozhatott, kevésbé indokolható a hittérítő szentségével, és talán jóval prózaibb okoknak tulajdonítható (pl. az átkelésért fizetett vámnak).

Az *Annales Bertiniani* 839. évi megjegyzését szintén nem vonatkoztathatjuk egyértelműen a magyarokra, mert a szöveghelynek számos buktatója van. Először is ez lenne az egyetlen forrásunk, ami a magyarok al-dunai jelenlétére utalna ily korán ebben az időszakban. Másodszor, ahhoz, hogy azonosítani tudjuk ezeket az „útban lévő” barbár törzseket, tudnunk kéne, hogy a ruszok hova akartak eljutni. A Rusz Kaganátust azonban, ahova ezek a rusz követek tartottak, teljesen eltérően lokalizálták a kutatók: a mai Észak-Oroszország, a Volga vidéke vagy Tmutarakany is szóba jött (lásd a „Rusz Kaganátus” alfejezetet). A ruszok ráadásul több alternatív útvonalat is használhattak (lásd a „Kereskedelem” fejezetet), így, hogy pontosan melyiket zárhatták el a nomádok – és hogy a ruszok miért nem mentek egy másikon – az tisztázatlan marad. A problémát bonyolítja, annak lehetősége, hogy a rusz követek csak ürügyként használták a barbár népek okozta veszélyt azért, hogy Ingelheimbe mehessenek. Ezt erősítheti az indokolatlanul nagy kerülő, amit a frankok irányába tettek csak azért, hogy hazatérhessenek, illetve maga a tény, hogy Konstantinápolyba még eljutottak, vagyis az „odautat” még biztonságban megtették. Végző bizonyítéka a passzus ürügyként való felhasználásának (és ezzel a forráshely kritikájának) az lehet, hogy a rusz követeket Jámbor Lajos kémkedés vádjával egy időre börtönbe is vetette.²³⁹

A vita másik központi kérdése a Kijev melletti magyar vonulás. A magyarok a 895. évi besenyő támadás következtében kénytelenek voltak elhagyni etelközi szállásaikat és nyugat felé, a mai Magyarország területére költöztek. A Kárpát-medencébe vezető útjuk során a magyarok elhaladtak a rusz hatalmi központ, Kijev mellett is. Ezt az eseményt a korrekt 895-ös dátum helyett az *Órosz Őskronika* a 898. év alatt rögzítette.²⁴⁰ A krónika szűkszavú híradása szerint a magyarok egyszerűen elhaladtak Kijev mellett a róluk elnevezett hegynél („*Ugorsszkoje*”), ahol tábor is vertek.²⁴¹ Ezzel szemben az eseményekre vonatkozó másik forrásunk, Anonymus, 12.

---

²³⁸ HKÍF 160.

²³⁹ *Annales Bertiniani* 20.

²⁴⁰ RIE 34–35; a datálásra: Font, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”, 39; Györffy György, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 75–76, Kristó Gyula – H. Tóth Imre, „Az Orosz Evkönyvek néhány magyar vonatkozásáról”, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 103 (1996), 21–29.

²⁴¹ RIE 35.

századi *Gesta Hungarorum*-ában azt olvassuk, hogy a magyarok egész Rusz földet („*Rutenorum*”) megkísérelték meghódítani, és Kijev környékén súlyos harcok robbantak ki, melyek a magyar törzsek hatalmas győzelmével értek véget, arra kötelezve a ruszokat, hogy adót fizessenek, és fiaikat túsul adják a magyaroknak.²⁴² Az nem világos, hogy a csata azért maradt-e ki a kijevi verzióból, hogy megkímélje a ruszok hírnevét, vagy azért került-e be a gesztába, hogy növelje a magyar vezetők presztízst, ám a későbbi források (Kézai Simon, 14. századi krónikakompozíció) pusztán annyit említenek, hogy a magyarok elhaladtak Kijev mellett, anélkül, hogy bármiféle harci cselekményre utalást tennének.²⁴³

A *Régmúlt idők elbeszélése* ugyanakkor említ egy *Olmin dvor* nevű helynevet, Olma udvarházát, ahol Oleg eltemette riválisát Aszkoldot, és ahol Olma később keresztény templomot emelt.²⁴⁴ Ez a szóösszetétel sok vitát kavart. Páran a szláv Olma nevet a magyar Álmossal, a magyar törzsszövetség vezetőjének nevével azonosították, azt sugallva, hogy Kijev a 9. század közepén egy magyarok uralta központ volt, melyet valószínűség szerint a kazárok adószedőiként üzemeltettek.²⁴⁵ Mások a nevet teljesen szláv eredetűnek,²⁴⁶ vagy egyenesen kazárnak tartották.²⁴⁷ A szláv Olma név magyar Álmosra való átírása azonban nyelvészetileg erősen vitatható,²⁴⁸ csakúgy ahogy az „*Ugorzkoje*” kifejezés autentikussága. Utóbbi valószínűbb, hogy a krónikások terjesztette legenda, hogy saját koruk helyneveit ősi történetekkel magyarázzák.²⁴⁹ A kijevi elvonulás és Olma udvarháza azonban csak abban az esetben vonható be a magyar-rusz viszonyok tisztázásába, ha a régészeti leletekkel szemben az írott forrásoknak adunk több hitelt, ez viszont az *Órosz Őskrónika* korai jelentéseinek hitelességét tekintve nem feltétlenül jó döntés. A krónika azt írja, hogy a Kijevet a 9. század közepén birtokba vevő Aszkold és Dir „*sok varégot gyűjtöttek maguk köré*”,²⁵⁰ így elviekben már Oleg ideje előtt is adatolható a kijevi skandináv

²⁴² SRH I, 42–45.

²⁴³ Uo. 165, 286.

²⁴⁴ RIE 33.

²⁴⁵ Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 96–97; Fodor István, „Olmin dvor. Megjegyzés az orosz őskrónika egyik helynevéhez”, in *Urálisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*, szerk. Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (Budapest: ELTE Finnugor Tanszék, 2008), 199–208; Kristó – H. Tóth, „Az Orosz Évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról”; Bóna István, *A magyarok és Európa a 9–10. században* (Budapest: História, MTA 2000), 22; Vernadsky, *The Origins of Russia*, 101; vö. Alexander V. Soloviev, „Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 8 (1960), 123–129; Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 24–25.

²⁴⁶ Kristó – H. Tóth, „Az Orosz Évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról”.

²⁴⁷ Bartha Antal, *A magyar nép őstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 364–365.

²⁴⁸ Balogh László, „A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában”, in RIE 279–302 (itt: 300) (további referenciákkal).

²⁴⁹ Balogh, „A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában”, 300–301. Font Márta külön kiemeli, hogy „az elvonulásra szóló adat mellett a most („ninye” = a krónika keletkezésének időpontja) a helyszínnel nem az eseményrel, hanem a lejegyzéssel egykorú elnevezésére utal.” Font Márta, „A *Povest’ Vremennykh Let* szerkezete és hitelessége”, 311.

²⁵⁰ RIE 31.

hatalomátvétel, ám a régészeti kutatások alapján Kijev majd csak a 10. században épül ki mint varég központ, és a korábbi időszakra vonatkozó skandináv leletek hiányoznak.²⁵¹

Egy későbbi magyar-viking összecsapásról azonban hiteles forrásból értesülünk: Merseburgi Thietmar krónikájában leírja, hogy a Kijevet 1018. évben ostromló Boleszláv lengyel fejedelmet magyar segédcsoportok is kísérték.²⁵² A magyar-rusz viszony tehát a források szűkszavúságából adódóan kérdéses. Az analógiák fényében a 9. századi kapcsolatok tetszés szerint értelmezhetők, míg a varégek Kijevbe érkezésének bizonytalan dátuma miatt nem tudhatjuk, hogy a 9. század végén a dél-orosz steppét elhagyó magyarok egyáltalán találkozhattak-e már skandinávokkal Kijev körül.

Besenyő-rusz háborúk

A besenyő-rusz viszonyról az előzőeknél több adattal rendelkezünk, ám még ez az időszak is hiányos. A PVL és a DAI narratívája egy olyan általános képet vázol elénk, ami a besenyőket és a ruszokat a 10–11. század folyamán ősi ellenségekként láttatja. Kétségtelen, hogy ez a viszonyrendszer a magyar-rusz vagy a kazár-rusz kapcsolatokhoz képest több ellenségeskedést foglalt magában.²⁵³ Ennek okait a besenyők belső társadalmi berendezkedésében és a rusz politikai ambíciók megnövekedésében kell keresnünk.

A besenyők 895-ben foglalták el a magyaroktól a dél-orosz steppét. Ezzel a kijevi varég hatalom déli szomszédjaivá váltak. A 10. század második felétől a források sorozatos besenyő-rusz konfliktusokról számolnak be, melyeket alább részletesen is bemutatunk. Először azonban az ellenségeskedés kezdetének érdemes külön figyelmet szentelnünk. Az első besenyő-rusz összecsapásra csak a 915. évből van adatunk.²⁵⁴ E szerint a besenyők már 20 éve békében éltek a ruszokkal. Sőt, a viszony kimondottan kedvező lehetett. Erre a 860. évi Bizánc elleni rusz hadjárat és a magyarok esete szolgáltathat párhuzamot. A 907. évben ugyanis a ruszok ismét Bizánc ellen támadtak és ugyancsak át kellett haladniuk az etelközi területeken, amit ekkor már a besenyők birtokoltak. Bár felvethető, hogy a hatalmas – a PVL túlzása szerint 2000 hajóból álló – rusz flotta erőfölénye semlegességre készítette a besenyőket, valószínűbb, hogy utóbbiak a ruszok szövetségesei lehettek a támadásnál. A hadjáratot bemutató *Őschronika* ugyanis kiemeli,

---

²⁵¹ Wladyslaw Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 220, 257; Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 98–109; Fedir Androshchuk, *Vikings in the East. Essay on Contacts along the Road to Byzantium (800–1100)*, Studia Byzantina Upsaliensia 14 (Uppsala: Uppsala Universitet, 2013), 31–32, 216–217.

²⁵² ÁKÍF 114.

²⁵³ Grekov – Cserepnynin – Pasuto (szerk.), *Ocsérki isztorij*, 95–96; Ribakov, *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva*, 385–389; Pasuto, *Vnyesnyaja polityika*, 107–108; Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 38–39.

²⁵⁴ RIE 47.

hogy Oleg serege hajókon és „lőháton” indult Bizánc ellen.²⁵⁵ Még ha nem is lehetünk biztosak abban, hogy a lovas kontingens kizárólag besenyőkből állt volna, a szárazföldön haladó haderőnek mindenképpen engedélyt kellett kérnie a besenyőktől, hogy épségben átkelhessen Etlközön.²⁵⁶ Ez alól csak az a szituáció nyújthatna kivételt, ha azt feltételeznénk, hogy a 907. évi rusz hadjárat „légüres térben” vonult keresztül a steppén, ami akkor lenne lehetséges, ha a besenyők a magyarok kiűzése folytán nem foglalták volna el egyből az etelközi szállásterületeket.²⁵⁷

Kérdés, hogy miféle változás okozhatta a 20 éve fennálló besenyő-rusz béke megszakadását. A legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy a besenyőkkel jó viszonyt ápoló Oleg fejedelem halála utáni uralkodóváltás állhat az események hátterében. A besenyők Igor fejedelem 912. évi hatalomra kerülése után 3 évvel támadtak a Kijevi Ruszra. Ennek pontos okait nem ismerjük, ám szembetűnő, hogy Igor hatalomra jutását követően 2 éves harcba kezdett a drevljánok ellen, akik Oleg halála utána „*bezárkóztak Igor elől*”.²⁵⁸ A besenyő-rusz béke megszűnését Igor terjeszkedő politikája okozhatta, ami prevencióra ingerelte az új fejedelemmel szemben bizalmatlan besenyőket. Ez természetesen csak egy a lehetséges hipotézisek közül, számos egyéb körülmény – például belső besenyő társadalmi folyamatok vagy közvetlen anyagi érdekek – is közrejátszhattak ebben, melyeket források hiányában nem ismerünk.

Bár a besenyő-rusz viszonyban a 915. év fordulópontnak tűnik, ki kell emelnünk, hogy a PVL adatai hiányosak. A 915. és a 920. év között nincs bejegyzés a krónikában, így fogalmunk sincs, hogy az éppen csak rosszra fordult besenyő-rusz viszony hogyan alakult. Mivel a 915. évi besenyő támadást egy békekötés követte, ami után a besenyők „*elhonultak a Dunáboz*”,²⁵⁹ azt feltételezhetjük, hogy a következő években talán békés lehetett a viszony. A következő összecsapásra ugyanis a 920. évből van adatunk, a krónika szűkszavú megjegyzése szerint ekkor „*Igor pedig hadban állt a besenyőekkel*”.²⁶⁰ Innentől kezdve azonban 944-ig semmit nem hallunk a besenyőkről. A krónika 920-tól egészen a 941. évig mindösszesen két évre vonatkozóan tartalmaz bejegyzést (929, 934), melyeket ráadásul a bizánci Georgius Monachus Continuatus-tól vett át a krónika szerkesztője.²⁶¹ Egy több mint 20 éves időszakon át tehát semmit nem tudunk

---

²⁵⁵ Uo. 38–39.

²⁵⁶ Szaharov is felveti az átvonulás problémáját bár ő nem az etelközi, hanem már a dunai bulgárok területére koncentrálva. Különböző muszlim szerzőkre hivatkozva szerint Oleg lovasai ekkor már nem katonai segédnépek, hanem az „oroszk” hadművészetének bejáratott szereplői. Vö. Szaharov, *Diplomatyja Drevnyej Ruszi*, 100–101. Az általa hivatkozott muszlim auctorok azonban ennek éppen ellenkezőjét sugallják, ti. hogy a ruszok elsősorban gyalogosan és hajókról harcolnak, a lovas harcmódorban pedig járatlanok (lásd lentebb a „Hadviselés” fejezetet).

²⁵⁷ Font – Sudár, *Honfoglalás és államalapítás*, 45.

²⁵⁸ RIE 47.

²⁵⁹ Uo.

²⁶⁰ Uo. 48.

²⁶¹ Uo. 49.

a besenyő-rusz viszonyról. Amikor legközelebb említi őket a szöveg, akkor is a ruszok szövetségeseiként szerepelnek: Igor 944. évi Bizánc ellen vezetett hadjáratának ők is résztvevői. Itt némi bizalmatlanságot vélhetünk felfedezni irányukba a ruszok részéről, Igor ugyanis túszoikat szedett a besenyőktől, hogy az egyezséget megtartsák.²⁶² Nem lehetetlen, hogy ez a bizalmatlanság a korábbi konfliktusok emlékének tudható be.

A 10. század második felétől gyakoribbá váltak a besenyő-rusz fegyveres összetűzések. Konstantin császár többször is említi a ruszokra leselkedő besenyő veszélyt:

„A besenyők az oroszokkal is szomszédosak és határosak, és ha nincsenek egymással békességben, gyakran végigportyázzák Oroszországot [ti. a Ruszt – betoldás K. Cs.], s alaposan megkárosítják és feldúlják azt...Mitöbb, az oroszoknak nincs módjukban hadba vonulni határaikon túl, csak ha a besenyőkkel békében vannak, mivel, amíg ők távol vannak saját földjüktől, ezek támadást intézve elpusztíthatják és feldúlhatják területüket.”²⁶³

A császár szerint éppen ezért a ruszok folyamatosan a megbékélést keresték a besenyőkkel, akik igen harcias nép hírében álltak. A besenyők a Bizánc felé irányuló rusz kereskedelmet is akadályozták. Konstantin részletesen is bemutatja, hogy a Dnyeper zuhogóinál hogyan veszélyeztették a besenyő rajtaütések a kereskedni induló rusz hajókaravánt.²⁶⁴ Bár nem feltétlenül reprezentatív, a DAI híradásaiból úgy tűnik, hogy az erőviszonyok a besenyők számára kedveztek ebben a periódusban.

A besenyő-rusz ellenségeskedések értékelésénél több tényezőt is érdemes figyelembe vennünk. Először is különbséget kell tennünk a nagyobb politikai célú hadjáratok és a kisebb portyák között. Előbbiek mögött sokszor a bizánci politika állt, mely az „oszd meg és uralkodj” elv alapján ajándékokkal és megvesztegetéssel igyekezett egymás ellen kijátszani a tőle északra élő népeket. A besenyők esetében ezt a DAI egyértelműen ki is jelenti.²⁶⁵ Valószínű, hogy Szvjatoszláv fejedelem sikeres 968. évi bulgár hadjáratának félbeszakítása végett az ugyanekkor Kijevre támadó besenyőket a bizánciak bérelték fel.²⁶⁶ A terv bevált, Szvjatoszláv visszatért Kijevbe, hogy a várost a besenyő fenyegetés alól felmentse. A kisebb zsákmányszerző portyák viszont a besenyők társadalmi berendezkedéséből fakadtak.²⁶⁷ A nomád népek a steppén nehezen előállítható termékeket a letelepült társadalmaktól próbálták beszerezni. Gyakori

---

²⁶² Uo 50.

²⁶³ DAI 50–51.

²⁶⁴ Uo. 51, 57–63.

²⁶⁵ Uo. 49–53.

²⁶⁶ RIE 63–65, és 229. lj.

²⁶⁷ A besenyők társadalmára lásd: Omeljan Pritsak, „The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 211–235.

módon ezt nem kereskedelem, hanem erő alkalmazásával érték el. Noha ez rövid távon jövedelmező lehetett, hosszabb távon a kereskedelem tartós megakasztása nem tett jót a nomád társadalmaknak.²⁶⁸ Ebből kifolyólag kérdéses, hogy mennyire lehettek súlyosak a Kijevi Rusz ellen vezetett besenyő portyák. A DAI egyoldalú besenyő erőfölényt hangsúlyozó híradásával szemben talán érdemesebb lehet ezeket úgy értékelni, mint a besenyők azon törekvését, hogy velük való kereskedelemre kényszerítsék a ruszokat. Ha egyértelműen a besenyőknek kedveztek volna az erőviszonyok, akkor kétséges, hogy Igor halála óta miért csak 968-ban hallunk először nagyobb besenyő támadásról. A DAI-val ellentétben ráadásul a krónika éppen a ruszok elsőprő fölényéről ír: a besenyők már Szvjatoszláv visszatérésnek hírére is megfutamodtak.²⁶⁹ Mégha ezt a kijelentést érdemes is fenntartásokkal kezelnünk, a nyílt csatában való rusz győzelem egyértelművé teszi a felállást. A lényegi pont azonban, hogy Szvjatoszláv alatt figyelhető meg leginkább, hogy a rusz hadviselés elkezd átalakulni és egyre inkább a lovas harcmodorra helyeződik át a hangsúly. A druzsinák nomád elemekkel való feltöltése, valamint a lovak beszerzése (melyekből a Kijevi Ruszban kevés volt) nyilvánvalóan inkább a békésebb periódusokkal függ össze.²⁷⁰ A kisebb besenyő portyák tehát, meglátásunk szerint sokkal inkább a ruszok, semmint a besenyők fölényét sejtetik: utóbbiak próbálkozásait jelzik arra nézve, hogy maguknak kedvezőbb kereskedelmi feltételeket csikarjanak ki. Ez annál is inkább valószínű, hogy – amint lentebb a „Hadviselés” fejezetben látni fogjuk – a besenyők a ruszok szövetségeiként is feltűnnek Szvjatoszláv hadjárataiban.

A másik ok, ami miatt a kisebb besenyő-rusz összetűzések megsaporodhattak ebben az időszakban, ugyancsak a besenyők társadalmi berendezkedéséből fakadt. Ahogy fentebb a magyar-rusz háborúk taglalása során már utaltunk rá, a besenyő törzsek nem álltak központosított uralom alatt. A nyolc besenyő törzs így elviekben külön is folytathatott „külpolitikát”. Valószínűleg részben ez okozhatta, hogy a besenyőket áruló természetükről ismerik a források, és kiemelik, hogy egyezségek esetén állandóan túszoikat kellett szedni tőlük, hogy szavukat megtartsák.²⁷¹ Szvjatoszláv fejedelem is a besenyők családságának esett áldozatul, amikor a dorostoloni hadjáratról hazafelé vonulván a Dnyeper vízéséseinél a besenyők meggyilkolták.²⁷² A PVL szerint a besenyők a perejaszlaveciktől szereztek hírt a fejedelem

---

²⁶⁸ Peter B. Golden, „Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of the Kievan Rus”, in *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs*, szerk. Peter B. Golden (Cornwall: Ashgate, 2003), 58–101 (itt: 94–95).

²⁶⁹ RIE 64.

²⁷⁰ A druzsinák lovasnomád vonatkozására lásd a „Hadviselés” fejezetet. A Kijevi Rusz lókereskedelmére pedig a „Kereskedelem” fejezetet.

²⁷¹ RIE 50; DAI 49, 55.

²⁷² RIE 69.

átvonulásáról,²⁷³ ám könnyen lehet, hogy nem a bulgár-bizánci felbujtás, hanem csupán a besenyő törzsek eltérő szándéka állt a rajtaütés mögött. A besenyők egy része ugyanis a hadjárat elején még Szvjatoszlávot segítette.²⁷⁴

Vlagyimir és Jaroszláv uralkodása alatt a besenyő-rusz harcokról szintén gyakran esik említés az *Őskrónikában*. Vlagyimir 980-ban, 988-ban, 992-ben, 996-ban és 997-ben is hadban állt a besenyőkkel.²⁷⁵ A 988. évtől 1013-ig az évkönyvi adatok ismét hiányosak, így a besenyő-rusz viszonyról nem tudunk semmit. Utoljára Vlagyimir betegsége idején, az 1015. évben bátorodtak fel eléggé a besenyők, hogy a Ruszra támadjanak.²⁷⁶ Vlagyimir számára a besenyő veszély meghatározó volt: egy ízben maga a fejedelem is egy híd alatt keresett menedéket egy vesztes ütközet után.²⁷⁷ A besenyő veszély elhárítására Vlagyimir már 988-ban munkálatokba kezdett: Kijevet és a környező telepeket megerősítette és a régészek által „kígyósánc”-nak nevezett védművekkel vette körbe.²⁷⁸

A Vlagyimir halálát követő polgárháború, valamint Jaroszláv uralkodásának időszakában az alábbi években tudunk besenyő-rusz összecsapásokról: 1016, 1018, 1019, 1036.²⁷⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy már Vlagyimir alatt is, de a jaroszlávi korszakban különösen, a besenyő-rusz konfliktusok „skandináv” vonulata kevésbé egyértelmű az előző időszakokhoz képest. A Kijevi Rusz és a rusz identitás összekovácsolásával és Vlagyimir általi megszilárdításával a rusz populáción belül,²⁸⁰ a skandináv (vagy elszlávosodott skandináv) elemek, noha még kétségkívül jelen voltak, más kontextusban tűnnek fel. Míg korábban a társadalmi és főként katonai elit jelentős része skandináv gyökerekkel rendelkezett, addig Vlagyimir uralkodásától kezdve a skandinávok már a ruszoktól elkülönítve jelennek meg a szláv krónikákban: külföldi zsoldosokként.²⁸¹ A 10. század végétől számítva tehát a besenyő-skandináv harcokat ebben az összefüggésben kell értelmeznünk: a vegyes etnikumú ruszokat támogató skandináv-varég zsoldosok és a Kijevi Ruszt fenyegető besenyők alkalmankénti összecsapásaként.

²⁷³ Uo; Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztoriji*, 92.

²⁷⁴ Lásd a „Hadviselés” fejezetben.

²⁷⁵ RIE 72, 97–99, 101–102.

²⁷⁶ Uo. 103.

²⁷⁷ Uo. 99.

²⁷⁸ Uo. 97; Grekov – Cserepnin – Pasuto (szerk.), *Ocserki isztoriji*, 96; Ribakov, *Kijevszkaja Rusz i ruszskije knjaszszesztva*, 385–389; Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 52–53; Font Márta, „Déli határvédelem („zmijevy valy”) a Kijevi Ruszban”, in *IPF Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*, Vol. 3, szerk. Bebesi György (Szekszárd: IPF, 2000) 136–150; Katona Csete, „Határvédő falak a korai középkorban”, in *„Őrőke, vigyázzatok!” Határvédelem, határőrizet, határvadászok – a középkortól napjainkig*, szerk. Veszprémy László – Pósan László (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2017), 61–77.

²⁷⁹ RIE 109–111, 116.

²⁸⁰ Szverdlov, *Domogolszkaja Rusz*, 270–282; Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 30–31, 40–41.

²⁸¹ Erre a változásra lásd: Noonan, „Scandinavians in European Russia”; Henrik Birnbaum, „Yaroslav’s Varangian Connection”, *Scando-Slavica* 24 (2008) no. 1, 5–25.

Egyéb nomád-rusz összecsapások

A ruszok a 9–10. század során a kazárok, magyarok és besenyők mellett időről időre más nomád népekkel is összecsaptak. Néhány ezek közül a konfliktusok közül már említésre került, ám most a kisebb híradásokat szisztematikusan is bemutatjuk.

Elsőként a volgai bulgárokkal vívott harcok érdemelnek figyelmet. Mivel a rusz-volgai bulgár viszony a 10. század során szinte végig barátságos volt,²⁸² úgy véltük a volgai bulgároknak felesleges a hadi vonatkozásban külön fejezetet szentelnünk. Szvjatoszláv fejedelem 965. évi hadjáratában – mely során a Kazár Kaganátust elpusztította – feldúlta Bulgart is. A hadjáratot megelőzően nincsenek adataink konkrét rusz-volgai bulgár konfliktusra.

Kisebb összecsapásokról sincsen egyértelmű híradás, arra legfeljebb közvetett információkból következtethetünk. Tudjuk, hogy mind a ruszok, mind a volgai bulgárok prémek fejében adóztatták a Bulgartól északra fekvő Wiszú régió lakóit, a veszeket.²⁸³ A rivális prémszerző expedíciók akár kisebb összezőrdülésekhez is vezethettek a ruszok és a volgai bulgárok között. Az erdőövtben gyakoriak voltak a nyersanyagok kinyeréséért folytatott kisebb harcok. A volgai bulgárokról például Ibn Fadlán értesülése tartalmaz idevágó adatot: „*Az erdekben sok a méz a méhkaptárakban (maszákín an-nabl), amelyeknek ismerik a helyét. Fölkerekednek, hogy megkeressék azokat, ám néha ellenségeik egy csapata rájuk támad és megöli őket.*”²⁸⁴ Az arab követ sajnos nem nevezi meg konkrétan a volgai bulgár mézgyűjtők ellenségeit, ám az eset párhuzamként szolgálhat arra, hogy kisebb rajtaütések akár a ruszok és a volgai bulgárok között is megtörténhettek, hiszen mindketten ugyanazt a területet adóztatták.

Szvjatoszláv után legközelebb Vlagyimir nagyfejedelem viselt hadat a volgai bulgárok ellen. A hadjárat az *Órosz Őskronika* szerint a 985. évben, az alábbiak szerint zajlott:

„Vlagyimir a nagybátyjával, Dobrinyával együtt elindult a bolgárok ellen hajókkal, a torkokat meg a parton, lóháton vezette oda; és legyőzték a bolgárokat. Dobrinya ezt mondta Vlagyimirnak: 'Megnéztem a kalodába zárt foglyokat: valamennyien csizmát viselnek. Ezek nem fognak nekünk adót fizetni, menjünk keressünk magunknak bocskorosokat.' És békét kötött Vlagyimir a bolgárokkal, és esküt tettek egymásnak, a

²⁸² Zimonyi István, „Volgai bolgárok és a volgai út”, in Uő: *Középkori nomádok – korai magyarok*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 62–67 (itt: 63); Pasuto, *Vnyesnyaja polityika*, 97.

²⁸³ RIE 23; Ibn Fadlán 66.

²⁸⁴ Ibn Fadlán 66.

bolgárok ezt mondták: 'Akkor nem lesz béke közöttünk, ha majd a kő fennmaradt a vízen, a komló pedig elsüllyed.' És Vlagyimir visszament Kijevbe.²⁸⁵

Fontos, hogy a szöveg nem egyértelműsíti, hogy Vlagyimir a dunai vagy a volgai bolgárok ellen kelt-e hadra.²⁸⁶ A katonai segédnépekként alkalmazott „torkok” azonosítása azonban segíthet a probléma feloldásában. A „tork” elnevezés az úzokra vonatkozott,²⁸⁷ akiket ez idő tájt Bíborbanszületett Konstantin földrajzilag Kazária és Alánia közelségébe helyezett.²⁸⁸ Bár időnként már zaklatták a Dnyeper vidéki besenyőket (Konstantin szerint „*meg tudják támadni a besenyőket*”²⁸⁹), az úzok főbb csoportjai ekkor (az említett bizánci információk alapján) még a Volgánál tartózkodtak. Ebből kifolyólag a 985. évi hadjárat során a ruszok flottáját az úzok a Volga mentén kísérték végig, (értelemszerűen) a volgai bulgár fővárosig.

A sporadikus nomád-viking összecsapások kérdéséhez tartozik még a kereskedő hajók zaklatása. Ezt a problémát a besenyők esetében már érintettük. Ki kell azonban emelnünk e kapcsán még egy aspektust. A besenyők a Fekete-tenger partján végig követték a rusz hajókaravánt, majd a véletlenül partra sodródott hajókat legénységükkel és áruikkal együtt valószínűleg „lefoglalták”, ezért kellett a forrás szerint a többi hajónak a bajbajutott segítségére sietnie.²⁹⁰ Az eset hátterében megbúvó nomád felfogásra analógiaként szolgál a 15. századi Kaszpi-tenger térségéből származó leírás, melyet Afanaszij Nyikityin tveri kereskedő hagyott ránk. Itt a partra sodródott vagy zátonyra futott hajókat a tatárok és a kajtakok foglalták le.²⁹¹ Valószínűleg (a nyugati *ius naufragii*-hoz hasonló módon) a besenyők, valamint a tatárok és a kajtakok is saját tulajdonuknak tekintették a partra vetődött hajókat mivel az – nem tudván visszamenni a nyílt vízre – használhatatlanná vált. Ennél korban még közelebbi példát hoz Ibn Haukal. Az arab beszámoló szerint a Kaszpi-tenger egyik szigetén egy, a fő úz törzsszövetségről leszakadt úz csoport telepedett meg. Mivel a szigetenél a tenger összeszűkül, a hajósoknak vigyázniuk kellett „*nehogy hajótörést szenvedjenek*”. A forrás szerint: „*Ha mégis hajótörést szenvednek, semmi nem menthető a törökök elől, mert ők azt hatalmukba kerítik.*”²⁹²

Feltehetően a 913. évi balul sikerült rusz hadjárat során a burtászok hasonló okból mérszárolták le a muszlimok elleni csatából megmenekült ruszokat. Al-Maszúdi leírása szerint a

---

²⁸⁵ RIE 76.

²⁸⁶ Vö. Uo. 76. 275. l.

²⁸⁷ Vásáry, *A régi Belső-Ázsia története*, 87.

²⁸⁸ DAI 62–64.

²⁸⁹ Uo. 62–63.

²⁹⁰ Uo.

²⁹¹ *Régi orosz széppróza*, szerk. Iglói Endre – Misley Pál (Budapest: Tankönyvkiadó, 1979), 141. Köszönettel tartozom Polgár Szabolcsnak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

²⁹² Kmoskó I/2. 74.

hajón menekülő ruszok a burtászok vidékén „*hajóikat elhagyták s a szárazföldön haladtak*” tovább.²⁹³ Ez nem sok ésszerűséget sugall, így jóval valószínűbbnek tartjuk, hogy a muszlimokkal való összecsapás során a hajók egy része is megsérülhetett, melyeket így a burtászok földjén (a muszlim veszélytől már biztosnak vélt távolságban) a ruszok kénytelenek voltak hátrahagyni. Mivel a burtászok nem voltak érdekeltek a ruszok elleni vallásos bosszúban, így könnyen lehet, hogy támadásukat inkább a parton hagyott hajók rakománya váltotta ki. Ez az ősi szokásjog szerint már a burtászok tulajdonának számított, ám a menekülésben lévő ruszok vagyontárgyaik egy részét feltehetően a gyalogos útra is magukkal vitték. Végül ez ingerelhette a burtászokat az al-Maszúdi által lefestett hajtóvadászatra.

Összefoglalás

A nomádok és a vikingek közötti összecsapások főként multi-etnikus haderők összecsapásai voltak; a nomádok társadalmi fejlődésük következtében beolvasztották soraik közé a legyőzött népeket, míg a vikingek az erdőöv különböző nyelvű lakóit szervezték egységbe. Ezen kevert közösségek közötti harcok során sokszor ugyanolyan származású egyének és csoportok is farkasszemet nézhetnek egymással. A kora középkori etnikus identitás nem statikus, biológiai származástól függő jelenség volt, így a hatalmi centrumok vagy közösségek köré dinamikus szerveződő csoportok gyorsan „válthattak” a nagyobb, vezető egység etnikai identitására. A Kazár Kaganátus megdöntésekor Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelemnek ugyanúgy voltak steppei harcosai, mint ahogy a kazár kagán alatt is szolgáltak szlávok és skandináv eredetű ruszok is.²⁹⁴

A fentebb bemutatott nomád-rusz harcok két, egymástól eltérő indíttatású és intenzitású mederben zajlottak. A gyakoribb, ám a szenvedő fél számára kisebb problémát jelentő portyák az állatállomány és a lakosság elhurcolását célozták meg. Bár a ruszok ugyanúgy indíthattak kisebb (főként megtorló) akciókat a nomád területekre, ezekről kevés a konkrét információ. Valószínű, hogy a ruszok hadviselésük révén kevesebb sikerrel folytathattak szárazföldi portyákat. A nomádok területei egyébként sem kínáltak kifosztásra alkalmas, gazdag célpontokat, szemben a muszlimok lakta városias településekkel, melyek a kelet-európai viking rablóhadjáratok főbb célpontjai voltak. A nomád népek – főként a dél-orosz steppét lakó magyarok és besenyők – ellenben a közeli rusz településeket nagyobb sikerrel és nagyobb zsákmány reményében fosztogathatták. Ha tehát a nomád-viking háborúk első kategóriáját, a határmenti csatározásokat és portyákat nézzük, a mérleg a nomádok javára billen. A második kategória, a politikai – és egyszerre gazdasági – érdekeket is szem előtt tartó hódító hadjáratok

---

²⁹³ Uo. 176.

²⁹⁴ Erről részletesen a „Hadviselés” és a „Vallás és szokások” fejezetekben szólunk.

jóval ritkábbak a korszakban. Kijev nagy hadjáratokat vezetett ebben az időszakban, ám ezek mindig nagy kereskedelmi központok, főként Bizánc és nem a nomádok ellen irányultak. Szvjatoszláv hadjárata Etül és Bulgar ellen természetesen kivétel. Ezt leszámítva azonban figyelemreméltó, hogy a nomádok ellen csak nagyon korlátozott célokkal vezettek a ruszok nagyobb hadjáratot (pl. Tmutarakany lerohanása 941-ben). Kijevet ugyanakkor csak egyszer fenyegette komolyabb nomád veszély a 10. század során, az is a rusz haderő távollétében. Azt is látnunk kell, hogy a Bizánc ellenes harcokat többnyire Kijev vezette, a nomád népek pedig a ruszokhoz csatlakoztak, míg arra nem ismerünk példát, hogy ez fordítva is megtörtént volna; vagyis hogy a ruszok csatlakoztak volna egy nagyobb nomád hadjáratához. Ezekből a tényekből korántsem lehet arra következtetni, hogy a 10. század során a nomád népek fölényben lettek volna a ruszokkal szemben.

A fejezet másik fontos konklúziója, hogy a nomád-viking összecsapások relatíve ritkák voltak. Ha a fenti adatokat vesszük, akkor azt látjuk, hogy még a legharciasabbnak tartott besenyőkkel is gyakran 20 éves békében éltek a Kijev környéki ruszok. A kazárokkal és a volgai bulgárokkal még békésebb volt a ruszok kapcsolata. A rusz-magyar kapcsolatokat nem tudjuk statisztikailag értékelni a két fél ugyanis túl rövid ideig tartózkodott egy időben a mai Dél-Oroszországban, ám a kevés rendelkezésünkre álló adatból arra következtethetünk, hogy a nagyobb rusz megmozdulások (860. évi rusz hadjárat, Kijev birtokbavétele) nem váltott ki különösebb magyar ellencsapást. Ahogy az elkövetkezendő fejezetekben látni fogjuk a békés periódusok legalább annyira – a mi meglátásunk szerint valójában sokkal jobban – jellemzőek voltak a nomád-viking kapcsolatokra.

Kereskedelem a nomádokkal

Jelen fejezet a rusz-török kereskedelmi kapcsolatokat veszi számba. A jelentősebb kereskedelmi útvonalak kialakulása és kronológiai fejlődése mellett, elsősorban a Volga és a Dnyeper menti vízi utak kereskedelmi használatának feltérképezésére teszünk kísérletet. Ez magában foglalja a nagy folyók mellett élő különféle steppei népek és a ruszok között gazdát cserélő árucikkek azonosítását is; az írott források és történelmi párhuzamok, valamint – amennyiben rendelkezésre áll – a régészeti bizonyítékok segítségével.

A vízi utak

A skandinávok keleti tevékenységének nagy része elválaszthatatlanul kötődött a tavak és folyók kiterjedt rendszeréhez. A folyók számítottak a fő közlekedési utaknak a steppén, míg az

erdőövezetben az egyetlen járható útvonalat jelentették. A szárazföldi ösvények is a folyók vonalát követték, egyrészt a könnyebb tájékozódás, másrészt az utazáshoz szükséges készletek – úgymint élelem és ivóvíz – egyszerűbb biztosítása végett. Mivel a vízi utak természetüknél fogva kötődtek a közlekedéshez és szállításhoz, a populáció a folyók és tavak mentén csoportosult, ami hamar kereskedelmi telepek létrehozását vonta maga után.²⁹⁵

A ruszok által használt vízi útvonal nem maradt fenn egészében egyetlen forrásban sem. Ahogy arra Brim rámutatott, a rusz vízi útvonalak rekonstruálásához különböző források adatait, későbbi híradások (főként a jobban dokumentált Hansa-korszak) jelentéseit, valamint olykor pusztán földrajzi ismereteinket is latba kell vetnünk.²⁹⁶ A másik megközelítés – melyet a Volga hajózására kivetítve Dubov használt –, hogy a folyók menti régészeti leletek nyomát követjük.²⁹⁷

A különböző források adatait egybevetve a következőket mondhatjuk a varég vízi utakról. Az Északnyugat-Oroszország erdősegeiben fellelhető szörme miatt már a 8. században ide érkező skandináv csoportok először a Ladoga- és az Ilmeny-tó partján telepedtek meg. Ezeket a tavakat a Lovatba ömlő Volkhov folyó, és a Lovatból a kisebb szárazföldi átkelőkkal tarkított mellékágak végül összekötötték a Dnyeperrel, ami már egyenes kijárást biztosított a Fekete-tengerhez. Egy hasonló útvonal vezetett a tavakon át a Nyugati-Dvináról átkelőkön keresztül a Volgához is.²⁹⁸

A folyók nem csak a hajókkal közlekedő skandinávok, de a steppei népek életében is elengedhetetlen szerepet játszottak. A vándorló vagy félig letelepült, főként nagyállattartással foglalkozó közösségek a nagy folyók mentén nomadizáltak, azaz váltogatták nyári és téli szálláshelyüket, így kevésbé szenvedtek az évszakváltozással járó hőmérsékleti- és időjárásbeli problémáktól, valamint megfelelő legelőket biztosíthattak állatállományuknak.²⁹⁹ A vízi utak

---

²⁹⁵ Nosov, „The emergence and development of Russian towns”, 189–190; Jansson, „Warfare, Trade or Colonization”; Dolukhanov, *The Early Slavs*, 167–169.

²⁹⁶ V. A. Brim, „Puty iz Varjag v Greki” in *Iz istorii russzkoj kulturi. Vol. II/1. (Kijerszkaja i moszkovszkaja Rusz)*, szerk. A. F. Litvinya – F. B. Uszpenskij, 227–260 (Moszkva: Jiziki Szlavjanszkoj Kulturi, 2002)

²⁹⁷ I. V. Dubov, *Velikij Volzsszkij puty* (Leningrad: Izdatelstvo Leningradzkogo Universzityeta, 1989)

²⁹⁸ A vízi és szárazföldi utakra lásd: Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, 19–23; Johann Callmer, „At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo”, in *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*, szerk. Line Bjerg – John H. Lind – Søren M. Sindbæk (Aarhus: Aarhus University Press, 2013), 39–85; Søren M. Sindbæk, „Varægiske vinterruter. Slædetransport i Rusland og spørgsmålet om den tidlige vikingetids orientalske import i Nordeuropa”, *Formånnen* 98 (2003) no. 3, 179–193; Katona Csete, „Rusz-varég kereskedelmi útvonalak a IX–X. századi Kelet-Európában és a Kárpát-medence.” *Jósa András Múzeum Évkönyve* 59 (2017) no. 2, 233–252; Szverdlov, *Domongolszkaja Rusz*, 100–101.

²⁹⁹ A nomadizmusról lásd: Tőkei Ferenc (szerk.), *Nomád társadalmak és államalakulatok (tanulmányok)*, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983) című kötet tanulmányait. A legátfogóbb (antropológiai szempontú) nemzetközi összefoglalás: Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, 2. kiad. (Madison: University of Wisconsin Press, 1983). Modern magyar nyelvű összefoglaló a nomadizmus jellemzőiről és fajtáiról: Csáji László Koppány, „A nomadizmus”, in *Hétköznapok a bonfoglalás korában*, szerk. Petkes Zsolt – Sudár Balázs, Magyar Őstörténet, no. 5. (Gyoma: Helikon, 2017), 10–25. A magyar viszonyokra nemzeti analógiákkal Györffy

kölcsönös fontossága mindkét kultúrában, bizonyos módon predesztinálta, hogy a „tenger és a steppe nomádjai” között kapcsolatfelvétel alakuljon ki. Erre a párhuzamra mutatott rá nemrégiben Golovnyov orosz antropológus is, aki mind a varég, mind a steppei nomád életformát az ún. „magisztrális kultúrák” közé sorolta. A folyamatosan „mozgásban lévő” (ti. magisztrális) kultúrák vándorlása a folyókhoz kötődött, ám Golovnyov a népmozgás elsődleges okaként nem gazdasági tényezőket lát, hanem a társadalom belső indíttatásaiból vezeti azt le.³⁰⁰ A két egyivású „néplélek” és a társadalmi folyamatokra adott hasonló reakcióik vezettek ahhoz, hogy a viking és a nomád életforma találkozzon.

A folyók mentén kialakult kezdeti kapcsolatok eredménye az a virágzó kereskedelmi rendszer volt, melyet a szaktudomány a „keleti viking kereskedelem” néven ismer, és melyben a helyi – főként Dnyeper-menti – szláv, illetve a Volga környéki muszlim lakosságon kívül a török eredetű nomád népek is oroszlánrészt vállaltak. Míg a Volga régióban a kazárokkal és a volgai bulgárokkal folytatott gazdag kereskedelem, addig a Dnyeper térségében a dél-orosz steppén – és később a Kárpát-medencében – élő magyarokkal és a helyüket a 9. század végétől elfoglaló besenyőekkel folytatott árucserék története érdemel részletesebb ismertetést. Annak ellenére, hogy a Volga és a Dnyeper mentén a nomád népekkel zajló rusz kereskedelem, mind mértékét, intenzitását és jellegét tekintve különbözött, a két útvonal össze is kapcsolódott. A Dnyeper-menti rusz települések kereskedői ugyanúgy látogatták Kazária és Volgai Bulgária piacait, míg a volgai bulgár kalmárokat egy szárazföldi út kötötte össze közvetlenül Kijevvel, mely egészen a közép-európai vásárokgig folytatódott.³⁰¹ Éppen ezért hangsúlyozandó, hogy a földrajzi közelség ellenére a besenyő és magyar törzsek nem tartoztak a Kijevi Rusz néven ismert államalakulat elsőrangú kereskedelmi partnerei közé, ugyanakkor fontos – aktív vagy passzív – résztvevői voltak a földjükön áthaladó rusz kereskedelemnek.³⁰² Mielőtt a rusz-török kereskedelmi kapcsolatrendszer bemutatásához hozzáfognánk, röviden vázolnunk kell a vízi utak kialakulásának okait és formáit. Ez segítségünkre lesz annak a megítélésében, hogy az egyes steppei népek milyen szerepet töltek be a rusz kereskedelemben történetében.

György írt átfogó tanulmányt (noha a magyarok Kárpát-medencén belüli nomadizálását már kevesen fogadják el): Györfy György, „A honfoglaló magyarok települési rendjéről”, *Archaeológiai Értesítő* 97 (1970): 191–242.

³⁰⁰ A. V. Golovnyov, *Antropologija dvizsenija (Drevnosztij Szevernoj Jevrazii)* (Jekatyerinburg: Uro Ran, 2009)

³⁰¹ Nazarenko, *Drevnyaja Rusz na mezhdunarodnih putyah*, 71–112; Ribakov, *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazszesztva*, 330, 337; Tolocsko, *Drevnyaja Rusz*, 18; Polgár Szabolcs, „Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században”, in *Orientalista Nap 2000*, szerk. Ágnes Birtalan – Yamaji Masanori, (Budapest: MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, 2001), 159–73; Uő, „A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak említése egy muszlim forrásban és a magyar fejedelmi székhely a 10. század első évtizedeiben”, in *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*, szerk. Julianna Cseh Kisné (Tatabánya: Tatabányai Múzeum, 2002), 217–230; Nazmi, *Commercial Relations between Arabs and Slavs*, 132, 167–180.

³⁰² Ribakov, *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazszesztva*, 376.

A skandinávok saját nyelvén *austrvegr*-nek, azaz „keleti útnak” nevezett útvonal nem csak a szlávok lakta területeket, de a török nyelvű, arab és a bizánci világ szféráját is magában foglalta.³⁰³ A forrásokban legtöbbször említett és részletezett vízi útvonalak a Dnyeper és a Volga folyók mentén haladtak, de néhány sporadikusabb híradásból arra következtethetünk, hogy a ruszok alternatív útvonalakat is igénybe vettek, amikor Skandináviából, a Baltikumból vagy – a 9. század végén/10. század elején megszerzett – Kijevből délre utaztak. A fő (Dnyeper – Volga) áramtól eltérő rusz-varég útvonalak mögött rejlő politikai és gazdasági motivációk sokfélék lehettek, melyek kapcsolatban álltak az utak biztonságával, hosszával, a megszerezhető profittal és a kereskedőket érintő jogokkal is.

A keleti viking útvonalak egyik első említése a PVL-ben olvasható. Az *Őskrónika* a „varégoktól a görögökhöz vezető” útként utal a Konstantinápolyt a Balti-tengerrel összekötő Dnyeperre és egyéb folyók rendszerére, valamint a Kaszpi-tengertől a Volgán át a „Varég-tengerbe” ömlő vízfolyamokra.³⁰⁴ Kétségtelenül a Dnyeper és a Volga voltak a 9–10. századi rusz-varég kereskedelmi forgalom legjelentősebb folyói,³⁰⁵ ám a *Régmúlt idők elbeszélése* azt is kiemeli, hogy a „Varég-tengerről” hajóval el lehetett jutni egészen az itáliai Rómaig, ahonnan ugyanazon a tengeren volt folytatható az út a Cárgárdnak nevezett Konstantinápolyig is. A leírás nem csak a Dnyeper, hanem a Volga esetében is említi ezt az útvonalat azzal a különbséggel, hogy végállomásként nem Cárgárdot, hanem „Hám-nemzetségét” szerepelteti.³⁰⁶ A kutatók egy része emiatt a volgai vízhálózatot a „varégoktól az arabokig” vezető útnak keresztelte el.³⁰⁷ A varégok a forrás szerint egy olyan közlekedési hálózatot hoztak létre, mely összekötötte az arab világot és Bizáncot a Mediterráneum többi részével; és vagy a kelet-európai folyókon, vagy a Gibraltáron át a frank és angol területek mellett haladt Skandináviáig.³⁰⁸ Hogy a nyugati útvonal létezett, azt megerősíteni látszanak a 13. századtól kezdve lejegyzett izlandi sagák leírásai, melyek a Földközi-tengeren (és nem az orosz folyókon) át Bizáncig vezető utazásokat említenek.³⁰⁹

Noha ezek az utak látszólag jóval hosszabbak voltak, mint azok, amelyek a Baltikumból a Ruszt átszelő folyókon át délre vezettek, mégsem valószínű, hogy több időt vettek volna igénybe. A Brit-szigetektől induló „keleti angolok” utazása a *Játvarðar saga*-ban, vagy az Orkney-

³⁰³ Judith Jesch, *Ships and Men in the Late Viking Age: The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse* (Woodbridge: The Boydell Press, 2001), 89–107.

³⁰⁴ RIE 20–21.

³⁰⁵ Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, 17–106; Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 61–64; Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 3–148.

³⁰⁶ RIE 21.

³⁰⁷ Dubov, *Velikij Volzsszkij puty*, 57, 163.

³⁰⁸ Jonathan Shepard, „From the Bosphorus to the British Isles: the way from the Greeks to the Varangians”, in *Drevnejshije gosudarstva Vostochnoj Evropy 2009 god*, szerk. Tatjana Jackson (Moscow: Institut vseobshhej istorii PAn, 2010), 15–42.

³⁰⁹ Mészler Tamás, „Játvarðar saga”.

szigetekről a Szentföldre tartó expedíció az *Orkenyinga saga* leírásában éppen földrajzi okokból választhatta a Földközi-tengeren való utazást.³¹⁰ A földrajzi közelség mellett azonban más szempontok is szólhattak a Gibraltáron át történő átkelés mellett, amelyet az egyenesen Skandináviából induló és Konstantinápolyba tartó varégok is számításba vehettek. Ennek okai egyrészt a tengeri és a folyami közlekedés közötti különbségekben keresendők. A korábbi vélekedéssel ellentétben ma már kétségbe vonható, hogy viking sárkányhajók valaha is a Dnyeper vagy a Volga vizeit szelték volna, és valószínű, hogy az egyik folyóról a másikra vontatáshoz egy kisebb hajótípust kellett igénybe venni.³¹¹ Oleg fejedelem 907. évi Bizánc elleni hadjáratakor például a krónika kissé legendás elbeszélése szerint kerekeket szereltetett a hajóira, hogy azokat a szárazföldön is használni lehessen.³¹² A vontatás valószínűleg csak kisebb súlyú hajók esetén volt megoldható. Bíborbanszületett Konstantin is kiemeli, hogy a ruszok a déli folyami útjaikon új, a bizánciak által *monoxyla*-nak nevezett speciális csónakokat használtak, melyeket a helyi szlávok gyártottak külön erre a célra, és amelyeket a Dnyeper zuhogóinál a partokon cipeltek tovább.³¹³ Ezzel persze számolhattak az egyenesen Skandináviából érkezők is, és nincs kizárva, hogy már eleve Északon gyártottak olyan hajótípusokat, melyekkel egy hasonló vállalkozás sikeres lehetett.³¹⁴ Az írott források és a rúnakövek szerint azonban a vikingek a tengeren keresztül (tehát tengerjáró hajókkal) érkeztek a keleti földre.³¹⁵ Ezeket könnyen lehorgonyozhatták valamelyik észak-rusz kereskedelmi-katonai telepen (pl. Novgorod, Sztaraja Ladoga), ahonnét kisebb, helyben gyártott folyami hajókon vagy igavonó állatok segítségével és szekereken haladhattak tovább.³¹⁶ A régészeti leletek tanulsága szerint a téli szállítást főként szánokkal oldották meg az észak-rusz vidékeken.³¹⁷ Ebből kifolyólag jóval ésszerűbb lehetett a Gibraltári út, ami tengerjáró hajókkal is megtehető volt, amelyek jóval gyorsabban haladtak a nyílt vízen, és amelyeket nem kellett természeti akadályok esetén földön vontatni. Az „orosz”

³¹⁰ Miszler, „Játvarðar saga”; Laszlovszky József, „A Keleti Új-Anglia és Magyarország”, in *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*. I., szerk. Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna (Máriabesnyő: Attraktor, 2008), 115–141; *Orkenyinga saga*, szerk. Finnbogi Guðmundsson, Íslenzk fornrit 24 (Reykjavík: Hið Íslenzka Fornritafélag, 1965), 218–233.

³¹¹ Anne Stalsberg, „Scandinavian Viking-Age Boat Graves in Old Rus”, *Russian History/Histoire Russe* 28 (2001) no. 1–4, 368–377.

³¹² RIE 53. Valószínűleg gerendákon vontathatták a hajókat.

³¹³ DAI 57–58.

³¹⁴ Rune Edberg, „Vikinger mot strømmen. Några synpunkter på möjliga och omöjliga skepp vid färderi hemmavåttnen och i österled”, *Formvånnen* 91 (1996), 37–42.

³¹⁵ *Vikings in Russia*, 50; Friedrich Braun, „Das historische Russland im nordischen Schrifttum des 10. bis 14. Jahrhunderts“, in *Festschrift für Eugen Mogk zum 70. Geburtstag 19 Juli 1924* (Halle and der Saale: Verlag von Max Niemeyer, 1924), 150–197 (itt: 164–165).

³¹⁶ Stalsberg, „Scandinavian Viking-Age Boat Graves in Old Rus”, 368–377; Petr Sorokin, „Staraya Ladoga: a seaport in Medieval Russia”, in *Connected by the Sea. Proceedings of the Tenth International Symposium on Boat and Ship Archaeology Roskilde 2003*, szerk. Lucy Blue – Fred Hocker – Anton Englert (Oxford: Oxbow Books, 2006), 157–162; Polgár, *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem*, 231–234; Carsten Müller-Boysen, *Kaufmannsschutz und Handelsrecht im frühmittelalterlichen Nordeuropa* (Kiel: Karl Wachholtz Verlag, 1990), 55.

³¹⁷ Sindbæk, „Varægiske vinterruter”.

folyók téli befagyásából eredő logisztikai problémák sem érintették a meleg vizű Földközi-tenger skandináv utasait.

A vikingeket a központi ellenőrző pontok kikerülése is új útvonalak felfedezésére sarkallta. Ebben a hamisított- illetve csempészáruk gyakori szállítása, illetve a vámosok kicselezése miatt voltak elsősorban érdekeltek.³¹⁸ A Rusz területén át délre vezető varég utaknak is bizonyítottan léteztek variánsai. A rusz kereskedők a Krím-félszigetet, a Fekete-tenger északi partján fekvő Tmutorakanyt és a kazáriai Etilt szemelték ki elsődleges úti célként.³¹⁹ A 9. századi muszlim földrajztudós Ibn Hordádzbeh szerint a ruszok a Tanis nevű folyón, vagyis a Donon is hajóztak, hogy elérjék a kazár területeket. Mivel ugyanezen híradás alapján mind a bizánciak, mind a kazárok adót vetettek ki a területükön áthaladó ruszokra,³²⁰ valószínűsíthető, hogy a doni útvonal használata abban az esetben érte meg a rusz-varégok számára, amikor egy hajójuk konkrétan a kazárokhoz tartott árujával, és így elkerülhette a kettős vámoltatást, ami abban az esetben várt volna rá, ha a Dnyeperen jut ki a Fekete-tengerre. Valószínűleg a ruszok (és más kereskedők) vámolásával állt kapcsolatban a bizánci segítséggel épített kazár erőd, Sarkel létrejötte is.³²¹ Szóba került a Donyec mentén talált skandináv illetőségű leletek (két viking kard és egy csónakszög) kapcsán, hogy a ruszok ezen a folyón is hajóztak.³²² A fenti logikából

³¹⁸ A Frank Birodalomban próbálták is szabályozni a vikingekkel folytatott fegyverkereskedelmet. Nagy Károly 811. évben kiadott *capitulare*-ja elrendelte, hogy senki nem adhat el királyi engedély nélkül páncélokot és kardokat külföldieknek. *Capitularia Regum Francorum* Vol. 2, szerk. Alfred Boretius – Victor Krause, MGH Leges 2 (Hannover: Hahnian, 1897), 167. Kopasz Károly (843–877) pedig 864-ben egészen odáig ment, hogy halálbüntetést rótt ki azokra, akik a vikingeket fegyverekkel látták el. *Capitularia Regum Francorum* Vol. 2, 321. A frank fegyverembargók nem működtek túlságosan jól, hiszen a ruszokról még Ibn Fadlán bagdadi követ is feljegyezte 922-ben, hogy frank típusú kardokat viselnek. Ibn Fadlán, 85. Nem csupán csempészésre, de értékes kereskedelmi javak és bevételek eltulajdonítására, valamint pénz- és fegyverhamisításokra is vannak régészeti-kriminológiai bizonyítékok a korabeli Hedeby és Birka városából is. Az egy személyben kovács és kereskedő vikingek gyakran hamisították az arab dirhemeket, és imitálták a híres frank Rajna-menti kovácsműhely remekeit, az ún. *Ulfberht*-kardokat. Sven Kalmring, „Of Thieves, Counterfeiters, and Homicides. Crime in Hedeby and Birka”, *Formwännen* 105 (2010) no. 4, 281–290. A csempészés megfékezését olykor határzárakkal, határmenti falakkal kísérelték meg. Nagy Alfréd (871–899) wessexi uralkodó és Guthrum viking vezér között valamikor 880 és 890 között kötött béke kereskedelmi kikötéseket is tartalmazott (pl. tanúk állítását rabszolgák, ökrök és lovak szállítására vonatkozólag), amik valószínűleg Alfréd azon félelmeit tükrözték, hogy viking fosztogató bandák és kémek kereskedőknek álcázva csusszannak át a határon. Florin Curta, „Linear frontiers in the 9th century: Bulgaria and Wessex”, *Quaestiones Medii Aevi Novae* 16 (2011), 15–32 (itt: 28–29). Ennek megfelelően Bizáncban a ruszokat, a városfalon kívüli részekben szállásolták el, és ellenőrizték is őket: „Az ide érkező ruszok pedig a Szent Mamont-templomnál tartózkodjanak mindaddig, amíg a császárság emberei el nem jönnek, hogy összeírják a nevüket, és csak ezután vegyék fel a nekik járó havi ellátmányt... És a városba egyetlen kapun lépjenek be a császár megbízottjainak kíséretében, fegyver nélkül, 50 fős csoportokban, és kereskedjenek, amennyit csak akarnak mindenféle vámilleték fizetése nélkül.” RIE 40.

³¹⁹ Omeljan Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century”, *Folia Orientalia* 12 (1970): 241–259.

³²⁰ Kmoskó I/1. 122.

³²¹ Polgár Szabolcs, „Sarkel”, in *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. Alfréd Márton, Magyar Őstörténeti Könyvtár 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 106–126 (itt: 118–122).

³²² Fedir Androshchuk, „What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking World c. 800–1000?”, in *Byzantium and the Viking World*, szerk. Fedir Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White (Uppsala: Uppsala University, 2016), 91–116 (itt: 97).

kiindulva ez valóban célszerű lehetett, ugyanis így a hajósok elkerülhették Sarkel erődjét és a Kercsi-szorosnál ugyanúgy kijuthattak a Fekete-tengerre (Fig. 2).

A Donról a Volgára történő átkeléssel³²³ az említett 9. századi rusz kereskedők elérték a kazár fővárost, Etilt, valamint a Kaszpi-tengert, ahonnan tevéken folytatták útjukat Bagdadig. Itt, feltételezhetően szintén a vámok elkerülése végett, keresztényeknek adták ki magukat.³²⁴ Ezzel párhuzamosan Etilt a Volga középső folyásáról, az északi Bulgar felől vagy gyalog a steppén átvágva is megközelíthették.³²⁵ Valószínűsíthető, hogy vízi forgalom zajlott a Bug és a Dnyeszter folyókon is, melyeknek torkolatvidékén a kor szokásainak megfelelően kereskedelmi telepek alakulhattak ki.³²⁶ A 20. században kísérleti régészek egy csoportja is tesztelte az említett két folyót hajózhatóság szempontjából. Míg a Bug folyó alacsony vízállása miatt nehezen volt hajózható, a Dnyeszteren evezve gyorsan lehetett haladni, bár a folyóra épített modern erőmű miatt vontatni is kellett a hajót.³²⁷ A Dnyeperről ide majd csak a 12. század során, a kunok érkezése miatt tevődik át a rusz kereskedelem súlypontja.³²⁸

Az útvonalak változatossága nem csupán gazdasági és földrajzi, hanem politikai okokkal is magyarázható. A mai Lengyelország északi partvonalán skandináv jelenlétet mutató kereskedelmi emporiákat lokalizáltak a régészeti kutatások (Truso, Wolin, Kamień Pomorski), ám a viking kereskedelem a 10. században nem érintette a Visztula déli szakaszát: feltételezhetően azért, mert a középső és déli lengyel területeknek nem volt elég vonzerejük a vikingek számára, ugyanakkor katonailag elég szervezettek voltak az ellenálláshoz és a viking hódítás elhárításához.³²⁹ A Dnyeper használata is nehézségekbe ütközött, hiszen zuhogóinál a partra vontatott rusz csónokok legénységét besenyő rajtaütések fenyegették.³³⁰ Az utazás veszélyeit illusztrálja az *Annales Bertiniani* 839. évi híradása is: rusz követek Konstantinápolyból nem tudtak visszatérni saját hazájukba, mert útjukat vad törzsek zárták el.³³¹ Brémai Ádám e kapcsán szintén

³²³ Al-Maszúdi vitatja, hogy a Fekete-tengerről el lehetett jutni a Kaszpi-tengerre a korszakban. Kmoskó I/2. 154–155. Máskor azonban magának is ellent mond. A Dont és a Volgát a korszakban összekötött folyóknak tekintette. Lásd: Kmoskó I/2. 173–175. A *Hudūd al-‘Ālam* megjegyzi a Donról, hogy az a ruszok folyója, ám lehet, hogy összekeveri a Dnyeperrel. *Hudūd al-‘Ālam* 75. A Donról, mint a ruszok folyójáról azonban al-Idrisi is nyilatkozik. *Hudūd al-‘Ālam* 181.

³²⁴ Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs”, 257.

³²⁵ Thomas S. Noonan, „Scandinavian-Russian-Islamic trade in the ninth century”, *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990), 53–63; Dubov, *Velikij Volzszzskij puty*, 173–174; A Donra az Okáról is csatlakozhattak, a dirhem depók ugyanis ezt az útvonalat is kijelölik. Zhivkov, *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, 152–154.

³²⁶ Polgár, *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem*, 252–253.

³²⁷ Edberg, „Vikingar mot strömmen”, 40–41.

³²⁸ Noonan, „Rus’, Pechenegs and Polovtsy”.

³²⁹ Leszek Gardela, „Vikings in Poland. A critical overview”, in *Viking Worlds. Things, Spaces and Movement*, szerk. Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget and Irmelin Axelsen (Oxford: Oxbow Books, 2015), 213–234.

³³⁰ DAI 57–61.

³³¹ *Annales Bertiniani*, 19–20.

megjegyezte a svédekről 1070-ben, hogy szívesebben használták a vízi utakat Görögországba, mint a szárazföldöt, amit barbár népek akadályoztak.³³²

Nem csupán a külső fenyegetettség, de a különböző rusz csoportok közötti rivalizálás is közrejátszhatott az útvonalak megválasztásában. A ruszok közötti konfliktusok részben éppen kereskedelmi okokra eredeztethetők vissza (lásd „A viking-nomád kapcsolatok előzményei és kezdetei” című fejezetben).

Kereskedelem a Volga térségben

A skandináv-kazár, illetve a skandináv-volgai bulgár kereskedelemmel sokat foglalkozott a kutatás. Különösen kiemelkedő Thomas S. Noonan és Roman K. Kovalev numizmatikusok munkássága, akik az arab ezüstpénzek, a dirhemek alapján felállították a volgai viking kereskedelem kronológiáját és főbb jellegzetességeit. A „Kelettel” folytatott skandináv kereskedelem már a 6–7. századtól kimutatható, ám igazán csak a 9. században az arab ezüst beáramlásának köszönhetően indult be, mely keleti régióba csábította az ezüstért szőrméket és rabszolgákat kínáló skandináv kereskedőket.³³³

Az írott források – elsősorban Ibn Hordádzbeh – közlése alapján tudjuk, hogy a 9. század során a rusz kereskedők hajókon egészen a Kaszpi-tengerig közlekedtek, ahol tevékre átszállva folytatták útjukat az Abbászida központba, Bagdadig. A skandináv ún. „dirhem-depozitok”, azaz földbe rejtett kincsleletek, azt mutatják, hogy a skandináv kereskedők a Kaukázuson túlról származó arab dirhemeket kaparintottak meg ebben az időszakban. A skandináv kereskedőknek kezdetben tehát mélyen be kellett nyomulniuk az arabok uralta területekre, hogy az arab piacokon hozzájussanak az ezüsthöz. Ezt a hosszú utat nem pusztán az ezüst fizetőeszközként való felhasználása, hanem a felhalmozott nemesfémek kultúrájukban betöltött fontos szerepe miatt vállalhatták; a vikingek számára az arany és az ezüst a sikeresség és a szerencse szimbóluma volt, melyet társadalmi tőkeként mozgósíthattak otthoni belharcaik, nőkért vagy politikai címekért való versengésük vagy földvásárlás esetén.³³⁴

---

³³² Magister Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, 3. kiad., szerk. Bernhard Schmeidler, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 2 (Hannover: Hahniani, 1917), 242.

³³³ Christian Lübke, *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9. – 11. Jahrhundert)*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, no. 23 (Köln: Böhlau Verlag, 2001), 181–183; Noonan, „Why the Vikings first came to Russia?”; Martin, *Treasure of the Land of Darkness*; Nikolay A. Makarov, „Traders in the Forest: The Northern Periphery of Rus’ in the Medieval Trade Network”, in *Pre-Modern Russian and Its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*, szerk. by Kathryn L. Reyerson – Theofanis G. Stavrou – James D. Tracy (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006), 115–134; Howard-Johnston, „Trading in Fur, from Classical Antiquity to the Early Middle Ages”.

³³⁴ Ezekre lásd: Aron Gurevics, „Vagyon és ajándékozás a skandinávoknál a korai középkorban”, in *A középkori társadalomtörténet kérdései. Agrártörténeti cikergyűjtemény* (Budapest: ELTE, 1981), 5–45; James H. Barrett, „What caused the Viking Age?”, *Antiquity* 82 (2008) no. 317, 671–685; Ben Raffield – Neil Price – Mark Collard, „Polygyny,

A vikingeknek a steppei népeknek köszönhetően sikerült lerövidíteniük azt a hosszú utazást, mely Skandináviából vagy a már létrehozott ruszbeli kereskedelmi-katonai telepekről indult korábban a belső arab területekre. Két város játszotta a főszerepet ebben a kérdésben. Az egyik a Kazár Kaganátus fővárosa, a Volga deltájában lévő – eddig régészeti kutatások által azonosíthatatlan – Etíl volt. Etíl olvasztótégelyszerű település volt, mely a steppe és a muszlim területek találkozási pontján feküdt, így odavonzotta a kereskedőket minden közeli régióból. Hasonló szerepet töltött be a 10. századtól a Volga felső folyásánál létesülő Bulgar is, mely a volgai bulgárok fővárosaként szintén közvetlen összeköttetésben állt a muszlim világgal. Innentől számítva a skandináv kereskedőknek – noha kivételek minden bizonnyal akadtak – nem kellett kilépniük a mai európai orosz térségből, ha arab dirhemekhez akartak jutni, mert a muszlim fennhatóság alatt álló területekkel folytatott kereskedelem immáron kizárólag török eredetű népeken, a kazárokon és a volgai bulgárokon keresztül zajlott.³³⁵

Ebben a kereskedelmi hálózatban a volgai bulgárokéhoz viszonyítva a kazárok szerepe folyamatosan csökkent, ami több tényező összejátszásának következménye volt. Először is, Etíl kizárólagos 9. századi szerepét a 10. században Bulgar veszélyeztetni kezdte a látszólagos politikai függés ellenére is. Etíl számára Bulgar létrejötte végzetes bevételkiesést jelentett, ugyanis a volgai bulgár fővároshoz egy szárazföldi karavánúton is el lehetett jutni Transzoxánia vidékeiről, mely a baskírok, az úzok és a Volgán túl rekedt besenyő törzsek területein keresztül átvágott a steppén és így elkerülte Etílt. Ennek az útnak a leírása maradt fenn Ibn Fadlân részletes útbeszámolójában.³³⁶ Másodszor, a középső Dnyeper térségben a ruszok térnyerése azzal járt, hogy a kazárok elvesztették korábbi szláv adófizetőiket (akik innentől már a ruszoknak fizettek sarcot),³³⁷ míg a magyarok és besenyők megjelenése a Fekete-tenger északi partján lévő steppén zavarta a Volga deltájába igyekvő rusz és más kereskedőket mind a szárazföldi, mind a vízi útvonalakon.³³⁸ Az európai orosz területeken, illetve a Baltikumban talált dirhem-depók

---

Concubinage, and the Social Lives of Women in Viking-Age Scandinavia”, *Viking and Medieval Scandinavia* 13 (2017), 165–209.

³³⁵ Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs”; Noonan, „Scandinavian-Russian-Islamic trade in the ninth century”; Thomas S. Noonan, „The Tenth-Century Trade of Volga Bulghāria with Sāmānid Central Asia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000–2001), 140–219; Roman K. Kovalev, „Khazaria and Volga Bulghāria as intermediaries in trade relations between the Islamic Near East and the Rus’ lands during the tenth to early eleventh centuries: The Numismatic Evidence I.”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 18 (2011), 43–156.

³³⁶ Ibn Fadlân (az egész mű ezt az utat mutatja be); Noonan, „The Tenth-Century Trade of Volga Bulghāria with Sāmānid Central Asia”, 163–164; Roman K. Kovalev, „The Infrastructure of the Northern part of the ‘fur road’ between the Middle Volga and the East during the Middle Ages”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000–2001), 25–64; Zimonyi István, „Volgai bolgárok és a volgai út”.

³³⁷ RIE 34, 63.

³³⁸ Pl. DAI 56–63.

vizsgálata után Noonan körülbelül 4-5-szörösére becsülte a Bulgarral folytatott 10. századi kereskedelem hozamát Kazáriával összehasonlítva.³³⁹

A volgai útvonalon a ruszok által eladott és vásárolt termékek listázását muszlim források és régészeti leletek alapján rekonstruálhatjuk. A 9. században a Fekete- illetve a Kaszpi-tengeren át Bagdadba tartó rusz kereskedők hód- és fekete rókaprémekeket, valamint kardokat szállítottak eladásra.³⁴⁰ Kérdés, hogy ezekből az áruk közül melyeket adhatták el már az úton, Etil városában a kazároknak. A kazárokról biztos információnak számít, hogy importáltak bőrt, ³⁴¹ ám a vikingek által forgatott és eladott kétélű kardok³⁴² csak korlátozott mértékben tarthattak számot a kazárok érdeklődésére, tekintve, hogy ők a lovasnomád harcmódorhoz illőbb, enyhén hajlított pengéjű szabványokat részesítették előnyben. Legalábbis ez a benyomásunk az *Órosz Őskronika* azon epizódját olvasva, ahol a kazárok elégedetlenségüket fejezik ki, a nekik (még a 9. században) kétélű kardokkal adózó szlávok felé.³⁴³ A kétélű viking kardok kazárok általi mellőzését némileg a régészeti anyag is támogatja, bár csupán az *argumentum ex silentio* alapján: eddig mindösszesen egyetlen skandináv leletet, egy bronz kardkoptatót ismerünk az alsó-Volga vidékéről,

³³⁹ Thomas S. Noonan, „Some Observations on the the Economy of the Khazar Khaganate”, in *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, szerk. Peter B. Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas (Leiden: Brill, 2007), 207–244 (itt: 235–236).

³⁴⁰ Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs”, 256.

³⁴¹ Kmoskó I/2. 29.

³⁴² Polgár Szabolcs, „Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedeleme utaló feljegyzések az írott forrásokban”. A kétélű egyenes kardok előállítási helye, és elterjedtsége Európa szerte változatos volt. A főbb műhelyek a Rajna-mentén és Skandináviában működtek. Azt, hogy a vikingek által keleten is forgatott és eladásra szánt „frank típusú kardokat” ők maguk, a frankok vagy a helyiek készítették nem tudjuk bizonyossággal megállapítani. Azt viszont joggal feltételezhetjük, hogy a vikingek hozzájárultak a gyártáshoz szükséges módszerek helyi elterjedéséhez. Az egyes kardok származási helyének meghatározását az is nehezíti, hogy a markolat és a penge külön műhelyekben is készülhetett, illetve, hogy a pengébe vésett feliratok (néhány kivételtől eltekintve) nem voltak földrajzi helyekhez kötve. A híresebb műhelyek védjegyeit (például az eredetileg Rajna-menti Ulfberht „márkajelzést”) több helyen is hamisították Észak-Európában. A Skandinávia-szerte változó számú kardleletek szintén nem segítenek nekünk az egyes kelet-európai kardok származásának felderítésében, mivel nem a viking kardok valaha volt elosztását jelzik, hanem csupán a kardok rituális, temetkezési szertartások során való hasznosítását. Ezekre a problémákra lásd: Ibn Fadlān, 85. 293. l. („Kardjuknak rovátkákkal barázdált (*musattaba*) pengéje van, ami hasonlatos a frankok szabványához”); Kmoskó I/1. 212. („Kardjuk sulaymāniya gyártmány”). Anne Stalsberg, „Why so many Viking Age swords in Norway?”, in *Proceedings of the 1st International Conference. Interethnic Relations in Transylvania Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe Sibiu, October 14th–17th, 2010*, szerk. Ioan Marian Țiplic (Sibiu: Lucian Blaga University of Sibiu Publishing House, 2011), 47–52; Irmelin Martens, „Indigenous and imported Viking Age weapons in Norway – a problem with European implications”, *Journal of Nordic Archaeological Science* 14 (2004), 125–137; Anatolij N. Kirpichnikov – Lena Thålin-Bergmann – Ingmar Jansson, „A New Analysis of Viking-Age Swords from the Collection of the Statens Historiska Musser, Stockholm, Sweden”, *Russian History/Histoire Russe* 28 (2001) no. 1–4, 221–244; Anatolij N. Kirpichnikov, „Connections between Russia and Scandinavia in the ninth and tenth centuries, as illustrated by weapon finds”, in *Varangian Problems. Scando-Slavica Supplementum I.*, szerk. Knud Hannestad et al. (Copenhagen: Munskgaard, 1970), 50–76; Bíró Ádám, „Dating (With) Weapon Burials and the »Waffenwechsel«: A Preliminary Report on New Investigations of the so-called Viking-Age Swords in the Carpathian Basin from a Chronological Point of View”, in *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*, szerk. Tobias Bendeguz, (Mainz: Schnell & Steiner, 2012), 191–218; Sven Kalmring, „Of Thieves, Counterfeiters, and Homicides”; Fedir Androshchuk, *Viking swords. Swords and social aspects of weaponry in Viking Age societies* (Stockholm: Historiska Musset, 2014).

³⁴³ RIE 27.

Danyilovkából.³⁴⁴ A viking kardok hiánya a steppén arra utalhat, hogy keletebbre vitték őket tovább.³⁴⁵ Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a kazár hadseregben több ezer muszlim zsoldos szolgált, akik hasznát vehették a kimagasló szaktudással készült viking kardoknak. Egy korabeli perzsa történetíró, Ibn Miskavajh szerint a 10–11. században a muszlimok kirabolták az eltemetett rusz harcosok sírjait, hogy hozzájussanak a – pogány szokás szerint velük együtt elföldelt – kitűnő minőségű pengékhez.³⁴⁶

A kardokhoz hasonlóan kérdéses a méz és a viasz esete is. Ezeket az erdőlakó szlávoktól behajtott termékeket a ruszok széles körben terjesztették a régióban,³⁴⁷ ám a 11. századi perzsa Gardízi állítása szerint a kazárok földje gazdag volt mindkettőben,³⁴⁸ így talán nem volt szükség ezek Etilben való felvásárlására. A ruszok sajátos termékének számított még az ólom (vagy ón) és a higany, melyeket a ruszok állítólag (a földrajzilag továbbra is bizonytalan elhelyezkedésű) Arta nevű városukból vittek ki eladásra.³⁴⁹

Hogy a ruszok cserekereskedelmet folytattak volna a kazárokkal, és hogy milyen árukat kértek cserébe sajnos nem tudjuk megállapítani. Leginkább a volgai bulgároknál lezajlott üzletek analógiájával közelíthető meg a kérdés, amire lentebb máris visszatérünk. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy fizetségként luxustermékeket, ruhát, értékes (üveg, borostyán, kerámia, korall, ametiszt, jaspis...stb.) köveket és gyöngyöket,³⁵⁰ valamint főként arab dirhemeket fogadtak el.³⁵¹ A kazárok maguk is imitálták az arab dirhemeket, sőt saját (kazár) dirhemeket is vertek, melyek még a svédországi Gotland szigetére is eljutottak.³⁵² Már Rurikovo Gorogyiscse és Ladoga 9. századi rétegéből is ismertek kaukázusi és közép-ázsiai gyöngyök, steppei övcsatok, valamint egy

---

³⁴⁴ Fedir Androshchuk, „The Vikings in the East”, 523.

³⁴⁵ Polgár, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai*, 35–36.

³⁴⁶ Miskawaihi, *The Concluding Portion of the Experiences of the Nations*, Vol. 2., ford. David Samuel Margoliouth, *The Eclipse of the ‘Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century 5* (Oxford: Blackwell, 1921), 73; Birkeland, *Nordens historie i middelalderen*, 57–58; erre lásd szintén: A. Zeki Validi-Bonn, „Die Schwerter der Germanen, nach arabischen Berichten des 9–11. Jahrhunderts”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 9 (1936) no. 1, 19–37.

³⁴⁷ Polgár, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai*, 25–28.

³⁴⁸ Erre lásd lentebb a besenyőknél is: Arsenio P. Martinez, „Gardīzī’s two chapters on the Turks”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982), 109–217 (itt: 155); vö. Noonan, „Some Observations on the the Economy of the Khazar Khaganate”, 215.

³⁴⁹ Kmoskó I/2. 32, 80. Arta-t Ribakov egy Kijev melletti településnek gondolja, míg mások északabbra helyezik. Ribakov, *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazszesztva*, 331–334; Alf Thulin, „The Third Tribe of the Rus”, *Slavia Antiqua* 25 (1978), 99–139.

³⁵⁰ A gyöngyöket és köveket sokáig nem vette figyelembe a kutatás, pedig régészetiileg igazoltan rengeteg áramlott a mai európai orosz területekre a Viking Kor folyamán. Kovalev, „The Infrastructure of the Northern part of the ‘fur road’”, 30–34.

³⁵¹ Polgár, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai*, 58.

³⁵² Roman K. Kovalev, „Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8”, in *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, szerk. Florin Curta (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005), 220–253.

a Don melléki szaltovo kultúrára jellemző ujgyűrű, melyek mind a kazároktól kerülhettek északra.³⁵³

Az Etillel folytatott skandináv kereskedelemnek volt egy sajátossága, melyre már a 9. századból is van adatunk: a kazárok megvámoltatták a területükön áthaladó rusz hajók rakományát.³⁵⁴ Az is előfordult, hogy a zsákmányból remélt profit egy részéért cserébe a kazárok átengedték a Kaszpi-tenger partvidékét kifosztani igyekvő rusz kalózflottát is.³⁵⁵ Bár főként a kazár uralom alatt lévő területek védelmével hozták kapcsolatba, a kazár erőd, Sarkel, megépítése is inkább az Don mentén elhaladó hajók és karavánok vámoltatásával magyarázható.³⁵⁶

A volgai bulgár-rusz kereskedelem is hasonló mederben folyt. Az Etilből Bulgarba utazó viking-rusz kalmárok itt is ugyanúgy tized fizetésre voltak kötelezve, mint a kazároknál:

„Amikor a kazárok országából egy hajó érkezik a száqlabok [ti. a volgai bulgárok – betoldás K. Cs.] országába, akkor a király odalovagol, számba veszi mindazt, ami rajta található és mindennek elveszi a tizedrészét. Ha az oroszok vagy más népfajták jönnek oda rabszolgákkal, akkor a királynak joga van minden tíz rabszolgából kiválasztani egyet.”³⁵⁷

A kereskedelem itt is közvetítő jellegű volt; a Bulgarba érkező muszlim kereskedők vagy a volgai bulgárok viszonteladókként az északról vagy a szlávoktól érkező árukat továbbították Kazária vagy Horezm felé. Ez abból is látszik, hogy a ruszok által hagyományosan behozott termékek is szerepelnek a Bulgarból Horezm irányába exportra szánt termékek listáján, melyet a 10. századi arab geográfus, al-Makdiszi őrzött meg.³⁵⁸ A ruszok által Bulgarban forgalmazott rabszolgákat tovább, Belső-Ázsiába szállították a muszlim vevők.³⁵⁹ A rabszolgákon kívül a behozott rusz áruk között a különböző típusú szőrmék, méz, viasz és kétélű kardok szerepeltek. Ibn Miskavajh fentebb említett közlése alapján utóbbiak különös érdeklődésre tarthattak számot a muszlimok között, így a rabszolgákhoz analóg módon, a kardok végcéljaként is a belső muszlim területeket jelölhetjük meg.

Fontos kiemelnünk, hogy a kazároknak, volgai bulgároknak, de a bizánciaknak és az araboknak is eladásra szánt termékeket, a ruszok nagyrészt nem Skandináviában szerezték be.

³⁵³ Nosov, „Das Novgoroder Land”, 117; Mühle, *Die städtischen Handelszentren*, 34.

³⁵⁴ Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs”, 257.

³⁵⁵ Kmoskó I/2. 175.

³⁵⁶ Polgár, „Sarkel”; Pletnjowa, *Die Chasaren*, 103–105. Az egyéb teóriákra lásd: Zimonyi István, *Muszlim források*, 251–253.

³⁵⁷ Ibn Fadlân 82.

³⁵⁸ Kmoskó I/2. 128.

³⁵⁹ Uo. 45, 128.

Egyedül a kétélű kardok esetében feltételezhető, hogy legalább részben Skandináviában gyártott és onnan hozott termékekről volt szó. A rabszolgákat a helyi szlávok közül ejtették,³⁶⁰ és ugyanúgy tőlük, valamint a balti és finn népektől hajtották be az erdőöv termékeit is. Éppen ezért lehetséges, hogy a prémkereskedelemben a volgai bulgárok és a ruszok között bizonyos fokú rivalizálás is létezhetett (ahogy arra fentebb már utaltunk), ugyanis mindkét fél szerzett be prémeket az északi balti és finn-ugor törzsektől, a volgai bulgárok például a Bulgartól északra fekvő Wíszu lakóitól.³⁶¹

Az arab dirhemek mellett, a skandinávok selymet, keleti ruhadarabokat és hozzájuk tartozó dekoratív elemeket is vásároltak Bulgarban. Ezt tanúsítják az Ibn Fadlán leírásában megjelenő rusz nemzetségű szerelékei (gombok, selyem ing),³⁶² gotlandi rúnakövön megjelenő buggyos nadrágok (2. kép; 3. kép), a ruszok keleti jegyeket mutató öltözkészékének leírása Ibn Rusztánál,³⁶³ és a svédországi Birka városában talált keleti stílusú régészeti leletek.³⁶⁴ A Rusz településeiről is kerültek elő olyan tárgyak, melyek volgai bulgár eredetűek: például ékszerek Gnyezdovo-ból.³⁶⁵

Az említett termékeken kívül az élőállat beszerzés is elterjedt lehetett. Noha a viking hosszúhajók fedélzetén lehetséges volt az állatok szállítása (4. kép),³⁶⁶ a sekélyebb orosz folyók nem tették lehetővé a tengerjáró hajók használatát, így felvethető, hogy a ruszoknak az állatellátmány egy részét helyben, Bulgarban vagy a Volga menti törzsektől kellett megvásárolniuk. Valószínűtlennek tűnik ugyanis, hogy az Ibn Fadlán által lefestett rusz nemzetségű temetésekor feláldozott számos állatfaj mindegyikét – birkákat, teheneket, lovakat, kutyát, tyúkot, kakast –,³⁶⁷ a ruszok mind saját hajóikon hozták magukkal a kereskedelmi útra. A bulgárokon kívül a közeli steppei népek többjéről, az úzokról, a burtaszokról és a baskírokról is feljegyezték, hogy óriási csordákkal és nyájakkal rendelkeztek, melyekkel kereskedtek is.³⁶⁸ Mivel a ruszoknak nem tudunk tartós településéről a Volga mentén, így ennek az élőállat kereskedelemnek – a Dnyeper térséggel ellentétben – nem szükséges túl nagy jelentőséget

---

³⁶⁰ Kmoskó I/1. 212.

³⁶¹ Ibn Fadlán 66.

³⁶² Uo. 93–94.

³⁶³ Kmoskó I/1. 212. („*Oly bugyogóik vannak, amelyek darabjához szűz rőföt is vesznek; mikor valaki közülük öltözik, térdénél összefogja és ott megkötöi.*”)

³⁶⁴ Inga Hägg, „Birkas orientalska praktplagg”, *Formvannen* 78 (1984), 204–223; Heiko Steuer, „Mittelasien und der Wikingerzeitliche Norden”, in *Die Wikinger und das Frankische Reich. Identitäten zwischen Konfrontation und Annäherung*, szerk. Kerstin P. Hofmann – Hermann Kamp – Matthias Wemhoff (Paderborn: Wilhelm Fink, 2014), 217–238.

³⁶⁵ Tamar Puškina – Veronika V. Muraševa – Natalja V. Eniosova, „Der archäologische Komplex von Gnezdovo”, in *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*, szerk. Nikolaj A. Makarov, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14 (Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017), 250–281 (itt: 263–265).

³⁶⁶ Jón Jóhanesson, *The History of the Old Icelandic Commonwealth. Íslendinga saga*, ford. Haraldur Bessason (Winnipeg: University of Manitoba Press, 2006), 288.

³⁶⁷ Ibn Fadlán 95.

³⁶⁸ Kmoskó I/1. 154, 206; Kmoskó I/2. 34, 45, 128; Ibn Fadlán 42–43; *Hudud al-'Álam* 100; Noonan, „Some Observations on the the Economy of the Khazar Khaganate”, 227–228.

tulajdonítanunk; az élőállat vásárlás feltehetőleg a folyami útra szánt készletek feltöltésére vagy alkalmankénti vallásos rituálék végrehajtására korlátozódhatott.

Bár főként a skandinávok látogatták a steppei népek vásárait, néhány sporadikusabb adatból arra következtethetünk, hogy a steppei népek kereskedői is eljuthattak Skandináviába. A dániai Hedeby városából ismert egy kereskedő sírja, melyben egy a Kaszpi-tenger térségéből származó kagylót találtak a halott mellett. A karakterisztikus háromszög alakú kagylón feltehetően török vésetek láthatók, ezért egyes régészek etnikum jelölő tárgyként – vagyis egy kazár kereskedő tulajdonaként – értelmezik.³⁶⁹

Kereskedelem a Dnyeper térségben

Más körülmények uralkodtak a Dnyeper tájékán. Magát a folyót már a 9. század második felében is használták a ruszok,³⁷⁰ ám igazán a 10. század során vált jelentőssé, amikor a varég-ruszok már szilárdan berendezkedtek Kijevben. A város megszerzésének okait földrajzi helyzetében kell keresnünk; ez az *emporium* jóval közelebb volt a Dnyeperen könnyen elérhető déli bizánci piacokhoz, mint az északi rusz telepek (Novgorod vagy Sztaraja Ladoga). A bizánciaktól kapott luxusjavaktól most eltekintve a dnyeperi kereskedelem nomád vonatkozásaira irányítjuk a vizsgálódást.

A letelepült gazdálkodást folytató Kijevi Rusz fejedelemségnek – a volgai ruszoktól eltérően – nagy szüksége volt állatokra, főként lovakra, melyeket a dél-orosz steppe nomádjaitól valamint, a 10. század során már egy másik forrásból is, a Kárpát-medencéből szereztek be.³⁷¹ Részben ez a behozatal határozta meg a ruszok déli politikáját, különösen a 10. században, amikor már a nomád besenyők Konstantin császár által említett nyolc törzse uralta a Dontól az al-Dunáig terjedő steppét. Ahogy arról a bizánciak beszámolnak, a ruszok kénytelenek voltak békében maradni a besenyőkkel, mert „*tőlük vásárolnak szarvasmarhákat, lovakat és birkákat, s ilyenformán könnyebben és bőségesebben élnek, mert az említett állatok egyike sem lelhető fel Oroszországban* [ti. a Ruszban – betoldás K. Cs.]”.³⁷² Egyes vélemények szerint a lovakat a ruszok viszonteladókként a bajor vásárookra közvetítették.³⁷³

A forrásaink nem említik, hogy a besenyők milyen árukat kaptak állataikért cserébe. A nomád és letelepült társadalmak közötti cserekereskedelem máshol is adathozható jellemzőiből ítélve

³⁶⁹ Lübke, *Fremde im östlichen Europa*, 96, 185.

³⁷⁰ Valószínűleg a 860. évi Bizánc elleni támadás és az Ibn Hordzádzbeh által feljegyzett utazások során.

³⁷¹ Isaev I. Froianov, „Large-scale Ownership of Land and the Russian Economy in the Tenth to Twelfth Centuries”, *Soviet Studies in History* 24 (1986), no. 4, 11–25.

³⁷² DAI 50–51.

³⁷³ Polgár, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai*, 28–29.

olyan termékekre kell gondolnunk, melyek létszükségletnek számítottak, ám vagy nem voltak fellelhetőek a steppén vagy a nomádok maguk nem tudták őket előállítani. A steppei nomád társadalmak által gyakran kereskedelem által beszerezett vagy erőszak által követelt gabona és egyéb élelem, a ruhák és legfőképpen a vasszerszámok tartozhattak ide.³⁷⁴ A mindennapi eszközökön túl utóbbiak közé sorolhatók a nemesfémből készült ötvöstermékek és a fegyverek is. A források szerint a besenyők gazdagok voltak arany- és ezüstedényekben, fegyverekben és ezüstveretes övekben, melyeket a ruszoktól szerezhettek be békés vagy fegyveres úton.³⁷⁵ Ezzel párhuzamosan olyan a besenyők régészeti kultúrájához kötődő tárgyak (övcsatok, tarsolylemez borítók, hám kiegészítők, lószerszámdíszek) kerültek elő a Don-Dnyeper szakaszon és a Krím-félszigeten (Gajevka, Kamenka, Kotovka, Sztaro-Svedszkoje, Gorozseno), melyek északi ötvösmunkákból ismert behatásokról tanúskodnak, melyek széles körben elterjedtek a régióban.³⁷⁶

Kisebb mértékben ugyan, mint a volgai piacok esetében, de itt is megfigyelhető a termékek nomádok általi közvetítése. A viszonteladásra vonatkozó motivációk azonban itt nem a magas haszonból, hanem a pusztá megélhetésből eredeztethetők. Gyakoriak lehettek az olyan esetek, amikor a megvásárolt terméket valahol máshol újraeladásra kínálták egy jóval nélkülözhetetlenebb termékért cserébe. Ez volt a helyzet a Krím-félsziget egyik legnagyobb piacát lakó khersóniakkal, akik ha „*nem utaznak Romaniába és nem adják el a bőrt és a viaszt, amit a besenyőktől kereskedés útján szereznek be, nem tudnak megélni*”.³⁷⁷ A bőrt, amennyiben marhabőrökről van szó, a besenyők is előállíthatták, a viasz azonban már problematikusabb. A viasz az erdőöv tipikus terméke volt, melyet a ruszok exportáltak ajándékként és árucikként, főként Bizánc irányába.³⁷⁸ Hogy viasz és méz előállítható volt-e ebben az időszakban a steppén vitatható. Egyedül a kazárokról hallottuk, hogy dúskálnak ebben a két termékben, ám az állítás attól a 11. században író Gardízitől származik, aki ennél a passzusnál kiegészítette korábbi szerzőktől vett értesüléseit. Úgy véljük, Gardízi közlése nem téves, csupán kissé félreértelmezett, és valójában a kazárokhoz érkező viasz és méz forrását a kazároknak alávett, és nekik adózó törzsek, a volgai bulgárok és a burtászok között kell keresnünk, akik elismert méhtartóknak számítottak.³⁷⁹ Kézenfekvőbbnek tűnik számunkra, hogy a besenyők, a Bizáncba közvetítő khersóniakhoz hasonló módon, a ruszokkal cserélt (vagy tőlük kizsarolt) viaszt a

³⁷⁴ Noonan, „Rus’, Pechenegs and Polovtsy”, 318.

³⁷⁵ Martinez, „Gardīzī’s two chapters on the Turks”, 151–152. Ibn Fadlān beszámolójából tudjuk, hogy a Volga mentén hátramaradt besenyő néptöredékek ezzel szemben jóval szegényebbek voltak. Ibn Fadlān 42–43.

³⁷⁶ Pálóczi Horváth András, *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014), 31–33, 264.

³⁷⁷ DAI 286–287.

³⁷⁸ RIE 55, 61, 65.

³⁷⁹ Ibn Fadlān 66; Kmoskó I/1. 206.

kherszóniakhoz továbbították. Ennek fényében nézve a forrásrészletet, ésszerűnek tűnik Polgár Szabolcs azon javaslata, hogy a megnevezett „bőrök” is valójában prémekkel, és nem a besenyők által birtokolt marhabőrökkel azonosak, és a viaszhoz hasonló módon ezek is a ruszokon keresztül jutottak el hozzájuk.³⁸⁰ A közvetítő kereskedelem eredményeként a besenyők értékes bizánci luxustermékekre tehettek szert.³⁸¹

A rusz-besenyő kereskedelmi kapcsolatok egy másik neuralgikus pontja a dnyeperi vízi út biztonsága volt. Ezt már részletesen is tárgyaltuk a fentebbi (nomád-viking háborúk) fejezetben. A besenyőket megelőzően a magyarok foglalták el a dél-orosz steppét, és szerepük a rusz kereskedelmi útvonal dnyeperi szakaszán már fentebb szintén elemzésre került. Korábbi megfigyeléseinket most a közvetlen rusz-magyar kereskedelemre tett megjegyzésekkel egészítjük ki.

A rusz-varégok és a magyarok között kétségtől létezett kereskedelem a 10–11. század folyamán, mely a régészeti adatok alapján akár 9. századi előzményekre is visszanyúlhat. A korai együttműködés emléke lehet néhány, a kijevi műhelyeknek tulajdonított régészeti lelet, melyek általában steppei motívumokkal ékesített skandináv típusú tárgyak. Ennek a tézisnek az úttörője az a Fettich Nándor volt, aki az elsők között tanulmányozhatta személyesen az orosz múzeumok anyagát. Fettich a 10. századi magyar régészeti anyagból északi befolyásra utaló technikákat ragadott ki, például a niello díszítést és a vörösréz bevonatot, melyeket a magyarok még Levédiában vagy Etelközben való tartózkodásuk során vehettek át az északiaktól.³⁸² A közös fémművesség eredménye például a Kijevi Aranykapu 108-as sírjában talált 10. századi viking kard, melynek markolatát palmetta motívumok borítják.³⁸³ A kijevi nomád kapcsolatok emlékét őrizheti az a Podol városrészben talált öntőminta is, melyen a „Turki” (türk) feliratot olvashatjuk.³⁸⁴ Az északi díszítéssel ellátott nomád Hojnovszkij-szablya az egymásra való hatások kölcsönösségét jelzi.³⁸⁵ Noha a bizonyítékok nem mutatnak túl néhány konkrét tárgyi leleten, és néhány esetben vitathatók is,³⁸⁶ a magyar régészek többsége elfogadja azt az állítást,

³⁸⁰ Polgár Szabolcs, „Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században”, 197.

³⁸¹ DAI 52–53.

³⁸² Fettich Nándor, *A honfoglaló magyarság fémművessége* (Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1937), 36–55; Uő, „A levediai magyarság a régészet megvilágításában. I–II.”, *Századok* 67 (1933), 250–276, 369–399.

³⁸³ Arne, *La Suède et l'orient*, 125; Fedir Androshchuk – Volodymyr Zotsenko, *Scandinavian Antiquities of Southern Rus'. A Catalogue* (Párizs: The Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2012), 97; Báthy Géza, „A kijevi kard restaurálása”, *Műtárgyvédelem* 20 (1991), 9–21; Fodor István, „Leletek Magna Hungariától Etelközig”, in *Honfoglalás és régészet*, szerk. Kovács László, A honfoglalásról sok szemmel 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 47–65.

³⁸⁴ Mesterházy Károly, „A felső-tisza-vidéki ötvösműhely”, 236–237.

³⁸⁵ Fodor, *Verecke híres útján*, 205–214; lásd még: Arne, *La Suède et l'orient*, 123–139.

³⁸⁶ A két csernyigovi ivókürt egyike valószínűleg inkább kazár termék. Lásd: Elena A. Melnikova, „Retinue culture and retinue state”, in Uő: *The Eastern World of the Vikings: Eight essays about Scandinavia and Eastern Europe in the early Middle Ages* (Gothenburg: Litteraturvetenskapliga Institutionen, 1996), 71; Bálint Csanád, *Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert* (Vienna: Böhlau Verlag, 1989), 116–117. A kijevi Podol városrészben előkerült kő öntőformán olvasható Yazid feliratot Mesterházy Károly török-rusz

hogy a ruszok és a magyarok között szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolat állt fenn a 9–10. században, amely a stílusok kölcsönzésében és vendégmesteremberek alkalmazásában csúcsosodott ki.³⁸⁷

A Kárpát-medencében talált skandináv-rusz illetőségű régészeti leletek – főként fegyverek – is bizonyítják a kapcsolat meglétét. A ruszok az írott források szerint a kétélű kardok egyik legfőbb eladói voltak a kelet-európai régióban.³⁸⁸ A magyarországi „viking” fegyverek jelenléte is ezt támasztja alá. A fegyverimport valószínűleg a Kijevi Rusz közvetítésével zajlott, és nem a távoli skandináv területekkel való közvetlen kapcsolatot jelzik. A fegyverek és hozzájuk kapcsolható tárgyak egy része (pl. balták és baltacsüngők) párhuzamait ugyanis főként az európai orosz területeken és nem Skandináviában leljük meg.³⁸⁹ Tipológia és díszítés alapján mindössze néhány kard – például a híres Prágában őrzött Szent István kard – és egy Ringerike-stílusban ékesített lándzsa esetében biztos a skandináv származás,³⁹⁰ ám könnyen lehet, hogy ezek is rusz közvetítéssel érkeztek a Kárpát-medencébe. Nem csak a magyarokhoz jutottak el a skandináv és rusz területek termékei, de a magyar fémművesség remekeit is megtaláljuk a Ruszban és Skandináviában is. A 10. században a régióban megjelenő magyarországihoz hasonló tarsolylemezek és díszítéseik mellett,³⁹¹ a 11. századra már Szent István király pénzei is eljutottak

---

készítménynek vélte, mivel a név „törököt” jelent. Mesterházy, „A felső-tisza-vidéki ötvösműhely”, 236–237. Duczko azonban egy, a Ruszban élő muszlim ötvöshöz köti. Wladyslaw Duczko, „Viking Age Scandinavia and Islam. An Archaeologist's View”, in *Byzantium and Islam in Scandinavia. Acts of a Symposium at Uppsala University June 15–16 1996*, szerk. Elisabeth Piltz (Jonsered: Paul Åströms Förlag, 1998), 107–115 (itt: 113). A muszlim értelmezést vallja Alekszij Komar is. Aleksej V. Komar, „Kiev und das rechtsufrige Dneprgebiet”, in *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*, szerk. Nikolaj A. Makarov, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14 (Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017), 308–341 (itt: 325).

³⁸⁷ Fettich, „Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához”, 60–72; Marosi Arnold, „Levediai vonatkozások a székesfehérvári múzeum anyagában és a rádiótelepi kard”, *Székesfehérvári Szemle* 8 (1938) no. 3–4, 49–55; Kalmár János, „Pécsi sisak a honfoglalás körüli időből”, *Pécs Szab. Kir. Város Majorossy Imre Múzeumának 1942. évi Értesítője* (1942), 22–29; Mesterházy, „A felső-tisza-vidéki ötvösműhely”, 236–237., Fodor, „Leletek Magna Hungariától Etelközig”, 51–53; Kovács László, „Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003), 205–242; vö. Bálint, *Archäologie der Steppe*, 113–116.

³⁸⁸ Polgár, „Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések”; Polgár, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai*, 32–38.

³⁸⁹ Petkes Zsolt, „Fokosok, balták, bárdok a Kárpát-medence kora Árpád-kori leletanyagában (10–11. század)” (Megjelenés alatt); Füredi et al., „Baltaalakú amulettek a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről”, in *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6. II.*, szerk. Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs (Budapest – Esztergom: Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok, 2016), 403–448.

³⁹⁰ Paulsen, *Magyarországi viking leletek*; Fodor, „A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai”; Kovács, „A budapesti lándzsa.”

³⁹¹ Fodor, „A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai”, 85.

Északra.³⁹² A svédországi Birka helyőrségében steppei hadviseléshez köthető fegyvereket (ujjgyűrűk, visszacsapó íjak és tegezek maradványait) és magyaros vereteket találtak.³⁹³

A termékek nyilvánvaló cseréje ellenére nincs írásos adatunk arról, hogy a Kárpát-medencén belül a ruszok kereskedelmet folytattak volna, vagy, hogy áthaladásra használták volna a területet. Bár a kereskedelmi csomópontok kétségtelenül a Kárpát-medencén kívül tömörültek a korszakban, mind a két, a magyarokkal ekkor kapcsolatba hozott vásárt rusz kereskedők is látogatták. Az *Óorosz Őskronika* beszámol arról, hogy Szyjatoszláv kijevi nagyfejedelem a Duna deltájában fekvő Perejaszlavecbe szerette volna áttenni székhelyét, mert „oda gyűlik össze minden jó: a Görögföldről az arany, pávolokakelmék, borok, és mindenféle gyümölcsök; a csebektől és a magyaroktól pedig az ezüst és a lovak”.³⁹⁴ Az *Őskronika* szerint ez a 969. évben történt, amikor a besenyők már komolyan veszélyeztethették a dnyeperi vízi utat, így hipotézisként felvethető, hogy a besenyőkben kevésbé bízó Szyjatoszláv fejedelem (aki később maga is a besenyők áldozatául esett) egy megbízhatóbb alternatív forrást keresett a ruszok számára szükséges állatállomány pótlására, és a lehetséges partnert a magyarokban lelte meg.

A másik rusz-magyar vásárra vonatkozó 965. évi leírás egy zsidó utazó, Ibn Jákub tollából származik, aki megemlíti, hogy a 10. század második felében tartott prágai vásárokon rusz és magyar kereskedők is jelen voltak:

„Farāga (Prága) városa kőből és mészből épült; áruk dolgában a legnagyobb városok egyike, ahova Krākū (Krakkó) városából rūs-ok és šaqliba-k jönnek áruikkal s a törökök (*Atrāk* = magyarok) országából muszlimok, zsidók és törökök is jönnek hozzájuk áruikkal és kereskedelmi súlymértékekkel (*marqāt-miṭqāl*), és tőlük rabszolgákat, ónt és különböző fajtájú szőrméket visznek ki.”³⁹⁵

A Kárpát-medencét körbeölelő rusz kereskedelmi tevékenység nem csak délről és északról, de a másik két égtáj felől is igazolt. A 10. század elején a Duna középső folyásához a raffelstetteni statútumok szerint a ruszokkal azonosítható *rugis* néven említett kereskedők öszvéren és hátton viaszt hoztak.³⁹⁶ Ez megerősíteni látszik a régióban folytatott, korábbi ismert 9. századi rusz

³⁹² Huszár Lajos, „Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1967), 175–200; Gedai István, „The Circulation and the Imitation of Hungarian Coins in North Europe”, in *Proceedings of the International Numismatic Symposium*, szerk. Gedai István – Katalin B. Sey (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 133–135.

³⁹³ Lásd fentebb Charlotte Hedenstierna-Jonsson műveit.

³⁹⁴ RIE 65.

³⁹⁵ Kmoskó I/2. 242; lásd szintén: Püspöki Nagy Péter, *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. 1000–1301*, Vol. 1 (Bratislava: Madách, 1989), 175.

³⁹⁶ *Capitularium Regum Francorum* Vol. 2, 251. A latin *rugis* megnevezés ruszokkal való azonosítása korántsem bizonyos, annak ellenére, hogy a kutatók többsége elfogadja. Vö. Szenthe Gergely, „Gondolatok az Inquisitio de Theloneis Raffelstettensis kapcsán. Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti

kereskedelmi tevékenységet is, amit egy, a ruszok nevét őrző város, Ruzamarcha megléte adhat.³⁹⁷ A Kárpátoktól keletre, de a Dnyepertől nyugatra eső területeken is folyt rusz kereskedelem. Egy Gotland szigetén talált rúnakő (G 134) szerint egy Róthfus nevű skandináv egy kereskedelmi expedíción lelte halálát, mert a kereskedő társaiul szegődött „vlachok” vagy „kunok” (*blakumen*) elárulták.³⁹⁸ Bár a rúnakövet valószínűleg a 11. század közepén állíthatták, vélhetően korábban is vezettek kereskedelmi utak a mai román területeken.³⁹⁹ Ezt részben a Románia területén talált 10. századi skandináv régészeti leletek (egy miniatürizált balta, bőr szíjvégek, fibulák, karperecek) is erősíthetik.⁴⁰⁰

A 10. századi magyar törzsterületeket tehát közrefogták a ruszok által bizonyítottan bejárt kereskedelmi útvonalak. A közeli kereskedelmi útvonalak alapján felvetődik a kérdés, hogy nem létezhetett-e egy, a Kárpát-medencén át vezető varég út is? Bár forrás nem szól a Magyarországon át vezető „varég útról”, egy svéd kutatókból és hagyományőrökből álló csoport 1985-ben a kelet-európai folyókon, köztük a magyarországi Bodrogon lehajózva demonstrálta, hogy a vikingek képesek lehettek a Balti-tengertől Konstantinápolyig akár a Kárpát-medencén át is közlekedni.⁴⁰¹ Noha az útvonal 10. századi használata erősen megkérdőjelezhető, a kérdés tisztázása adalékokkal szolgálhat a korabeli magyar-rusz politikai és kereskedelmi viszonyrendszer megértéséhez is. Egy esetleges Kárpát-medencén át vezető (alternatív) varég útvonalat a ruszok politikai széttagoltságának (lásd: az „Előzmények” fejezetet) és a vízi utak változatosságának (lásd fentebb) fényében kell megvizsgálnunk.

Az biztos, hogy a 11. század második felében zsidó kereskedők már áthaladtak az országon, és az ismeretlen szerzőtől – R. Cidkija ha-Rofe 13. századi *Összeíjtott kalászkok* című művében – fennmaradt forrás szerint a zsidó kalmárok „*Rusziya felől, béresekké*” jöttek, „*akik nem zsidók voltak*”.⁴⁰² Bár vannak, akik a szövegben megnevezett Ruszját Haliccsal azonosítják,⁴⁰³ a 11. században Halics szerepe még egyáltalán nem volt jelentős, így valószínűbb, hogy a kereskedők Kijevből érkezhettek. A 9. századtól kezdődően a radanitáknak nevezett zsidó kereskedők

---

határainak kérdéséhez”, *Világtörténet* (2007) no. 1, 18–30 (itt: 19–21); Nazarenko, *Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah*, 48, 81–82.

³⁹⁷ Nazarenko, *Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah*, 14–17; Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 88–90; Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 77–78.

³⁹⁸ Jesch, *Ships and Men in the Late Viking Age*, 257–258.

³⁹⁹ Erre lásd: Victor Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from Tenth to the Mid-Thirteenth Century* (Leiden: Brill, 2009), 53–54.

⁴⁰⁰ Valeri Yotov, „Traces of Scandinavian Warriors’ Presence in the Balkans”, in *Scandinavia and the Balkans. Cultural Interaction with Byzantium and Eastern Europe in the First Millenium AD*, szerk. Oksana Minaeva – Lena Holmquist (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015), 187–204; Jr. Konstantin Kolev, „Visual-material evidence of Viking presence in the Balkans”, *Hiperborea Journal* 2 (2015), no. 1, 53–73.

⁴⁰¹ Erik Nylén, *I österled. Med vikingaskepp mot Miklagård. Uppströms genom Polen* (Visby: Risbergs Tryckeri, 1983); Erik Nylén, *Vikingaskepp mot Miklagård. Krampmacken i Österled* (Stockholm: Carlsson, 1987).

⁴⁰² Spitzer – Komoróczy, *Héber kútforrások*, 118–119.

⁴⁰³ Uo. 118. 8. l.

társasága jelentős részt vállalt a keleti áruforgalomban: az Ibériai-félszigettől egészen Kínáig és vissza, szállították áruikat.⁴⁰⁴ Tevékenységüket a források a ruszokéval párhuzamosan említik, akikhez hasonló termékekkel – rabszolgákkal, szőrmékkel, kardokkal – kereskedtek.⁴⁰⁵ Akár radanitáknak véljük a 11. századi zsidó kereskedőket, akár nem, az őket elkísérő „nem zsidó béresek” a Rusz területek lakói voltak, tehát vagy skandinávok, vagy helyi szlávok lehettek. 10. századi forrásunk azonban nincsen kereskedelmi csoportokra vonatkozólag.

Mik lehettek az okai annak, hogy Magyarország nem volt vonzó a kereskedő-harcos rusz-varégek számára a 10. század folyamán? A Skandinávia, Kijev és Konstantinápoly közötti varég forgalom kétségkívül főként a Dnyeperen folyt, de az említett svéd kísérleti régészekből és hagyományőrzőkből álló csoport 1985-ben kísérleti utazást hajtott végre más kelet-európai folyókon keresztül, egészen Isztambulig.⁴⁰⁶ Az ún. *Krampmacken*-expedíció célja az volt, hogy demonstrálják: a vikingek képesek voltak saját hajóikon Skandináviából egészen a bizánci fővárosig hatolni. Az utazás érdekessége, hogy nem az írott forrásokban megőrződött „görögökhöz vezető varég utat” járták be, hanem a magyar Bodrog folyóról ereszkedtek le a Tiszára, ahonnan elérték a Dunát és végül kihajóztak a Fekete-tengerre.⁴⁰⁷ Az út fizikailag megvalósítható volt, és a Bodrogtól számítva összesen 107 napot vett igénybe.⁴⁰⁸ Ha alternatívájával, a dnyeperi úttal hasonlítjuk össze, akkor még akkor is jóval hosszabb lehetett, ha figyelembe vesszük a 20. századi kutatók és a 9–10. századi vikingek fizikai tűrőképessége, hajózási gyakorlata és helyismerete közötti különbséget. A felsorolt szempontok vikingek javára történő billentését némileg azért ellensúlyozzák a modern térképészet eredményei. A *De administrando imperio* alapján kalkulálva Kijevből megközelítőleg 17–28 nap alatt lehetett hajón elérni a Dnyeper végét (Kijevből 10 nap a vízesésekig, 1–2 nap az azokon való átkeléshez és további 4 nap a folyó torkolatáig).⁴⁰⁹ A Bodrog-Tisza-Duna útvonal jelentősen hosszabbnak tűnik, mint a Dnyeperen haladó hajóút, a modern kori hajózási tapasztalatok pedig sajnos nem adnak okot arra, hogy ezt visszavetítsük a középkori időszakra, amikor a folyókat még nem szabályozták vagy kotorták ki mesterségesen. Így nem lehetünk benne biztosak, hogy a folyók ugyanúgy hajózhatók voltak több, mint 1000 évvel korábban, vagy, hogy a korabeli zátonyok és a vízsodrás mennyire akadályozták a hajósokat. Ráadásul a *Krampmacken* expedíció a Baltikumból

⁴⁰⁴ Vékony Gábor, „A kazár kérdés. I.”, *Életünk* 30 (1992), no. 8–9, 919–938 (itt: 929).

⁴⁰⁵ Kmoskó I/1. 121–122., Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs”.

⁴⁰⁶ Nylén, *Vikingaskepp mot Miklagård*.

⁴⁰⁷ Összehasonlítva más expedíciókkal: Rune Edberg, „Experimental „Viking voyages” on Eastern European rivers. 1983–2006”, *Situne Dei* (2009), 35–46. A Bodrog partján a Jósza András Múzeum dolgozói még köszöntötték is az ott elhaladó „vikingeket”. Kocsis György, „Viking hajó a Bodrogon”, *Kelet-Magyarország* 188 (1985), 4.

⁴⁰⁸ Nylén, *Vikingaskepp mot Miklagård*, 255.

⁴⁰⁹ DAI 57–63, Vladimir Petrukhin, „The Dnieper rapids in “De Administrando Imperio”: the trade route and its sacrificial rites”, in *The Significance of Portages*, szerk. Christer Weesterdahl, BAR International Series 1499 (Kristiansand: Archaeopress, 2006), 187–189.

a Visztulára csatlakozott,⁴¹⁰ tehát nem érintette Kijevet, és ha valaki mégis Magyarország érintésével szeretett volna Bizáncból Kijevbe jutni, annak a Kárpátok hágóin kellett átvinnie a hajóit és azok rakományát, ezzel még hosszabbá téve az eredeti 107 napos utat. Kijevből megközelítőleg 10 nap alatt lehetett elérni a magyar területeket.⁴¹¹ A svéd expedíció szekerek segítségével összesen 658 kilométert vontatta a hajót (a Kárpátokon át a Bodrogra, valamint az Al-Duna vidékén).⁴¹²

Maga az útvonal hossza azonban még nem lett volna elrettentő erő a korabeli kereskedő rusz-varégok számára, akik a nagyobb profit reményében hajlandóak voltak nagyon hosszú távokat is megtenni piacok között.⁴¹³ A DAI szerint azonban a rusz kereskedők Kijevből áprilisban indultak útnak Konstantinápolyba, így az odaútra szekerekre, vagy a hajókra szerelhető kerekerekre,⁴¹⁴ míg a visszaútra lehet, hogy szánokra lett volna szükség. Az *Órosz Őskrónika* 944. évi rusz-bizánci egyezménye ugyanis előírta, hogy „a ruszoknak ne legyen joguk a Dnyeper torkolatában, Beloberezsjében és Szent Elferjánál telelni; hanem az őszi beköszöntével induljanak el otthonaikba, Ruszba”.⁴¹⁵ Ez vonatkozott a Konstantinápolyban tartózkodó ruszokra is („...a Szent Mamont-templomnál ne legyen joguk telelni.”).⁴¹⁶ Ezzel egybevág a krónika korábbi, 907. évi békekötésének kitétele, miszerint a városba kereskedni érkező ruszok 6 hónapra kaptak ellátást.⁴¹⁷ Ha tehát a ruszoknak ősszel haza kellett indulniuk, kérdéses, hogy át tudtak-e kelni hajóikkal, szekereikkel vagy szánjaikkal a Kárpátok téli havasain. A Kelet-Európában talált szánleletek szintén nem erősítik meg ezt az útvonalat, ugyanis azok a Rusz északi településeiről és gorogyiscséiből (erődített katonai telep) és városaiból (Novgorod, Sztaraja Ladoga, Timerovo, Gnyezdovo) származnak.⁴¹⁸ Amíg tehát a Dnyepert azok is használhatták, akik eredetileg saját hajóikkal és legénységükkel érkeztek Kelet-Európába (valamely rusz kikötőben lehorgonyozva és új csónakokat gyártva), a „bodrogi úthoz” jóval nagyobb előkészületek lettek volna szükségesek.

Anyagi szempontból sem biztos, hogy a ruszok jobban jártak volna a Bodroggal, ugyanis a magyarok a 10. században szilárdan kezükben tartották a Volgai Bulgárországból Kijeven át

⁴¹⁰ Nylén, *I österled. Med vikingaskepp mot Miklagård. Uppströms genom Polen.*

⁴¹¹ Polgár, „A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak”, 223.

⁴¹² Torgny Andersson, „Krampmacken – a modern Viking ship reconstruction”, *Viking Heritage Magazine* 2 (2000), 5. és 13 (itt: 13).

⁴¹³ Søren M. Sindbæk, „Local and long-distance exchange”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 150–158.

⁴¹⁴ Oleg vezér 907. évi Bizánc elleni hadjárata során alkalmazta ezt a módszert. RIE 39.

⁴¹⁵ Uo. 53.

⁴¹⁶ Uo.

⁴¹⁷ Uo. 40.

⁴¹⁸ Sindbæk, „Varægiske vinterruter”.

vezető kereskedelmi út nyugati végét.⁴¹⁹ Erre utalnak többek között a Kárpátokon kívüli magyar régészeti leletek, amik a hágók védelmével állnak kapcsolatban (Fig. 4.).⁴²⁰ A Kárpátokon szekerekkel és hajókkal átkelő ruszoknak (és más kereskedőknek) valószínűleg itt is ugyanúgy vámot kellett fizetniük,⁴²¹ mint korábban tették azt a Dnyeperen a bizánciaknak a 9. század folyamán.⁴²² Bizonyíthatja a magyar folyami vámrendszer korábbi meglétét Ajtony fellépése, aki Géza fejedelem halála után a marosi folyószakaszok sóvámját kisajátította és „*a folyó révhelyein egészen a Tiszáig vámosokat és őreket tartott, és mindent megvámoltatott*”.⁴²³ A 9. századtól eltérően azonban a 10. században a rusz kereskedők már vámmentességet élveztek Bizáncban,⁴²⁴ és nem csak ingyen ellátást, hanem a 907. évi bizánci–rusz egyezmény szerint a visszaútra horgonyt, kötelet és vitorlát kaptak, amit a későbbi 944. évi béke cikkelyei megerősítettek.⁴²⁵ A rusz kereskedők a 10. századi bizánci feltételek végett részesíthették előnyben a dnyeperi út használatát, annak nyilvánvaló veszélyei ellenére.

Érdekes megvizsgálunk azt is, hogy a biztonsági tényezők lehetővé tettek volna-e egy Magyarországon át történő varég átkelést. Györffy György felvetette, hogy a 980-as évek végén rusz-varég zsoldosok léptek Géza magyar nagyfejedelem szolgálatába úton Kijevbe (vagy Kijevből), mert ekkor a legbiztonságosabb út Kijev és Konstantinápoly között a Kárpát-medencén át vezetett a ruszok számára, tekintve, hogy a Dnyeper vízeséseinél a besenyők támadásától kellett tartaniuk.⁴²⁶

Érdekes adalékokkal szolgál a kérdéskörhöz a 988. év eseménysorozata. Vlagyimir nagyfejedelem ebben az évben vette ostrom alá a bizánciak kezén lévő Korszuny városát,⁴²⁷ ugyanakkor még ugyanebben az évben segítséget is nyújtott II. Baszileiosznak (976–1025) Bardasz Phokasz lázadása ellen és 6000 varég harcost küldött a *basileus* megsegítésére.⁴²⁸ A két

⁴¹⁹ Polgár, „Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században”; Polgár, „A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak”

⁴²⁰ Révész László, *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában* (Budapest: Timp, 1999), 155; Fodor, „Leletek Magna Hungariától Etelközig”, 55–56.

⁴²¹ Györffy, *István király és műve*, 108–109, 332–336.

⁴²² Kmoskó I/1. 122.

⁴²³ *Szent Gellért püspök nagy legendája*, ford. Szabó Flóris, in *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból*, Vol. 1, szerk. Benda Gyula – Bertényi Iván – Póto János (Budapest: Osiris, 2004) 74; eredeti: SRH Vol. 2, 489–490.

⁴²⁴ RIE 40.

⁴²⁵ Uo. 40, 52–53.

⁴²⁶ Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II.”, 580; Uo., *Tanulmányok a magyar állam eredetéről A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 92.

⁴²⁷ RIE 89–91.

⁴²⁸ Ostrogorsky szerint Vlagyimir a varég kontingenssel segítette II. Baszileioszt és viszonzásul bizánci hercegnőt kapott feleségül. Az egyezmény kikényszerítéséhez azonban később ostrom alá kellett vennie Korszunyt. Georg Ostrogorsky, *A bizánci állam története* (Budapest: Osiris, 2003), 254–255. Mások hiteltelennek minősítik az *Órosz Óskronika* híradását arról, hogy Vlagyimir megsarolta a bizánciakat a város bevételeivel és úgy tartják, hogy Korszuny a lázadó Bardasz Phokasz kezén volt, és ezért került ostrom alá. Véleményük szerint ez érthetővé tenné

esemény kronológiai sorrendje nem tisztázott, az azonban valószínű, hogy a két akcióból az utóbbit nem maga Vlagyimir vezényelte. Így még az is lehetséges, hogy a norvég viking (és későbbi király) Olaf Tryggvason parancsnoklása alatt állt az a 6000 fős különítmény, melynek bizánci zsoldba állása és tartós Konstantinápolyban maradása talán Vlagyimir akarata ellenére, a bizánci arany csábításának következtében történt.⁴²⁹ Az *Órosz Őskronika* is hasonlóképpen tudósít a zsoldosok átállításáról:

„Egyszer, már később, ezt mondták a varégek Vlagyimirnak: ‘Ez a mi városunk, mi foglaltuk el – váltságdíjat kívánunk szedni a lakóktól, két grivnát minden ember után.’ És ezt válaszolta nekik Vlagyimir: ‘Várjatok úgy egy hónapig, amíg összeszedik nektek a kunákat.’ És vártak egy hónapig és nem adott nekik Vlagyimir váltságdíjat, és ezt mondták a varégek: ‘Becsaptál bennünket, legalább engedj el bennünket Görögföldre.’ Vlagyimir meg ezt válaszolta nekik: ‘Menjetek!’ És kiválogatta közülük a jó, az okos és bátor férfiakat, és városokat adományozott nekik; a többiek pedig elindultak Cárjárdba a görögökhöz.”⁴³⁰

Györffy elmélete, miszerint tehát a legbiztonságosabb út egy rusz-varég zsoldos számára Magyarországon át vezetett volna, kevésbé tartható. Mint azt a fentiekben igyekeztünk kifejezni, több rusz és varég csoport is aktív volt a térségben, így korántsem biztos, hogy a varég-ruszkok mindkét irányból biztonságosnak vélték volna a magyar területeken való átkelést, hiszen nem hogy a rusz-magyar, de még a rusz-rusz viszonyok is tisztázatlanok ebben az időben (lásd a 988. évet), nem beszélve a különböző rusz csoportok és a magyarok lehetséges kapcsolatáról. Annál is inkább valószínű lehet a kijevi és bizánci varégek különbözősége a 900-as évek végén, hogy az *Órosz Őskronika* egyik rusz-bizánci kereskedelmi egyezménye szerint a ruszok már a 912. évtől kezdve a bizánciak szolgálatába állhattak, ha akartak.⁴³¹ E szerint a 988. évi konfliktus során már biztosan találunk ruszokat mindkét oldalon. A 900-as évek végének politikai viszonyai tehát nem azt sugallják, hogy a Magyarországon át vezető út biztonsági okokból vonzóbb lehetett az összes rusz számára, mint a Dnyeper, hiszen a kijevi és a konstantinápolyi varégek esetében két érdekellentétben álló klikkről volt szó.

Tovább bonyolíthatja a kérdéskört, hogy a magyar területek egységéről sem tudunk sok biztosat a 10. században. Anonymus állítása szerint a magyar törzsek a vérszerződés óta egységes politikai entitást képviseltek.⁴³² A magyar tudományosságban azonban régóta vitát gerjeszt a

---

a 6000-es segéderő küldését is. RIE 89–90. 331. l.; lásd még: Heller, *Orosz történelem*, 27; Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 36–38.

⁴²⁹ Petrukhin, „Rus’, Scandinavians and the Balkans”, 59–60.

⁴³⁰ RIE 72.

⁴³¹ Uo. 43.

⁴³² SRH Vol 1, 39–40.

Szent István előtti Kárpát-medence politikai egységessége, és több kutató is „törzsi államok” megléte mellett érvelt.⁴³³ Ha a Magyar Nagyfejedelemségen belül a törzsi politizálás volt mérvadó, az még inkább bonyolíthatja a nehézségektől amúgy sem mentes rusz-magyar viszonyok tisztázását. Bár az ezredforduló körül Magyarországot is megjárta német hittérítő Querfurti Brúnó szerint a magyar (Gézával azonosítható) fejedelem uralkodásának végére egyeduralkodó volt,⁴³⁴ a folyamat kronológiájáról a források hiányában mit sem tudunk. Így csak találgathatunk, hogy a 980-as és ’90-es években milyen hatalmi tényezők léteztek a Tisza vonalán,⁴³⁵ ahol a varég harcos-kereskedők átvonulhattak; bár a Géza halálát követő évek során megjelenő Maros-vidéki önállósulási törekvéseknek lehettek Géza idejéből származó előzményei. Géza halála után pont a varégek feltételezett útvonalát keresztező területen, a Maros-Tisza vidékén éledt fel a központi hatalommal szembeni ellenállás Ajtony vezetésével, aki mögött bizánci támogatás állt.⁴³⁶ A 10. század végén a bizánci politikától tarthatott a Magyar Nagyfejedelemség,⁴³⁷ ezért nem valószínű, hogy a bizánciakhoz átállni készülő varégek áthaladását tűrték volna a magyarok.

Mivel a rusz-varég kereskedők a DAI híradása alapján egyértelműen vállalták az utazás veszélyeit, nincs okunk feltételezni, hogy a kesze-kusza politikai viszonyok következtében egyáltalán nem igazolt biztonság vonzóbbá tette volna a „bodrogi utat”. A magyarországi út, nem hogy nem volt biztonságosabb, valószínűleg a hosszabb utazás miatt még veszélyesebb is lehetett, mint a dnyeperi út. Kutatók szerint a 10. századi magyarok miatt szűnhetett meg a Ruzamarchához köthető rusz gyalogos forgalom, és a dunai vízi út biztonsága is.⁴³⁸ Nem véletlen az sem, hogy a zsidó kereskedők magyarországi átkelésére is csak a 11. századból van adat, amikor a királyi hatalom már garantálhatta a kereskedők biztonságát és a kereskedelem zavartalanságát.

A bizonytalan politikai kapcsolatok ellenére is lehettek azonban békés időszakok, amikor a kereskedelem biztonságos mederben folyhatott a magyarok és bizonyos rusz csoportok között. A ruszok és besenyők közötti gyakori konfliktusok ellenére is, előbbiek, amikor csak tehették a besenyőktől vásároltak „*szarvasmarhákat, lovakat és birkákat*”.⁴³⁹ A magyarországi skandináv-rusz

⁴³³ A vitáról lásd (referenciákkal): Szabados György, „Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben”, *Acta Historica* 135 (2013), 3–24 (itt: 14–21).

⁴³⁴ ÁKÍF 83.

⁴³⁵ A törzsi szállásterületek rekonstruálására tett kísérletekre lásd: Tóth Sándor László, *A bonfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században* (Szeged: Históriaantik Könyvkiadó, 2010), 76–84.

⁴³⁶ SRH Vol. 2, 489–490.

⁴³⁷ Makk Ferenc, „Új forrásadatok a X. végi magyar-bizánci kapcsolatok értékeléséhez”, *Jósa András Múzeum Évkönyve* 43 (2001), 271–274.

⁴³⁸ Aleksander Gieysztor, “Trade and Industry in Eastern Europe before 1200”, in *The Cambridge Economic History*, Vol. 2, szerk. Michael M. Postan – Edward Miller (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 474–524 (itt: 501); Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 89; Nazarenko, *Drevnyaja Rusz na mezhdunarodnih putyab*, 108–109.

⁴³⁹ DAI 50.

leletek létezése is ilyen békésebb periódusokkal függhet össze. Mivel az országon átvezető „bodrogi út” használata nem volt túl valószínű, a Kijev és Magyarország közötti forgalom a Kárpátok hágóin át történő mozgásra, a két terület közötti közvetlen kereskedelemre korlátozódhatott. Ezt támaszthatják alá a magyarországi dirhem leletek is, melyek főként a(z) (egyik) feltételezett fejedelmi szálláshelyről, a Felső-Tisza vidékéről kerültek elő.⁴⁴⁰ A dirhemekkel valószínűsíthetően Magyarországon kereskedő népek között a téma szakértője, Kovács László a muszlimokat, a volgai bulgárokat, a kazárokat és a zsidókat szerepelteti, a ruszokat viszont nem.⁴⁴¹ Annak ellenére sem, hogy a dirhemek elterjesztésében kétségtelenül ők játszották a fő szerepet a Rusz és skandináv területeken is. A legtöbb magyarországi skandináv-rusz illetőségű leletünk ráadásul szintén a Felső-Tisza vidéken koncentrálódik.⁴⁴²

A magyarországi rusz kereskedelem leginkább erre a vidékre terjedhetett ki,⁴⁴³ hiszen a Magyarországra délről érkező árukat a varégek beszerezhették Bizáncban is, míg a magyar áruk az *Óorosz Őskronika* fentebb idézett részlete szerint eljutottak az al-dunai Perejaszlavecbe is.⁴⁴⁴ A varégek számára tehát az utat nem volt értelme Magyarországon át megtenni Bizáncig, elég volt, ha Kijevből egyenesen Konstantinápolyba hajóztak a Dnyeperen, vagy gyalogosan elérték a Kárpátok-hágóit, amennyiben árujukon valamiért ott szerettek volna túladni. A Felső-Tisza vidéken előkerült keleti skandináv-rusz jellegű ékszerek például könnyen lehet, hogy megfelelték a magyarországi célközönségnek, míg Bizáncban valószínűleg kevésbé mutatkozott volna rájuk kereslet.⁴⁴⁵

A magyarországi termékek közül volt még egy, ami alku tárgyát képezhette a ruszok számára: a só. A rusz területek sóra való igényét példázzák a későbbi jelentések: Wilhellmus Rubruk ferences utazó szerint az oroszok még a 13. század közepén is a Kaszpi-tengerhez jártak sóért.⁴⁴⁶ A korábbi időszakban is hallunk a Kijevi Rusz sóigényéről: II. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1093–1113) uralkodása idején lázadás tört ki a városban, amikor az akkor már működésben lévő halicsi bányák sójának Kijevbe szállítása leállt, és különböző kereskedelmi csoportok, valamint maga a nagyfejedelem a só árának spekulációjával hatalmas elégedetlenséget idézett

---

⁴⁴⁰ Kovács László, „Fegyverek és pénzek”, in *Honfoglalás és régészet*, szerk. Kovács László, A honfoglalásról sok szemmel 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 181–194; Révész, *Emlékezzetek utatok kezdetére*, 155–157; Polgár, „A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak”, 224–225.

⁴⁴¹ Kovács László, „Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében”, in *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*, Vol. 1, szerk. Molnár Ádám (Budapest: Molnár Kiadó, 2005), 35–96 (itt: 42–44).

⁴⁴² Mesterházy, „Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez”, 457–458.

⁴⁴³ Bár a történészek forráskritikai szempontok alapján elvetik Anonymus azon híradását, miszerint Árpád idejében a Nyír és a Tisza között működött „Tas vására” (Püspöki, *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei*, 174), amennyiben a Felső-Tisza vidék volt az egyik fejedelmi központ, úgy valószínűsíthető, hogy valamiféle vásárnak is otthont kellett, hogy adjon a terület.

⁴⁴⁴ RIE 65.

⁴⁴⁵ Ékszerek: Mesterházy, „Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez”, 457–458.

⁴⁴⁶ *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*, szerk. Györffy György (Budapest: Gondolat, 1965), 122.

elő.⁴⁴⁷ II. Msztýiszláv fejedelem (1167–1169/70) az 1168. évben szintén aggodalomba esett, amikor a kunok elzárták az ún. „só-utat”.⁴⁴⁸ Ezek a rendkívüli események azt mutatják, hogy a Kijevi Rusz uralma alatti területek sóellátása nem volt zavartalan, és annak biztosítása fontos feladatnak számított, még a Viking Kort követő időkben is. Nem lehetetlen, hogy a ruszok a 9–10. század során is igényt formáltak erre a termékre. Több kutató is valószínűnek tartja ugyanis, hogy a vikingek részéről nagy kereslet mutatkozott az európai – frank, dunai bulgár, lengyel, ibériai – só iránt.⁴⁴⁹

Így felvethető, hogy az erdélyi sóbányák terméke szintén érdekeltségre tarthatott számot a ruszok között. A szóban forgó bányák már a 9. század óta működtek; mind az avarok, mind a bulgárok kereskedtek az erdélyi sóval,⁴⁵⁰ sőt utóbbiak esetében az is felvetődött, hogy kimondottan emiatt foglalhatták el az erdélyi területeket. A bizánciak szintén érdekeltek voltak az itteni sóüzletben.⁴⁵¹ A termelés a Kárpát-medence magyarok általi elfoglalása után sem állt le,⁴⁵² és még belső konfrontációkhoz is vezetett, amikor az ezredforduló környékén, a Maros völgyében székelő már említett Ajtony megpróbálta kisajátítani a folyami sóvámok bevételeit.⁴⁵³ Mivel az erdélyi sóbányák a régió minden hatalmi központjának érdeklődését vonzották, könnyen lehet, hogy a 10. század során a Krím-félszigeten a khersóniak által termelt tengeri só mellett,⁴⁵⁴ ezek a bányák biztosították a földrajzilag legközelebbi alternatívát a kijevi ruszok számára.

A magyarországi só esetében azonban nem biztos, hogy a ruszoknak le kellett hajóznuk érte a Tisza alsó folyásáig, hiszen a sót a magyar folyókon (is) szállították,⁴⁵⁵ illetve szárazföldi úton

---

⁴⁴⁷ *The Paterik of the Kievan Cave Monastery*, ford. Muriel Heppell (Cambridge: Harvard University Press, 1989), 171–174; lásd szintén: Font et al., *Oroszország története*, 25.

⁴⁴⁸ Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 325–327.

⁴⁴⁹ Stephen M. Lewis, „Salt and the Earliest Scandinavian Raids in France: was there a connection?”, *Viking and Medieval Scandinavia* 12 (2006), 103–136; Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 77–78; Leszek Gardela, „Vikings in Poland. A critical overview”, in *Viking Worlds. Things, Spaces and Movement*, szerk. Marianne Hem Eriksen – Unn Pedersen – Bernt Rundberget – Irmelin Axelsen (Oxford: Oxbow Books, 2015), 213–234 (itt: 218); Helio Pires, „Money for Freedom: Ransom Paying to Vikings in Western Iberia”, *Viking and Medieval Scandinavia* 7 (2011), 125–130 (itt: 128); Lübke, *Fremde im östlichen Europa*, 194.

⁴⁵⁰ HKÍF 189.

⁴⁵¹ Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 42–45; Uwe Fiedler, „Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research”, in *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, szerk. Florin Curta – Roman Kovalev (Leiden: Brill, 2004), 151–236 (itt: 162). Vö. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads*, 58–60.

⁴⁵² Alexandru Madgearu, „Salt trade and warfare in early medieval Transylvania”, *Ephemeris Napocensis* 11 (2001), 271–84; Uő, „Salt Trade and Warfare: The Rise of the Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania”, in *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, szerk. Florin Curta (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005), 103–120; Vékony Gábor, „Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt”, in *Quasi liber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*, szerk. Gyöngyi Kovács (Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet, 2004), 655–662.

⁴⁵³ SRH Vol. 2, 489–490.

⁴⁵⁴ DAI 186–187.

⁴⁵⁵ SRH Vol. 2, 489.

számárháton vagy szekéren vitték az észak-kelet magyarországi központokba.⁴⁵⁶ Így a Felső-Tisza vidék érintése után a Kijevből érkező kereskedők tovább indulhattak a krakkói és prágai vásárra. Ezt az utat használhatták azok a zsidó követek is, akik 955-ben a kordovai Umajjádok levelét Prágából Magyarországon át tervezték Kijevbe juttatni.⁴⁵⁷ A kereskedelmi csomópontok között tehát az észak-kelet magyarországi terület egy közbülső állomás volt. Eddig mindösszesen egy, a Kárpát-medencében eltemetett dirhemkincset ismerünk,⁴⁵⁸ ugyanakkor, mivel a kincsleleteket általában a nyugtalan periódusokkal hozzák kapcsolatba (a kincseket valószínűleg veszély esetén rejtették el), a leletek hiánya a kereskedelmi utak biztonságával, az élénk piaci áruforgalommal is kapcsolatban állhat.⁴⁵⁹

A helyi piacokat pihenőként vagy a készleteik feltöltése végett használó varég kereskedők, a lengyel és cseh vásárok (Krakkó, Prága) irányába vezető tranzitként használhatták a területet, és nagyon valószínű, hogy nem a Felső-Tisza vidéke volt a végcéljuk (Fig. 4.). A távolsági kereskedők ugyanis mindig arra vették az irányt, ahol a legnagyobb eséllyel találkozhattak más távolsági kereskedőkkel is.⁴⁶⁰ Ez vonzotta a ruszokat mind Prágába, mind Perejaszlavecbe, hiszen mindkét város a különböző helyekről érkező utazóknak köszönhetően prosperált: Prágában ruszok, szlávok, zsidók, muszlimok, magyarok, Perejaszlavecben görögök, szlávok, ruszok és magyarok voltak jelen. Ezzel szemben a Felső-Tisza vidék a század második felétől a régészek szerint veszített jelentőségéből (a temetőket 950 után már nem használták), ami történészi vélemények szerint a fejedelmi udvar Dunántúlra költözésével és Géza nyugati irányú nyitásával állhat kapcsolatban.⁴⁶¹ Amennyiben ez így történt, úgy a fejlemény erősen befolyásolhatta a magyar-rusz kereskedelem alakulását is.

Megállapítható, hogy a varég kereskedők céljuk megválasztásakor nem az út hossza miatt aggódtak leginkább, hanem a legnagyobb profitot ígérő piacot tűzték ki végcélként. A vámok elkerülése lehetett számukra a legfontosabb, és bizonyos mértékig nem riadtak vissza az út fizikai veszélyeitől sem. Főként azon vásárok látogatását tűzték ki célul, ahol a földrajzi környezetnek köszönhetően az út egyébként is megállóhoz érkezett volna, mint Perejaszlavec vagy Prága

⁴⁵⁶ Romhányi Beatrix meglátása szerint a vízi sószállítás 11. századi leírása valójában a 14. századi kondíciók visszavetítésének eredménye. A korai időszakban a sót sokkal valószínűbb, hogy földi útvonalon szállították. F. Romhányi Beatrix, „A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban”, *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (2016), 282–289; Uő, „Salt Mining and Trade in Hungary before the Mongol invasion”, in *The Economy of Medieval Hungary*, szerk. Laszlovszky József – Nagy Balázs – Szabó Péter – Vadas András (Leiden: Brill, 2018), 182–204 (itt: 197).

⁴⁵⁷ Spitzer – Komoróczy, *Héber kútforrások*, 84.

⁴⁵⁸ Kovács, „Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében”, 50–60.

⁴⁵⁹ Bálint Csanád, „Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése”, *Századok* 116 (1982) no. 1, 3–32; Kovács, „Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében”, 82. 157. l.

⁴⁶⁰ Søren M. Sindbæk, „Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia”, *Antiquity* 81 (2007), 119–132.

⁴⁶¹ Vő. Szabados György, *Magyar államalapítások a IX–XI. században*, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26 (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2011), 232–235.

esetében, amik a vízi és szárazföldi utak találkozásánál feküdtek. A másik előnyben részesített célpont az lehetett, ahol a központi hatalom már egyértelmű biztonságot garantálhatott. Prágát kőfal vette körül és egy külön erőd is védte, ami a központi hatalom erős kontrolljára utal.⁴⁶² A rusz-varég kalmárok a legnagyobb haszonra az ilyen vásárokon számíthattak, mert ezekre minden irányból érkeztek távolsági kereskedők.

Az alternatív utak közül a különböző rusz csoportok eltérő mértékben vehették igénybe a magyarországi útvonalakat. Mesterházy Károly szerint a Bodrog-Tisza-Duna vízi út járható lehetett a 10. század során,⁴⁶³ ám úgy véljük a rusz-varég kereskedők a fent ismertetett földrajzi, anyagi és biztonsági okokból kifolyólag nem preferálhatták. Az éppen aktuális magyar külkapcsolatok fényében ez érinthette a bizánci politikával szorosabb kapcsolatban álló varég klikkeket és a kijevi vagy más rusz városokból származó riválisaikat. A magyarok részvétele a 10. század második felében Kijev által vezetett hadjáratokban azt feltételezheti, hogy velük barátságosabb lehetett a viszony.⁴⁶⁴ Ennek kapcsán mutathattak érdeklődést a Kijevből Prágába (vagy onnan visszafelé) tartó rusz kereskedők a Felső-Tisza vidékre szállított só vagy a magyar állatállomány iránt, amelyekért főként prémekkel, fegyverekkel, ötvös termékekkel vagy akár arab dirhemekkel (is) fizethettek. Könnyen lehet azonban, hogy a század második felétől a skandináv-rusz jegyeket mutató régészeti tárgyaink már nem a Felső-Tisza vidéket érintő rusz kereskedők által jutottak el hozzánk, hanem a kereskedelmi csomópontokon – Prágában és Perejaszlavecben – lefolytatott rusz-magyar üzletelések eredményeként.

Összefoglalás

A fejezet értékeléseként azt mondhatjuk, hogy a skandináv kereskedők már keleti megtelepedésük korai szakaszában – a 9. század elején – kapcsolatba kerültek a steppei nomád (kulturájukban főként törökös) népekkel. A főbb folyók elválaszthatatlanul összekötötték a két csoportot, akiknek tevékenysége kultúrájukból adódóan mindkét esetben összefonódott a kelet-európai vízrendszerekkel.

Az északról induló távolsági kereskedelem útvonalai azokon a folyókon át vezettek délre, melyeknek bizonyos szakaszai a nomádok törzsterületén folytak keresztül, és akik közül néhányan sikeresen kapcsolódtak be ebbe a struktúrába a Volga csomóponti részein alapított vásárvárosok révén. A közvetítő kereskedelem fő ügynökei a 9. században a kazárok, és az ő

---

⁴⁶² Dmitrij Mishin, „Ibrahim Ibn-Ya’qub At-Turtushi’s Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century”, *Annual of Medieval Studies at the CEU* (1994–1995), 184–199 (itt: 186).

⁴⁶³ Mesterházy, „Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez”, 455.

⁴⁶⁴ Andrej Nyikolajevics Szaharov, „Orosz-magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században”, *Századok* 120 (1986), 111–122.

helyüket a 10. század során fokozatosan átvevő volgai bulgárok voltak. Ezek a népek sikeres államalakulatokat hoztak létre, ahol a virágzó piacokat és az ottani tranzakciókat kifinomult szabályozásokkal (pl. vámok, ártarifák) felügyelték, miközben a látogató kereskedők ellátását is biztosították.⁴⁶⁵ A Kijevben való tartós megtelepedést követően a ruszok más nomád népekkel, előbb a magyarokkal, majd a besenyőkkel is, határosakká váltak. A velük folytatott rusz kereskedelmi politikát az ellenséges portyák megelőzése és a steppén át vezető – a ruszok számára jóval jövedelmezőbb – kereskedelmi utak biztosítása jellemezte. A Dnyeper régió kereskedelme karakterében jócskán különbözött a Volgaétól; a Volga-menti bazár városokkal szemben itt jellemzőbb volt a határmenti vásárok megtartása (tehát a külhoni kereskedőket nem vagy kevésbé rendszeresen engedték maguk közé), az elsődleges célok (és lehetőségek) pedig nem a hatalmas vagyon gyűjtésére, hanem olyan alaptermékek beszerzésére irányultak, melyek a legtöbb letelepült és nomád társadalom között csereforgalom tárgyai lehettek.⁴⁶⁶ A 10. század második felében azonban olyan nemzetközi vásárok alakultak ki, melyek a szárazföldi utakon keresztül Kijevből is elérhetőek voltak, és melyeken a termékek korábban véltnél szélesebb skálája cserélhetett gazdát ruszok és már letelepülőfélben lévő nomádok között.

Hadi együttműködés a nomádokkal

A skandináv és török etnikumok közötti kapcsolatok másik érintkezési felülete a keleti udvarokban keresendő, ahol bevett szokásnak számított alkalmazni viking és nomád (steppei eredetű) kísérettagokat.

A varégok a kor legkiválóbb harcosai közé tartoztak, ezért számos korabeli udvar tartott igényt szolgálataikra. Erre utal a kifejezés fentebb már ismertetett etimológiája is. A felesküdt varég testőrök a korabeli „Kelet” több olyan udvarában is megfordultak, ahol a források alapján steppei eredetű zsoldosokat is alkalmaztak. Aktív rusz-varég testőr- és kíséregárdák ismertek Kijevből (druzszina), Konstantinápolyból (varég gárda) és a kazár fővárosból, Etilből. Annak ellenére, hogy meggyőző bizonyíték nincs rá, a kutatók három másik helyen — a volgai bulgároknál, Magyarországon és Lengyelországban — is felvetették a skandináv testőrök alkalmazásának lehetőségét. A fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a különböző kísérek közül

---

⁴⁶⁵ Az élőállat vásárláson kívül erre talán példaként szolgálhat még, hogy a Bulgarba érkező rusz hajókaraván számára volt elegendő hely a horgonyzáshoz, a kereskedők számára pedig terület és alapanyag ideiglenes házaik felállítására: „Ha megérkeznek az országukból, akkor hajóikkal leborgonyoznak az Itilnél/Átilnél, amely egy nagy folyó és tágas fabázukat építenek annak partján. Egyetlen ilyen bázisban összegyűlnek tízen, bázisban, s van így, hogy keresebben vagy még többen. Mindegyiküknek van egy pihenő padja (szarír), amelyre letelepszik.” Ibn Fadlán 87. Bár nem közvetlenül a ruszokhoz kapcsolódik, a régió szervezett kereskedelmi viszonyaira világít rá az úzok esete is, akik a hozzájuk érkező muszlim kereskedőket „barátként” kezelték és befogadták őket saját otthonaikba ott tartózkodásuk idejére. Erre lásd: Polgár, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai*, 146–147, 178.

⁴⁶⁶ Polgár, *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai*, 148–150.

melyekben bizonyítható a steppei népekkel eltöltött közös szolgálat, és hogy ez milyen hatással lehetett a viking zsoldosokra hadi és kulturális értelemben.

A kíséret

A katonai kísérek a korai középkor hadviselésének meghatározó szerveződései voltak, melyekben fiatal harcos férfiak egy karizmatikus vezető köré gyűlve vettek részt, személyes dicsőséget és vagyonszerzést ígérő hadjáratokban. Az intézmény leginkább a germán világból ismert számunkra. Tacitus római történetíró a Kr. u. 1. században írt *De origine, situ, moribus ac populis Germanorum* című munkájában a főembereket körülvevő, válogatott ifjú harcosok körét a *comitatus* jelzővel illette. A *comitatus* tagjai frissen harcosokká avatott ifjak voltak, akik a dicsőségért egymással is vetélkedtek, a harcmezőn pedig életüket áldozták vezetőjükért.⁴⁶⁷

Az intézmény azon korai germán hagyományok körébe tartozik, melyeket a későbbi, Skandináviából a 8. századtól kirajzó germán ajkú népek is megőriztek. A klasszikus Viking Kor mintegy három évszázada alatt a mai norvég, svéd, dán és a kolonizált angliai területek mindegyikén működött a *comitatus* valamilyen formája. A hagyomány alapvető megőrzése mellett bizonyos változások, helyi variációk is fellelhetőek voltak, melyeket a kíséretre vonatkozó terminológiai bizonytalanságok is mutatnak. A német történetírásban a pogány germán kísérekre használt modern *Männerbund* vagy *Gefolgschaft* kifejezés helyett a skandináv harcosok fosztogatásra összesereglett néhány hajónyi legénységét általában *lið*-nek nevezik a skandináv források, és így a szakirodalom is.⁴⁶⁸ A viking főisten, Ódin csarnokában összegyűlt halott harcos kísérőket viszont *einherjar*-nak hívták a skandináv hősi-mitologikus történetek.⁴⁶⁹ Ennek ellenére a germán kíséret nem kötődik elválaszthatatlanul a pogány valláshoz és rituálékhoz.⁴⁷⁰ A 13. századi norvég források által rekonstruálható, királyok által szervezett *hirð* nevű alakulat például már egy keresztény monarchia professzionális testőrségének és kémhálózatának tekinthető, noha a kísérettagok versengése, bátorsága és saját bevételre, valamint kvártélyra való igénye ugyanúgy jellemzik az intézményt.⁴⁷¹ Az Angliát is elfoglaló Nagy Knut (1016–1035) *húskarl* néven elhíresült, dán harci bárdal felszerelt elit kísérő csapata később csak az angliai területeken

⁴⁶⁷ Tacitus *összes művei*, ford. Borzsák István (Szeged: Szukits Kiadó, 2001), 28.

⁴⁶⁸ Ben Raffield et al., „Ingroup identification, identity fusion and the formation of Viking war bands”, *World Archaeology* 48 (2015) no. 1, 35–50.

⁴⁶⁹ John Lindow, *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals and Beliefs* (Oxford: Oxford University Press, 2001) 104–105.

⁴⁷⁰ Vö. Mischa Meier, „Männerbund”, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Vol. 19, szerk. Heinrich Beck et al. (Göttingen: De Gruyter, 2001), 105–110.

⁴⁷¹ Jerker Rosén, „Hird”, in *Kulturbistorisk Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, Vol. 6, szerk. Johannes Brøndsted et al. (København: Rosenkilde og Bagger, 1961), 568–580; Laurence M. Larsson, „The Household of the Norwegian Kings in the Thirteenth Century”, *The American Historical Review* 13 (1908) no. 3, 459–479.

terjedt el, ahol a klasszikus háborús teendők kiegészültek adminisztratív és közigazgatási funkciókkal is, úgymint adószedés vagy földbirtoklás.⁴⁷² A norvég vikingek által betelepített Izlandon ugyanakkor nem jött létre az urával együtt élő és lakomázó, hivatásos harcosokból álló kíséret. A szigetországban a helyi főemberek (*goðar*) és – gazdálkodásból élő – követők (*þingmenn*) között egy laza alá-fölé rendeltségi viszonyrendszer alakult ki, mely kölcsönös fizikai védelmen és jogi képviseleten alapult.⁴⁷³ Ezek alapján tehát kronológiai és földrajzi régiók szerinti változásokkal is számolnunk kell az intézmény történetében.

Ugyanilyen változatokra számíthatunk azon vikingek esetében is, akik a korabeli „viking világ” keleti felében léptek szolgálatba, hiszen az itteni államok – Bizánci Birodalom, Kijevi Rusz, Kazár Kaganátus – berendezkedése is különböző volt. Itt terminológiai szempontból különbséget szokás tenni az egyes uralkodók szűk körű személyes testőrsége és az egyes államszerveződések fegyveres erejének magvát adó elit gárdák, a kíséret között. A Bizánci Birodalom esetében utóbbi fogalom aligha nyerhet értelmet a varég gárda esetében, míg a többi „keleti” udvarban a törzsi-nemzetségi társadalmak sajátos fejlődése folytán a testőrségek tagjai feltehetően a nagyobb kísérek köréből kerültek ki.

A korabeli viking zsoldosok számára a korszak és térség leggazdagabb városa, Konstantinápoly volt a legvonzóbb célpont az elhelyezkedésre. A bizánci fővárosban a 10. század végétől kezdve évszázadokon keresztül a skandinávokból álló varég gárda látta el a *basileus* személyes védelmét. Noha kétségkívül Konstantinápoly gyakorolta kulturálisan a legnagyobb hatást a skandináv zsoldosokra Kelet-Európában, a Bizánci állam és hadsereg fejlett struktúrái nem tették lehetővé a skandináv-típusú fegyveres kíséret hagyományainak zavartalan ápolását Konstantinápolyban.⁴⁷⁴

Kijevi Rusz

A kelet-európai skandináv jelenlét Kijev elfoglalása után vált igazán meghatározóvá a régióban.⁴⁷⁵ A rusz „fővárosban” is a varégek alkották kezdetben a druzsina nagy részét, hiszen ők voltak azok, akik agresszív katonai alakulatként az *Órosz Őskrónika* szerint birtokba vették a várost a 9. század közepén.⁴⁷⁶ A druzsina az orosz *drug* („barát”) szóból eredeztethető fogalom,

⁴⁷² Nicholas Hooper, „The housecarls in England in the eleventh century”, in *Anglo-Norman Warfare. Studies in Late Anglo-Saxon and Anglo-Norman Military Organization and Warfare*, szerk. Matthew Strickland (Woodbridge: The Boydell Press, 1992), 1–16.

⁴⁷³ Jesse Byock, *Viking Age Iceland* (London: Penguin, 2001), 118–141.

⁴⁷⁴ A bizánci varég gárda történetére és a skandinávokat ért bizánci kulturális hatásra lásd: Katona Csete, „Varég gárdisták Konstantinápolyban”, *Antik Tanulmányok* 61 (2017), 209–224.

⁴⁷⁵ Tóth Sándor László, „Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában”, *Életünk* 7 (1996), 571–598.

⁴⁷⁶ RIE 31.

mely a 9. század végétől kezdve a Kijevi Rusz területén élő fejedelmek fegyveres kíséreteinek tagjait jelölte.⁴⁷⁷ A rusz fejedelmek számára a helyi lakosságtól eltérő etnikumú testőrök alkalmazásának logikája két alapkövön nyugodott. Egyfelől a törzsi vagy nemzeti társadalmakban a külhonból érkező zsoldosokat nem kötötte hűség egyetlen nemzetséghez sem, így az uralkodóknak nem kellett attól tartaniuk, hogy vérségi köteleik visszatartják vagy árulásra készítenek felfogadott testőreiket.⁴⁷⁸ Másfelől a hagyományos népi (törzsi) fegyverzetükben pompázó különleges alakulatok emelték az udvartartás fényét és ezzel „nemzetközi” tekintélyét is.⁴⁷⁹ Bár kétségtelen, hogy helyi (szláv, finn-ugor) kísérettagokkal is számolnunk kell, a rusz fegyveres kíséret nagy részét a tárgyalt időszakban vikingek tették ki, akik Skandináviából harcra készen, saját hajóikkal, fegyvereikkel és legénységükkel érkeztek Kelet-Európába a vagyonszerzés reményében.⁴⁸⁰ Ezt igazolja, hogy az óorosz *grid* ’kíséret’ szó is, skandináv megfelelőjéből, a *hirð* kifejezésből alakult ki.⁴⁸¹ A sikeres és letelepedő skandinávok végül elszlávosodtak, amit kiválóan jeleznek az *Óschrónika* rusz-bizánci egyezményeket rögzítő cikkei. A 912. évi szerződéskötéskor a rusz kísérettagok mindegyike skandináv nevet viselt,⁴⁸² míg a 944. évinél a szerződést megkötők névsora szláv nevekké bővült ki.⁴⁸³ Az etnikumok tehát vegyültek. Az *Óorosz Óschrónika* szerint az egyezségeket megpecsételő, a kíséret tagjai 907-ben skandináv szokás szerint fegyvereikre tettek esküt, ám már a szláv Perun és Volosz isteneket tisztelték.⁴⁸⁴ I. (Nagy) Vlagyimir nagyfejedelem (978/980–1015) is azért állíttathatott fel a kijevi várhegyen pogány varég-rusz és szláv istenszobrokat is, hogy etnikailag vegyes kíséretének közös azonosságtudatot teremtsen.⁴⁸⁵

⁴⁷⁷ Melnikova, „Retinue culture”; Uwe Halbach, *Der Russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert*. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1985), 94–110; Szverdllov, *Domogolszkaja Rusz*, 259–270; Font Márta, „A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről”, in *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*, szerk. Font Márta – Sashalmi Endre (Budapest: Pannonica Kiadó, 2007), 65–84 (itt: 74–80); A szó tágabb értelemben felöllehetett társadalmi csoportosulásokat, egy adott személy (politikai) támogatóit, egy terület férfi lakosságát vagy kereskedelmi és kézműves társaságokat is. Lübke, *Fremde im östlichen Europa*, 251–261; Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 246.; további referenciákhoz: Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 194. 41. l. Mivel azonban ez a kiterjesztett jelentéskör egy későbbi fejlődmény, itt csak a druzsina szűkebb értelmezésével foglalkozok.

⁴⁷⁸ Font Márta, „Druzhina”, in *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology: Mercenaries - Zürich, Siege of: 596 S.*, szerk. Clifford J. Rogers (Oxford: Oxford University Press, 2010), 549–550; Bartha Antal, „Kijev és Itál”, *Történelmi Szemle* 7 (1964), 223–254 (itt: 236–237).

⁴⁷⁹ Tacitus szerint a germán kíséret „békében dísz, háborúban oltalom”. *Tacitus összes művei*, 28.

⁴⁸⁰ *Eymundar þáttir Hringssonar*, 120. A finn-ugor kíséreti elemek főleg az északi területekre lehettek jellemzők. Mühle hoz egy régészeti példát Pskov-ból. Mühle, *Die städtischen Handelszentren*, 181.

⁴⁸¹ Halbach, *Der Russische Fürstenhof*, 65, 105.

⁴⁸² RIE 41. 146. l.; Alexander Sitzmann, *Nordgermanisch-ostslavische Sprachkontakte in der Kiever Rus' bis zum Tode Jaroslavs des Weisen* (Wien: Praesens Verlag, 2003), 58–61.

⁴⁸³ RIE 51–52; Sitzmann, *Nordgermanisch-ostslavische*, 61–69.

⁴⁸⁴ RIE 40.

⁴⁸⁵ Font, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”, 44.

Később a druzsinák magukba olvasztottak nomád elemeket is. I. (Merész) Boleszláv lengyel fejedelem (992–1025) Kijevet dúló seregét magyar és besenyő segédcsapatok kísérték.⁴⁸⁶ Az *Órosz Őskronika* szerint Boleszláv 1018. évi Kijev elleni hadjáratát követően varég hadifoglyokkal tért haza,⁴⁸⁷ akiket valószínűleg besorozott kíséretébe, és akiknek sírjait feltehetően megtalálták a régészek Lutomierskben.⁴⁸⁸ Boleszláv idején tehát varég és török eredetű kísérettagok is kapcsolatba kerültek a lengyel druzsinával.

A 10. században Kijevből vezetett rusz hadjáratokban a lengyel példához hasonlóan már magyar és besenyő harcosok is szolgáltak.⁴⁸⁹ Igor fejedelem 944. évi hadjáratára „*nagy sereget szedett össze: varégokból, ruszokból, poljanokból, szlávokból, krivicsekből és tivercekből, és felfogadta a besenyőket.*”⁴⁹⁰ Az arkadiopoliszi csata (970) során szintén egy vegyes, rusz-magyar-besenyő szövetség állt szemben a bizánciakkal.⁴⁹¹ A közös hadjáratok során a steppei nomád és a hagyományos varég taktika nyilvánvalóan hatott egymásra. Ennek az együttműködésnek a következménye lehetett a lovasok alkalmazásának a viking hadművészetbe történő bevezetése is.⁴⁹²

Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem kíséretének tagjai az *Őskronika* leírása szerint már egyértelműen lovasok voltak.⁴⁹³ Ugyanakkor a fejedelem bizonyos harcosai tipikus viking gyalogos fegyvereket (páncélinget, pajzsot és kardot) viseltek. A ruszok Pretics nevű hadvezére adta át saját ajándékaiként a megnevezett fegyvereket egy békekötés során a besenyőknek, míg amazok szimbolikusan saját hadi felszereléseikkel (nyíl, szablya, ló) ajándékozták meg őt.⁴⁹⁴ A korabeli fegyverkereskedelemben való részvétel is jelzi, hogy a ruszok kétélű, egyenes kardokat használtak,⁴⁹⁵ míg León Diakónos taktikájukat a viking pajzsfalhoz analóg módon írta le.⁴⁹⁶ Szintén a bizánci történetírónál olvashatjuk, hogy a 971. évben a bizánciak ellen Dorostolon előtt vívott csatában a rusz harcosok vadállatokként viselkedtek és furcsa üvöltéseket hallattak.⁴⁹⁷ Az ilyen harci extázis a skandináv pogány hagyományból ismert berszerekerek jellemzője volt, akik őrült medve és farkas módjára vonyítottak a csata előtt és vicsorogva rágták saját pajzsuk

---

⁴⁸⁶ ÁKÍF 114.

⁴⁸⁷ RIE 110–111.

⁴⁸⁸ Blażej M. Stanislawski, „Preface”, in *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, szerk. Sławomir Moździoch – Blażej Stanislawski – Przemysław Wiszewski (Wrocław: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 2013), 7–18 (itt: 10).

⁴⁸⁹ ÁMBTF 72, 86–87.

⁴⁹⁰ RIE 50.

⁴⁹¹ Leo Diaconus, *Historiae*, szerk. Caroli Benedicti Hase, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 11 (Bonn: Weber, 1828), 108 (a továbbiakban: León Diakónos); *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, Vol. 2, szerk. Immanuele Bekkero, CSHB 14 (Weber: Bonn, 1839), 288–291.

⁴⁹² Androshchuk, *Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium (800–1100)*, 222–223.

⁴⁹³ RIE 63. A Szvjatoszláv politikájában beállt változásokra lásd: Franklin–Shepard, *The Emergence of Rus'*, 139–151.

⁴⁹⁴ RIE 64.

⁴⁹⁵ Polgár, „Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések”.

⁴⁹⁶ León Diakónos 133.

⁴⁹⁷ Uo. 133. A hadjáratról lásd: Tőssér Márton, „A 971. évi dorostoloni hadjárat”, *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002), 335–352.

szélét.⁴⁹⁸ A sereg parancsnokai szintén skandinávok voltak, mint a nagyfejedelem után rangban következő Szvenyeld (óészaki nevén Svenaldr) és Szvjatoszláv személyes nevelője, Aszmud (Asmundr).⁴⁹⁹ Ezek mellett azonban az *Őskronika* arról is tudósít, hogy Szvjatoszláv nagyfejedelem nem csak segédcsapatokként használta a steppei népeket, hanem igazi lovas nomád módjára maga is a „nyeregben élt” és állandóan hadi úton volt.⁵⁰⁰ A forrás azt is kiemeli, hogy nem csak a nagyfejedelem életstílusa hasonlított a keleti török eredetű törzsekére, hanem „*ilyenek voltak harcosai is*”.⁵⁰¹ Szvjatoszláv serege – és valószínűleg a későbbi rusz fejedelmek kíséretei is – tehát egy sajátos ötvözetek voltak a nomád és a viking harcmodort követő alakulatoknak.

Alkalmanként a nomád népek is profitálhattak a skandináv hadi taktikákból, amit egy egyéni esettel is alátámaszthatunk. I. Jaropolk fejedelem (972–978/80) szolgálatában állt egy *Varjažsko*, azaz „Varég” nevű kísérettag, aki Jaropolk Vlagyimirtől elszenvedett veresége után a besenyőkhöz menekült, „és gyakran harcolt a besenyőkkel Vlagyimir ellen, és csak úgy tudta Vlagyimir a maga oldalára állítani, hogy esküvel tett ígéretet neki.”⁵⁰² Az arab író, Ibn Haukal 970 körül komponált művében szintén megemlítette, hogy a besenyők „a *Rūsja katonai ereje és szövetségesei*”.⁵⁰³ Más közös rusz-nomád hadműveleteket is említhetünk; ilyen Szvjatoszláv 965. és Vlagyimir 985. évi szövetsége az úzokkal,⁵⁰⁴ valamint a rusz-alán támadások Sirván és Derbent területén az 1032–1033. évek során.⁵⁰⁵

⁴⁹⁸ A berszerkerek (ÓÉ. *berserkir*) extázisban harcoló bajnokokként jelennek meg az óészaki irodalomban, akik őült medve és farkas módjára vonyítottak a csata előtt és viczorogva rágták saját pajzsuk szélét. A berszerkerek megítélésével kapcsolatban mai napig tartanak a viták a szakirodalomban, melyekre itt most részletesen nem térnek ki. A harci extázist toxikus természetű gombáknak (Howard D. Fabing, „On going berserk: a neurochemical inquiry”, *Scientific Monthly* 83 (1956) no. 5, 409–415.), Odin viking főisten rituális imádatának (Jens Peter Schjødt, „The Notion of Berserkir and the Relation between Óðinn and Animal Warriors”, in *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles: Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference. Durham and York 6th-12th August, 2006*, Vol. 2, szerk. John McKinnell – David Ashurst – Donata Kick (Durham: Durham University, 2006), 886–892.) és irodalmi toposzoknak is tulajdonították már a kutatók (Anatoly Liberman, „Berserkir – A Double Legend”, *Brathair* 4 (2004) no. 2, 97–101). Általánosan: Benjamin Blaney, „Berserkr”, in *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*, Reprint kiadás, szerk. Phillip Pulsiano – Kirsten Wolf (New York: Routledge, 2016), 37–38.

⁴⁹⁹ RIE 56, 58, 68–69; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, szerk. és ford. Alice-Mary Talbot et al. (Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 2005), 181. 38. l.; Ribakov, *Kijerszkaia Rusz i russzkaie konyaszszetva*, 326; Lübke, *Fremde im östlichen Europa*, 307–308.

⁵⁰⁰ RIE 63.

⁵⁰¹ Uo.

⁵⁰² Uo. 72.

⁵⁰³ Kmoskó I/2. 60.

⁵⁰⁴ RIE 63, 76; Kmoskó I/2. 76–78; Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus*, 145; Benjamin P. Golden, „The Migrations of the Oğuz”, *Archivum Ottomanicum* 4 (1972), 68–84 (itt: 80). A hadjáratban résztvevő horezmi és türk harcosokról is szólunk egyes keleti források. Vö. Gyóni, *A középkori Norgorod politikatörténete*, 92.

⁵⁰⁵ Vladimir Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th–11th centuries* (Cambridge: W. Heffer & Sons, 1958), 47.

Bizánci Birodalom

A keleti út (*austurvegr*) állomásai közé tartozott a régió legnagyobb központja, Konstantinápoly is.⁵⁰⁶ Az itt működő, skandinávokból – majd a 11. század közepétől angolszászokból, nyugati-frankokból és dél-itáliai normannokból – verbuvált varég gárda látta el a *basileus* személyes védelmét.⁵⁰⁷

A több éves szolgálati idő alatt a bizánci kultúra kétségkívül hatott a skandinávokra, az itt szolgáló varégek hamar akklimatizálódtak a környezethez. A zsold mellett a kulturális környezet is lebilincselő lehetett a 10–11. századi Konstantinápolyban, mely a maga közel egy milliós lakosságával és a kijevei Arany Kaput és Szent Szófia székesegyházat is inspiráló építészeti remekeivel, valamint külföldi kereskedők és (luxus)termékek ezreit vonzó piacaival egyedülálló metropolisznak számított.⁵⁰⁸ A varég testőrök kétségkívül kihasználhatták a város adottságait, a rusz-bizánci egyezségek szerint ugyanis korlátlan bejárást kaptak a város fürdőházaiba.⁵⁰⁹ A bizánci szolgálatban álló varégeknek a rendszeres higiénia még a határőr feladatokat ellátók számára is elérhető volt, Ibn Hordádzbeh muszlim földrajztudós leírása szerint ugyanis a császárok a katonai táborokat is igyekeztek (pl. fürdőekkel) komfortossá tenni.⁵¹⁰ A bizánci kultúra skandinávokra tett hatása kétségtelen; közülük többen megkeresztelkedtek és valószínű, hogy saját, Szent Olafnak vagy Szűz Máriának szentelt templomuk is működött Konstantinápolyban.⁵¹¹ A bizánci divatot is elkezdtek átvenni, például az ismert bizánci tunika, a *skaramangion* viselését.⁵¹²

A Bizánci Birodalom hadművészete is kétségkívül befolyásolta a varégekét. A 13. századi izlandi *Laxdæla saga* tanúsága szerint a Viking Korszakban a varég gárdából Izlandra hazatérő Bolli Bollason külföldi szokásnak megfelelően egy *gladius*-t (*glæðel*) tartott a kezében.⁵¹³ Bár Bolli hazatérése anakronisztikus elemeket is tartalmaz (például a pajzsára festett lovagot, mely bizonyosan nem lehetett viking kori pajzsábrázolás), az hogy a varég gárdában, vagy általában

---

⁵⁰⁶ Sverrir Jakobsson, „On the Road to Paradise: ‘Austurvegr’ in the Icelandic Imagination”, in *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles: preprint papers of the 13th International Saga Conference Durham and York, 6th–12th, August, 2006*, szerk. Donata Kick – David Ashurst – John McKinnel (Durham: Centre for Medieval and Renaissance Studies, 2006), 935–943.

⁵⁰⁷ Blöndal, *The Varangians of Byzantium*; Katona, „Varég gárdisták Konstantinápolyban”; Krijna Nelly Ciggaar, „L’émigration anglaise a Byzance après 1066”, *Revue des études Byzantines* 32 (1974), 301–342; Jonathan Shepard, „The English and Byzantium: a study of their role in the Byzantine Army in the later eleventh century”, *Traditio* 29 (1973), 53–92. A keleti angolok történetének magyar vonatkozásaira és további referenciákra lásd: Laszlovsky, „A Keleti Új-Anglia és Magyarország”.

⁵⁰⁸ Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, 193–207.

⁵⁰⁹ RIE 40.

⁵¹⁰ Kmoskó I/1. 114.

⁵¹¹ Az erre vonatkozó forrásokat lásd: Krijna Nelly Ciggaar, *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962–1204: Cultural and Political Relations* (Leiden: Brill, 1996), 126.

⁵¹² Androschchuk, „The Vikings in the East”, 535.

⁵¹³ *Laxdæla saga*, szerk. Einar Ól. Sveinsson, Íslenzk fornrit 5 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1934), 225.

külföldön más szokásokkal bírtak a harcosok, igen valószínű. A leghíresebb varég gárdista, Keménykezű Harald későbbi norvég király *Emma* nevű páncélja például egy Haraldról szóló történet szerint már Bizáncban készült.⁵¹⁴ A külföldről (esetleg uralkodóktól) hozott fegyverek nagy megbecsülésnek örvendtek északon.⁵¹⁵ Bár a Skandináviában talált bizánci fegyverek száma igen csekély, néhány azért ismert: így például egy lamellás páncél a svédországi Birka helyőrségéből, illetve több bizánci típusú kardkoptató is napvilágot látott a skandináv és rusz területeken (Kijev, Turaida, Gotland és Ocksarve).⁵¹⁶

Ruszokat már a 10. század elejétől kezdve is találunk görög zsoldban. A 902. évi krétai hadjáratban például 700 rusz tengerész vett részt,⁵¹⁷ míg a ruszok és bizánciak között 912. évben létrejött béke egyik rendelkezése már egyértelműen kimondta, hogy a ruszok bármikor bizánci szolgálatba szegődhetnek, ha akartak.⁵¹⁸ Felvetődött, hogy már a Genésios művében szereplő, a 855. évben Theoktistos bizánci régenst III. Mikhaél (842–867) ösztönzésére meggyilkoló „tauroszkíta” zsoldosok is ruszok lehettek,⁵¹⁹ mivel a kifejezést a bizánci források a 10. századtól a ruszokra vonatkoztatták.⁵²⁰

Az anti-normannista orosz történész Vasziljevskij mára már meghaladott elmélete szerint a ruszok kizárólag szlávok voltak, és a skandináv varégek Bizáncba áramlása csak a 11. században kezdődött.⁵²¹ Mindenképpen fordulópontot jelent azonban a 988-ik év, amikor Vlagyimir kijevi nagyfejedelem ostrom alá vette a bizánciak kezén lévő Korszuny városát,⁵²² majd még ugyanebben az évben segítséget nyújtott II. Basileiosnak (976–1025) Bardas Phókas lázadása ellen, és 6000 varég harcost küldött a *basileus* megsegítésére. Ennek a 6000 fős skandináv regimentnek a bizánci hadrendbe szervezésétől számítják hagyományosan a történészek a varég gárda létrehozását.⁵²³ Bár újabban felvetődött, hogy ez a kontingens még valójában nem látott

---

⁵¹⁴ *Snegluhalla þátrr*, in *Flateyjarbok. En samling af norske kongesagaer*, Vol. 3, szerk. Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger (Christiania: P. T. Mallings, 1868), 418.

⁵¹⁵ Scott Ashley, „How Icelanders Experienced Byzantium, Real and Imagined”, in *Experiencing Byzantium. Papers from the 44th Spring Symposium of Byzantine Studies. Newcastle – Durham, April 2011*, szerk. Claire Nesbitt – Mark Jackson (London: Routledge, 2013), 213–232 (itt: 217–220).

⁵¹⁶ Androshchuk, „What does material evidence tell us?”, 104–105.

⁵¹⁷ De ceremoniis II. 651.

⁵¹⁸ RIE 43.

⁵¹⁹ Genesios, *On the Reigns of the Emperors*, szerk. és ford. Kaldellis Anthony, Byzantina Australiensia 11 (Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998), 79–80.

⁵²⁰ Pl. León Diakónos 614; *Fourteen Byzantine Rulers: The Chronographia of Michael Psellus*. Ford. E. R. A. Sewter (New York: Penguin, 1966), 397. (a továbbiakban: Psellos)

⁵²¹ V. G. Vasziljevskij, „Varjago-russzkaja i varjago-anglijszkaja družina v Konsztantynopolje XI i XII vekov”, *Trudi* 1 (1908), 355–378.

⁵²² RIE 89–91.

⁵²³ Benedict S. Benedikz, „The Origin and Development of the Varangian Regiment in the Byzantine Army”, *Byzantinische Zeitschrift* 62 (1969) no. 1, 20–24. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*.

el testőri feladatokat,⁵²⁴ Psellos *Chronographia*-jában egyértelmű kijelentésnek tűnik, hogy a császár tisztában volt a rómaiak családsságával, amikor felfogadta új „tauroszkíta” harcosait, akiket külön alakulatba sorolt és küldött az első vonalban harcba.⁵²⁵

A bizánci divathoz és részben fegyverkezési szokásokhoz is idomuló varégek Konstantinápolyban szintén nomád török harcosokkal szolgáltak együtt. A bizánci források többször is megemlítik a testőrségben szolgáló kazárokat és türköket (*tourkoí*). A türkök alatt a bizánci történetírás a korszakban hagyományosan a magyarokat értette.⁵²⁶ A 894. évi bolgár-bizánci harcok során az I. Simeon bolgár cár (893–927) ellen vereséget szenvedő bizánciak testőr csapatában kazárok is jelen voltak, akiknek orrát a bolgárok levágatták és a bizánci udvarba küldték.⁵²⁷ A 9. és 10. század fordulóján egy Konstantinápolyban raboskodó muszlim hadifogoly, Harún ibn Jahja kazárokat és türköket írt le a városi kapuőrök és a császári testőrség soraiban.⁵²⁸ Philótheos bizánci főkardhordozó 899-ben összeállított kézikönyve pedig arról számol be, hogy a császári testőrség tisztjei idegen népek: türkök, kazárok és mások voltak.⁵²⁹ Szintén a Bíborbanszületett császár említi meg, hogy Romanos Lekapénos (920–944) itáliai hadjáratában 84 türk (magyar) katona vett részt.⁵³⁰

Nem csak a vikingek bizánci beáramlása volt folyamatos, de a steppei népek bizánci szolgálata sem szűnt meg. A 10. század során, Konstantin császár ceremóniakönyvében sokat hallunk a palotaőrség legénységében rusz, fergániai, kazár, magyar és besenyő (*Toulmatzoi*) harcosokról.⁵³¹ Liudprand cremonai püspök 986. évi tudósítása szerint Niképhoros császár 40 magyar harcost ejtett foglyul, akiket besorozott testőrségébe.⁵³² A hadifoglyok testőrként való alkalmazása elterjedt volt: a 942. évi hispániai magyar kalandozó hadjárat során, a helyi kalifa testőrségébe soroztak be öt magyar harcost a győztes muszlimok.⁵³³ A bizánci divat hatása a türk

---

⁵²⁴ Scheel, *Skandinavien und Byzanz*, 96–100; Roland Scheel, „Concepts of cultural transfer between Byzantium and the north”, in *Byzantium and the Viking World*, szerk. Fedir Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White, *Studia Byzantina Upsaliensia* 16 (Uppsala, Uppsala Universitet, 2016), 53–87 (itt: 56).

⁵²⁵ Psellos 34–35.

⁵²⁶ Moravcsik Gyula, *Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkenölker in den Byzantinischen Quellen*, Vol. 2 (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, 1943), 30, 303; Moravcsik Gyula, *Bizánc és a magyarság* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 30; Takács Zoltán Bálint, „A magyarok megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De Administrando Imperio című munkájában”, *Savaria. A vas megyei múzeumok értesítője*, 28 (2004), 317–333. Lásd szintén: Zimonyi István, „Why were the Hungarians referred to as Turks in the Early Muslim Sources?”, in *Néptörténet – Nyelvtörténet: A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, szerk. Károly László – Kincses Nagy Éva (Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, 2001), 201–212; Vásáry, „Hungarians and Mongols as “Turks”.

⁵²⁷ ÁMBTF 59.

⁵²⁸ *Bibliotheca geographorum Arabicorum*, Vol. 7, szerk. Michael Jan de Goeje (Leiden: Brill, 1892), 120–124 (a továbbiakban: BGA Vol. 7); HKÍF 27–28. Az itt szereplő türköket sokszor fergániai (Transzoxánia területéről származó) törökökként azonosították, ám ez nem helytálló. Vö. Zimonyi, *Muszlim források*, 70–72.

⁵²⁹ HKÍF 95.

⁵³⁰ Uo. 137.

⁵³¹ De Ceremoniis Vol. 2., 579, 661–668.

⁵³² Liutprandus Cremonensis, *Relatio de legatione Constantinopolitana*, szerk. Joseph Becker, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 41 (Hannover: Hahn, 1915), 199.

⁵³³ Elter István, *Ibn Hanyān a kalandozó magyarokról* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2009), 63.

testőröket is érintette. Niképhoros császár például az elfogott magyarokat drága díszruhákba öltöztette.⁵³⁴ Az udvarban ceremonális feladataiknak eleget tevő török kísérettagok szintén a legszebb bizánci kelméket viselték,⁵³⁵ míg a Harún ibn Jahja által látott kapuőrök aranyozott fegyverzetben pompáztak.⁵³⁶

A testőri feladatokon kívül a bizánci hadjáratokban való közös részvétel is érintkezési pont volt a nomád és a varég harcosok számára. A 935. évi langobárd hadjáraton rusz, fargán, kazár és magyar katonák is jelen voltak.⁵³⁷ Az *Annales Barenenses* 1027. évi (ám a 1025. évre vonatkozó) jegyzete a dél-itáliai harcokban résztvevő bizánci katonai segédnépek között türköket (magyarok) és ruszokat, valamint varégokként azonosított *guandali*-kat is említ.⁵³⁸ Konfliktust szülhetett a bizánci udvaron belüli varégok és bizonyos törökök között V. Mikhaél császár (1041–1042) ténykedése, aki varég testőreit „szkítákra” cserélte.⁵³⁹ A varégok feltehetően ez idő alatt is a városban maradtak, a császár halála után ugyanis már újra ők töltötték be a testőri pozíciókat.

A 10–11. századi Bizáncban szinte folyamatosan adatolható a török eredetű nomád és a rusz-varég testőrök megléte, akik bizonyosan kapcsolatba kerültek egymással a közös hadjáratok és a fővárosi szolgálat ideje alatt. A vikingekre tett nomád befolyásról sajnos nincsenek konkrét írott feljegyzéseink, ám a lentebb tárgyalásra kerülő régészeti leletek némelyike kapcsolatba hozható a konstantinápolyi „türk”-varég szolgálattal is.

Kazár Kaganátus

Az eurázsiai nomádoknál bevett szokás volt az idegen testőrök alkalmazása.⁵⁴⁰ Muszlim forrásokból ismeretes, hogy a kazárok fővárosában, Etilben a kagán és a király szolgálatában a ruszok zsidókkal, muszlimokkal és steppei nomád népekkel szolgáltak együtt. A varég gárda

---

⁵³⁴ Liutprandus Cremonensis, 199.

⁵³⁵ De Ceremoniis II. 576–579.

⁵³⁶ BGA Vol. 7, 120–124.

⁵³⁷ De Ceremoniis Vol. 2, 660–661.

⁵³⁸ Olajos Terézia, „Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez”, *Századok* 132 (1998), 215–222 (itt: 220–221).

⁵³⁹ Psellos 131.

⁵⁴⁰ Benjamin P. Golden, „The Khazar Sacral Kingship”, in *Pre-Modern Russian and Its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*, szerk. Kathryn L. Reyerson – Theofanis G. Stavrou – James D. Tracy (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006), 79–102 (itt: 79); Uő, „Some notes on the comitatus in Medieval Eurasia with special reference to the Khazars”, *Russian History/Histoire Russe* 28 (2001), 153–170; Györffy György, „Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), no. 1, 87–104 (itt: 87).

kazár verzióját ezért a legtöbb kutató elfogadja.⁵⁴¹ Véleményem szerint a kérdés árnyalásra szorul, amire ezúton tesztek kísérletet.

A Dzsajháni-hagyományt megőrző, 10. században (940–950 körül) író al-Maszúdi szavaiból az alábbiak vonatkoznak a Kazáriában működő kíséretre:

1. „*A városban muszlimok, keresztények, zsidók és pogányok sokasága lakik. Ami a zsidókat illeti, közülük való a király, ennek udvaroncai (kísérete) s az ő fajtájából való kazárok.*”
2. „*Az uralkodó elemet e helységben muszlimok képezik, mert a királyság hadseregét ők adják.*”
3. „*...a rus s a saqaliba, akikről azt említettük, hogy pogányok, szintén a király seregét képezik és rabszolgái.*”⁵⁴²

A kazár uralkodó haderejében minden Etilben lakó nép fiai megtalálhatóak voltak.⁵⁴³ A híradás egyes elemei rávilágítanak a harcosok feladataira és lehetőségeire.

A kazár uralkodó személyes testőrségét „az ő fajtájából való” zsidó hitűek tették ki. A kíséret ezen eleme egyértelműen elkülönült a többitől, ugyanis az uralkodóval lakott: „*A város két oldalt képez; annak a folyónak a közepén sziget terül el; azon van a királyi székhely, a királyi vár a sziget egyik végén van, amelyet a város egyik oldalával hajóhíd köt össze.*”⁵⁴⁴ A muszlim sereg lakhelyéről nincs konkrét információ al-Maszúdinál, ám mivel a leírás későbbi eleme nem sorolja fel őket a „város másik oldalának” lakói között, feltételezhetően ők a kazár oldalon éltek.⁵⁴⁵ A nem harcos muszlimok viszont az al-Balhi hagyományt másoló al-Isztahri szerint a többi néppel a keleti oldalon voltak elszállásolva: „*Al-Hazar keleti felében főleg kereskedők, muszlimok és árucikkeik vannak; a nyugati rész kizárólag a királyé, a seregéé, és a faj-kazároké.*”⁵⁴⁶ Hasonló megfogalmazást használ Ibn Haukal is, azzal a lényeges különbséggel, hogy ő már egyértelműen elkülöníti a sereget a kísérettől: „*Mint már említettük, a király a város két oldala közül a nyugati részben lakik, s vele van kísérete, hadserege, s a faj-hazar-ok.*”⁵⁴⁷ Ezt megerősíti Ibn Fadlán is kiemelve, hogy a kazár kagán kíséretével a város egyik felében lakott, míg a (civil) muszlimok a másikon.⁵⁴⁸ A ruszokról ezt olvassuk al-Maszúdinál: „*Ami az országban élő pogányokat illeti, ezek különböző népeket képeznek; közülük való a saqaliba és a rus. Ők a város egyik oldalát lakják.*”⁵⁴⁹

⁵⁴¹ Montgomery, „Vikings and Rus in Arabic Sources”, 161–164; Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 60; Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, 7.

⁵⁴² Kmoskó I/2. 170–172.

⁵⁴³ A kazár hadseregre lásd: Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches*, 286–298 (a ruszokra vonatkozó rész: 289–291).

⁵⁴⁴ Uo. 170.

⁵⁴⁵ Nem egyértelmű a források közléséből, hogy a város két vagy három részből állt. A sziget több híradásban is „harmadik” részként merül fel. A kérdésről lásd: Polgár Szabolcs, „Etil, a kazárok fővárosa. Az urbanizáció kezdetei a Volga-vidéken a középkorban”, *Aetas* 26 (2011) no. 3, 50–67.

⁵⁴⁶ Kmoskó I/2. 29.

⁵⁴⁷ Uo. 77.

⁵⁴⁸ Ibn Fadlán 105.

⁵⁴⁹ Kmoskó I/2. 171.

A források egybehangzásából miszerint a kazár uralkodó kíséretével együtt a nyugati oldalon lakott, míg a ruszok a város másik felén (a keleti oldalon) éltek, arra kell következtetnünk, hogy az Etilben szolgáló ruszok nem tartoztak a kazár király/kagán kíséretéhez. Még az uralkodóval egy oldalon lakó muszlim sereg is egyértelműen meg volt különböztetve a *comitatus*-tól, így a város másik végében (a civilekkel) élő ruszok kizárt, hogy tagjai lettek volna a testőrségnek vagy akár a nagyobb kíséretnek. Katonai feladatokat kétségkívül kaptak a kazár seregben, ahogy azt a fentebbi leírás is megerősíti („*a király seregét képezik*”), ám ez a funkció eltérő lehetett a kazár-zsidó személyes testőrségnek és a nagyszámú (7000 főnek írt)⁵⁵⁰ muszlim egységnek a szerepétől. Ezért nem tartjuk valószínűnek James E. Montgomery azon feltételezését, hogy még az Ibn Fadlán 922. évi leírásában megjelenő (Bulgarban kereskedő és nőkkel, rabszolgákkal utazó!) ruszok is a kazárok zsoldosai vagy szolgai státuszú katonái lettek volna.⁵⁵¹ Az Ibn Fadlán által lefestett rusz csoport ugyanis egyértelműen kereskedni érkezett Bulgarba és rabszolgákkal üzletelt,⁵⁵² ráadásul a volgai bulgárok éppen a Kaganátustól akartak függetlenedni a muszlim követjárás tanulsága szerint,⁵⁵³ így érthetatlenné vált volna azok katonáit maguk közé engedniük. Éppen ezért nem gondoljuk azt sem, hogy Ibn Fadlán leírása a ruszok királyáról és annak kíséretéről⁵⁵⁴ hasonlítható lenne a ruszok Etilben betöltött szerepéhez.

A rusz sereg természetéről keveset árulnak el a források, ám egy-két dolog szembeötlő. Elképzelhető, hogy a ruszoknak haditengerészeti szerepük lehetett, mert a kazároknak nem voltak hajóik, csupán „*csónakjai*”,⁵⁵⁵ bár az kevésbé valószínű, hogy olyan mennyiségű rusz harcos állt volna saját hajójával a kazár uralkodók rendelkezésére, amely kitett volna egy a Kaszpi-tenger ellenőrzésére képes flottát.

A ruszok katonai szerepének másik lehetséges értelmezése az Etilben élő más népek feladataival összevetve válik lehetségessé. A forrásainkból ugyanis világosan következik, hogy a muszlim kíséret meglehetősen nagy autonómiával rendelkezett a Kaganátusban: maguknak követelték a vezír címet, valamint muszlim hittestvéreik ellen nem voltak hajlandóak hadba vonulni, míg a 913. évi Kaszpi-tengeren végrehajtott rusz kalózhadjáratot a kazár uralkodó akarata ellenére (aki maga is támogatta a ruszokat) maguk bosszulták meg a fosztogatókon.⁵⁵⁶ Ezekből az eseményekből kikövetkeztethető, hogy a 10. század során a muszlim kíséret nem állt a kazár kagán teljhatalmú irányítása alatt. Sőt, al-Maszúdi kétséget kizáróan ki is jelenti, hogy a

---

⁵⁵⁰ Uo.

⁵⁵¹ Montgomery, „Vikings and Rus in Arabic Sources”, 163.

⁵⁵² Ibn Fadlán 83–98.

⁵⁵³ Uo. 6–7, 50–51.

⁵⁵⁴ Uo. 99–100.

⁵⁵⁵ Kmoskó I/2. 172.

⁵⁵⁶ Uo. 174–177.

kazárok urának nem volt hatalma a városban élő muszlimok és keresztények fölött, ha azok összefogtak.⁵⁵⁷

A ruszok és a szlávok azonban az uralkodó rabszolgái voltak. A leírásból nem derül ki pontosan, hogy a ruszok vagy a szlávok voltak a rabszolgák, esetleg mindkettő (vagy mindegyikből néhányan), ám a korabeli rabszolgakereskedelem viszonyaiból arra következtethetünk, hogy főként utóbbiakat érinthette ez a szerep. Ibn Fadlán műve is ezt erősíti: „*A kazárok és királyuk mindannyian zsidók. A szaqlabok és a szomszédos népek mind nekik engedelmeskednek. A király úgy szólitja meg őket, mint szolganépet, ők pedig engedelmességgel vetik alá magukat neki.*”⁵⁵⁸ Ibn Fadlán elkülöníti a ruszokat és a *szakálíba*-kat a művében, így ezt a részt a szlávokra és nem a ruszokra vonatkoztathatjuk.

Al-Maszúdi szövege alapján valószínű, hogy a ruszok és a szlávok egyazon alakulatban szolgálhattak. A szlávok (lévén rabszolgák) engedetlenségét figyelmen kívül hagyhatjuk, a ruszok hadra foghatóságában pedig szintén nincs értelme kételkednünk. Al-Maszúdi a század közepe táján írott beszámolója ugyanis közel esik Szvjatoszláv fejedelem kazárok elleni hadjáratának időpontjához (965),⁵⁵⁹ ami azt sejteti, hogy az Etilben szolgáló ruszok saját „honfitársaikkal” is harcba kerültek. A Kazáriában szolgáló ruszokat ellensúlyként vethették be a muszlim kíséret megbízhatatlansága miatt. Ez összecseng a druzsina alkalmazásának logikájával, vagyis az olyan kísérettagok felfogadásával, akiket nem kötnek rokoni szálak a potenciális belföldi riválisokhoz.

A ruszok lehetséges létszámáról nem sokat tudunk. A muszlim kíséret állományáról sincsenek pontos információink, mert al-Maszúdi 7 ezer főt mond, de a 913. évi hadjáratnál azt írja, hogy „*a muszlimok voltak vagy tízenötezen*”.⁵⁶⁰ Al-Isztahri szerint a testőrség létszáma 4 ezer, míg a hadseregé 12 ezer fő volt.⁵⁶¹ Etil muszlim lakosainak a száma valószínűleg meghaladta a 10 ezret.⁵⁶² Amennyiben ez igaz, óvatos becsléseket tehetünk a ruszok létszámára vonatkozóan is. Al-Maszúdi ugyanis leírja, hogy a városban hét bíró működött, amikből minden világvallás kettőt kapott (zsidó, muszlim, keresztény), míg a pogányoknak egy bírója volt.⁵⁶³ A ruszok és a szlávok együttes aránya tehát nem valószínű, hogy több lehetett, mint bármelyik másik vallás gyakorlóinak a fele. A muszlimok 10 ezres létszámából kiindulva tehát a legtúlzóbb becslések szerint is maximum 5 ezer fő, ám ez a szám is túl magas, hiszen a pogányok összlétszámára vonatkozik, melyek között a rusz és a szláv népesség csupán a legjelentősebb (ezért említheti

---

⁵⁵⁷ Uo. 172.

⁵⁵⁸ Ibn Fadlán 107.

⁵⁵⁹ RIE 63.

⁵⁶⁰ Kmoskó I/2. 176.

⁵⁶¹ Uo. 28.

⁵⁶² Az egész kazár sereg és lakosság létszámára lásd: Zimonyi, *Muszlim források*, 82–85.

⁵⁶³ Kmoskó I/2. 171.

őket a forrás) ám korántsem ők lehettek az egyedüliek.⁵⁶⁴ A nomád népek közül több törzs is élhetett itt, akik a természeti vallások valamelyik formáját gyakorolták. Mivel a ruszok – a kútfők megjegyzései alapján – nem tartoztak a Kaganátus népei közül a jelentősebbek közé, nem tartom valószínűnek, hogy a létszámuk meghaladta volna a néhány száz vagy az ezer fő körüli értéket.

Fontos viszont megjegyeznünk, hogy Etil kulturális olvasztótégely jellege ellenére, úgy tűnik, a ruszok szokásaik egy részét megtartották. Erre utal pogányságuk és jogrendszerük megőrzése, saját bírójuk ugyanis „*a pogányság szabályai*” szerint ítélkezett.⁵⁶⁵ A mai Azerbajdzsán területére eső al-Báb város 10. századi történetében hallunk egy esetről, miszerint a város emírének rusz kísérettagjai (a *ghulam*-ok) 989-ben egy befolyásos – a várost az emírtől elfoglaló – muszlim hittérítő halálos fenyegetése ellenére sem voltak hajlandók muszlim hitre térni.⁵⁶⁶ A különböző kultúrák és vallások tengerében tehát úgy tűnik a Volga deltájában és attól délre megtelepedő ruszok egy része tartotta magát az ősi hagyományok egy részéhez. Öltözködésükről al-Isztahri például megjegyezte, hogy különbözött a kazárokétól, mert ők a rövid, míg a kazárok a hosszú *qurtaq* viselését részesítették előnyben.⁵⁶⁷ Fegyverzetükről sajnos nincsenek forrásaink, és itt a régészeti leletek sem sietnek segítségünkre. Eddig összesen egyetlen skandináv lelet, egy Danyilovkában talált bronz hüvelydész került elő a Volga alsó folyásának környékéről.⁵⁶⁸ Nagy gazdagság sem érhetett itt őket katonaként, mert a kazár kísérettagoknak al-Isztahri szerint „*bőven folyó zsoldjuk, jelentéktelen csekélységet kivéve nincsen, ehhez is csak hosszú időközben jutnak.*”⁵⁶⁹ Utóbbi jelenségek is arra utalnak, hogy a ruszok katonai jelenléte csekély lehetett a térségben.

A kazárok ruszokra tett kulturális hatása azonban kétségen felül áll, és az Ibn Fadlán művében megjelenő „rusz király” kíséretének leírása a kazár kettős fejedelemség szakrális uralkodójának testőreit juttatja eszünkbe:

„Rúsz királyának egyik szokása az, hogy palotájában kísérete legbátrabb tagjai (*min szanádíd aszhabí-bí*) és megbízható emberei közül négyszázan vele vannak. Ők azok, akik vele együtt halnak és megöletik magukat érte. Mindegyiküknek van egy rabszolgája, aki szolgálja őt, megmossa a fejét és elkészíti étvét és italát, s van egy másik rabszolgája, akivel együtt hál. Ez a négyszáz ember a király trónja alatt foglal helyet.”⁵⁷⁰

⁵⁶⁴ A Kazár Birodalomban élő népekről lásd: Györffy, *A magyarság keleti elemei*, 56–75.

⁵⁶⁵ Kmoskó I/2. 171.

⁵⁶⁶ *The Viking Age. A Reader*, szerk. Angus A. Somerville – Andrew McDonald, *Readings in Medieval Civilizations and Cultures* 14 (Toronto: University of Toronto Press, 2010), 326.

⁵⁶⁷ Kmoskó I/2. 32.

⁵⁶⁸ Androshchuk, „The Vikings in the East”, 523.

⁵⁶⁹ Kmoskó I/2. 28.

⁵⁷⁰ Uo. 99.

Ha tehát magában Etilben nem is tartoztak a kazár kagán közvetlen kíséretéhez, a hadseregben szolgáló ruszok, rituálék és politikai berendezkedés terén kétségkívül inspirációra leltek a steppei kultúrkör elvei szerint működő kazár udvarban. Ennek a kivételnek az eredménye lehetett az első rusz államalakulat, a 9. századi Rusz Kaganátus létrejötte is. A 10. század első felében Ibn Fadlán útbeszámolójából ítélve a Rusz Kaganátus még mindig működhetett, és akár hozzájárultak a kazár hagyományok fenntartásához a Volga deltában szolgálatot teljesítő rusz zsoldosok akár nem, Kazária hadserege mindenképpen érintkezési pont volt a ruszok és a steppei népek között. Maguk a kazárok is a török nyelvű népek közé sorolandók, de al-Maszúdi megfogalmazásából úgy tűnik, egyéb török ajkú népeket is sejthetünk a korabeli Etil városában.⁵⁷¹ Mivel a leírás szerint a rusz és a *szakálba* csak egy részét képezték az ország pogány lakosságának, arra kell következtetnünk, hogy más pogány nomád – feltehetően török ajkú – törzs is jelen lehetett ott ekkoriban, a zsidó és muszlim lakosságot ugyanis elkülöníti ezektől a forrás.⁵⁷²

Magyarország

Magyarországon szintén felvetették a varég-rusz testőrök alkalmazásának lehetőségét. Györffy György több művében is megemlítette, hogy a 900-as évek végétől kezdve rusz-varég zsoldosok álltak Géza magyar nagyfejedelem és első királyunk, Szent István szolgálatában.⁵⁷³ Elméletét korábban Kristó Gyula kronológiai és nyelvészeti alapokon már megkérdőjelezte,⁵⁷⁴ ennek ellenére a hipotézis továbbra is népszerű tudományos körökben. Az elmélet szerint a varég-ruszok magyarországi megjelenése Géza uralmának végén, a 980-as években kezdődhetett, amikor a besenyők komolyan veszélyeztetni kezdték a dnyeperi vízi utat⁵⁷⁵ arra ösztökélve a ruszokat, hogy a velük barátságosnak vélt magyar területeken vonuljanak át Kijevből Konstantinápolyba vagy fordítva, és Géza fejedelemnél lépjenek szolgálatba.⁵⁷⁶ A vándorló rusz testőrök idővel nagyobb tömegben érkezhettek Magyarországra, mert István már jó kapcsolatokat ápolt a kijevi Vlagyimir nagyfejedelemmel,⁵⁷⁷ akinek udvarában régészeti

---

⁵⁷¹ Uo. 171.

⁵⁷² Uo. 170–171.

⁵⁷³ Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 573–580; Uő, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 47, 60, 86–92; Uő, *István király és műve*, 108, 195, 313–314, 339, 375, 379, 513; Uő, „Államszervezés”, in *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, Vol. 1, szerk. Bartha Antal (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 750, 831–832.

⁵⁷⁴ Kristó, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”.

⁵⁷⁵ Itt Györffy feltehetően a bizánci *De administrando imperio* már sokat emlegetett 9. fejezetére utalt, mely szerint a Kijevből Konstantinápolyba igyekvő ruszokat besenyő támadások fenyegették a Dnyeper zuhogóinál. DAI 57–63.

⁵⁷⁶ Györffy, *A magyar nemzetségtől*, 580; Uő: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 92.

⁵⁷⁷ RIE 100; Makk Ferenc, *Magyar külpolitika (896–1196)* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1996), 55–56; Font, „Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón”; Uő, „Orosz-magyar kapcsolatok”.

sírleletekből („druzszina-sírok”) ítélve magyar harcosok is fellelhetőek voltak.⁵⁷⁸ A kijevi és a magyar udvar közötti „testőr-csere” mellett a viking kísérettagok egy másik hullámához tartozhattak azok a varégok, akik Imrének a feltételezett bizánci menyasszonyával⁵⁷⁹ érkeztek magyar földre.⁵⁸⁰ Mivel Imre herceget a hildesheimi évkönyvek az 1031. esztendőben *dux Ruzorum*-nak, azaz a „ruszok vezérének” nevezik,⁵⁸¹ Györffy úgy találta, hogy ő lehetett a ruszokból álló királyi testőrség parancsnoka, mivel a hagyomány szerint a trónörökös parancsnokolt a segédnépeknek. A Bizáncból (Imre bizánci menyasszonyával) érkező varégok az ország központi részén telepedhettek le, Tolna és Somogy megyékben, ahol két település neve: Várong és Varang is az óészaki *varing* tövet rejt. Ezzel szemben a Kijevből érkező kísérettagok a korabeli határoktól sokszor nem messze kaphattak kvártélyt, követve a rusz névből eredő magyar „orosz” tövet őrző településneveket. Ezt erősítette az „orosz” szó másodlagos ’ajtónálló, testőr’ jelentése is,⁵⁸² noha ezzel kapcsolatban Kristó demonstrálta, hogy használata csak a 16. századtól kezdődően mutatható ki.⁵⁸³ A rusz-varég testőrség létezését Györffy kijevi, bizánci és lengyel párhuzamokkal támogatta.⁵⁸⁴

Van még egy történelmi esemény, mely korábban nem került előtérbe a kérdés kapcsán, noha mindenképpen köthető ahhoz. Ez a 973. évi quedlinburgi birodalmi gyűlés, melyen a kútfők egybehangzó tanulsága szerint részt vettek a magyarok és a dánok követei is.⁵⁸⁵ A magyarok fejedelme ekkor Géza volt, míg a dánok az ekkor még *dux*-nak nevezett Kékfogú Haraldot (Dánia ura: 958–986) képviselték. Itt a két fél követi mindenképpen találkoztak egymással. Ez természetesen önmagában nem indokolja, hogy „viking” kísérettagokat tételezzünk fel Géza szolgálatában. Egy másik szöveghely, Hersfeldi Lampert krónikája szerint azonban sok más nép mellett a ruszok követi is képviseltették magukat a találkozón („*legati plurimarum gentium...atque Ruscorum*”),⁵⁸⁶ akiknek kijevi udvaráról tudjuk Thietmar egyik későbbi – 1018. évre vonatkozó –

⁵⁷⁸ Tagán Galimdzsán, „Honfoglaláskori magyar sír Kijevben”, *Folia Archaeologica* 3–4 (1941), 311–313; Borosy András, „Vélemények a kora-feudális fejedelmi kíséretéről”, *Acta Historica* 70 (1981) 19–39 (itt: 34); Mesterházy, „A felső-tisza-vidéki ötvösműhely”; Fodor, „Olmin dvor”; Erdélyi István, *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei* (Budapest: Mundus, 2008), 20.

⁵⁷⁹ Moravcsik Gyula, „Görögnyelvű kolostorok Szent István korában”, in *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, Vol. 1, szerk. Serédi Jusztnián (Budapest: MTA, 1938), 388–422; Uő, *Bizánc és a magyarság*, 59; Makk, *Magyar külpolitika*, 59–60.

⁵⁸⁰ Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 580; Uő, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 92.

⁵⁸¹ *Annales Hildesheimenses*, szerk. Georg Isidore Waitz, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 8 (Hannover: Hahn, 1878), 36; ÁKÍF 215–216.

⁵⁸² Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 571–580; Uő, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 83–92; ÁMTF I. 126; 464–465; ÁMTF III. 365–366; ÁMTF IV. 169–171.

⁵⁸³ Kristó, *Oroszok*, 199–201.

⁵⁸⁴ Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 575–580; Uő, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*; Uő, *István király és műve*, 108, 313, 471.

⁵⁸⁵ HKÍF 109, 237–238.

⁵⁸⁶ Lampertus, *Monachus Hersfeldensis Opera*, szerk. Oswaldus Holger-Egger, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 38 (Hannover: Hahniani, 1894), 42.

jelentése alapján, hogy „nyüzsgött az ott futkosó dánoktól” („confluencium et maxime ex velocibus Danis”).⁵⁸⁷ Bizonyos, hogy Thietmar dánokat és nem más északiakat értett a *Danus* etnoním alatt. Ezt a krónikán belüli más szöveghelyei egyértelművé teszik.⁵⁸⁸ A PVL szerint azonban az 1018. évben Kijevben uralkodó Jaroszláv a „tengeren túlra” küldött varégokért,⁵⁸⁹ ám hogy Dániát a Ruszból nézve „tengerentúlinak” tekintették volna kevésbé valószínű. A Kijevi Rusz és Dánia között 1018-ban fennálló kapcsolatokat tehát a korábbi időszakból, a quedlinburgi események korából tudjuk biztosan eredeztetni, és valószínű, hogy már Vlagyimir alatt is dán kísérettagok érkezhettek Kijevbe. A Kékfogú Harald korabeli Dánia Russzal való kapcsolatait jelezheti az a szláv katonai kontingens is, melyet stroncium izotóp analízis segítségével azonosítottak Harald trelleborgi erődjében.⁵⁹⁰ Úgy véljük tehát, hogy a quedlinburgi találkozót követően dán kísérettagok érkezhettek a Ruszba, míg onnan esetleg szlávok Dániába. Ezt a gondolatmenetet követve Géza fejedelem udvarába is érkezhettek dán vagy rusz kísérettagok, hiszen a politikai kapcsolatfelvétel minden bizonnyal megtörtént mindkét féllel.⁵⁹¹ Természetesen egyéb bizonyítékok hiányában, a *dux Ruizorum*-hoz hasonlóan ez az érvelés is hipotetikus.

A rusz testőrség hipotézisével szembeni egyéb fenntartásainkat külön fejezetben részletesebben is kifejtjük,⁵⁹² jelenleg azonban a testőrség létezésének lehetőségét fenntartva megjegyzendő, hogy a magyar haderő jelentős része ekkor még a steppei nomád taktikára jellemző könnyűlovas harcmódot követte, így a varég-rusz testőrök itt is kapcsolatba kerülhettek a nomád (hadi)kultúrával.⁵⁹³

A magyarországi „skandináv” kísérettagok kérdéséhez tartozik a *kylfing*-ek esete, akiket a különböző források variáns neveken (szláv *kolbiagi* vagy bizánci *koulpingoi*), de a ruszoktól és varégoktól elkülönítve említene. Eredetük régóta vita tárgyát képezi: finn, dán, norvég, svéd és szláv eredetet feltételező hipotézisek is születtek.⁵⁹⁴ A magyar szakirodalom ráadásul azonosítja őket a besenyő származásának vélt kölpényekkel, akik Anonymus *Gesta Hungarorum*-ának Kölpény személyneve alapján Taksony fejedelem idejében léphettek szolgálatba magyar földön,

⁵⁸⁷ Thietmar Merseburgensis, *Episcopi Chronicon*, 530.

⁵⁸⁸ Uo. 65, 76. Egy alkalommal még különbséget tesz a normannok és a dánok között („*Northmannos et Danos*”): 22.

⁵⁸⁹ RIE 103.

⁵⁹⁰ T. Douglas Price et al., „Who was in Harold Bluetooth’s army? Strontium isotope investigation of the cemetery at the Viking Age fortress at Trelleborg, Denmark.” *Antiquity* 85 (2011), 476–489.

⁵⁹¹ Az is lehet, hogy a trelleborgi szláv zsoldosok nem a dán-rusz, hanem a dán-lengyel kapcsolatokat jelzik. A lengyelek ugyanúgy jelen voltak a gyűlésen, így ez önmagában ugyanúgy támogatná, hogy a quedlinburgi kapcsolatfelvétel alapot teremthetett a kísérettagok udvarok közötti áramlásának.

⁵⁹² Katona Csete, „Vikings in Hungary? The Theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers”, *Viking and Medieval Scandinavia* 13 (2017), 23–60.

⁵⁹³ Györffy, *Államszervezés*, 750.

⁵⁹⁴ Theodore Andersson, „Kylfingar”, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Vol. 17, szerk. Heinrich Beck (Berlin: De Gruyter, 2001), 520–522.

és akiknek maga a kalandozások hőse, Botond is leszármazottja volt.⁵⁹⁵ Györffy szerint részben belőlük szerveződhetett az István-kori hadsereg nehézfegyverzetű páncélos törzse.⁵⁹⁶

A nyugat-európai történetírásban kételyek merültek fel a kölpény-*kylfing* azonosítással kapcsolatban,⁵⁹⁷ ám mi kevésbé vagyunk szkeptikusak. Ennek egyik oka, hogy a *kylfing*-ek csoportja a ruszokhoz hasonlóan egy olyan kereskedő-zsoldos társulás volt,⁵⁹⁸ ami az északi és keleti régió különböző pontjain is felbukkant tevékenysége során, amit bizonyít, hogy többféle típusú — szláv, bizánci, óészaki, magyar — forrás is megemlékezik róla.⁵⁹⁹ (Említésük hiánya a muszlim földrajzi irodalom remekei között azt jelezheti, hogy ott nem voltak aktívak, vagy más név alatt keresendőek.) Hasonlóan a ruszokhoz, különböző csoportjaik más-más identitást vehettek fel, melyek eltérő arányban ugyan, a skandináv és balti népek, de a szláv vagy éppen a nomád török kultúrák elemeit is magukba olvasztották.

A 13. században lejegyzett, ám viking kori eseményeket megörökítő izlandi *Egils saga Skallagrímssonar* beszámol egy esetről, mely során a finnek adóztató királyi megbízott, Thórold konfliktusba kerül a *kylfing*-ekkel is.⁶⁰⁰ A saga részletet fentebb már idéztük (lásd az „Előzmények” fejezetet). Az itt megjelenő, norvégok szomszédságában élő *kylfing*-ek még egyértelműen a skandinávokhoz állhattak közelebb, mint a Taksonyhoz csatlakozó, talán már inkább nomád kölpények. Taksony fejedelem idejében besenyő és volgai bulgár csoportok Magyarországra jöveteléről is tudunk,⁶⁰¹ akikkel együtt kölpények is érkezhetek a Kárpát-medencébe. A besenyő törzsszövetség Szürükülbej nevű törzse (melyből a magyar kutatók a kölpény nevet eredeztetik) ráadásul a Dnyeper nyugati partjánál tanyázott,⁶⁰² pont azon az útvonalon, amit a rusz-varég, és berendezkedésükből valamint a bizánci forrásokban való felbukkanásukból sejthetően a *kylfing* harcos-kereskedők is használtak Konstantinápolyba menet. Sajnos konkrét és további források hiányában a kérdést jelenlegi tudásunk szerint nem tudjuk pontosabban megfejteni, így a két név azonosítása továbbra is spekuláció marad.

⁵⁹⁵ Benkő Loránd, „Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül”, *Magyar Nyelv* 95 (1999) 25–40; Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 89–90; Tóth Zoltán, „A Botond-monda eredete s az anonymusi Botond-hagyomány”, *Hadtörténeti Közlemények* 35 (1988), 467–483.

⁵⁹⁶ Györffy, *István király és műve*, 313.

⁵⁹⁷ Scheel, *Skandinavien und Byzanz*, 143–144.

⁵⁹⁸ Golden, „Rūs”; Holger Arbman, *The Vikings* (London: Thames and Hudson, 1961), 90–91.

⁵⁹⁹ Az *Egils saga* mellett svédországi rúnakövek, a szláv törvénykönyv (*Ruszkaja Pravda*) és bizánci bullák is megemlékeznek a *kylfing*-ekről. Ezekre lásd: Scheel, *Skandinavien und Byzanz*, 142–151.

⁶⁰⁰ *Egils saga Skallagrímssonar*, szerk. Sigurður Nordal, Íslenzk fornrit 2 (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1979), 27–28; Tetézi az etnikai bizonytalanságot, hogy Bernáth István például csúdnak fordította a *kylfing* kifejezést azt vélve, hogy egy finn ajkú törzsről van szó. *Kopasz Grím-fia Egill*, 24–25.

⁶⁰¹ Anonymus híradása szerint Bulár földjéről (Volga Bulgária) érkezett Taksony uralkodása idején Billa és Baks, valamint Hetény. A besenyőket Tonuzoba vezérrel, vagy Taksony kunnak írt, de valójában besenyő feleségével költözhetek a Kárpát-medencébe. SRH. Vol. 1, 114–117; Kordé Zoltán, „Taksony”, in KMTL, 659.

⁶⁰² DAI 168–169.

Régészeti emlékek és történeti vonatkozásaik

Magyarország. A honfoglalás előtti rusz-magyar kapcsolatok természete alapvetően fontos a soron következő vizsgálat szempontjából, mert értelmezése hitelt adott egy későbbi jelenségnek, a Géza és István korabeli varég-rusz testőrség létezésének. Az utóbbi jelenséggel három másik feltételezést hoztak kapcsolatba: a magyar-rusz kultúrák közötti békés kapcsolatokat a 9. század során, az ideiglenesen egykorú megtelepedésüket/jelenlétüket Kijevben (lásd a „Háborúk” fejezetet), illetve a régészeti anyag azon szeletét, mely magyar harcosok kijevi zsoldba állására utalt. Az első kettőről már részletesen is szóltunk, ám a harmadikat még nem érintettük. Ami bizonyos, hogy több, a steppe népeihez köthető tárgyi lelet is előkerült Kijev városának 10. századi rétegéből és a környező településekről (pl. Csernyigov, Gnyezdovo, Krilosz).⁶⁰³ Ezek közül többet is úgy értelmeztek, mint a szövetséges rusz területen hátramaradt, és ott fejedelmi druzsina szolgálatba lépő magyar harcosok maradványait.⁶⁰⁴ Árnyaltabb értelmezések, mint például a magyarok mellett más steppei népek (kazár, volgai bulgár) jelenléte a Kijevi Rusz fegyveres sírjaiban, vagy a nomád tárgyi kultúrát etnikai hovatartozástól függetlenül használó, kevert kiséret megléte, nem kaptak komolyabb figyelmet.⁶⁰⁵

A három hipotézis párhuzamosan fejlődött és sokszor egymást is befolyásolták. Fettich például a régészeti anyagban általa megfigyelt közös skandináv-magyar vonások és leletek alapján úgy vélte, hogy a két nép közötti kötelékek nagyon szorosak voltak. Ebből kifolyólag Fettich szerint a kijevi vonulás csak azért torkolhatott fegyveres összetűzésbe (már ha Anonymus beszámolóját egyáltalán elfogadjuk), hogy a magyarok teljes népességükkel és állatállományukkal keltek útra, és a ruszok magától értetődően nem lehettek képesek egy ekkora embertömeg élelmezésére és készletekkel való ellátására.⁶⁰⁶ Font Márta egy friss tanulmányában hasonlóképpen ír, amikor a rusz harcosok magyarországi jelenlétét a magyarok kijevi zsoldba állásával állítja párhuzamba.⁶⁰⁷ Egy utolsó példát említve Fodor István, a Magyarországon határ

⁶⁰³ Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 248; Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, 123–124; Ivan Movchan, „A 10th-century Warrior’s Grave from Kiev”; Androshchuk, *Vikings in the East. Essays on Contacts*, 64; Kirpichnikov, „Connections between Russia and Scandinavia”, 73–76; Bálint, *Archäologie der Steppe*, 113–116; Fettich, *A honfoglaló magyarság fémművészete*, 55–56. A kriloszi lelet „magyar” voltát Komar kétségbe vonja: Komar, *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*, 212–215.

⁶⁰⁴ Tagán Galimdzán, „Honfoglaláskori magyar sír Kijevben”, *Folia Archaeologica* 3–4 (1941), 311–313; Borosy, „Vélemények a kora-feudális fejedelmi kíséretéről”, 34; Mesterházy, „A felső-tisza-vidéki ötvösműhely”, 236–237; Fodor, „Olmin dvor”; Erdélyi István, *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008), 20.

⁶⁰⁵ Vö. Duczko *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 94; Bálint Csanád, „A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka”, in *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*, Vol. 1., szerk. Kovács László (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 39–46; Melnikova, „Retinue culture”.

⁶⁰⁶ Fettich, *A honfoglaló magyarság fémművészete*, 42–43.

⁶⁰⁷ Font Márta, „A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság a 11. században és a 12. század elején (Szent Istvántól Kálmánig)”, in *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*, szerk. Balogh László – Kovács Szilvia, Magyar Őstörténeti Könyvtár 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2015), 303–315 (itt: 307).

menti települések közelében talált miniatűr bronz fejszék jelenlétét a Kijevi Rusz druzsinájához kötötte, és úgy összegzett, hogy „*Szent István király (1000–1038) testőrsége nagyrészt rusz zsoldosokból állt, akiknek egy része határőri feladatokat látott el*”.⁶⁰⁸ Ezt konstatacióval úgy tűnik a régészeti leleteket egy már ismert történeti narratívához igazítja, annak ellenére, hogy maga a leletanyag más lehetőségeket is megengedett volna. A régészeti leletekre történeti érvelést építeni (vagy fordítva) azonban veszélyes amennyiben a másik tudományág bizonyítékai nem elég szilárdak. Ez a helyzet a magyarországi varég-rusz testőrség létezésével is, ugyanis az elmélet bizonytalan hipotézisek sorára épült.

Az írott források által nyújtott képet árnyalják a régészeti megfigyelések. A magyar kutatók már a 20. század eleje óta érdeklődnek a skandináv-magyar kapcsolatok iránt, és többen a régészeti anyagot is felhasználták a két etnikum kora középkori összeköttetések demonstrálására. Ez magában foglalta a fentebb említett Kijev környéki leleteket (lásd a „Kereskedelem” fejezetet), Szent István király Skandináviában talált pénzleleteit,⁶⁰⁹ a skandináv és balti területeken talált magyar tarsolylemez párhuzamokat⁶¹⁰ és többféle magyar területen talált készítményt. Utóbbiak közé tartoznak a gotlandi és ruszbeli párhuzamokkal rendelkező, különböző típusú ékszerek (karperecek és gyűrűk),⁶¹¹ a „karoling-normann” ötvözetnek bélyegzett kengyelek csoportja,⁶¹² egy beregszászi kalap,⁶¹³ és fegyverek, különösképpen balták és kétélű egyenes kardok.⁶¹⁴

Mint utaltunk rá, már a honfoglalás előttről is gyaníthatóak az anyagi kulturában fellelhető kulturális kapcsolatok. Később a Felső-Tisza vidék és Kijev közötti, valamint az északi – Lengyelországon át vezető –, illetve a keleti – Tokaj-Eger-Vác útvonalon zajló – kereskedelmi forgalom köthető a skandináv/rusz-magyar kapcsolatokra utaló tárgyi bizonyítékok köréhez.⁶¹⁵

⁶⁰⁸ Ez az angol nyelvű rezümében szerepel: „...the bodyguards of King St. Stephen (1000–1038) were mostly made up of Rus mercenaries, some of whom were given the task of guarding the border.” Fodor István, „Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kővecses-halmon végzett ásatásról”, in *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*, szerk. Anders Alexandra – Balogh Csilla – Türk Attila (Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2014), 613–626 (itt: 618).

⁶⁰⁹ Huszár Lajos, „Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa”, *Acta Archaeologica* 19 (1967), 175–200; Gedai István, „The Circulation and the Imitation of Hungarian Coins in North Europe”, in *Proceedings of the International Numismatic Symposium*, szerk. Gedai István – Sey B. Katalin (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 133–135.

⁶¹⁰ Fodor, „A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai”, 85; Erdélyi, *Scythia Hungarica*, 79.

⁶¹¹ Márkiné Poll Katalin, „A zsennyei kincs”, *Archaeológiai Értesítő* 46 (1934), 62–84; Mesterházy Károly, „Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez”, *Századok* 127 (1993), 450–468.

⁶¹² Mesterházy Károly, „Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál”, *Folia Archaeologica* 32 (1981), 211–222; Kovács László, „Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapézalakú kengyelek értékeléséhez”, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1986), 93–121; Uő, „Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986), 195–227.

⁶¹³ Kovács László, „Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003), 205–242.

⁶¹⁴ Paulsen, *Magyarországi viking leletek*; Fettich, „A levédiai magyarság a régészet megvilágításában”, 61, 394–397; Marosi, „Levédi vonatkozások”; vö. Bíró, „Dating (With) Weapon Burials”.

⁶¹⁵ Mesterházy, „Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez”.

A kereskedelem az írott forrásokban is szembetűnő, míg a leletek közül feltehetően a Felső-Tisza vidék dirhemjei köthetők a Kijevi Russzal folytatott árucserékhez.⁶¹⁶

Másrésről azonban több, skandinávnak bélyegzett tárgyat a Géza és István-féle skandináv-rusz kísérethez kötöttek, annak ellenére, hogy a bizonyítékok elég közvetettek. Lengyelországtól és a Kijevi Rusztól eltérően Magyarországon nincsenek olyan temetők vagy egyéni sírok, melyeket skandináv eredetűnek bélyegezhetnénk, noha néhány erre történt kísérlet említést érdemel. A bihar megyei Hencida temetőjében például az 1920-as években antropológusok négy emberi csontvázat is úgy jellemeztek, mint ami „*uralkodóan északi vonásokat*” mutat.⁶¹⁷ Fettich később úgy írta le őket, mint az ősmagyarokhoz még Levédiában csatlakozó, asszimilálódott északiakat.⁶¹⁸

Egy másik példa a visegrádi palotakert 362-es sírja, mely egy csónakos temetkezést rejtett, ami a település királyi kötődéseire való tekintettel (1009. évi Szent István-i alapítás és nádori székhely) akár a királyi kíséret egyik skandináv tagját is rejthette volna. A hajó azonban, noha alakjában nagyon hasonlított a skandináv megfelelőihez, azoknál jóval kisebb volt.⁶¹⁹ A sírban egy felnőtt és egy csecsemő maradványaira bukkantak, még hozzá sírmellékletek nélkül, így az elföldeltek skandináv származása nem lehet több mint pusztá feltételezés.

Bakay Kornél, aki a kétélű kardok alapján próbálta azonosítani a Géza és István-kori kíséret tagjait, arra hívta fel a figyelmet, hogy a kíséret „külföldi” elemeinek sírhelyeit három ok miatt nem tudjuk azonosítani a magyar régészeti leletanyagban: (1) a külhoniak magas rangú egyéneknek számítottak, akiket nem földeltek volna el köznépi temetőkbe, (2) ezek a harcosok keresztények voltak, akik nem pogány módon, hanem sírmellékletek nélkül temetkeztek, (3) a magyar államszervezés a lengyelnél későbbi, így nem várhatunk ugyanolyan jellemzőket, mint az ottani kísérettagok esetében.⁶²⁰ Saját javaslata ellenére, Bakay két ízben is megengedte a lehetőségét annak, hogy egy sírt, más etnikumú – mindkét esetben rusz – kísérettaghoz kössön. Ezek a híres benepusztai magányos temetkezés, és a székesfehérvár-rádiótelepi temető „A” sírhelye voltak.⁶²¹ A benepusztai temetkezés, azóta már nem tekinthető ebben a kérdésben relevánsnak, mert a sírban talált állítólagos skandináv övcsatról bebizonyosodott, hogy karoling

⁶¹⁶ Ezekre lásd részletesen a „Kereskedelem” fejezetet. Lásd szintén: Kovács László, „Fegyverek és pénzek”, in *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*, Vol. 1., szerk. Kovács László (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 181–194 (itt: 191–193).

⁶¹⁷ Bartucz Lajos, *Honfoglalás-kori magyar koponyák*, MNM Néprajzi Gyűjteményei 5 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára, 1926), 5–23.

⁶¹⁸ Fettich, „A levédei magyarság a régészet megvilágításában”, 259, 379.

⁶¹⁹ A diskurzusra lásd: Kovalovszki Júlia, „Csónakos temetkezés az Árpád-korban”, in *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*, Vol. 1., szerk. Kovács László (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 207–216.

⁶²⁰ Bakay Kornél, *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez* (Pécs: A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Kiadványai, 1965), 24. A második pontot osztja Kovács is. Kovács, „Fegyverek és pénzek”, 194.

⁶²¹ Uo. 25.

eredetű,⁶²² míg az elveszett, kétélűnek hitt egyenes kard valójában szablya lehetett.⁶²³ Ezek a tények, és a további sírmellékletek egyértelmű steppei származása, valamint a temetkezés nomád jellege,⁶²⁴ kizárják a tetem skandináv/rusz azonosítását.

Ezzel ellentétben, a másik, székesfehérvár-rádiótelepi temetkezéssel kapcsolatban nincs nyugvópont. A sírt Kovács László egy „magas rangú rusz harcos” sírhelyként azonosította, aki valószínűleg a királyi testőrség tagja lehetett.⁶²⁵ A sírhelyet az azt felfedező munkások megbolygatták, és – minden bizonnyal ebből kifolyólag – a tetemet sohasem találták meg.⁶²⁶ Kovács szerint a sírmellékletek egy skandináv-nomád kevert stílusra utalnak, azt sugallva, hogy egy már asszimilálódott rusz harcos sírjával van dolgunk, akit részben már magyar tárgyakkal és itteni szokások szerint temettek el.⁶²⁷ A sírmellékletek közül Kovács kiemelte azokat, melyeket északi/rusz megkülönböztető jegyeknek vélt: egy vizes vödröt, egy baltát – melyet Kirpichnikov után a druzsina tagság bizonyítékának tartott⁶²⁸ – és egy kétélű egyenes kardot, mely a norvég Petersen osztályozása alapján a „T” típusba tartozott. A nomád, magyar, jelzők csoportját egy kaftán, a kengyelek és a lótetem reprezentálta.⁶²⁹ Ellenérvként fel kell hoznunk, hogy a lelőhely rosszul dokumentált – hiányzik a csontváz, az egész területet megbolygatták és semmilyen információnk nincs sem a halott, sem a sírmellékletek eredeti pozíciójáról. Tulajdonképpen a sír kontextus nélkül került értelmezésre, azáltal, hogy néhány kiragadott, külföldi jellegzetességnek tartható tárgyat arra használtak fel, hogy az egész sír etnikai hovatartozását meghatározzák más alternatívák figyelembe vétele nélkül. A sír értelmezését befolyásolta egy meggyökeresedett történelmi tézis (a rusz testőrség), arra sarkallva a kutatót, hogy minden, ahhoz kicsit is köthető leletet beleillesszen ebbe a képbe.

Érdekes módon, ez nem magyar sajátosság. A lengyel kutatók hasonló problémákkal néztek szembe, amikor más diszciplínák meg nem erősített adatai félrevezették a régészeket a korai

---

⁶²² Egon Wamers, „Aus Onkel Emilius’ Schublade. Ein neuer kontinentaler Beschlag aus Lolland”, in *Itinera archaeologica: Vom Neolithikum bis in die frühe Neuzeit. Festschrift für Torsten Capelle zum 65. Geburtstag*, szerk. H. Eilbracht et al. (Rahden: Leidorf, 2005), 303–313; Bollók Ádám, „From Carolingian Europe to its periphery and back again. A brief contribution to the study of the last phases of Carolingian metalwork and the western European booty of the ancient Hungarians”, *ZAM* 42 (2014), 77–116.

⁶²³ Kovács László, „Der Säbel von Benepusztá”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 309–316.

⁶²⁴ Fettich, „A levéldiai magyarság a régészet megvilágításában”, 380.

⁶²⁵ Kovács László, „Előkelő rusz vitéz egy Székesfehérvári sírban. (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja)”, in *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, szerk. Koszta László, (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995), 291–308. Történészek közül elfogadják: Polgár, „Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések”, 95; Kiss Máté, „Skandináv eredetű katonai segédnépek a Kárpát-medencében a 9–11. században”, *Móra Ferenc Szakkollégium Évkönyve* (2015), 239–254 (itt: 247).

⁶²⁶ Marosi Arnold, „A székesfehérvári rádiótelepi ásátás”, *Archaeologiai Értesítő* 40 (1923–26), 245–257.

⁶²⁷ Kovács, „Előkelő rusz vitéz”, 304–305.

⁶²⁸ Anatolij N. Kirpichnikov, *Древнерусские оружие. Копья, шпиди, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.* (Moscow – Leningrad: Izdatel'stvo Nauka, 1966), 35–37; Kovács, „Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán”.

⁶²⁹ Kovács, „Előkelő rusz vitéz”, 304–305.

lengyel területen talált skandináv leleteket illetően.⁶³⁰ Az is nehézkessé teszi a kérdéskört, hogy a magyar régészek nem voltak tisztában az északi temetkezési tradíciók változatosságával,⁶³¹ amikor arra utaló nyomokat kerestek. Amikor Kovács például úgy vélte, hogy maga a ló jelenléte nomád hagyományra utal, figyelmen kívül hagyja a tényt, hogy a lovastemetkezések rendkívül gyakoriak szerte a „viking” területeken is.⁶³²

Kovács erre a sajátos lelőhelyre vonatkozó érvelése nem veszi figyelembe a temetkezések általános komplexitását: a sír anyagát, mint a múltra vonatkozó „tükröt” kezeli, nem, mint egy tudatos, a gyászoló (feltehetően magyar) közösség által végrehajtott rituálé kellékeit. Egy tárgy keletkezési helye nem az egyetlen releváns információ az elhunyt identitásának megértéséhez. Egyes tárgytípusok eredetét – például a skandináv kardét, melynek Norvégiából ismerjük pontos párhuzamait is⁶³³ – Kovács kiterjesztette az egész sírra. Ha ez az eljárás helyes volna, akkor jóval több hasonló kísérettag sírjának felbukkanását várnánk Magyarországon. Magyarországon ezidáig egyetlen sírt lehetett összefüggésbe hozni a székesfehérvár-rádiótelepi „A” sírral, azt is csak részlegesen. A sírt Nyíregyháza-Felsősimáról ismerjük. Itt azonban semmilyen kardot nem találtak, a leletek közül pedig csak az egyélű balta, a lócsontok jelenléte és a trapéz alakú kengyel (karoling-normann?) mutatott hasonlóságot a székesfehérvári anyaggal. A baltát továbbá nyílhegyekkel párosították, a közeli temetőt pedig egyértelműen a 11. század második felére keltezték.⁶³⁴ A székesfehérvár-rádiótelepi „A” sír tehát egyedülálló a magyar régészeti leletanyagban, és valószínűleg jóval összetettebb értelmezésre szorul. Több ilyen, tisztább kontextusban megmaradt sír felbukkanását várnánk egy olyan horderejű hipotézis igazolására, mint a magyarországi varég-rusz testőrség.

Néhány másik, szegényesen dokumentált vagy részlegesen fennmaradt sírt is a ruszokhoz kötöttek,⁶³⁵ ám ennél is fontosabb, hogy sok esetben még szórványleleteket is a magyarországi

---

⁶³⁰ Wiebke Rohrer, „Wikinger oder Slawen? Die Interpretationsgeschichte frühpiastischer Bestattungen mit Waffenbeigabe”, in *Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, szerk. Anne Klammt – Sébastien Rossingol (Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2009), 27–41; Gardela, *Vikings in Poland*.

⁶³¹ Neil Price, „Passing into Poetry: Viking-Age Mortuary Drama and the Origins of Norse Mythology”, *Medieval Archaeology* 54 (2010), 123–156.

⁶³² Maeve Sikora, „Diversity in Viking Age Horse Burial: A Comparative Study of Norway, Iceland, Scotland and Ireland”, *The Journal of Irish Archaeology* 12 (2003–2004) no. 13, 87–109; Rúnar Leifsson, „Evolving Traditions: Horse Slaughter as Part of Viking Burial Customs in Iceland”, in *The Ritual Killing and Burial of Animals. European Perspectives*, szerk. Aleksander Pluskowski (Oakville: Oxbow Books, 2012), 184–194.

⁶³³ Ian G. Peirce, *Swords of the Viking Age* (Woodbridge: The Boydell Press, 2002), 108.

⁶³⁴ Jakab Attila, „X–XI. századi temető Nyíregyháza-Felsősima határából (M3-as autópálya 161. lelőhely)”, *Jósa András Múzeum Évkönyve* 51 (2009), 79–149 (itt: 114–115).

⁶³⁵ Ártánd-Zomlinpusztán Pálóczi „varég-orosznak” nevezte az egyik sírt a benne talált, Rusz béli analógiákkal rendelkező láncling maradványok és nyílhegyek alapján. Pálóczi Horváth András, *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*, Keleti Örökségünk 2 (Karcag: Karcag Város Önkormányzata, 1994), 127–128. Egy másik harcos sír „lakóját” Erdőtelekről szintén „varég-orosznak” bélyegezték, ám mégis a harcos nomád származását került kihangsúlyozásra mondván, hogy az elföldelt egy, a kijevi druzsinából Magyarországra vándorló besenyő harcos lehetett. Nagy Árpád, „Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X.–XI. században.

skandináv/rusz jelenlét maradványaiként magyaráztak. Kora középkori kétélű egyenes kardokat nagy számban találtak a Kárpát-medencében, főként forgalmas kereskedelmi útvonalak vagy fejedelminek vélt központok közelében.⁶³⁶ Ezeket a fegyvereket a Géza és István által szervezett kíséret és testőrség tulajdonának tartották. Az összefüggést arra a történelmi elképzelésre építették, hogy a magyar steppei stílusú harcászat minőségben alatta maradt a korabeli nyugati nehézfegyverzetű újításoknak, így Géza és István a kor kívánalmainak megfelelően egy új, modern haderőt szervezett, amit nyugati fegyverekkel szerelt fel. Ez az ún. „fegyverváltás” elmélete, amit – a varég-rusz testőrséghez hasonlóan – ritkán kérdőjeleznek meg, olyan metodológiai problémák ellenére is, mint a védőfegyverzet teljes hiánya a régészeti leletek között.⁶³⁷ Ennek ellenére, minden kétélű egyenes karddal ellátott temetkezést ezzel az „új” kísérettel hoztak kapcsolatba, és bár a kardok nagy része nyugati gyártmány, néhány esetben elismert tény a skandináv származás.⁶³⁸ Az általánosan elfogadott skandináv példák: Vác-Csörög,⁶³⁹ Szob-Kiserdő,⁶⁴⁰ Székesfehérvár-Sárkeresztúr és Rádiótelep,⁶⁴¹ Budapest Erzsébet híd,⁶⁴² illetve Dombrád, utóbbiban csak a kardkoptató maradt fenn (5. kép).⁶⁴³

A cél most nem az, hogy minden egyes példány esetében megkíséreljük megállapítani a származás helyét vagy vitassuk a jelenlegi véleményeket. Ez ugyanis a legtöbb esetben nehézkes, tekintve ezeknek a fegyvereknek Európa szerte való elterjedtségét, és aényt, hogy a markolatot és a pengét külön műhelyben is gyárthatták.⁶⁴⁴ A néhány itt felsorolt esetben azonban mind a tipológia, mind a díszítés erősíti a skandináv kapcsolatot. A kétélű kardok Magyarországra

(Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására)”, *Az Egri Múzeum Évkönyve* 9 (1969), 129–153.

⁶³⁶ Bakay, *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*, 27.

⁶³⁷ Bíró, „Dating (With) Weapon Burials”.

⁶³⁸ Paulsen, *Magyarországi viking leletek*; Bakay, *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*, 31–35; László Gyula, „Szolnok-Doboka területének települése Szent István koráig”, in *Szolnok-Doboka magyarsága*, szerk. Szabó T. Attila (Dés-Kolozsvár: Szabó T. Attila, 1994), 20–44; Mesterházy Károly, „A magyar fejedelem és kísérete a 10. században”, *Századok* 129 (1995), 1033–1052; Horváth Eszter, *Viking weapons in Hungary. Some possible ways to explain, how these artefacts could get to the Carpathian-Basin*. Szemináriumi dolgozat (Stockholm: Department of Archaeology, 2008).

⁶³⁹ Paulsen, *Magyarországi viking leletek*, 35–42; Bóna István, „E. Oxenstierna, Die Wikinger” (recenzió), *Alba Regia* 2–3 (1961–1962), 201–202.

⁶⁴⁰ Fodor István, „Őseinket felhozzád...”: a honfoglaló magyarság. 1996. március 16. – 1996. december 31. Kiállítási katalógus (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996), 409–410, összehasonlítva az Erzsébet hídnál talált karddal: 365–366.

⁶⁴¹ Marosi Arnold, „A székesfehérvári honfoglaláskori kardok”, *Székesfehérvári Szemle* 4 (1934) no. 3–4, 92–94.

⁶⁴² Fodor, „Őseinket felhozzád...”, 365–366.

⁶⁴³ Bakay, *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*, 32; Fodor, „Az államalapítás korának hadserege”, 23. Egy tipikusan magyar temetkezés a Kajárpéc-Gyűr melletti kavicsbányából egy egyélű kardot tartalmazott, amit balti vagy norvég produktumnak tartanak. Egy párhuzamát ismerjük még Felsőszeliből. Analógiái külföldön nem találhatók meg a Kijevi Ruszban, ezért ezt nem azonosították a kísérettel, inkább skandináv származásukat hangsúlyozták (Kovács László, „Honfoglaló magyar leletek a Kajárpéc-gyűri kavicsbányában (Győr-Sopron-Moson megye)”, *Communications Archaeologica Hungaria* (1994), 159–171; Fodor, „Az államalapítás korának hadserege”. Volt még néhány kétélű kard, melyeknél a lehetséges viking behatás felmerült, de csak a fent felsorolt példánál elfogadott általánosan a skandináv származás a régészek között.

⁶⁴⁴ Bíró, „Dating (With) Weapon Burials”; Androschuk, *Vikings in the East. Essays on Contacts*, 35–36; Arbman, *The Vikings*, 20.

kerülésére több módot is javasoltak már: kereskedelmi termékeknek, a nyugati kalandozások során szerzett zsákmánynak,⁶⁴⁵ és uralkodói hatalomjelvényeknek is tartották már őket. Az *insignia*-k közül kiemelkedik a skandináv elemeket tartalmazó Nagy Károly szablya és Szent István, a prágai Szent Vitus székesegyházban őrzött kardja.⁶⁴⁶ Az értékes prágai kardot az *Ulfberht* felirat díszíti, és biztosan tudjuk, hogy egy történelmi személy birtokában volt – a katedrális leltárában 1355-ben úgy szerepel, mint I. Szent István király tulajdona.⁶⁴⁷ Ez nagyon ritka a régészetben és újabb kutatások azt sugallják, hogy maga a kard készítése akár egy Jelling-diansztiához kötődő műhely terméke is lehet.⁶⁴⁸ Az ily kivételes, dokumentációval is igazolható példák ellenére, nehéz egyetérténünk a szórvány leletek direkt módon skandináv kísérettagokkal történő összekapcsolásával.

Egy újabb példa az a gazdagon díszített 10–11. századi lándzsahegy, melyet a Duna medréből még 1910-ben kotortak ki. A lándzsa egyedülálló lelet, melyet aranyozott niello berakás és Ringerike-stílusú akantusz levelek díszítenek (6. kép). Habár egyértelműen skandináv gyártmány, közvetlenül a Szent István-i varég-rusz testőrség egyik eminens vezetőjéhez kapcsolni – ahogy azt Kovács László tette – problematikusnak tűnik. Kovács kizárta, hogy a tárgy dinasztikus vagy kereskedelmi kapcsolatok jele lenne, és a Szent István udvarában szolgáló druzsina tagokhoz kötötte azt.⁶⁴⁹

A kutatói diskurzusban nem leljük nyomát, hogy bármiféle megkülönböztetés érne az északi (skandináv), a keleti (rusz) vagy a déli (bizánci varég) származtatást, amikor tárgyakat a kísérethez kötik.⁶⁵⁰

Ez nyilvánvalóvá vált, amikor a régészek egy másik, a kísérethez köthető fegyvertípust vizsgáltak: a fejszét. Ehhez kapcsolódóan egy egyélű nyéltámaszos balta és egy szélespengéjű, 10. századra keltezett bárd típus került elő Magyarország különböző területein (7. kép)⁶⁵¹: Halimba-Cseresről, Ógyalláról, Székesfehévár Rádiótelepről és Szob-Kiserdőről, Ibrány-Esbóhalomról, Kaposvár-Városi kertészetből, Nyíregyháza-Felsősimáról (a kisebb pengéjű

⁶⁴⁵ Hampel József, *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről* (Budapest: MTA, 1907), 29.

⁶⁴⁶ Paulsen, *Magyarországi viking leletek*, 53–56; Fodor István, *A bécsi szablya és a prágai kard* (Szeged: Agapé, 2000).

⁶⁴⁷ Fettich Nándor, „A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban”, in *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, Vol. 3., szerk. Serédy Jusztinián (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938), 473–516; László Gyula, „Beiträge zum Schwert des hl. Stephan”, in *Archäologie als Gesichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen. (Festschrift Karl-Heinz Otto)*, szerk. Joachim Hermann (Berlin: Akademie-Verlag, 1977), 467–476; Fodor, *A bécsi szablya és a prágai kard*; Uő, „Das Schwert Stephan des Heiliges”, *Folia Archaeologica* 51 (2003–2004), 159–172.

⁶⁴⁸ Sten Tesch, „Att parera eller paradera. Ett tusenårigt svärdshjalt från Sigtuna och dess europeiska sammanhang”, *Situne Dei* (2015), 14–27.

⁶⁴⁹ Kovács, „A budapesti lándzsa.”, 145.

⁶⁵⁰ Nem csak ezt a lándzsát illetően, hanem a balták esetében is. A sírokra külön lásd fentebb.

⁶⁵¹ Kovács László, „A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet”, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1989), 165–176; Petkes Zsolt, *Fokosok és balták a honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti hagyatékában*, Szakdolgozat (Budapest: ELTE, 2006).

esetében); és egy ismeretlen lelőhelyről, Bodrogvécsről,⁶⁵² Nagyhalászról,⁶⁵³ Nagytarcsáról, Szob-Vendelinről, Hajdúszoboszló-Árkoshalomról, Nagymácséd Buriánföldről, Sárretudvari-Hízóföldről, és Doroszlóról (a széles pengéjük esetében).⁶⁵⁴ Néhányukat kisebb határmenti településeken vagy földből épített erődök közelében találták.⁶⁵⁵ Megállapításra került, hogy majdnem az összes sír, melyekben ezeket a baltákat találták, beleillik az általános magyar leletanyagba, így az elhunytak hovatartozását nem szükséges külföldön keresnünk.⁶⁵⁶ Párhuzamaikat azonban a Kijevi Ruszban leljük meg;⁶⁵⁷ (a doroszlói baltára például a legközelebbi analógia a Kijevi Aranykapu közelében található), így sokan úgy vélték, hogy a fegyvereket eredetileg „*keleti orosz-varég*” vagy „*orosz-normann*” zsoldosok viselték, és tőlük kerültek az „új” 10–11. századi magyar fejedelmi kíséret birtokába észak-észak-keletről.⁶⁵⁸ Újabban felvetődött, hogy a balták a kijevi druzsinában szolgáló magyar kísérettagok révén kerültek Magyarországra. Feltűnő, hogy a balták párhuzamait a Kijevi Ruszban és nem Skandináviában találjuk, ami azt sugallja, hogy inkább már szláv, semmint tipikusan skandináv fegyverfejlesztés végtermékei.⁶⁵⁹

Más tárgyak is vannak, melyek többnyire szórványleletekként kerültek elő és egyes vélemények szerint a rusz harcosok jelenlétének bizonyítékai. A legfigyelemreméltóbb tárgytypusba az a tíz miniatűr baltacsüngő tartozik, melyeket általában a szláv Perun vagy a skandináv Thor istenséggel hoznak kapcsolatba. Évtizedekig mindössze négy példány volt ismeretes (Szabolcsveresmart, Hajdúhadház-Cégény, Hajdúdorog Kövecses-Halom, Sály-Örsúr), de az utóbbi néhány évben talált hat újabb példánnyal együtt számuk tízre emelkedett (8. kép).⁶⁶⁰ Az újabb példányok lelőhelyei: Bugac-Alsómonostor, Csanádpalota Juhász T.-tanya, Dabas-Templomdomb, Ipolytölgyes-Mál-alja, Kecskemét-Ballószög és Valkó-Öregszőlők.

⁶⁵² Aurel Dragotă, „Battle-axes in the cemeteries from Banat, Crișana and Transylvania (10th century)”, in *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, szerk. Călin Cosma (Cluj – Napoca: Mega Publishing House, 2015), 331–343.

⁶⁵³ Istvánovits Eszter, *A Rétköz bonfoglalás és Árpád-kori emlékegyháza* (Nyíregyháza: JAM-MNM-MTA, 2003), 338–339.

⁶⁵⁴ Fodor István, „Honfoglaláskori sírok Törökkanizsán és Doroszlón”, *Híd* 60 (1996) no. 5–7, 385–391.

⁶⁵⁵ Uo.

⁶⁵⁶ Kovács, „Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán”, 110.

⁶⁵⁷ Petkes Zsolt, *Fokosok, balták, bárdok a Kárpát-medence kora Árpád-kori leletanyagában (10–11. század)* (előkészületben); Kovács, „Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán”, 102–110.

⁶⁵⁸ Fodor, „Honfoglaláskori sírok Törökkanizsán és Doroszlón”, 390; Kovács, „A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet”, 171; Petkes, *Fokosok, balták, bárdok*.

⁶⁵⁹ A doroszlói baltfej legközelebbi északi párhuzama a Petersen-féle besorolás szerint a „C” típus, ennek azonban nincs a penge mellett egy másik, kalapácsfejben végződő oldala és nem is hajlított (lásd: Jan Petersen, *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-Kronologisk Studie over Vikingetidens Vaaben*, Videnskapsselskabet Skifter 2 (Kristiania: Hist.-Filos. Klasse, 1919), 39. Egy a doroszlóihoz hasonló baltát találta a lengyelországi Łubowoban, amit (skandináv analógiák hiányában) nomád típusúnak vélnek. Erre lásd: Gardela, *Vikings in Poland*, 28–29.

⁶⁶⁰ Füredi et al., „Baltaalakú amulettek”.

Az orosz régész, Nyikolaj Makarov ezt a tárgytypust két altípusra osztotta, ami a nemzetközi osztályozás során továbbra is mérvadó.⁶⁶¹ A magyarországiak közül nyolcat a Makarov-féle I-es típusba sorolhatunk, melyekből jelentős számú példányt ismerünk a svéd Sigtuna városából, melyeket a svéd régész, Edberg a Ruszból hazatérő zsoldosoknak tulajdonított.⁶⁶² Eleinte azonban mindössze egyetlen példány volt ismeretes ebből a típusból, amit Fodor István egy Szent István szolgálatába szegődött rusz-varég harcos kellékeként azonosított.⁶⁶³ A két fennmaradó magyarországi amulett Szabolcsveresmartról és Sály-Örsúrról a II-es típusba tartozik, melyeket Makarov a druzsina tagság szimbólumának tartott. Széles körű, Lengyelországtól a Baltikumig tartó elterjedtségük miatt azonban a baltacsüngők az újabb kutatások alapján már nem köthetők a druzsinákhoz, és az alternatív magyarázatok között olyanok merültek fel, mint a hajózáshoz vagy Szent Olaf király Rusz-beli kultuszához való kötődés.⁶⁶⁴ Magyarországon sokáig Makarov nézete volt elterjedt, és több publikáció is egy druzsina harcos tulajdonaként írt a szabolcsveresmarti leletről.⁶⁶⁵ A Sály-Örsúr csüngőről 2014-es felfedezése után készített online ismertetés ugyancsak a makarovi (szabolcsveresmarti) trendet követte.⁶⁶⁶ Újabb, a többi felfedezett példánnyal közös, interpretálása azonban már sokkal árnyaltabb, és úgy következtet, hogy a baltacsüngőket nem köthetjük egyértelműen 10–11. századi rusz-varég katonai elemek jelenlétéhez.⁶⁶⁷ Tekintve, hogy az amulettek inkább a 11. vagy sokszor még inkább a 12. századra keltezhetők,⁶⁶⁸ a hagyományos magyar értelmezés szétesik, így ugyanis a baltacsüngők többsége már összeegyeztethetetlen a Géza és István által szervezett rusz kíséret (feltételezett) kronológiájával. A csüngőket pusztán katonai aktivitáshoz sem köthetjük, mert mindösszesen két esetben vetődött fel, hogy egy közeli erődből származnak.⁶⁶⁹

Többségében tehát a bizonyítékok arra mutatnak, hogy a rusz (vagy későbbi „orosz”) katonák magyar állami alkalmazása egy későbbi fejlődmény. Ez tűnik észszerűnek az itt bemutatott régészeti leletek esetében is, melyek ugyan köthetők némi skandináv befolyáshoz (ahogy sok más tárgy is a Kijevi Ruszban), végső formájukban legalább annyira mutatnak szláv

⁶⁶¹ Nyikolaj A. Makarov, „Drevnyeruszkie amuleti-toporiki”, *Rossijskaja Archeologija* 2 (1992), 41–56.

⁶⁶² Rune Edberg, „Krigaramuletter från Rus’ i Sigtunas svarta jord”, *Formvännen* 94 (1990) no. 4, 245–253.

⁶⁶³ Fodor, „Előzetes beszámoló”, 616–618.

⁶⁶⁴ Pawel Kucypera – Slawomir Wadyl, „Early medieval miniature axes of Makarov’s type 2 in the Baltic Sea Region”, *Archaeologia Litwana* 12 (2011), 122–130.

⁶⁶⁵ Fodor, „A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai”, 86; Uő, „Őseinket felhozzád...”, 172–173; Istvánovits, *A Rétköz befoglalás és Árpád-kori emlékegyke*, 184; Révész László, „Líralakú csatok a Kárpát-medencében”, *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 27 (1989), 513–541.

⁶⁶⁶ <http://homregeszett.tumblr.com/post/105179589900/viharisten-a-hegyen> [online elérés: 2017. 03. 17.]

⁶⁶⁷ Füredi et al., „Baltaalakú amulettek”.

⁶⁶⁸ Uo.; Kucypera – Wadyl, „Early medieval miniature axes”.

⁶⁶⁹ Füredi et al., „Baltaalakú amulettek”.

karakterisztikumokat. Az ilyen tárgyakat a kontextus figyelembe vétele nélkül – tipikusan magyar sírokból előkerülve vagy szórványleletként – illogikusan párosítottak egy történelmi feltevéssel.

Az egyes tárgyak etnikum jelölőként történő osztályozása tipológia vagy díszítőművészet alapján már régóta meghaladott a nyugati régészeti kutatásban. Mire egy tárgy végső nyughelyére kerül, addigra hosszú históriát tudhat magáénak, mivel minden tárgy az emberekhez hasonlóan saját „életrajzzal” rendelkezik és az évek során alaktani, érték- és jelentésbeli változásokon esik át.⁶⁷⁰ A ruszok anyagi kulturája ráadásul még komplikáltabb, mivel a 9. század óta átalakuláson ment át. A balti-finn, szláv és skandináv népesség összeolvadásából egy olyan anyagi kultúra emelkedett ki, melyet nem lehet külön szlávnak vagy skandinávnak tekinteni, és mely ráadásul bizánci és steppei behatásokat is tükröz.

Amikor tehát Magyarországon a „ruszok” vagy „skandinávok” nyomát kutatjuk, nem egyértelmű, hogy valójában mit is keresünk. Mit értünk vagy még inkább mit érthettek a korszakban „skandináv” alatt? Hogyan hívhatták őket a nomád népek, és hogyan definiálhatták önmagukat? Mit vegyünk egyáltalán figyelembe, amikor etnikum szerinti besorolást végzünk? Egy biológiai leszármazást? Hogy valaki tudatosan fenntartotta múltbéli leszármazását? Az volt skandináv, aki óészaki nyelven beszélt? Vagy aki skandináv szokás, esetleg törvények szerint élt? Aki skandináv típusú fegyvereket és ruházatot viselt? Nehezen tudnánk megmondani. Ezek közül önmagában egyik vonás sem etnospecifikus. Az etnicitás összetett – ritkán tekinthető statikus, változásoktól mentes kondíciónak – és leginkább az adott személy egyéni érdekeitől tehető függővé. Ezzel nem azt szeretnénk sugallni, hogy haszontalan a korai középkor etnikumait tanulmányozni vagy, hogy teljesen lehetetlen etnikumokat régészetiileg azonosítani, hanem hogy következtetéseket erre vonatkozólag nem vonhatunk le tisztán tipológiai vagy díszítőművészeti alapon, a kontextusra vonatkozó adatok hiányában pedig főként nem.

A skandinávok és magyarok között mindenképpen léteztek, katonai, kereskedelmi és politikai kapcsolatok is a korszakban. A skandináv jegyeket mutató tárgyainkat ezen kapcsolatok bármely válfajához köthetjük. Ha az itt most legrelevánsabb hadi kapcsolatokat vesszük, akkor azok inteztetésére elég a birkai leletekre utalnunk. A svéd Birka helyőrségének magyaros leletei azonban nem egy tisztán keleti, steppei nép ottani jelenlétét jelzik, hanem egy olyan fegyveres csoportét, mely hosszú időt tölthetett steppei nomádok társaságában.⁶⁷¹ Egy másik oldalról is megközelíthetjük ezt a katonai-etnikai összefüggést. A dán Trelleborg erődjében szláv zsoldos kontingens jelenlétére utaló nyomokat találtak stroncium izotóp analízis segítségével, akiket a

---

⁶⁷⁰ Igor Kopytoff, „The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process”, in *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, szerk. Arjun Appadurai (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 64–91; Janet Hoskins, *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives* (New York: Routledge, 1998); Chris Gosden – Yvonne Marshall, „The Cultural Biography of Objects”, *World Archaeology* 31 (1999) no. 2, 169–178.

⁶⁷¹ Lásd fentebb a „Hadviselés” fejezetben.

skandináv helyőrséggel azonos sírhelyekre temettek.⁶⁷² Az ilyen birkai és trelleborgi harcos társulások minden bizonnyal heterogén etnikai összetételű csoportok voltak, akiknek felfogadásakor egy erős központi hatalom a katonák professzionális képességeire és aligha etnikai származásukra volt kíváncsi. Az ilyen kísérettagok közötti stílusok és harcászati technikák terjedése valószínűleg a divat, és kevésbé az etnikai hovatartozás szimbóluma volt. A magyarországi kétélű kardok esetében ez ugyancsak valószínű eshetőség. Másrészről ráadásul a magyarországi „harcos sírok” esetében még olyan leletkoncentrációról sem beszélhetünk, mint a birkai vagy trelleborgi példáknál. Nem csak skandináv típusú temetőket vagy északi illetőségű tárgyakat nélkülözünk nagyobb számban (vagy egy bizonyos helyen), de elszigetelt példáink is magyar stílusban berendezett sírokból származnak vagy egyszerűen szórványleletek. Ezek tükrözhetnek bizonyos harci felszerelésekre vonatkozó trendeket, de mi vonakodunk őket kifejezetten külföldi (akár szláv, akár skandináv) kísérettagoknak tulajdonítani.

A kísérethez tartozó temetők hiányának okaként a kísérettagok keresztény vallását is felvetették. Ez azonban nem túl kézenfekvő, tekintve a pogány stílusú „druzsina sírok” nagy számát a már „keresztény” Kijevi Ruszban, ahonnan ezeknek a kísérettagoknak a nagy része állítólag érkezett. Egy másik javaslat szerint a magyarországi (nem csak rusz) kísérettagok sírhelyeit nem intakt katonai temetőkben, hanem a vidéki településeken kellene keresnünk, ahol családtagjaik letelepedhettek.⁶⁷³ Ez a rusz kísérettagok esetében is megoldás lehetne, mivel az „oroszi” és „varang” típusú települések környékén nem voltak kiterjedt ásatások (Fig. 5.). Oroszvár az egyetlen kivétel, melynek Árpád-kori temetőjében azonban a leghalványabb jelét sem leljük a kijevi vagy skandináv kapcsolatoknak.⁶⁷⁴ Ha ezeken a településeken rusz kísérettagok nyomaira lelnénk, akkor az is a későbbi középkori királyi letelepítés gyakorlatára utalna, és nem a tipikus viking kíséretre és testőrségre, melyet a magyar kutatók feltételeztek. Tulajdonképpen a kíséret sírhelyeinek hiánya egyben cáfolata és erősítő érve is lehet az elméletnek, amennyiben azt feltételezzük, hogy a kíséret rövid szolgálati időt követően egyszerűen viking szokás szerint „továbbállt”, így nyilván hosszabb szolgálati idő hiányában temetőkre sem volt szükségük. Ez azonban két dolgot jelentene: a ruszok magyarországi karrierje valóban minimálisnak és sporadikusnak tekinthető, folytonosságának (letelepítések, törvények által megszabott királyi szolgálat, kísérettagok általi fegyverimport) érvei pedig inkoherenssé tennék a tézist.

Volgai bulgária. A Volga és a Káma közötti területen, illetve Biljarban és Bulgarban talált viking fegyverek (főként kétélű egyenes kardok és egy pajzs umbó) alapján régészek feltételezik, hogy

⁶⁷² Price et al., „Who was in Harald Bluetooth’s army?”

⁶⁷³ Mesterházy, „A magyar fejedelem és kísérete”, 1039–1040.

⁶⁷⁴ Tomka, „Vármegyénk kialakulásának kezdetei”, 18. Várong mellett van egy folyamatban lévő ásatás, ám az ott talált temető avar kori. Online ásatási jelentés: <http://wmmm.hu/asatasi-hir/> [online elérés: 2017. 03. 09.]

egy hasonló rusz kíséret működhetett a 10. század elején muszlim hitre tért volgai bulgár uralkodó udvarában is.⁶⁷⁵ A kardokon kívül az elméletet kidolgozó régész, Iszkander L. Iszmajlov főként a párhuzamos intézményekre építette érvelését, melyek között a szintén kétséges magyarországi viking testőrséget is felsorolta. A Volga tájékán talált néhány elszórt (meglepően kisszámú) skandináv lelet mellett, idáig egyetlen sírt lehetett teljes bizonyossággal skandináv eredetűnek minősíteni (Balimer). Magában a fővárosban, Bulgarban csupán egyetlen viking kard és egy női bronz jelzi a valaha volt skandináv jelenlétet.⁶⁷⁶ A volgai bulgár udvarban működő viking kíséret hasonló alapokra (analógiák, skandináv fegyverek) épült, mint a magyar, melyek aligha bizonyító erejűek. A kíséret valószínűsítése annyival indokoltabb a Volga vidékén, hogy itt az írott források bőségben tanúskodnak a ruszok jelenlétéről, noha azokat kizárólag kereskedőkként mutatják be.⁶⁷⁷ A főként rabszolgákkal és prémekkel kereskedő ruszok nagy hasznot szereztek Bulgarban a 10. század során, és emiatt kétséges, hogy megérte volna nekik jövedelmező kereskedelmi vállalkozásukat feladni azért, hogy a volgai bulgár uralkodó szolgálatába álljanak. A néhány skandináv fegyver, mely a Volga mentén került elő legalább olyan valószínűséggel lehet kereskedelmi termék, mint egy viking kíséret fegyverarzenáljának jele.⁶⁷⁸ A ruszok ugyanis – ahogy láttuk – a prémek és a rabszolgák mellett jelentős fegyverkereskedelmet bonyolítottak le a térségben, melyből a források kiemelik a kétélű egyenes kardok eladását.⁶⁷⁹ Nem csak a régészeti leletek értelmezése, de az írott források is megkérdőjelezzik az intézmény létezését, al-Maszúdi ugyanis egyértelműen kijelenti: „*Azon a vidéken nincsen a Kelet királyai közül egy sem, akinek zsoldos serege volna, a kazár kagán kivételével.*”⁶⁸⁰

Természetesen a lehetőség nincs teljesen kizárva, hogy néhány rusz valóban szolgálatba léphetett Bulgarban. A 950 és 970 között vert volgai bulgár éremleletek alapján felvetődött, hogy ebben az időszakban svéd zsoldosok szolgálhattak a volgai bulgároknál, mivel az említett érmék Svédország és nem a Kijevi Rusz területén tömörülnek, ami lehetőséget ad zsoldfizetésként való értelmezésükre.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ I. L. Iszmajlov, „Balimerszkij kurgannij mogilnyik i jego isztoriko-kulturnoje znacsenyie”, in *Szslavjanyje, finno-ugri, szkandinavi, volzsaszjkije bulgari. Dokladi mezsdunarodnogo naucsno szimpozija po voprocam arheologii i isztorii 11–14 maja 1999 g. Puskinszkije gori*, szerk. A. N. Kirpicsnyikov – E. N. Noszov – A. I. Szaksza (Szentpétervár: IPK Vesztyi, 2000), 70–86; Airat G. Sitdikov – Iskander L. Izmailov – Ramil R. Khayrutdinov, „Weapons, Fortification and Military Art of the Volga Bulgaria in the 10th – the First Third of the 13th Centuries”, *Journal of Sustainable Development* 8 (2015) no. 7, 167–177.

⁶⁷⁶ Androschchuk, „The Vikings in the East”, 523.

⁶⁷⁷ Pl. Ibn Fadlán 83–100.

⁶⁷⁸ Dubov, *Velikij Volzsaszjkij puty*, 82, 154–155; vö. Anatolij Kirpicsnyikov – Iszkander Iszmajlov, „Karolingszkije mecsi iz Bolgarii (iz fondov Goszudarsztvennovo obedlivenno muzeja Reszpublik Tatarsztan)”, in *Szrednyevekovaja Kazany: Vosznyiknovennie i razvityie. Matyeriali Mezsdunarodnoj naucsnoj konferencii, Kazany 1–3 junya 1999 goda*, szerk. F. S. Huzin et al. (Kazany: Izd-vo „Maszter-Lajn”, 2000), 207–218.

⁶⁷⁹ Polgár, „Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések”.

⁶⁸⁰ Kmoskó I/2. 172.

⁶⁸¹ Roman K. Kovalev, „Were there direct contacts between Volga Bulgāria and Sweden in the second half of the tenth century? The numismatic evidence”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 20 (2013), 67–102 (itt: 89).

Az ilyen katonai segédnépekként való alkalmazás mellett tartósabb kapcsolatokra is vannak bizonyítékok. Erre utalhat az Ibn Fadlān leírásában bemutatott ruszok példája is, akiknek rituáléiban számos nomád befolyást is megfigyeltek a kutatók, ami a volgai bulgárok és egyéb nomád népek (baskírok, úzok, kazárok) körében eltöltött hosszú idő emléke lehet (lásd a „Vallás és szokások” fejezetet).⁶⁸² Ibn Fadlān útleírásában a kutatók egy része a varégokat véli felfedezni a *baringar* népnév mögött, akik közül a forrás szerint 5000-en muszlim hitre tértek és saját mecsett is rendelkeztek.⁶⁸³ Bár ez az azonosítás aligha helytálló,⁶⁸⁴ egy másik kéziratban említésre kerül, hogy a muszlim hitre tért ruszok képtelenek voltak lemondani a disznóhúsevésről.⁶⁸⁵ Ez már azt jelezheti, hogy több rusz csoport jelentős időt tölthetett el a Volga mentén, ha már a helyi vallást is felvették. Tették ezt a tipikus eklektikus viking módon, vagyis megtartva skandináv szokásaik egy részét.

A „keleti” divat több eleme (pl. keleti fejfedő, kaftán, buggyos nadrág) is átkerült a skandinávok ruhatárába.⁶⁸⁶ A kultúrák keveredése figyelhető meg azon a Kazán régióból előkerült nomád típusú fokoson is, melyen a germán Siegfried legenda skandináv Ringerike fonatokkal díszített sárkányjelenete látható.⁶⁸⁷ Nomád típusú fokosok ismertek a svédországi Birka helyőrségének leletanyagából is.⁶⁸⁸ Amennyiben létezett volgai bulgár-skandináv kíséret, úgy valószínű, hogy a harcosok nem csupán eredeti skandináv fegyvereiket, hanem a helyi hadsereg saját ízlés szerint átalakított harci eszközeit is használták. A balimeri 13. kurgánra szintén jellemző a steppei és a skandináv anyagi kultúra keveredése (kettéhajlított viking kard, magyar kantárveretek, szaltovói kerámia).⁶⁸⁹

Ibn Fadlān a Volgán kereskedő ruszokról megjegyezte, hogy fegyvereiktől sohasem váltak meg.⁶⁹⁰ Ez valószínűleg azzal a 10. századi perzsa szerző, Ibn Ruszta által is megörökített szokással volt összhangban, hogy a ruszok állandó harckészültségben voltak még egymás ellen is:

⁶⁸² Hraundal, „New Perspectives on Eastern Vikings/Rus”; Peter Foote – David M. Wilson, *The Viking Achievement: A Survey of the Society and Culture of Early Medieval Scandinavia* (New York: Praeger, 1970), 408; Montgomery, „Ibn Fadlān and the Rūsiyyah”, 23; Montgomery, „Vikings and Rus in Arabic Sources”, 163.

⁶⁸³ Wikander, *Araber, Vikingar, Varingar*, 20.

⁶⁸⁴ Zimonyi István és az általa idézett egyéb szerzők például egyértelműen a volgai bulgárok létszámára vonatkoztatják a forrásrészletet. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, 130.

⁶⁸⁵ Wikander, *Araber, Vikingar, Varingar*, 73.

⁶⁸⁶ Hägg, „Birkas orientalska praktplagg”.

⁶⁸⁷ Lesley Abrams, „Connections and exchange in the Viking Worlds”, in *Byzantium and the Viking World*, szerk. Fedor Androschuk – Jonathan Shephard – Monica White (Uppsala: Uppsala University, 2016), 42–50.

⁶⁸⁸ Holger Arbman, *Birka I. Die Gräber* (Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1940), Tafeln 14/9–10.

⁶⁸⁹ Iszmajlov, „Balimerszkij kurgannij mogilnyik”.

⁶⁹⁰ Ibn Fadlān leírása a ruszok fegyvereiről: „Mindegikükönél van fejsze, kard és kés, s ezek közül egyiktől sem válnak meg.” Ibn Fadlān 85.

„Ügyét (szükségét) elintézni egyikük sem megy magában, társai közül hárman szegődnek hozzá, hogy őt egymás között őrizzék. Kardját mindegyikük magával viszi, a közbiztonság csekély foka s a közöttük dúló álnokság miatt; mert ha valamelyiknek kevés pénze van, vele levő atyafia és barátja szemet vet rá, hogy megölje és kirabolja.”⁶⁹¹

Ezzel ellentétben a volgai bulgároknál egészen ellentétes szokások voltak divatban, így kétséges, hogyan alkalmazkodhattak a rusz kísérettagok a volgai bulgár körülményekhez:

„Amikor úton vannak [ti. a volgai bulgárok – betoldás K. Cs.] és valamelyiküknek vizelhetnéke támad, s úgy végzi el a dolgát, hogy a fegyverzete rajta van, akkor megfosztják őt a dolgaitól: elveszik tőle (a fegyvereit), a ruháit, s mindent, ami nála van. Ez az ő szokásuk. Ha azonban valaki úgy vizel, hogy leveszi magáról a fegyvereit és félreteszi azokat, akkor nem éri semmi bántódás.”⁶⁹²

Azt is tudjuk, hogy a volgai bulgár uralkodó „dirhemszórási” szokásában Ibn Fadlán leírása szerint kíséretének tagjai is részt vettek.⁶⁹³ Ez egy örömteli eseményekkor (vendégfogadáskor, győztes hadjárat utáni hazatéréskor) gyakorolt szimbolikus közel-keleti szokás volt, melyet maga a király is végrehajtott, így valószínűleg a kíséret viking tagjai is kénytelenek voltak átvenni a rituálét.

A létszám tekintetében csupán a sötétben tapogatózhatunk. Annyit tudunk, hogy a *Hudūd al-Ālam* szerint a volgai bulgár uralkodó kísérete 20 ezer lovasból állt.⁶⁹⁴ Ezt az adatot bizonytalannak minősítve Zimonyi István a steppe seregeire vonatkozó adatok összegyűjtése után a volgai bulgárok haderejét körülbelül 10 ezres nagyságúra becsülte.⁶⁹⁵ Ha nem csupán néhány személyes testőr felfogadásáról volt szó, akkor a vikingeknek vélhetően a lovas harcmodort is el kellett sajátítaniuk. A volgai bulgár hadseregről szintén tudjuk, hogy a hadjáratok zsákmányaiból a harcosok és a király is kivette a maga részét.⁶⁹⁶

A rusz druzsinák esetében is említhetők régészeti adatok. A Kijevi Ruszban a keleti nomád típusú fegyverzet már a mongol időszak előtt is terjedőben volt.⁶⁹⁷ A nagyobb rusz városok temetőiben sorra kerültek elő az olyan „druzsiná-sírnak” nevezett együttesek, melyek számos

---

⁶⁹¹ Kmoskó I/1. 213.

⁶⁹² Ibn Fadlán 65.

⁶⁹³ Uo. 47.

⁶⁹⁴ *Hudūd al-Ālam* 163.

⁶⁹⁵ Zimonyi, *Muszlim források*, 82–87.

⁶⁹⁶ Ibn Fadlán 60–61.

⁶⁹⁷ Vö. István Vásáry, „Medieval Russian Terms for ‘Armor’ of Oriental Origin”, in *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden*, szerk. István Zimonyi – Osman Karatay (Wiesbaden: Harrosowitz, 2016), 435–445.

steppei sírmellékletet (szablyát, fokost, tollas sisakot, csontfaragásokat) tartalmaztak. Ezek a tárgyak nem csak a steppe régióval szomszédos területekre jutottak el, mint Csernyigov, Sesztovica és Kijev,⁶⁹⁸ hanem északra, Izborszkba és Tyimerovoba is.⁶⁹⁹ A Ruszban talált steppei leleteket a kutatás hagyományosan főként kazár, besenyő, volgai bulgár és magyar harcosok rusz zsoldba állásával magyarázta.⁷⁰⁰ Mi inkább hajlunk egy árnyaltabb értelmezésre — miszerint a kísérettagok számos kultúra tárgyi emlékeit is viselhették etnikai hovatartozástól függetlenül. Szvjatoszláv nagyfejedelemhez hasonló impulzusok érhatték például a hatalmas kurgánba temetkező csernyigovi „fekete sír” tulajdonosát is, mert a két kétélű viking kardon és a nomád szablyán kívül az ő sírjában találták meg azokat az északi ivókürtöket, melyeket steppei motívumok díszítenek.⁷⁰¹ Nemrégiben Veronika Muraseva kutatásaiból az is kiderült, hogy a sírban talált, karakterisztikus „Thor istenszobornak” hitt miniatűr bálvány is olyan skandináv mester munkája, aki keleti (steppei, iráni) motívumokból merítve alkotta meg az ötvösremeket.⁷⁰²

A bizánci közös türk-varég szolgálat sem múlhatott el eseménytelenül. A svédországi Birka erődjében nagyszámú, 10. századra keltezett steppei sírmellékletre (köztük fegyverekre) bukkantak, melyekről feltételezik, hogy olyan skandináv harcosokhoz tartoztak, akik sok időt töltöttek steppei nomádok társaságában és eltanulták azok harcmodorát.⁷⁰³ Ez megtörténhetett a bizánci határvidéken,⁷⁰⁴ de ugyanúgy lehetett a Konstantinápolyban adatolt varég és magyar testőri jelenlét egyik eredménye. A varégek akár az együtt töltött bizánci szolgálat ideje alatt is

⁶⁹⁸ Komar, „Kiev und das rechtsufrige Dneprgebiet”, 330–331; Uő, „Černigov und das Gebiet der unteren Desna”, in *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*, szerk. Nikolaj A. Makarov, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14 (Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017), 342–373 (itt: 353 és 362).

⁶⁹⁹ Pl. Nikolaj V. Lopatin, „Izborsk”, in *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*, szerk. Nikolaj A. Makarov, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14 (Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017), 130–145 (itt: 141).

⁷⁰⁰ Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 248; Franklin. – Shepard, *The Emergence of Rus*, 123–124; Ivan Movchan, „A 10th-century Warrior's Grave from Kiev”, in *Kiev – Cherson – Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25 August 2001)*, szerk. Alexander Abiabin – Hlib Ivakin (Kiev: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2007), 221–223; Androshchuk, *Vikings in the East. Essays on Contacts*, 64; Fodor, „A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai”, 85; Kirpichnikov, „Connections between Russia and Scandinavia”, 73–76; Bálint, *Archäologie der Steppe*, 113–116; vö. Tamara Pushkina, „Khazarian souvenirs”, in *Cultural interaction between East and West. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*, szerk. Ulf Fransson et al. (Stockholm: Stockholm University, 2007), 149–151; Veronika Murasheva, „Kompositgürtel altrussischer Krieger aus dem 10. und dem Beginn des 11. Jahrhunderts”, *Eurasia Antiqua* 12 (2006), 353–368.

⁷⁰¹ Fettich, „Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához”, 62–68; Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 239–241; Melnikova, „Retinue culture”, 70–71.

⁷⁰² V. V. Muraseva – O. V. Orfinszkaja – A. Ju. Loboda, „Novaja isztorija 'idola' iz kurgana Csernaja Mogila (X. v.)”, *Rosszijszkaja Archeologija* no. 1. (2019): 73–86.

⁷⁰³ Hedenstierna-Jonson – Holmquist – Klockhoff, *Oriental Mounts from Birka's Garrison*; Lündstrom – Hedenstierna-Jonson – Holmquist, „Eastern archery in Birka's Garrison”.

⁷⁰⁴ Hedenstierna-Jonson, „Close Encounters with the Byzantine Border Zones”.

eltanulhatták a magyar testőröktől a steppei nyilazás technikáját. A birkai leletek (tarsolylemezek, ujjgyűrűk, íjak és tegezek maradványai) egy része ugyanis egyértelműen magyar kötődésű.⁷⁰⁵

Összefoglalás

A keleti udvarokban testőri és egyéb hadi szolgálatot vállaló rusz-varég zsoldosok gyakran átvették a helyi szokásokat. Ez egyrészt a korabeli kísérek etnikailag heterogén voltának és a közeg rugalmasságának, másrészt a kísérettagok alkalmazkodóképességének köszönhető. A varégek Konstantinápolyban a bizánci divathoz és életstílushoz, míg Kijevben a szláv hagyományokhoz idomultak; a kulturális olvasztótégelyszerű Etilben pedig feltételezhetően egyéb kultúrák (zsidó, muszlim, török) szokásaival is megismerkedtek. Ezek alapján a „keleti úton” aktív skandináv harcos csoportok mind külső megjelenés (ruházat, fegyverzet), mind hadi szokások (gyalogos, haditengerész, lovas, íjász) tekintetében sokszínűek lehettek. Ha a katonák udvarok közötti vándorlásának lehetőségét is figyelembe vesszük,⁷⁰⁶ a kísérettagok hadi-kulturális értelemben vett egyéni „stílusának” kialakítása végtelen variációk halmazából meríthetett. Ezek közül a külföldi impulzusok közül kiemelkedik a steppei, nomád népek általi hatás.

Mind a három említett udvar esetében bizonyosan adatolható ugyanis, hogy a varégekkel egy időben steppei eredetű népelemek is szolgálatot teljesítettek az adott területen. Ugyanez elmondható a lengyel, a volgai bulgár és a magyar udvarról is, amennyiben helyes a feltételezés, miszerint viking kísérettagokkal ezeken a helyeken is számolnunk kell. A közösen ellátott testőri feladatok, illetve a hadjáratokon való együttes részvétel eredményeként nem csak a helyi, hanem a steppei hadművészet is hatással volt a tradicionális viking taktikára. Utóbbi eredetileg a gyalogos közelharcot részesítette előnyben, ám a korabeli kútfők arról tanúskodnak, hogy a rusz-varégek a 10. század során már megismerkedtek a lovas harcmodor bizonyos elemeivel is, és a harcmezőn képesek voltak együttműködni az eltérő taktikájú nomádokkal. Ezek a hatások főként azokat a rusz zsoldosokat érinthették, akik letelepedtek a „keleti út” mentén, de a Birkában talált régészeti leletek azt bizonyítják, hogy ezek a hatások a kísérettagok vándorlása révén Skandináviát is elérték. A keleti nomád steppei díszítéssel ellátott viking fegyverek és a skandináv fonatokkal és mintákkal ékesített nomád harci eszközök arról tanúskodnak, hogy a fegyverkezési szokások tekintetében valóban volt a skandináv és a török etnikumú csoportok között kapcsolat.

---

⁷⁰⁵ Hedenstierna-Jonson, „Magyar – Rus – Scandinavia”; Uő, „Traces of Contacts”.

⁷⁰⁶ Font, „Druzhina”; Bartha, „Kijev és Itl”, 236–237; Abrams, „Diaspora and Identity in the Viking Age”, 24.

A bemutatott fejlemények két formában öltöttek testet, melyeknek némileg különböző (bár kétségtől átfedésben álló) kulturális-katonai hatása figyelhető meg. Először is, viking harcosok a régió minden területén elterjedt alkalmazásban voltak, mint felbérelt zsoldosok és katonai segédnépek (még Grúziában is volt ilyen eset).⁷⁰⁷ Az őket alkalmazó hatalmi központok közül sokan steppei nomád harcmódorra kiképzett lovas hadsereggel rendelkeztek, melyeknek átütő erejét a vikingek saját szemükkal is megtapasztalhatták a nyíltzínen vívott ütközetek során. A lovas csapatokkal való együttműködés a hadszíntéren, és a lovas haditaktikák elsajátítása akkor is megtörténhetett, ha nomád zsoldosok léptek főként varég-rusz gyalogosokból álló hadseregek soraiba.

Másodszor, a varég-rusz katonák az egy-egy hadjáratra való felbérlet mellett tartósabb alkalmazásban is megtalálhatóak voltak, mint a szűken vett testőrségek vagy nagyobb katonai kísérek tagjai. Ezek a pozíciók nagyobb bizalomra épültek, és feltehetően hosszabb szolgálati idővel jártak. A nomádokkal eltöltött közös szolgálat alatt a steppei (vagy egyéb) kulturális kölcsönhatások átvétele könnyebben megtörténhetett. A kíséret tagjaiként folytatott közös hadjáratok természetesen továbbra is elengedhetetlenek voltak, hogy időt és teret biztosítsanak a varég-rusz és steppei nomád csoportoknak a hadi taktikák, harcászati technikák, valamint az új típusú fegyverek használatának elsajátítására.

A varégok török eredetű népekre tett hatása jóval kisebb lehetett, bár megjegyzendő, hogy a kétélű egyenes kardok fő szállítóinak számító ruszok nem véletlenül kereskedhettek ezekkel a fegyverekkel Kelet-Európában, ahol nyilvánvalóan nagy kereslet mutatkozott rájuk. A kísérettagok kulturális adaptálódása révén egyfajta „közös”, a Keleten szolgáló kísérettagokra általánosan jellemző, anyagi kultúra is kialakulhatott. A török etnikumokra tett esetleges skandináv katonai hatások feltérképezése új források, főként a régészeti anyag hathatósabb bevonásával a jövőbeni kutatások számára is érdeklődésre tarthat számot.

Vallás és szokások

A „keleti úton” megjelenő skandinávok változó mértékű kulturális behatásoknak voltak kitéve, függően attól, hogy milyen népekkel léptek kapcsolatba és mennyi ideig tartózkodtak a térségben (Fig. 1.; Fig. 2.). A viking ruszok identitásán érezhető külföldi befolyások számos területre kiterjedtek, úgymint a nyelvhasználat, a haditechnika, vagy a rituális gyakorlatok és mindennapi szokások. Jelen fejezetben utóbbi kettő lesz vizsgálódásunk tárgya. A ruszok mindennapi és társadalmi szokásai, legfőképpen a hit- és a rituális élet sajátosságai a 9–11. század közötti

---

⁷⁰⁷ Shepard, „Yngvarr's expedition to the east”; Mats G. Larsson, „Yngvarr's expedition and the Georgian Chronicle”, *Saga-Book* 22 (1986–1989), 98–108.

időszakban jelentős változásoknak voltak kitéve. Itt a kereszténység 10. század végi felvétele mellett, elsősorban a pogány vallási szertartások és képzetek rendszerére gondolunk. A vikingek által Észak-Európából magukkal hozott vallási képzetek etnikailag nem légtüres térben léteztek „Keleten”; a tárgyi emléktárgyakból arra következtetnek az orosz régészek, hogy bizonyos „viking” rituálékra nem volt szükség Kelet-Európában, míg mások új értelmet nyertek az új etno-vallási közegben.⁷⁰⁸ A skandinávok kulturális elszárvosodása ebben a tekintetben már régóta felismert tény a kutatásban, ám a steppei nomád szokások orosz kultúráján hagyott nyomai csak az utóbbi időben váltottak ki szisztematikus kutatói érdeklődést.⁷⁰⁹ A jelenlegi kezdeményezések nyomvonalán haladva amellet fogunk érvelni, hogy a rusz-török kulturális kölcsönhatások a Volga régióban valóban meghatározóak voltak, ám korántsem korlátozódtak kizárólagosan erre a területre, mivel a Dnyeper melléki ruszok ugyanúgy átvehettek steppei (rituális) szokásokat. A muszlim, óészaki, ószláv és bizánci forrásokban fennmaradt rituális gyakorlatok és szokások összevetése a rusz hitrendszerről is adatokkal szolgálhat, noha a források nem engedik meg, hogy pusztán rituális gyakorlatok alapján vonjunk le egyenes következtetéseket a rusz hitvilágra vonatkozóan.

Ennek ellenére úgy véljük, hogy a Kijevi Ruszban azok a vallási-kulturális szokások (és talán hitbéli vélekedések), melyeket hagyományosan skandináv, szláv vagy steppei etnikumokkal társítunk, egyfajta fúzióként jelentkeztek. A feljegyzett 10. századi pogány rusz rituálék párhuzamai azt sugallják, hogy az eredetileg skandináv vagy szláv szokások idővel módosultak, összeolvadtak, vagy eltorzultak, és így eklektikus szokások kifejlődésének adtak teret. Ahogy a helyi, kelet-európai lakosság körében elkezdődött a ruszok asszimilációja, olyan rituális gyakorlatok születtek, melyeket nehezen lehetne kizárólag skandinávnak vagy szlávnak bélyegezni főként, ha hozzávesszük ezekhez a két kultúrkör vallási- és hitéletében eredetileg fellelhető regionális különbségeket is.⁷¹⁰ Ezzel párhuzamosan valószínűsíthető, hogy bizonyos pogány szokások egyetemesen – csupán helyi variáns eltérésekkel – voltak jelen a Volga-Dnyeper térségben. Ehhez kapcsolódóan arra is választ kell adnunk, hogy a viking ruszok

⁷⁰⁸ A. Je. Muszin, „Szkangyinavszkoje jizicsesztvo na Vasztokoe po dannim arheologii: obsjee i oszobennoje.” *Rossziszkekij arheologicseszkekij jezssegodnyik* 2 (2012): 555–602.

⁷⁰⁹ Hraundal, „Integration and Disintegration”; Uő, *The Rus in the Arabic sources: Cultural Contacts and Identity*; Uő, „New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources”.

⁷¹⁰ Az óészaki vallásokra lásd: Thomas A. DuBois, *Nordic Religions in the Viking Age* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999); Andreas Nordberg, „Continuity, Change and Regional Variation in Old Norse Religion”, in *More than Mythology. Narratives, Ritual Practices and Regional Distribution in Pre-Christian Scandinavian Religions*, szerk. Catharina Raudvere – Jens Peter Schjødt (Lund: Nordic Academic Press, 2012), 119–151; Stefan Brink, „How uniform was the Old Norse religion?”, in *Learning and Understanding in the Old Norse World: Essays in Honour of Margaret Clunies Ross*, szerk. Judy Quinn, Kate Heslop – Tarrin Wills (Turnhout: Brepols, 2007), 105–136. A nyugati és keleti ószláv ősvallásra: Leszek Slupecki, „Slavic religion”, in *The Handbook of Religions in Ancient Europe*, szerk. Lisbeth Bredholt Christensen – Olav Hammer – David A. Warburton (Durham: Acumen, 2013), 339–358; A. B. Ribakov, *Jazicsesztvo drevnyih szlavian* (Moszkva: Nauka, 1981); Font et al, *Oroszország története*, 47–51; Font, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 31–34.

miként tudtak olyan könnyen idomulni a környezethez és befogadni a szláv és steppei impulzusokat is rituális hagyományaik közé.

Források és problémák

A korai rusz rituálékról szóló híradások ritkák a forrásanyagban, és még a néhány ismert beszámoló is vita tárgyát képezi arra nézve, hogy a szláv vagy a skandináv kultúrához kötődő hagyományt mutatnak-e be. A szóban forgó legismertebb rusz rituálék az alábbiak: 1. a bagdadi követ Ibn Fadlān által lejegyzett rusz rituális áldozatok és temetés a Volga folyó mentén, 2. hadifoglyok és elesett harcosok elhamvasztása Szvjatoszláv fejedelem serege által a dorostoloni ostrom alatt, és végül 3. a Konstantinápolyba igyekvő rusz hajóskereskedők által bemutatott rituálék és állatáldozat a Dnyeper deltában lévő Szent Gergely-szigetén.⁷¹¹ A rituálék egyikét sem maguk a ruszok rögzítették: Ibn Fadlān arab volt, míg a másik két számadás szerzői bizánciak, León Diakónos, illetve maga Konstantin császár vagy udvarának hivatalnokai. Ez természetesen akadályokat állít az elé, aki kereszténység előtti hitelveket vagy vallási gyakorlatokat szeretne rekonstruálni, hiszen a szerzők nem lévén részesei az adott kultúrának félreérthettek vagy félreértelmezhettek bizonyos elemeket. Esetleg a forrást lejegyzők egyszerűen hozzáigazították a látottakat saját vallási világképükhöz: Ibn Fadlān például egy tolmácson keresztül értekezett a ruszokkal, és többször az arab világból ismert „paradicsom” kifejezést használta mind a ruszok, mind például az úzok túlvilágának leírására.⁷¹² A más forrásokból hozott rituális párhuzamok azonban erősítik a három beszámoló hitelességét, és rámutathatnak az egyes rítusok kulturális hátterére.

Mindhárom rituálé azonos történelmi időszakra, egy durván 50 éves periódusra vonatkozik (922–971), és részben uniformitást, részben számbavehető különbségeket mutatnak. Olyan

---

⁷¹¹ Az Ibn Fadlān leírásában szereplő ruszok etnikai-vallási hátterére: Montgomery, „Ibn Fadlān and the Rūsiyyah”; Duczko, Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe, 138; Ribakov, *Jazicsesztyvo drevnyih szlavan*, 317–320; A Szent Gergely-szigetén végrehajtott áldozat skandinávként való értelmezése: Jacqueline Simpson, *Everyday life in the Viking Age* (London: Batsford, 1967), 180; egy árnyaltabb nézet: Dmitrij Obolensky, „The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe”, in Uő, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe* (London: Variorum, 1982), 158; Petruhin szláv-skandináv szintézisnek tartja a rituálét, melyben inkább a szláv elemek dominálnak: Vladimir J. Petrukhin, „The Dnieper Rapids in “De Administrando Imperio”: the trade route and its sacrificial rites”, in *The Significance of Portages. Proceedings of the first international conference on the significance of portages, 29 Sept–2nd Oct 2004*, szerk. Christer Weesterdahl, BAR International Series, 1499 (Kristiansand: Archaeopress, 2006), 189; a dorostoloni és a szent gergely-szigeteki áldozatok, mint tisztán szláv rituálék: Eugenio R. Luján, „Procopius De bello Gothico III 38. 17–23.: a description of ritual pagan Slavic slayings?”, *Studia Mythologica Slavica* 11 (2008), 105–112; Sarnyai Csaba: „Nálánál erősebb fa nincsen kerek e világon...”: a fa toposza az orosz mitikus hagyományban”, in *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*, szerk. Kocsis Mihály – Majoros Henrietta (Szeged: SZTE Szláv Intézete, 2012), 307–314.

⁷¹² Ibn Fadlān 37, 96, 98. A korai pogány vallások rekonstruálására: Robert Bartlett, „From Paganism to Christianity in medieval Europe”, in *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus’ c. 900–1200*, szerk. Nora Berend (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 47–54.

rituálé variánsokkal van dolgunk, melyek változatos kultúrtérből érkező praktikus elemeket és hitelveket is befogadtak.

A török népek vallása és kulturája egy veszélyesen tág fogalomkör, hiszen a steppei törzsek legalább annyira különbözhetek egymástól, mint ahogyan különböztek az északi vikingektől vagy az asszimiláció különböző fokain álló elszlávosodott rusz közösségektől. Azt is meg kell említenünk, hogy a török társadalmak vallási értelemben gyakran egy felső- és egy alsó rétegre (vagy még többre) tagolódtak, melyek némileg különböző vallási elveket tudtak magukénak. A Kazár Kaganátusban például a lakosság többsége egy az úzokéhoz hasonló vallást követett, még a kazár elit zsidó hitre való áttérése után is. A Kaganátus fővárosában, Etüben ráadásul a populáció nagy részét muszlim vallású arab etnikai csoportok tették ki.⁷¹³ A hagyományos török kultúrák a sámánizmus valamilyen formáját követték, amit általában megkülönböztetünk az égi istenség, Tengri kultuszától. Előbbi a törzsi-nemzetségi társadalmakban kijelölt vallási elit irányította rituális- és hitelvi- gyakorlatok sorára vonatkozik, míg utóbbi a jóval rétegzetebb társadalmak jellemzője volt, és összekapcsolódott a hierarchia legmagasabb fokán álló kagán uralmával, és így vált a steppe uralkodó vallási irányzatává.⁷¹⁴ Az említett úzok és kazárok mellett, a korszakban a sámánizmus és/vagy tengrizmus valamilyen formáját gyakorolták a magyarok, a besenyők és a baskírok is.⁷¹⁵

A steppei kultúrák azonban ugyanúgy változásoknak voltak kitéve és a muszlim (volgai bulgárok), zsidó (kazárok), orthodox-bizánci (dunai bulgárok, besenyők) befolyás is tetten érhető köreikben. Kelet-Európában ekkor egy kulturális olvasztógelyszerű jelenséget találunk, ezért bizonyos rituális gyakorlatok egyértelmű, egyes törzsekhez köthető specifikus párhuzamait nehéz lenne kimutatni. Az itt ismertetett nehézségeket figyelembe véve a soron következő diskurzus során a világos és egyértelműen azonosítható kulturális átvételek helyett inkább tendenciákra szeretnénk rámutatni.

A pogány vallások hasonlóságai

⁷¹³ Györffy, *A magyarság keleti elemei*, 59–63; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 241–243.

⁷¹⁴ Róna-Tas, „Materialien zur alten Religion der Türken”, in *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*, szerk. Walther Heissig – Hans-Joachim Klimkeit (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1987), 33–45 (itt: 34); Jean-Paul Roux, „Tengri”, in *Encyclopedia of Religion*, 2. kiad., Vol. 13., szerk. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), 9080–9082; Uő, „Turkic Religions”, in *Encyclopedia of Religion*, 2. kiad., Vol. 14., szerk. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), 9397–9404.

⁷¹⁵ Ibn Fadlân az úzokról és a baskírokról tudatja, hogy Tengri-hívók. Ibn Fadlân 28–29, 44–45. Lásd még: Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 263, 268–269; a magyarokra: Róna-Tas, *A honfoglaló magyar nép*, 285–289; Fodor István, „Az ősi magyar vallásról”, *Csodaszarvas* 1 (2005), 11–34; a kazárokról: Richard A. E. Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars”, *The Ukrainian Quarterly* 51 (1995) no. 4, 383–415.

A koraközépkori pogány vallások világképét és gyakorlati szertartásait alapvető hasonlóságok jellemezték. Az istenek politeisztikus pantheonja, a természeti helyek és jelenségek tisztelete, az állat- és emberáldozatok önmagukban nem etno-specifikus vonások, hanem karakterisztikumai voltak a legtöbb pogány vallási gyakorlatnak a skandinávtól a szlávon át a török világ szférájáig. Ezek az eredendően egyező aspektusok bonyolulttá teszik, hogy a korai, kereszténység előtti természeti vallások tekintetében rituális elemeket etnikai alapon különböztessünk meg egymástól, ezért vagy konkrét egyezésekre vagy egyéb kontextuális összefüggések megállapítására van szükségünk. Csak így kerülhetünk közelebb a rituálét végrehajtók etnikai hátterének vagy az egyes rítusok etnikai hovatartozásának beazonosításához.

A középkori pogány vallások eredendő hasonlóságai termékeny talajt képeztek a különböző rituáléváltozatok és a kevert szokások szárba szökkenéséhez. A Kelet-Európába újonnan érkező skandinávok például már tisztában voltak bizonyos szertartásokkal és nézetekkel vagy eleve maguk is gyakorolták azokat. Hogy ezeket a hasonlóságokat egzakt módon is tetten érjük, a három forrás bemutatása kell, hogy soron következzenek.

A sort a legismertebb és leginkább kutatott, orosz rituálékát is leíró művel, az arab Ibn Fadlán útleírásával célszerű kezdenünk. A volgai bulgárok fővárosában Ibn Fadlán különböző rituáléknak volt szemtanúja, melyeket általa oroszokként azonosított emberek hajtottak végre. Az általa megfigyelt szertartásokat a következőképp összegezzük röviden: a Volgához kereskedni felhajózó oroszok érkezésükkor fából faragott bálványoknak ételt és italt áldoztak; míg az egyik – központi helyen lévő – bálvány egy fő istenséget, addig a többi bálvány kisebb istenségeket reprezentált. Az áldozatbemutató célja az volt, hogy biztosítsa a más kereskedőkkel kötendő üzletek sikerességét. A kereskedelmi ügyletek befejezése után a oroszok ismét megtisztelték a felállított bálványokat: ezúttal birka és tehén áldozatokat mutattak be, majd a lemészárolt állatok fejét a faoszlopokhoz kötözték.

Másodszor, Ibn Fadlán bemutatja egy frissen elhunyt, előkelő orosz nemzetségfő temetését. A beszámoló szerint halála utána, a nemzetségfő testét tíz napig egy sátorban tárolták, amíg megszöttek a szertartáshoz illő öltözködését. Ezt követően a temetést végző orosz közösség feltöltött egy hajót különféle javakkal – kincsekkel, fegyverekkel, ékszerekkel, étellel és itallal –, valamint leölt állatok (lovak, tehenek, egy kutya, egy kakas és egy tyúk) tetemeivel és egy fiatal rabszolgalány holttestével, aki önként jelentkezett arra, hogy kövesse urát a „Paradicsomnak” nevezett túlvilágra. Mielőtt erre sor került volna, a lányt a nemzetségfő családjának és kíséretének férfitagjai rituálisan megerőszték, és egy ajtókereten keresztül szimbolikusan „az égbe” emelték, miközben egy, a „Halál angyalának” nevezett öregasszony a családtagok túlvilági egyesüléséről szóló vers elszavalása után halálra döfte őt. Miután minden – a férfi

tulajdöntárgyai, az ajándékok, az áldozati állatok és a rabszolgalány is – a fedélzetre került, a ruszok végül elégették a hajót a vízen.⁷¹⁶

A forráshely értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy a muszlim útleírások általában állami megrendelésre készültek, így kiemelkedően pontos információkat szolgáltatnak a korra vonatkozóan. Ibn Fadlān leírása egész egyszerűen a legrészletesebb írott beszámoló, amivel rendelkezünk rusz temetkezési szertartásokra vonatkozóan, olyanannyira, hogy autentikus forrásnak fogadják el a kutatók a skandináv szokásokra, és felhasználják a magából Skandináviából ismert rituálék pontosabb megvilágítására is.⁷¹⁷ Tagadhatatlan, hogy a szertartás számos eleme megfeleltethető a skandináv kultúrkörből ismert párhuzamoknak: a hajó jelenléte és elhamvasztása, a sírmellékletek (főként a fegyverek) és az állat-, valamint emberáldozat. Ahogy azonban látni fogjuk, amikor egy tudósítás kevésbé részletes, az etnikai jellegzetességnek tartott skandináv vagy szláv hagyományokat megkülönböztető határvonalak könnyen elmosódhatnak.

A második forrás szerzője León Diakónos, egy bizánci történetíró, aki jelen volt a dunai bulgár város, Dorostolon bizánci ostrománál, ahová Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem szlávokból és vikingekből álló seregével a 971. évben visszavonult, rögtön azután hogy nomád szövetségesei – a magyarok és a besenyők – otthagyták a hadjáratot. A bizánci krónikás szerint a ruszok – akiket ő a bizánci hagyományok alapján „tauroszkítáknak” nevez – áldozatokat mutattak be az ostrom során:

„...amikor beköszöntött az éjszaka, és a telihold fénye fölragyogott, [a szkíták] kivonultak a síkságra és elkezdtek összeszedni a halottaikat. A [város]fal előtt halomba rakták őket, és számtalan máglyát gyújtva elégették. Eközben őseik szokása szerint temérdek fogoly férfit és nőt leöltek. A véres áldozat befejeztével az Isztrosz vizébe fojtottak [néhány] csecsemőt és kakast.”⁷¹⁸

A dorostoloni rituáléről beszámoló közlés jóval szűkszavúbb Ibn Fadlān jelentésénél, és ennek eredményeként problematikus benne tisztán skandináv vagy szláv jellemzőket kiragadni. Az elhamvasztás, az ember- és a kakasáldozat elnagyolt leírása könnyen lehetett a skandináv és a

⁷¹⁶ Ibn Fadlān 83–100; Montgomery, „Ibn Fadlān and the Rūsiyyah”; Birkeland, *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder*, 17–24.

⁷¹⁷ Jens Peter Schjødt, „Ibn Fadlan’s account of a Rus funeral: To what degree does it reflect Nordic myths?”, in *Reflections on Old Norse Myths*, szerk. Pernille Hermann – Jens Peter Schjødt – Rasmus Trandum Kristensen (Turnhout: Brepols, 2007), 133–149; Neil S. Price, „Passing into Poetry: Viking-Age Mortuary Drama and the Origins of Norse Mythology”, *Medieval Archaeology* 54 (2010), 131–137; Duczko, *Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 137–154; vö. Montgomery, „Vikings and Rus in Arabic sources”, 157–160.

⁷¹⁸ Szvák–Szili (szerk.), *A normannkérdés az orosz történelemben*, 95–96.

szláv „ősök szokása” is. A 10. századi arab tudósítók, Ibn Ruszta és al-Maszúdi, is megjegyzik a korabeli szlávokról, hogy ők is elégették halottaikat.⁷¹⁹ A kakasok feláldozásáról Merseburgi Thietmar a skandinávok szokásai között számolt be, ám számos kutató úgy véli, hogy néprajzi párhuzamok alapján a gyakorlat az ősi szláv vallásokban is jelen volt.⁷²⁰

A Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio*-jában megőrzött, a Dnyeperen Konstantinápolyba tartó rusz kereskedők által útközben, a vízeséseken való átjutás után végrehajtott rituáléban felfedezhető kulturális sajátosságok szintén beszédesek ebben a tekintetben:

„Miután átjutottak e helyen, elérik a Szent Gergelynek nevezett szigetet, amely szigeten mutatják be áldozataikat is, minthogy ott egy hatalmas tölgyfa áll, s eleven kakasokat áldoznak. Köröskörül nyilakat is szúrnak le, mások pedig kenyeret és húst is, s kinek mije van, ahogy az náluk szokás. Sorsot is vetnek a kakasokra, vajjon leöljék-e azokat, vagy megegyék, vagy életben hagyják.”⁷²¹

Itt ismét gyanítható, hogy egy „viking” rituálé leírását olvassuk. Obolensky szavaival élve azonban a szertartás „*megfelel a szláv pogány rituálékról meglévő, bevallottan szegényes tudásunknak is*”.⁷²² A rituálé összehasonlítása az előbbieken tárgyaltakkal szintén ezt a benyomást erősíti.

A helyszín mindhárom rituálé esetében a vízparton zajlik. A vízpart a skandináv kozmológiában szent helynek számított, a víz ugyanis átjárót képezett a különböző világok között.⁷²³ A mocsarakban, folyókban és tavakban talált áldozati viking tárgyak jól ismert darabjai a skandináv és nyugat-európai régészeti leletanyagoknak.⁷²⁴ Brémai Ádám szintén megemlítette a svédekről, hogy forrásoknál hajtottak végre áldozatokat.⁷²⁵ Írott és régészeti források is támogatják a feltevést, hogy a „keleti vikingek” megtartották ezt a gyakorlatot. Amastrisi Szent György (9. századi, egyébként más vonatkozásokban vitatható hitelességű) életrajzában olvasható, hogy a ruszok vallásosan tisztelték a forrásokat.⁷²⁶ A régészek a Dnyeper zuhogóinál

⁷¹⁹ Kmoskó I/1. 210; Kmoskó I/2. 171.

⁷²⁰ Thietmar Merseburgensis, *Episcopi Chronicon*, 23–24; Izabella Wenska, „Sacrifices among the Slavs: Between Archaeological Evidence and 19th Century Folklore”, *Analecta Archaeologica Ressoriensia* 10 (2015), 271–313.

⁷²¹ DAI 60–61.

⁷²² Obolensky, „The Byzantine Sources on the Scandinavians”, 158.

⁷²³ Julie Lund, „Banks, Borders and Bodies of Water in a Viking Age Mentality”, *Journal of Wetland Archaeology* 8 (2008), 51–70.

⁷²⁴ Julie Lund, „At the water’s edge”, in *Signals of Belief in Early England. Anglo-Saxon Paganism Revisited*, szerk. Martin Carver – Alexandra Sanmark – Sarah Semple (Oxford: Oxbow Books, 2010), 49–66.

⁷²⁵ Magister Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, 257–258.

⁷²⁶ *Life of St. George of Amastris*, ford. David Jenkins et al. (Notre Dame, 2001), 18. Online elérés: 2017. 02. 17. <https://library.nd.edu/byzantine_studies/documents/Amastris.pdf>.

talált viking kardokat ugyanebben a kontextusban, áldozati emlékekként értelmezik.⁷²⁷ Ebből következőleg első ránézésre a rituálék helyszínének kiválasztása skandináv tradíciókra utal, ám a természeti helyek iránti hódolat a legtöbb pogány vallásban, köztük a szláv ősvallásban is bevett gyakorlatnak számított.⁷²⁸

A Szent Gergely-szigeti szertartás azonban egyedülálló abból a szempontból, hogy egy tölgyfánál hajtattott végre. A skandináv mitológiában az Yggdrasil nevű világfa *axis mundi*-ként tartja össze a világ különböző rétegeit.⁷²⁹ A kozmológiában betöltött központi szerepe mellett, az ennél a konkrét (talán Yggdrasilt szimbolizáló) fánál végrehajtott rituálé a biztonságos útért mondott hálaként értelmezhető, mivel a szertartásra a ruszokat a Dnyeper zuhogóinál fenyegető besenyő rajtaütések elmúltával került sor („*ettől a szigettől kezdve, míg csak el nem érnek a Szulína folyóig, az oroszok a besenyőktől nem tartanak*”).⁷³⁰ A korai pogány szlávok vallásában azonban a tölgyfa szintén imádat tárgya volt; a villámisten, Perun, tiszteletének helye.⁷³¹ Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy az expedíció résztvevői nem lehettek kizárólag szlávok, hiszen a *De administrando imperio* szövege a Dnyeper vízesések nevét nem csak szláv, de óészaki néven is megadja,⁷³² ami bizonyítja, hogy a rusz utazók egy lényeges hányada (valószínűleg többsége) még mindig kötődött Skandináviához. Ezt támasztja alá a Berezan-szigetén (ma Ukrajna) található óészaki rúnákkal vésett kőtömb is, mely szintén a Konstantinápolyba vezető dnyeperi úton található és, ami az egyetlen ismert skandináv rúnakő keleten.⁷³³ A Dnyeper medréből kimentett öt viking áldozati kard gotlandi analógiái szintén egyértelműsítik ezt a feltevést.⁷³⁴ Az természetesen igen valószínű, hogy szlávok is csatlakoztak a vállalkozáshoz, és a szláv, valamint az óészaki vallás közötti közeli egyezések erősítették a szlávok kötődéseit az asszimilálódás folyamatában lévő északiakkal.

---

⁷²⁷ Fedir Androshchuk, „Har götlandska vikingar offrat vapen i Dnepr-forsarna?”, *Formvänner* 97 (2002) no. 1, 9–14.

⁷²⁸ Ribakov, *Jazicsesztyvo drevnyih szlavjan*, 128, 173; Bartlett, „From Paganism to Christianity in medieval Europe”, 60–61; Procopius, *History of the Wars*, ford. Henry Bronson Dewing, Procopius in Seven Volumes 4 (London: William Heinemann, 1924), 269–273; Badford, *The Early Slavs*, 189.

⁷²⁹ Az *axis mundi* kifejezés és koncepció megalkotása Mircea Eliade nevéhez kötődik. Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*, ford. Williard R. Tusk (New York: Harvest Book, 1987) 32–36. Yggdrasilra lásd: Bernáth István, *Skandináv mitológia* (Budapest: Corvina, 2005), 338–339.

⁷³⁰ DAI 60–61.

⁷³¹ Sarnyai, „Nálánál erősebb”, 307–308; James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (London: Oxford University Press, 2009), 109–120, 159–161; Badford, *The Early Slavs*, 194. A tölgyfát a skandináv Thor istennek bemutatott áldozatokkal is kapcsolatba hozzák. Pl. Simpson, *Everyday life in the Viking Age*, 176.

⁷³² DAI 58–61.

⁷³³ Fedor Braun –Ture Johnsson Arne, „Den svenska runstenen från ön Berezanij utanför Dneprmynningen”, *Formvänner* 9 (1914), 44–48.

⁷³⁴ Androshchuk, „Har götlandska vikingar offrat vapen i Dnepr-forsarna?”

A rituálék helyszínei mellett szintén általános, hogy mindhárom esetben valamilyen baromfit (tyúkot, csirkét vagy kakast) áldoztak fel.⁷³⁵ A kakasok feláldozásának régészeti nyomai is vannak a viking kori skandináv sírokban.⁷³⁶ Az írott források szintén megerősítik a szárnyasok skandináviai feláldozását.⁷³⁷ Ezen állatok sírokba helyezése és rituálékban játszott megkülönböztető szerepe a hozzájuk társított hiedelmekkel magyarázható. A kakasok fontos szereplői az északi mitológiának, mint jeladók és a nagy csapások hírvivői: a Gullinkambi nevű kakas például a világvégét, a *Ragnarök*-öt jelzi kukorékolásával.⁷³⁸

Fontos részlet, hogy a szárnyasokat mindegyik rituálé során más-más módon áldozták fel. A tyúkot lefejezték a Volga menti ruszok, Dorostolonnál a csirkéket (?) vízbefojtották, míg Szent Gergely-szigetén a ruszok sorsot vetettek, hogy a kakasokat (egy közelebbről meg nem határozott módon) megöljék, megegyék vagy hagyják életben. A különböző kivégzési módok természetesen a rituálék eltérő indíttatásaival is kapcsolatban állhatnak, ám az általunk vizsgált etno-specifikus vonások kérdésében is gyarapíthatják a fenti példák sorát. A rituális vízbefojtást Brémai Ádám is említi, amikor a svédek pogány szokásairól számol be, akikről tudjuk, hogy ők adták a keleten aktív vikingek nagy részét.⁷³⁹ Ez az információ, részletek hiányában azonban csekély ahhoz, hogy ezt a módszert skandináv jellegzetességnek tartsuk. A DAI esetében a már visszatérő jelenséggel, a skandináv-szláv hagyományok elkülöníthetetlenségével állunk szemben. A sorsvetés ismerős számunkra a skandináv kultúrkörből is (*blutkesti*),⁷⁴⁰ azonban az 1172 körül íródott és a szlávok áldozati szokásait ismertető *Chronica Slavorum* című mű szintén hírt ad szláv „papokról”, akik sorsvetéssel jelölték ki az egyes isteneknek szánt ünnepeket.⁷⁴¹ A krónika és a DAI elkészülte közti időintervallum jelentős, de a gyakorlat egyértelműen a pogány időkre megy vissza és kontinuitást mutat: Merseburgi Thietmar az 1005. évben szintén tudott a szlávok sorsvetési szokásáról, és az Óskrónika is említi a 983. évre vonatkozóan Vlagyimir nagyfejedelem jatvagok elleni hadjáratát követően.⁷⁴² Éppen ezért nehéz lenne eldönteni, hogy

⁷³⁵ A dorostoloni áldozatok esetében nem lehetünk benne biztosak, hogy csirkéket mészároltak le, mivel a szemlélő jelentős távolságból (feltehetően a bizánci táborból) nézte az eseményeket, ami megnehezítette a baromfik megkülönböztetését, különösen éjjel. A „csirkék” valójában akár kakasok vagy tyúkok is lehetnek.

⁷³⁶ Duczko, Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe, 149; Kristina Jennbert, *Animals and Humans: Recurrent Symbiosis in Archaeology and Old Norse Religion* (Lund: Nordic Academic Press, 2011), 103.

⁷³⁷ Schjødt, „Ibn Fadlan’s account of a Rus funeral”, 143–144.

⁷³⁸ *Eddukvæði*, szerk. Jónas Kristjánsson – Vésteinn Ólason, Íslenszk fornrit 1 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2014), 302 és 313.

⁷³⁹ Magister Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, 257–258.

⁷⁴⁰ Peter Sawyer, *Kings and Vikings. AD 700–1100* (London: Methuen, 1982), 54; Daniel Bray, „Sacrifice and Sacrificial Ideology in Old Norse Religion”, in *The dark side. Proceedings of the Seventh Australian and International Religion, Literature and the Arts Conference*, szerk. Christopher Hartney – Andrew McGarrity (Sydney: RLA Press 2004), 126; DuBois, *Nordic Religions in the Viking Age*, 48–49.

⁷⁴¹ *Helmoldi presbyterii chronica Slavorum*, szerk. Georgicus Heinricus Pertz, Monumenta Germaniae Historica: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 7 (Hannover: Hahn, 1868), 52.

⁷⁴² Thietmar Merseburgensis, *Episcopi Chronicon*, 302–303; RIE 74.

a Szent Gergely-szigetén végrehajtott szertartások az északi kultúrában vagy a helyi szláv szokásokban gyökereztek-e, különösképp, hogy a szláv Perun istenség – akinek, mint megjegyeztük tölgyfákat is szenteltek – ugyancsak gyakran fogadott el kakasáldozatot.⁷⁴³

Ezidáig a szláv-skandináv pogány szokások hasonlóságain volt a hangsúly. A steppei népek vallásai azonban bizonyos elemeikben ugyanúgy beillenek ebbe a képbe. Nem számít például egyedinek, hogy a ruszok Szent Gergely-szigetén az áldozati állatok elfogyasztását is fenntartották lehetőségként. Az áldozati tor intézménye ismert a skandinávok esetében a *Hákonar saga Góða* egyik kapcsolódó jelenetéből,⁷⁴⁴ de gyakran a steppei népeknél is találkozunk ezzel, mint feljegyezte azt Ibn Fadlán az áldozati lovat megevő úzokról.⁷⁴⁵ Temetkezési szokások és néprajzi párhuzamok alapján valószínűsítik, hogy a magyarok és más keleti, nem feltétlenül csak török, népek (pl. a mordvinok) is hasonlóan jártak el.⁷⁴⁶

A spirituális szerepet játszó fák tekintetében ugyanezt mondhatjuk. A balti, szláv és skandináv felfogás mellett számos keleti török törzs vallásában is megtalálható a világfa, ami az óészaki kozmológiához hasonlóan a világ összetartója.⁷⁴⁷ Ugyancsak idetartozik az istenségek (skandináv és török mitológiában is) meglepően hasonló panteonja és a természeti helyek rituális szerepe.⁷⁴⁸

Megjegyezhetjük tehát, hogy a 10. századi pogány hitvilág és a rituális szertartások meglepően sok hasonlóságot mutattak. A korabeli pogányság univerzális jellemzői valószínűleg megkönnyítették az egyes, más kultúrából származó rítusok átvételét. A rusz hitvilág és rituálék rendszere pedig kész volt befogadni a steppei kultúrkör impulzusait is.

Hitbéli változások

A rusz rituális hagyományokon kimutatható a keleti, steppei hatás gyakorlati (mindennapi) és spirituális szinten is. Ennek illusztrálására vissza kell nyúlnunk Ibn Fadlán jelentéséhez, mely

---

⁷⁴³ Mike Dixon-Kennedy, *Encyclopedia of Russian & Slavic Myth and Legend* (Santa Barbara: ABC CLIO, 1998), 217; Marija Gimbutas, *The Slavs, Ancient People and Places* 74 (London: Thames & Hudson, 1971), 166. Tudomásom szerint a középkori források közül csak a vizsgált dorostoloni és szent gergely-szigeteki események köthetők az ősi szláv vallásban jelenlévő kakasáldozatokhoz. Ahogy azonban láttuk, a kérdéses rituálék természete messze nem tisztán „szláv”, ezért nem kizárt, hogy a kakasok tisztelete skandináv befolyásnak köszönhetően érkezett az eklektikus rusz hagyományba.

⁷⁴⁴ *Hákonar saga Góða*, in Snorri Sturluson, *Heimskringla*, Vol. 1., szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, Íslenzk Fornrit 26 (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2002), 167–168.

⁷⁴⁵ Ibn Fadlán 36.

⁷⁴⁶ Bálint Csanád, „A ló a magyar pogány hitvilágban”, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1970) no. 1, 31–43.

⁷⁴⁷ Prudence Jones – Nigel Pennick, *A History of Pagan Europe* (London: Psychology Press, 1995), 174; Vernadsky, *The Origins of Russia*, 32–34, 123; Sarnyai, „Nálánál erősebb”, 307–308; Mircea Eliade, *Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy*, Bollingen Series 76 (Princeton: Princeton University Press, 1972), 269–274; Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars”, 400–403; Fodor, „Az ősi magyar vallásról”, 12–13.

⁷⁴⁸ Pritsak, *The Origin of Rus'*, 73–86; Samuel Hazzard Cross, „Primitive Civilization of the Eastern Slavs”, *The American Slavic and East European Review* 5 (1946) no. 1, 79; Vernadsky, *The Origins of Russia*, 40–41.

etnográfiai szempontból különösképp értékes, mert betekintést nyújt a Volga régió etnikus-vallási világába.

Annak ellenére, hogy esszenciájában egy északi szertartásról van szó, az Ibn Fadlân által lefestett rusz rituálékról már régóta elismerik a kutatók, hogy bizonyos elemeik nem felelnek meg egyetlen skandináv példának sem, és sokkal inkább egy Volga menti török, vagy kazár miliőben keresendők.⁷⁴⁹ Egy nemrégiben megjelent tanulmányban, Thorir Jonsson Hraundal például kiemeli, hogy az Ibn Fadlân leírásában megjelenő „Halál angyalának” nevezett öregasszonyt nem tudjuk közös nevezőre hozni az óészaki mitológiából ismert valkűrökkel,⁷⁵⁰ mint azt néhányan megkísérelték, és a „Paradicsomnak” keresztelt túlvilág – ahová a szolgálat mesterével együtt igyekeznek – sem lehet azonos a skandináv Valhallával, a halott harcosok csarnokával, ahová nők be sem léphettek. A „Paradicsom” ugyanakkor felbukkan Ibn Fadlân művében korábban is, amikor a szerző az úzok túlvilágról alkotott képzetét ismerteti. Ugyanebben a részben találjuk azt az epizódot, ami szerint az úzok a betegségben szenvedő egyéneket sátrakba rakták és otthagyták, kísértetiesen hasonlóan ahhoz, ahogyan azt a ruszok tették elhunyt nemzetségfőjükkel. Ahogy Hraundal folytatja, még a ruszokon megfigyelt tetoválásokat is kézenfekvőbb egy átvett belső-ázsiai tradíciókként értelmeznünk, ennek a testdíszítésnek a régészeti nyomait ugyanis ott leljük meg, és nem Skandináviában (ahol egyébként más írott forrás sem szól erről).⁷⁵¹

Az Ibn Fadlân által megfigyelt rusz csoport tehát a rusz identitás egy variánsát testesíti meg, ami a skandináv harcos-kereskedők és a Volga menti török népek egymásra való hatása révén fejlődött, és könnyen lehet, hogy az etnikummá formálódás egy korai szakaszában volt. Hraundal elmélete az ún. „Volga-rusz közösségről” további példákkal is alátámasztható. A 10. századi muszlim szerző, Ibn Ruszta, tudósít arról, hogy a ruszok saját, *attiba*-nak nevezett kuruzslókkal vagy gyógyítókkal rendelkeztek, akik a steppei sámánokhoz hasonló funkciókat láttak el.⁷⁵² Hasonlóképp, Ibn Fadlân az általa rusz királynak nevezett uralkodó spirituális feladatait a kazár kagánéhoz megegyező módon írta le (lásd a „Hadi együttműködés” fejezetben).⁷⁵³

---

⁷⁴⁹ Peter G. Foote – David M. Wilson, *The Viking Achievement: A Survey of the Society and Culture of Early Medieval Scandinavia* (New York: Praeger, 1970), 408; Montgomery, „Ibn Fadlân and the Rūsiyyah”, 23; Montgomery, „Vikings and Rus in Arabic sources”, 163; vö. Duczkoval, aki szerint „even if some features of the described rituals may be alien to Scandinavian culture, and were obtained in the East, the whole funeral has to be seen as Norse and nothing else.” Duczko, *Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 138.

⁷⁵⁰ A valkűrökre magyar nyelven: Bernáth István, *Skandináv mitológia* (Budapest: Corvina, 2005), 336; Jacques le Goff, *Középkori hősök és csodák* (Budapest: Európa, 2012) 268–274.

⁷⁵¹ Hraundal, „New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources”, 85–88.

⁷⁵² Kmoskó I/1. 213.

⁷⁵³ Ibn Fadlân 99–105.

A steppei behatások azonban semmi esetre sem korlátozódtak a Volga térségére. A Dnyeper alsó folyása mentén szintén steppei népek éltek, a magyarok és a besenyők, akiknek intenzív kapcsolataik voltak a Kijevi Russzal a 9–10. század folyamán.⁷⁵⁴ Ezen felül a kazárok behatása is érződött a Don-Dnyeper mentén. Ezen népek közvetítésének tudhatók be a dnyeperi ruszok rituális életét érintő steppei jellemvonások. A Szvjatoszláv fejedelem serege általi áldozatok bemutatásánál a ruszok nemcsak a szláv és/vagy a skandináv tradíciókból, hanem egy másik kultúrközegből is merítettek.⁷⁵⁵ Ennek bemutatására specifikus párhuzamokat hozhatunk.

Az első jelenség, ami a dorostoloni rituálé során különlegességnek hat, az a foglyok feláldozása, ami rendkívül ritka a skandináv emberáldozatoknál.⁷⁵⁶ Az áldozati személyek ellenségekből való válogatása szintén szembe megy az összes többi adatolt rusz emberáldozattal, azokban ugyanis a szenvedő alanyok valójában önkéntesen jelentkeztek erre a szerepre. Erre Ibn Fadlán művében két utalást is találunk; az egyik a már többször említett szolgálány esete, aki mesterével együtt távozott az élők sorából, a másik pedig a rusz király kíséretének tagjaira vonatkozik, akik uruk halála után önként vetették magukat alá az öngyilkosságnak.⁷⁵⁷ Egy másik muszlim szerző, Ibn Haukal szintén megerősíti, hogy a rusz szolgálók önként mentek a halálba, csakúgy ahogyan teszik azt mások Indiában, Gánában vagy a Kuga régióban.⁷⁵⁸

A rabok feláldozása egy specifikus spirituális célt szolgált, és valószínűség szerint a ruszok a keleti területekről adoptálták ezt a szokást. A gyakorlat és a hozzá kapcsolódó hitbéli vélekedések párhuzamait a keleti, nomád népekről dokumentálták. A kazárokról a bizánci Theophanész jegyezte fel 710/711-ben, hogy egyik magas rangú előljárójuk, a *tudun* halálakor 300 ellenséges hadifoglyot áldoztak fel, hogy azok kísérettagokként szolgálják őt a másvilágon.⁷⁵⁹ A kazárok

---

⁷⁵⁴ Szaharov, „Orosz-magyar szövetségi kapcsolatok”; Tócsér, „A 971. évi dorostoloni hadjárat”. Lásd fentebb a „kereskedelem” és a „hadí együttműködés” fejezetekben.

⁷⁵⁵ Victor Tarras, „Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus”, *Slavic Review* 24 (1965) no. 3, 395–406.

⁷⁵⁶ A viking emberáldozatokról: Hilda Roderick Ellis, *The Road to Hel. A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature* (New York: Greenwood Press, 1968), 50–59; Bray, „Sacrifice and Sacrificial Ideology”; Simpson, *Everyday life in the Viking Age*, 185–186; Anders Hultgård, „Menschenopfer”, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Vol. 9., szerk. Heinrich Beck (Berlin: De Gruyter, 2001), 533–546; Klas af Edholm, „Människooffer i fornnordisk religion. En diskussion utifrån arkeologiskt material och källtexter”, *Chaos* 65 (2016), 125–147. Az egyetlen példa arra, hogy a skandinávok foglyokat áldoztak a Szajna partján történt, ahol 111 frank hadifoglyok lógattak fel. *Translatio S. Germani Parisiensis anno 846, secundum primaviam narrationem*, in *Analecta Bollandiana*, Vol. 2., szerk. Carolus de Smedt – Gulielmus van Hooff – Josephus Becker (Brusells: Société des Bollandistes, 1883), 78. Ez a tett azonban sokkal inkább kötődik a túlparton álló ellenség megfélemlítéséhez, mint az istenek tiszteletéhez. A dorostolonihoz képest más spirituális háttérre utalnak a körülmények is (lásd lentebb).

⁷⁵⁷ Ibn Fadlán 99. Lásd szintén a hozzá tartozó 340. l-j-et.

⁷⁵⁸ Kmoskó I/2. 80.

⁷⁵⁹ *The Chronicle of Theophanes the Confessor. Byzantine and Near Eastern History. AD 284–813*, szerk. és ford. Cyril Mango – Roger Scott – Geoffrey Geatex (Oxford: Clarendon Press, 1997), 527–528; Mason, „The Religious Beliefs of the Khazars”, 407.

mellett a legyőzött ellenség túlvilági szolgálatába vetett hit a magyarok, az úzok, de a későbbi nomádok: a mongolok és a tatárok között is adatolható.⁷⁶⁰

A dorostoloni áldozatbemutatást ebben a kontextusban kell értelmeznünk; vagyis, hogy a ruszok elesett bajtársaik megbosszulása érdekében áldoztak fel hadifoglyokat, és „kényszerítették” azokat sajátjaik túlvilági szolgálatára. Ezt támogatják León Diakónos szavai is, aki szerint a ruszok inkább saját kardjukba dőltek, semmint hogy fogságba essenek, mert úgy tartották: az ellenség által legyőzöttek szolgálni fognak a másvilágon.⁷⁶¹ Valószínűleg ugyanez az elképzelés vezette azt a fiatal rusz harcost, aki a perzsa történetíró, Ibn Miskavajh szerint ádázul védekezett egy sokszoros túlerőben lévő muszlim csapat ellen Bardza ostroma során (943). A perzsa beszámoló szerint a fiatal harcos öngyilkosságot követett el mielőtt ellenfelei foglyul ejthették volna.⁷⁶² A León Diakónos és Ibn Miskavajh által lefestett mentalitás a Theophanész által megörökített kazár hozzáállással, és nem a skandináv túlvilágról alkotott elképzelésekkel egyezik meg. Utóbbiban ugyanis a csatában elesett, vagy ellenség által megölt harcosok elismerésben részesültek Valhalla csarnokában. A túlvilágról alkotott rusz koncepciók tehát változásokon mentek keresztül, és alapjaikban hasonlultak a térség más népei által vallott nézetekhez.

Gyakorlati változások

A vallási-hitbéli változásoknak volt egy praktikus, mindennapi dimenziója is, ami talán hozzájárult magához a mentális átálláshoz is. A keleti divat kaftánok, buggyos hagyma formájú nadrágok és sapkák formájában elérte Skandináviát is: mind gotlandi rúnaköveken látható képi ábrázolások (2. kép; 3. kép), mind a 10. századi birkai régészeti leletanyag megerősíti, hogy a keleten aktív skandinávok egy muszlim-török öltözködési stílus elemeit vették át a Volga környékén.⁷⁶³ Keletre mutató fizikai bizonyítékokat Ibn Fadlán leírásában is bőséggel találunk: a halott bebalzsamozása és az arra használt balzsam levelek,⁷⁶⁴ valamint a rusz nemzetségszű selyem

⁷⁶⁰ Moravcsik, „Zum Bericht des Leon Diakonos über den Glauben an die Dienstleistung im Jenseits.” *Studia Antiqua. Antonio Sala's septuagenario oblate* (1955), 74–76; Tarras, „Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus”, 401; Ibn Fadlán az úzokról: „Ha embert ölt és bátor volt, akkor annyi faszobrot faragnak ki, ahányat megölt és ráhelyezik azokat sírjára, s azt mondják: 'ezek az ő szolgálói, akik szolgálgák őt a Paradicsomban'.” Ibn Fadlán 37.

⁷⁶¹ León Diakónos 151–152.

⁷⁶² Ibn Fadlán *and the Land of the Darkness*, 152; Birkeland, *Nordens historie*, 58.

⁷⁶³ Hägg, „Birkas orientalska praktplagg”; Steuer, „Mittelasien und der Wikingerzeitliche Norden”; Egil Mikkelsen, „Islam and Scandinavia during the Viking Age”, in *Byzantium and Islam in Scandinavia. Acts of a Symposium at Uppsala University June 15–16 1996*, szerk. Elisabeth Piltz (Jonsered: Paul Åströms Förlag, 1998), 41. Steppei lamellás páncélingeket is ismerünk a birkai leletanyagból: Niklas Stjerna, „En stäppnomadisk rustning från Birka”, *Fornvännen* 99 (2004), 27–32.

⁷⁶⁴ Hraundal, „New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources”, 85.

ingje és a rajta lévő gombok is ismeretlenek voltak Skandináviában.⁷⁶⁵ A Rusz településein és temetőiben rendszeresen megfigyelhető a steppei és a skandináv kultúrkör anyagi kultúrájának együttes jelenléte vagy az egyes tárgyakon megfigyelhető stíluskeveredések.⁷⁶⁶

A török szokások befolyásosságának újabb bizonyítéka Szvjatoszláv fejedelem karaktere.⁷⁶⁷ Az *Óroroszk Óschrónika* így mutatja be a fejedelem életvitelét:

„Amikor Szvjatoszlav felnőtt és férfivá érett, sok bátor harcost gyűjtött össze, és mint egy párduc, oly könnyedén mozgott a hadjáratokban, és sok hadat viselt. Hadjárataiba pedig nem vitt magával sem szekereket, sem üstöket, nem főzte a húst, hanem a lóhúst, vadat vagy marhahúst vékony szeletekre vágva parázson sütötte meg, és úgy ette. Sátora sem volt, hanem a nyeregtakarót a földre terítette, a nyeret a feje alá tette, s úgy aludt.”⁷⁶⁸

Mi több, Szvjatoszláv fülbevalót viselt, haját nomád szokás szerint farkocskan hordta, fejbőrére pedig a lófarkat kivéve leborotválta.⁷⁶⁹ A hajviselet ezen formája a magyarokra volt jellemző a korszakban.⁷⁷⁰ A fülbevaló viselete is a kelettel való hosszú távú kapcsolatokra tekint vissza (a skandinávoknál vagy a szlávoknál hosszú hajuk lévén kevésbé lett volna értelme az ékszer viselésének).⁷⁷¹ Szvjatoszláv a legkiválóbb példa arra, hogy a korabeli etnikai identitást milyen nehéz megragadni, hiszen egy olyan uralkodóról van szó, aki skandináv származása ellenére szláv nevet viselt ugyanakkor nomád szokásoknak hódolt.

Emlékeztetnünk kell azonban magunkat, hogy az asszimiláció időt vett igénybe, és nem érintett minden csoportot egyenlő mértékben. Ezt a tendenciát tükrözhetik a 10. századi al-Isztahri szavai, aki egyértelműen megkülönböztette a ruszok által hordott rövid *qurtaq*-ot, ugyanannak a ruhadarabnak a kazárok, besenyők és bulgárok által viselt hosszú változatától. A külső megjelenés kialakításában az egyéni döntések is szerepet játszottak, amit al-Isztahri azon kijelentéséből következtethetünk ki, hogy a ruszok némelyike borotválta magát, míg mások szakállukat összefonva viselték.⁷⁷² Habár a szakáll nélkülség minden bizonnyal nem volt precedens nélküli a viking kori Skandináviában, a megszokott trendtől élesen eltérő gyakorlatnak

⁷⁶⁵ Sawyer, *Kings and Vikings*, 114.

⁷⁶⁶ Komar, *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*, 160–163, 203–206, 209, 211, 393–394, 410.

⁷⁶⁷ Tarras, „Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus”, 401–405; Shepard, „The Viking Rus and Byzantium”, 503; Downham, „Viking Ethnicities”, 6.

⁷⁶⁸ RIE 63.

⁷⁶⁹ León Diakónos 156–157.

⁷⁷⁰ HKÍF 186 és 199. „Liudprand jelentése konstantinápolyi követségéről”, ford. Süttő Szilárd, in Peter Classen, *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században* (Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2005), 521–522.

⁷⁷¹ Tarras, „Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus”, 404–405.

⁷⁷² Kmoskó I/2. 32.

számított.⁷⁷³ A nomádok ezzel ellentétben (részben feltehetően klimatikus okokból) rendszeresen borotválkoztak, ahogyan azt feljegyezték az úzokról, besenyőkről, baskírokról és a magyarokról is.⁷⁷⁴ Lehetséges, hogy al-Isztahri leírása egy olyan fázisban örökített meg információt egy rusz közösségről, amikor az a kollektív és egyúttal egyéni átalakulása átmenetében volt; a szülőföldről hozott szokások már keveredtek a keleti tapasztalatokkal, ám a teljes közösségi átállás még nem történt meg.

Kevert szokások

Az alapjaikban hasonlatos vallási szokások keveredésének köszönhetően Kelet-Európában rituálék variációi alakulhattak ki, melyek függetlenek voltak a szertartást végrehajtók etnikai származásától. Egy ilyen példát fest le számunkra az *Órosz Őskronika*, amikor arról beszél, hogy a ruszok szerződésalkötéskor őseik szokása szerint fegyvereikre tettek esküt, ami egy jól adatolható skandináv hagyomány szerte a viking világban,⁷⁷⁵ ugyanakkor már szláv istenségeknek, Perunnak és Volosznak fogadtak engedelmességet a rituálé során.⁷⁷⁶

Érdeemes felhívunk a figyelmet azokra a hasonlóságokra és apró (de nem jelentéktelen) eltérésekre is, melyek a Szent Gergely-szigeteki és az Ibn Fadlán egyik passzusában megörökített rituálék között érhetők tetten. Ibn Fadlán leírásának azon szeletéről van szó, melyben a ruszok Szent Gergely-szigetéhez hasonlóan rituális póznákat emeltek meg nem nevezett bálványok előtt. Ezen a különleges egybeesésen kívül az is kiemelendő, hogy mindkét rituálét kereskedők hajtották végre, akik üzleti vállalkozásuk sikerességéért mondtak köszönetet (a volgai ruszok az üzlet megkötetése utáni hálából, a dnyeperi ruszok pedig a kereskedelmi út veszélyeinek elmúltáért). A két rituálét az is összeköti, hogy a felállított cölöpök, illetve a DAI esetében nyílveszők mellett az ételáldozat is részét képezte a folyamatnak.⁷⁷⁷ A szertartások célja és végrehajtása majdnem teljesen ekvivalens, melyben a nyílveszők és cölöpök alkalmazása jelenti az egyetlen különbséget. Ez azért érdekfeszítő, mert a póznák fölbeszúrása ismert a skandináv

---

⁷⁷³ Ármann Jakobsson, „Masculinity and Politics in Njáls saga”, *Viator* 38 (2007), 191–215; Carl Phelpstead, „Hair Today, Gone Tomorrow: Hair Loss, the Tonsure, and Masculinity in Medieval Iceland”, *Scandinavian Studies* 85 (2013) no. 1, 1–19.

⁷⁷⁴ Ibn Fadlán 37–38, 42, 44. A magyarokról lásd fentebb Szvjatoszláv fejedelem kinézeténél.

⁷⁷⁵ Stein-Wilckshuis, „Scandinavians swearing oaths”.

⁷⁷⁶ RIE 40–41, 52–55, 68. Cross szerint a skandináv kísérettagok Perunra, a szlávok Voloszra tettek esküt. Az is lehetséges, hogy a későbbi krónikáiról felcserélte a skandináv Odin és Thor istenneveket az általa ismert szláv istenségeivel, Perunnal és Volosszal. Cross, „Primitive Civilization of the Eastern Slavs”, 81. Én azonban – a fenti vizsgálatok fényében – nem látok semmi ellentmondást ebben az eklektikus mentalitásban.

⁷⁷⁷ „...kenyeret és húst is, s kinek mije van, ahogy az náluk szokás.” DAI 60–61; „s magukkal visznek kenyeret, húst, hagymát, tejet és nábidz” Ibn Fadlán 88.

kulturális-vallási környezetből is.⁷⁷⁸ A 10. század közepi arab követ, Ibn Jákub a Hedeby nevű skandináv kereskedőváros lakóiról azt írta, hogy egyik ünnepségük alkalmával egy ökröt, egy kost és egy kecskét vagy egy disznót áldoztak fel, amiknek a fejeit a házak előtti póznákra kikötve tették közszemlére.⁷⁷⁹ Ez erősen emlékeztet arra az Ibn Fadlán általi leírásra, mely szerint a ruszok „*a marhák és jubok fejét... fölfüggeszti[k] a földön fölállított póznákra*”.⁷⁸⁰

Ezekből kiindulva legalább két értelmezés lehetséges. Az első, hogy a rituálé jól dokumentálható egyéb skandináv jellegzetességeivel együtt kezelve, az áldozati póznák felállítása Ibn Fadlán művében egy skandináv gyakorlat. Ebből következőleg a Szent Gergely-szigeten lezajlott szertartás az „eredeti” északi szokás egyik új verziója lehetett, ahol az anyagi kultúrát kissé megváltoztatva (cölöpökről nyíl vesszőkre váltva) a szláv hitvilág számára befogadhatóbb értelmet igyekeztek kialakítani; kifejezetten kihegyezve a villám isten Perun tiszteletére, aki maga is villámokat reprezentáló nyíl vesszőiről volt ismeretes. A másik lehetőség, hogy a Volga mentén bálványoknak póznát emelő ruszok már egy elsajátított, helyi szláv szokás szerint cselekedtek,⁷⁸¹ ahol pont az előző értelmezés fordítottja történhetett: az eredeti rituáléban nyíl vesszők szerepeltek, melyeket a szlávok a kereskedelmi úton nagy számban jelen lévő skandinávok hatására cseréltek póznákra. Természetesen az is lehetséges, hogy a gyakorlat mindkét variánsa jelen volt a szláv és a skandináv kultúrkörben is, csak nem tudjuk őket adatolni. Bármilyen is legyen a megoldás, mindkét esetben egy olyan rusz közösség jelenik meg, mely tisztában kellett, hogy legyen a szláv és a skandináv hagyományok hátterével is. A kontextuson kívül ezt sugallják a rituálék eddig bemutatott részletei is.

A kérdésben – talán némiképp sejtethető módon – a török befolyás lehetőségét is érzékeltetnünk kell. A volgai bulgároknál (akiknek, mint arra eddig folyamatosan utaltunk nagy ráhatásuk volt a ruszokra) a zászlót tartó lándzsa sírba tűzése elterjedt gyakorlatnak számított, és régészeti értelmezések, valamint etnográfiai párhuzamok alapján sejtethetően a magyarok is így temetkeztek.⁷⁸² Bár ezek temetkezési szertartások és ezért nem teljesen analógok az Ibn Fadlán és Ibn Jákub által elmesélttel, példaként szolgálnak annak demonstrálására, hogy a rituális póznák állítása a török világban is ismert volt. Egy közelebbi párhuzamot maga Ibn Fadlán hoz,

⁷⁷⁸ Az izlandi költő, Egill Skallagrímsson, egy póznára tűzte ki egy ló fejét, hogy Norvégiában eljessze a riválisok földszellemeit. Egill tettének kontextusa és célja azonban nem felel meg az itt vizsgált rituáléknak. *Egils saga Skalla-Grímssonar*, 171. Az ittenihez jóval hasonlóbb használatra lelünk példát Ragnarr Loðbrok történetében, ahol Dániában találnak egy rég elfeledett fa bálványt, melynek korábban áldozatokat mutattak be. *Saga af Ragnari Konungi Loðbrok ok sonum hans*, in *Fornaldar Sögur Norðrlanda*, Vol. 1., szerk. Carl Christian Rafn (Copenhagen: Hæðvig Fridrek, 1829), 298–299. Sírokba döfött kardok és lándzsák ismertek svéd viking sírokból is: Holger Arbman, *Svear i Österviking* (Stockholm: Natur och Kultur, 1955), 87.

⁷⁷⁹ Georg Jacob, *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert* (Berlin: Walter de Gruyter, 1927), 29; Birkeland, *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder*, 103–104.

⁷⁸⁰ Ibn Fadlán 89.

⁷⁸¹ Például: Slupecki, „Slavic religion”, 344–345.

⁷⁸² Kovács László, „A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük”, *Alba Regia* 11 (1970), 81–108.

aki az úzok temetkezési rítusai között az áldozati lovak fejének és egyéb testrészeinek póznákra való felfüggesztéséről beszél.⁷⁸³

A cölöp vagy nyílvesző állítás kérdésében nem vethetjük el a steppei befolyást sem. Annál is inkább, mert bár a szlávok ugyancsak alkalmaztak lándzsákat rituáléikhoz, ám – és ez lényeges részlet lehet – sohasem szúrták azokat a földbe. Thietmar krónikájában a szlávok két lándzsát helyeztek haránt pozícióban a földre,⁷⁸⁴ Herbord Bambergi Ottóról írott életrajzában kilenc lándzsát fektettek le egymástól egy könyöknyi távolságra,⁷⁸⁵ míg Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*-ában a lándzsákat iránytűként használták, amik a meghódítandó területek felé mutattak.⁷⁸⁶ Természetesen ez alapján nem állíthatja senki bizonyossággal, hogy a ruszokhoz csatlakozó szlávok vagy elszlávosodott ruszok a steppei népeknek köszönhetően módosították szokásaikat és kezdtek el felállítani és nem lefektetni póznaként funkcionáló lándzsákat, nyilakat vagy cölöpöket. Azt azonban hangsúlyozhatjuk, hogy egy rituálé bizonyos elemei változásoknak voltak kitéve, és a források szűkösségéből adódóan nehéz felbecsülni, hogy egy váltás mennyire a külhoni hatás, a körülmények vagy csak az éppen rendelkezésre álló készletek függvénye volt.

Hogy a ruszok miért pont nyílveszőket használtak Szent Gergely-szigetén, talán nem is egy tudatos kulturális örökséggel, hanem egyszerűen a rituálé körülményeivel magyarázható. Mialatt a Volgán közlekedő rusz kalmároknak békés útjuk volt, addig a Dnyeperen utazó ruszokat folytonosan besenyő támadások érték. Ez megmagyarázhatná, hogy a DAI-ban felbukkanó ruszok miért pont nyílveszőiket hasznosították rituális célokra: a nyíl volt a legoptimálisabb fegyver a folyón való hadakozásra, így az ahhoz tartozó nyílveszőket a ruszok nagy számban cipelhették magukkal. Bár semmiképp sem tagadva annak lehetőségét, hogy a nyílveszők a rituálé során valamiféle specifikus (talán erőszakos) jelentéssel bírtak, ugyanolyan valószínű, hogy a ruszok egyszerűen a kezük ügyében lévő tárgyakat használták a szertartás végrehajtására. A praktikus döntések könnyen lehet, hogy többet nyomtak a latban, mint az „előírások”, már ha egyáltalán léteztek „szigorú” előírások a korabeli pogány vallások laza szokásrendszerében. Szvajtoszláv fejedelem, az Ibn Fadlán által megfigyelt volgai ruszoktól eltérően nem áldozott fel fegyvereket és élelmiszert a hamvasztások során. Valószínűtlennek tartjuk azt a feltevést, hogy a fegyverzet és az élelem hiánya a rituáléból a bizánci szemlélők figyelmetlenségének vonzata

⁷⁸³ Ibn Fadlán 36–37; Montgomery, „Ibn Fadlān and the Rūsiyyah”, 11. 34. lj. Kissé eltorzított formában a rituálét a mongolokról is dokumentálták: „*Vele temetnek egy kancát a csikájával meg egy felkantározott és felnyergelt lovat, egy másik lovat pedig megessznek, bőrét szalmával kitömik és két vagy négy cölöpre állítják fel...*” *Napkelet felfedezése* 64–65.

⁷⁸⁴ Thietmar Merseburgensis, *Episcopi Chronicon*, 303.

⁷⁸⁵ *Herbordi Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, szerk. Rudolf Köpke, Monumenta Germaniae Historica: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 33 (Hannover: Hahn 1868), 91.

⁷⁸⁶ Stanislaw Sielicki, „Saxo Grammaticus on pre-Christian religion of the Slavs. The relevant fragments from book XIV of *Gesta Danorum*” (2015), 9. Online elérés: 2017. 02. 23: <https://www.academia.edu/11345671/Saxo_Grammaticus_on_pre-Christian_religion_of_the_Slavs_the_relevant_fragments_from_book_XIV_of_Gesta_Danorum_final_draft_>

lenne. Valószínűbb, hogy Szvjatoszláv gyakorlott katonai parancsnokhoz méltóan szándékosan nem engedte az ostrom alatt értékes eszköz- és élelemforrások elvesztegetését. A szituációhoz való alkalmazkodással Szvjatoszláv különös rugalmasságot mutat(hat)ott a vallási szertartások irányában, csakúgy, mint – az egyik lehetséges értelmezést követve – teheték azt a Szent Gergely-szigeten rituális póznákat emelő ruszok is. Az alternatív anyagok és lehetőségek kiaknázásának, valamint a helyi környezethez való alkalmazkodásnak kiváló példája a *Riszála*-ban említett halott rusz nemzetségfő sátorba helyezése és testének balzsam levelekkel való tartósítása is. Korosztényből és Birkából adatolható régészeti bizonyítékok alapján az is egyértelműnek tűnik, hogy a nomád övvereteket a skandinávok női nyakékként is használták vagyis, hogy a steppei kultúrkör hagyományait sajátjaikhoz idomították.⁷⁸⁷

Korábbi tapasztalatok

A ruszok külföldi szokásokhoz való viszonylag gyors alkalmazkodókészsége a pogány szokások és hitelvek általános hasonlóságain túl egy másik jelenséggel is magyarázható. A Kelet-Európába érkező vikingek már magában Skandináviában is találkoztak nomádokkal, nevezetesen a számiknak is hívott lappokkal, akik a keleti nomádokéval egyívású rituálékat gyakoroltak.⁷⁸⁸ A számi sámánisztikus rituáléknak és varázslásnak tekintélyes hatása volt az óészaki vallás(ok)ra, és a számi kultúra széles körben ismert volt a korabeli skandináv világban.⁷⁸⁹ A számik eredetileg a mai Finnország és Svédország északi részein, valamint Norvégia északi és déli részein éltek. A keleti irányban kalandozó skandinávok is főként ezekről a területekről érkeztek, ami növeli annak valószínűségét, hogy már Kelet-Európába való érkezésük előtt is találkoztak (akár személyesen is) a lappokkal. Továbbá, a számik gyakori szereplői a 13–14. század során lejegyzett izlandi sagáknak is, azt sugallva, hogy kultúrájuk széles körben ismert volt a középkori észak távolabbi pontjain is, még századokkal később is. Ezt azt jelenti, hogy nem csupán a „svéd” vagy „norvég” vikingek, hanem a Skandinávia más területeiről érkezők is tisztában

⁷⁸⁷ Komar, *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*, 211.

⁷⁸⁸ Åke Hultrantz, „Aspects of Saami (Lapp) Shamanism”, in *Northern Religions and Shamanism*, szerk. Mihály Hoppál – Juha Pentikäinen, (Helsinki: Finnish Literature Society, 1992), 138–146; Eliade, *Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy*, 379–387; lásd egy korabeli szemtanú beszámolóját a lapp rituáléről: *Historia Norvegie*, szerk. Inger Ekrem – Lars Boje Mortensen, ford. Peter Fisher (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2006), 92–93; lappok a sagákban: Hermann Pálsson, „The Sami people in Old Norse Literature”, *Nordlit Arbeidstidsskrift i Litteratur* 5 (1999), 29–53.

⁷⁸⁹ Else Mundal, „Coexistence of Saami and Norse Culture – Reflected in and Interpreted by Old Norse Myths”, in *Old Norse Myths, Literature and Society. Papers of the 11th International Saga Conference 2–7 July 2000, University of Sydney*, szerk. Geraldine Barnes – Margaret Clunies Ross (Sydney: Centre for Medieval Studies, 2000), 346–355; Neil S. Price, *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*, Ph.D. értekezés (Uppsala: University of Uppsala, 2002).

lehettek a sámánisztikus tradíciók egy részével, így a hasonló szokásokat gyakorló népekkel való találkozás semmiképp sem érthette sokként az északiakat.⁷⁹⁰

Ezek a kapcsolatok feltárhatják előttünk, hogy más alternatív vallási opciók, mint például – a volgai bulgárok által is népszerűsített – iszlám, miért nem hagyott mélyebb nyomot a viking ruszokon. Vlagyimir nagyfejedelem például az *Óschrónika* mesésen előadott, ám valószínűleg valódi eseményeket megörökítő elbeszélése szerint fogadta udvarában a muszlimok követeit, ám az iszlámra való áttérést elhárította annak alkoholizálást tiltó előírására hivatkozva: „*A ruszoknak öröm az ivás, nem tudunk nélküle meglenni.*”⁷⁹¹ A disznóhúsevésről lemondani legalább ennyire lehetetlen volt a ruszok számára, ahogy arról Ibn Fadlán beszámolóját kiegészítve a kései Amin Razi is tudósít, aki megjegyzi, hogy még a muszlim hitre áttért ruszok sem tudták magukat tőle türtőztetni.⁷⁹²

Ahogy arra Egil Mikkelsen (és az előbbi két példa is) rámutatott, az iszlám szabályozásai összeegyeztethetetlenek voltak az óészaki vagy szláv pogány nézetekkel és szokásokkal. A ruszok azon szokása, hogy bálványaiknak arcot faragtak mindenképpen szembe ment az iszlám arcok rajzolását tiltó rendelkezésével. Ehhez hasonlóan a higiénia hiánya és a szabados szexuális szokások (pl. rabszolganőkkel való tömeges közösülés), melyeket a ruszoknál figyeltek meg ugyanilyen elfogadhatatlan volt a muszlimok számára, akiknél a rituális mosdás napirenden volt, míg a szexualitás magánügynek számított. Az óészaki temetkezési szertartások szintén az iszlám felfogással ellentétes mederben folytak; Ibn Fadlánt a ruszok megszólták, mondván, hogy az arabok ostobák amiért a testet hagyják a földben rohadni a férgeknek, ahelyett, hogy elégetnék, mint azt a ruszok teszik.⁷⁹³

Összefoglalás

Ahogy fentebb bemutatásra került, az óészaki, szláv és török vallások közötti szinkretizmus jobban működött, mint más vallások esetében. Ez elsősorban a közös szokásoknak és hitelveknek köszönhető, melyek mindhárom kultúrában bennefoglaltak. Mivel a regionális különbségek mindhárom vallás(csoport) esetében léteztek, lehetetlen megmondani, hogy pontosan melyik vallás melyik ága/variánsa hatott egy másikra, ám a szórványos adatokból úgy tűnik, hogy főként az óészaki vallásos nézetek voltak azok, amelyek módosultak és befogadták

---

⁷⁹⁰ Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, 283–300.

⁷⁹¹ RIE 76.

⁷⁹² Wikander, *Araber, Vikingar, Våringar*, 73. Vlagyimir fejedelem az iszlám követeknek szintén panaszkodott a disznóhúsevés tilalmára. RIE 76.

⁷⁹³ Egil Mikkelsen, „The Vikings and Islam”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 543–549.

a steppei hatásokat. Arra vonatkozóan, hogy az óészaki vallás bizonyos, akár mentálisbeli, akár praktikus elemei átkerültek volna a török népekhez eddig nem találtunk bizonyítékot. Ezt két aspektus is magyarázhatja: egyrészt a skandinávok voltak azok, akik kisebb létszámban voltak jelen keleten, így elsősorban nekik kellett alkalmazkodniuk a helyi körülményekhez. Másrészt a nomádokra tett skandináv hatások (amiket azért jóval kisebb mértékben várnánk), talán csak a korszak forráshiányának köszönhetően nem érhetők tetten.

Mindezek konzekvenciájaként ugyanilyen nehéz felmérni, hogy az itt bemutatott steppei gyakorlati szokások és hitelvek mennyire voltak elterjedtek a ruszok körében, vagy általánosságban magán a steppén. A skandinávok részéről az egyes gyakorlati rítusokhoz és mindennapi szokásokhoz történő idomulás részben a természeti környezet támasztotta követelmény volt. Ez ugyanis rugalmasságot várt el a külső megjelenés és az egyes anyagok rituális környezetben való helyettesítése terén. A skandináv-török kulturális kapcsolatok gyakorlati oldala kéz a kézben járt a hit aspektusainak változásaival (mint azt a rusz túlvilágról alkotott elképzelések példája is mutatja).

Kommunikáció a nomádokkal

A skandináv és a steppei népek közötti érintkezési zónák (kereskedelem, hadviselés, kultúra) felvázolása után, a kapcsolatok mindennapi, gyakorlati megvalósulásának módját szeretnénk taglalni. Ez visszavezet bennünket egy alapvető kérdéshez: hogyan kommunikáltak egymással a varég-ruszok és a steppei nomádok? A következőkben erre válaszként felvetett lehetőségek inkább elméletek, semmint sziklaszilárd bizonyítékok, ami főként a forrásanyag természetének köszönhető; a skandináv-török nyelvi kölcsönhatásokra vonatkozóan csupán töredékes és szétszórott utalásokkal találkozunk, így sok esetben a szűkszavú megjegyzéseket a határokig kell feszegetnünk, hogy azokból információt nyerhessünk ki. Ennek ellenére a nyelvi kommunikáció vizsgálata közelebb visz minket a kereskedelem, hadviselés vagy vallás terén tapasztalt kölcsönhatás megértéséhez.

A régészeti és nyelvészeti bizonyítékok mellett elsősorban olyan írott forrásokat kerestünk, melyek közvetlenül említik a két etnikum közötti kommunikációt, vagy a más etnikumok közötti érintkezéseket Kelet-Európában és így párhuzamként használhatók. Ezek alapján számos módja lehetett annak, hogy a két csoport tagjai megértsék egymást. A források felváltva szólnak mindkét csoport nyelvi készségeiről, a szláv nyelv *lingua franca*-ként való elterjedéséről és fordító-tolmácsok alkalmazásáról, ezzel igen változatossá téve a szóba jöhető kommunikációs csatornákat.

A „kommunikációs csatorna” terminust egy olyan elvont vagy gyakorlati közvetítőre használjuk, amin keresztül emberek megértik egymást. A „kommunikációs csatornát” biztosíthatja egy külső személy is, aki beavatkozik a társalgásba (pl. egy tolmács), vagy akár egy másik nyelv is, mely egyik félnek sem sajátja, de mindkettő beszéli azt. Írott formátumú érintkezések, úgymint levelek vagy határozatok szintén ebbe a kategóriába tartoznak, ám mivel sem a skandináv, sem a steppei népek nem hoztak létre ezzel kapcsolatosan vizsgálható dokumentumot a korszakban, ezt az anyagot nem tudjuk bevonni a diskurzusba.⁷⁹⁴ Azt is érdemes kiemelni, hogy egy nyelv funkcionális használata különbözik az adott nyelv folyékony elsajátításától, az előbbihez ugyanis elegendő a korlátolt szintű tudás is ahhoz, hogy valaki megértesse magát a külhonból érkezőkkel. A hétköznapi kommunikációhoz szükséges szókincset nem feltétlenül haladhatta meg egy-egy külhonból érkező személy nyelvismerete. Hogy a skandinávoknak milyen szintű nyelvtudás(ok)ra lehetett szükségük keleten azt sajnos nem tudjuk felmérni. Ennek megfelelően pusztán lehetséges minták kimutatására szorítkozunk, melyek olykor csak egyéni tapasztalatokra reflektálnak.

Nyelvek Kelet-Európában

Azt is tisztáznunk kell, hogy milyen nyelvek és nyelvcsoporthoz voltak használatban a korabeli Kelet-Európában. A skandináv nyelvcsalád ekkor egy nyugat-északi (izlandi és norvég) és egy kelet-északi (svéd, dán) dialektusra oszlott, melyek közül mindkét csoport képviseltette magát Kelet-Európában, jóllehet utóbbi magasabb arányban (lásd az „Előzmények” fejezetet). A regionális eltérések ellenére, teljesen elfogadott nézet, hogy az óészaki nyelv bármely dialektusát beszélők folyékonyan értették egymást a „viking világ” mindkét végén.⁷⁹⁵

A skandinávok legközelebbi kelet-európai partnereinek számító keleti szlávok törzsenként elkülönülő nyelvjárásokat beszéltek, ám más szláv csoportokhoz képest jóval egységesebbek voltak nyelvileg. Mialatt a szláv nyelvcsoporthoz ennél jóval kisebb területeken – például nyugaton vagy délen – is alcsoportokra osztódtak (pl. szorb, elbai szláv, lengyel-pomerán,

---

⁷⁹⁴ Sem a skandinávok, sem a törökök nem voltak írástudatlanok a korszakban; mindketten a rovásírás egy fajtáját gyakorolták. Ezek azonban az írásra szánt felület nagysága miatt korlátozott terjedelműek voltak és nem örökítették meg a kérdéskörre vonatkozó adatokat. A török rovásírásra lásd további referenciákkal: Róna-Tas András, „A magyar őstörténet hátterének keleti török (türk) forrásai”, in *A honfoglaláskor írott forrásai*, A honfoglalásról sok szemmel 2, szerk. Kovács László – Veszprémy László (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 7–22; Györffy György – Kakuk Zsuzsa – Németh Gyula, „Az orkhoni feliratok (részlet)”, in *A honfoglaláskor írott forrásai*, A honfoglalásról sok szemmel 2, szerk. Kovács László – Veszprémy László (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 23–27; az orkhoni feliratok magyarul: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*, 3. kiad., szerk. Györffy György (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986) 57–75. A skandináv ún. *futhark* rúnírásra (további referenciákkal): Henrik Williams, „Runes”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 281–290.

⁷⁹⁵ Jesch, *The Viking Diaspora*.

bulgár-macedón...stb.), addig a keleti szlávok kisebb eltérésektől eltekintve jobban megőrizték nyelvi egységüket, mely egyes vélemények szerint éppen az őket egységbe szervező északi politikai autoritásnak köszönhető.⁷⁹⁶

A steppei népek azonban egyáltalán nem voltak egységesek, és nem csak népenként rendelkezettek eltérő nyelvjárással vagy nyelvvel, hanem heterogén etnikai összetételüknek köszönhetően akár egyazon törzsszövetségen, törzsön vagy államalakulaton belül is. A Kazár Kaganátusban például arab muszlim, szláv, rusz és több török nép is élt. Az ilyen polietnikus nomád társadalmakban a nyelvek funkcionális szerepe dominált, ami vagy többnyelvűségben, vagy párhuzamosan létező – kulturális vagy éppen gazdasági érintkezések során használt – „hivatalos” nyelvek létezésében nyilvánult meg. Ebből következően egy adott nomád csoportosulás vezető rétegének nyelve akár hirtelen változásoknak is ki volt téve és magas fokú rugalmasságról tett tanúbizonyságot.⁷⁹⁷

A viking-rusok fő kereskedelmi partnereinek számító kazárok nyelvének eredete régóta vita tárgyát képezi, melyben nem kívnunk állást foglalni. A legelfogadottabb vélekedések szerint nyelvük köztörök lehetett, bár felvetődött az is, hogy a török nyelvek ogur ágához tartozott.⁷⁹⁸ Beszélt nyelvüket különböző muszlim szerzők a volgai bulgárokéhoz hasonlították, aminek maradványai a mai csuvas nyelvben maradtak fenn.⁷⁹⁹

A besenyők nyelvét szintén nem lehet bizonyossággal azonosítani. Szervezetük sohasem egységesült és fejlődött olyan szintre, hogy képes legyen egy közös „népi” nyelvet bevezettetni összes alkotóeleme számára. Néhányak szerint szövetségük vegyes – iráni, tokhár, bolgár török – nyelvű elemekből állt, míg mások úgy gyanítják, hogy köztörök nyelven beszéltek.⁸⁰⁰

---

⁷⁹⁶ Struminski Bohdan, *Linguistic Interrelations in Early Rus': Northmen, Finns and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries)* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996), 11–23. Mivel az ezen a területen élők a mai napig is viszonylag jól megértik egymást, a különbségek aligha lehettek jelentősek a középkor korai szakaszában. Az orosz, ukrán és fehér-orosz nyelv is csak a 14–15. században kezd elválni egymástól. A dialektusi különbségek ellenére jóval markánsabbak az alapnyelv egyezései. Karel Horálek, *Bevezetés a szláv nyelvtudományba* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1967), 35, 49–52; H. Tóth Imre, *Bevezetés a szláv nyelvtudományba* (Szeged: JATE-BTK, 2004), 57, 165, 168. Problémát okoz az is, hogy a beszélt keleti szláv nyelvet kevésbé ismerjük, mert a forrásaink az egyházi szláv nyelvezeten íródtak. Egyedül a novgorodi nyírfakéreg levelek esetében nyerünk bepillantást a hétköznapi emberek nyelvezetébe. Erre lásd: A. A. Zalinyjak, *Drevnyenovgorodszkij dialekt*, II. kiad. (Moszkva: Jiziki szlavjanszkoj kulturi, 2004). A keleti szláv törzsi alnyelvjárásokra: Agyagási Klára, *Bevezetés az orosz történeti dialektológiába* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 9–10, 33–36. A 12. századra már területileg jól elkülöníthető nyelvjárások alakulnak ki az óorosz nyelvben. Uo. 62–63.

⁷⁹⁷ Pritsak, „The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, 22–24.

⁷⁹⁸ Marcel Erdal, „The language of the Khazars”, in *The World of the Khazars. New Perspectives*, szerk. Peter B. Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas (Leiden–Boston: Brill, 2007), 76–108; Alan K. Brook, *The Jews of Khazaria* (New Jersey: Jason Aronson, 1999), 80–81. Magyar nyelven Ligeti Lajos adott közre részletesebb értekezést a kérdéstről: Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 475–483.

⁷⁹⁹ Zimonyi István, The Origins of the Volga Bulgars, 8–9; Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 456–463.

⁸⁰⁰ Pritsak, „The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, 22–24; Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 265; Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 506–511.

A magyar törzsek által beszélt finn-ugor nyelv természetesen kakukktojás ebben a felsorolásban, hiszen mint az közismert, az ugor nyelvcsalád finn-ugor ágához tartozik. Annak ellenére tehát, hogy a magyarok nomád életformát folytattak és kulturálisan a belső-ázsiai hagyományokat tovább vivő steppei népekhez voltak hasonlatosak, nyelvük teljesen különbözött. Ez metodológiai problémákat vet fel, ha a magyarokat a skandináv-török kommunikáció részeként szeretnénk bevonni a vizsgálatba. A török elemek azonban nem hiába kerültek felszínre a magyar kultúrában, hiszen a magyarok és a Volga régió különböző törzsei – a volgai bulgárok, baskírok, kazárok – között intenzív kapcsolatok álltak fenn. A magyar nyelv korai török (durván 300 szóban megállapított) jövevényszavai ennek a kiterjedt 7–9. századi együttélésnek az emlékei. Hogy hogyan és mikor kerültek ezek a jövevényszavak a magyar nyelvbe nincs kutatói konszenzus; a fő jelöltek az átadásra az onogur származékok az 5–7. század során, a baskírok és a volgai bulgárok a 7. századtól vagy kissé később a kazárok.⁸⁰¹ A jelentős török nyelvi befolyás egyik magyarázata lehet az a hipotézis, hogy a magyar törzsi elit (akik a törzsnevek alapján maguk is többségében török neveket viseltek) kétnyelvű lehetett, és folyékonyan beszélt valamelyik török nyelven.⁸⁰²

Ákárhogyan is azonosítjuk ezeket a nyelveket, egy dolog világos: mindegyik nomád közösség roppantul kevert népességből tevődött össze, de mégis működőképes volt. Ehhez a török nyelveket beszélőknek valahogyan meg kellett egymást érteniük a mindennapi életben a nyelvi- vagy nyelvjárásbeli különbözőségek ellenére is.

Beszéd nélküli kommunikáció

Az erőszak alkalmazásától eltekintve mindenféle érintkezésnek előfeltétele a kommunikáció. E szabály alól a hagyományos társadalmak „néma kereskedelem” néven ismert jelensége képezhet még kivételt, ahol a felek beszéd nélkül cserélnek egymással javakat. A „néma kereskedelem” a két fél között egymás számára értelmetlen vagy érthetetlen kommunikációból következett, melyet a kölcsönös bizalom tartott fenn.⁸⁰³ A marokkói utazó, Ibn Battúta 14. századi útikönyvében részletesen feljegyezte a szokást a Bulgar városától északra fekvő „sötétség földjén”:

---

⁸⁰¹ Zimonyi István, *A magyarság korai történetének sarokpontjai: elméletek az újabb irodalom tükrében*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 28 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 90–91.

⁸⁰² Vö. Róna-Tas, *A bonfoglaló magyar nép*, 274–275, 298, 302; Fehértói Katalin, „Eltérő nézetek legrégebbi személyneveink eredetéről”, in *Honfoglalás és nyelvészet*, szerk. Kovács László – Veszprémy László (Budapest: Balassi Kiadó, 1997) 235–246. A kabarok csatlakozása után a magyarságnak egy része mindenképpen kétnyelvűvé vált. DAI 174–175.

⁸⁰³ Hamilton J. P. Grierson, *The Silent Trade. A Contribution to the Early History of Human Intercourse* (Edinburgh: William Green & Sons, 1903), 41–54.

„Ha az utazók ezen a sivatagon elérik a negyvenedik állomást, belépnek a sötétség honába. Ott leteszik mindazt az árut, amit hoztak, és visszatérnek lakhelyükre. Másnap a kereskedők odamennek árujuk megvizsgálására, és coboly-, mókus- meg hermelinprémeket találnak mellettük. Ha az áru gazdája megelégszik azzal, amit ott talál, magához veszi, ha pedig nem, akkor otthagyja és ekkor az ottaniak még tesznek hozzá. Előfordul az is, hogy a sötétség népe viszi el a saját áruját, és a kereskedőket otthagyják. Ily módon bonyolódik le az árucseré közöttük. Akik idejönnek, nem is tudják, hogy az, akivel kicserélik áruikat, dzsinne, vagy pedig hús-vér ember, mivel nem látnak senkit.”⁸⁰⁴

A szokás hosszú tradíciókra nyúlik vissza az északi területeken, a Baltikumban és Oroszország északi vidékein.⁸⁰⁵ A perzsa tudós, al-Bírúni, 1030 körül tudósítva szólt az északi térségben lakók „néma” cserekereskedelméről.⁸⁰⁶

Noha a kelet-európai skandinávok kétségkívül alkalmazhatták ezt a módszert az észak-balti vagy finn törzsekkel való érintkezések során, a megfelelő kommunikáció nélküli kereskedelem gyakran megfeneklett. Erre több párhuzamot is hozhatunk. Az ezredév körül Amerikába indított viking expedíciók történetét lejegyző 12. századi izlandi *Grœnlendinga saga* beszámol róla, hogy a vikingek kezdetben békésen kereskedtek a helyi indiánokkal, míg félreértések adódtak köztük, amik fegyveres összecsapásba torkollottak.⁸⁰⁷ Ugyanezt a motívumot domborítja ki egy, a keleti utazások emlékét őrző legendás történet, a 14. századi *Yngvars saga víðförla* is. Itt a saga névadó Ingvar fia, Svein és társasága üzletelt békésen a Volga menti (a sagában pontosan meg nem nevezett) népekkel, ám az első napi, kézjelekkel és jelképekkel való kommunikációt, a második napon a tranzakció során felmerülő félreértések végett itt is harc követte. Ezt követően a sagában egy ugyanilyen incidens ismétlődik annyi különbséggel, hogy a harcok egy lakoma során robbannak ki a két fél között.⁸⁰⁸ Bár ezek a sagák későbbi, szájhagyományon nyugvó szerzemények, remekül rámutatnak arra a jelenségre, hogy a középkor folyamán (valószínűleg annak korai vagy kései szakaszától függetlenül) problémákkal néztek szembe azok a kereskedelmet űző népek, akik nem sajátították el a helyi nyelveket.

⁸⁰⁴ *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*, ford. Boga István – Prileszky Csilla (Budapest: Gondolat Kiadó, 1964), 193.

⁸⁰⁵ Pl. al-Kazvini: Kmoskó I/3. 102.

⁸⁰⁶ *Ibn Fadlan and the Land of the Darkness*, 179.

⁸⁰⁷ *Grœnlendinga saga*, in *Eyrbyggja saga*, szerk. Einar Ól. Sveinsson – Matthias Þórðarson, Íslenzk fornrit 4 (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1935), 260–264.

⁸⁰⁸ *Yngvars saga víðförla. Jámte ett bihang om Ingvarsinskrifterna*, szerk. Emil Olson (København: S. L. Møllers, 1912), 35–36, 39–40. A vikingek egyik első britanniai megjelenésükkor 789-ben megölték egy helyi tisztartót a tengerparton Dorset közelében. Mivel az incidenst nem követte fosztogatás, feltehető, hogy a partra igyekvő helyi előljáró halála is kereskedelmi egyezkedés közbeni félreértésekből adódott. *Vikingek az angolszász krónikában*, szerk. Rimaszombati Károly, Documenta Historica 31 (Szeged: JATE Történész Diákkör, 1997), 19.

Éppen ezért a kereskedelmi üzelmek levezénylése, a tárgyalási folyamatok, a helyi szokások megértése, a divat átvétele, a szövetségek megkötése vagy a harcmezőn való együttműködés mind-mind megkívánta, hogy a skandináv és török, szláv vagy finn-ugor nyelvet beszélő felek megértsék egymást. A felsorolt és a korábbi fejezetekben kifejtett skandináv és török csoportok közötti szoros kulturális kölcsönhatások és átvételek nem történhettek volna meg, ha nem létezik a két etnikum között folyékony kommunikációt biztosító csatorna. Mégis hogyan beszélhettek egymással a skandinávok és a steppei népek?

A legtöbb kutató szerint a keleti régió közvetítő nyelve, a szláv volt ekkoriban.⁸⁰⁹ Ez a vélekedés minden bizonnyal megállja helyét, mivel a szláv beszélt nyelv volt Lengyelországtól kezdve a Kijevi Rusz tágas területén és a Balkánon keresztül egészen a számos szláv rabszolgával rendelkező Abbászida Kalifátus területeiig.⁸¹⁰ Ezt kiindulópontként véve a következő forgatókönyvek bizonyosan szóba jöhetnek a ruszok és a steppei nomádok közötti kommunikáció során: (1) A Kelet-Európában letelepedő skandinávok megtanultak szlávul, a nomádok pedig tolmácsokat használtak. (2) Ennek fordítottja, hogy a török népek ismerték a szláv nyelvet, míg a skandinávok az őket megértő tolmácsokat alkalmazták. (3) Mindkét csoport elsajátította a közvetítői nyelvet. (4) Néhányan megtanulhatták a másik fél anyanyelvét is. Bár erre az utóbbi kategóriára kevésbé egyértelműek a tanúvallomásaink, megkíséreljük bizonyítani, hogy a lehetőségek adottak voltak mind a skandináv, mind a török etnikumok képviselőinek, hogy elmélyedjenek a másik csoport nyelvének (legalább részleges) elsajátításában.

Fordító-tolmácsok

A mindkét fél által ismert szláv közvetítői nyelv elsajátítása időt vett igénybe, azonban már a 9. századból is vannak bizonyítékaink skandináv-steppei kapcsolatokra. A legkézenfekvőbb megoldás a korai kommunikációs problémák áthidalására a tolmácsok használata volt. A kora középkori tolmácsok akár írástudatlanok is lehettek, és valószínűleg kiskoruktól (oktatásból vagy neveltetésből adódóan) többnyelvűek voltak. A fordító és a tolmács közötti különbséget nem érzékeltetik a korabeli források, de gyaníthatóan a tolmácsok szerepe volt jelentősebb, és ők azok, akikre a jelenlegi diskurzusban is koncentrálni szeretnénk.⁸¹¹

---

⁸⁰⁹ Golden, „Rūs”, 621; Aleksander Gieysztor, „Trade and Industry in Eastern Europe before 1200”, in *The Cambridge Economic History*, Vol. 2., szerk. Michael M. Postan and Edward Miller (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 482; Obolensky, „The Byzantine sources on the Scandinavians in Eastern Europe”, 161.

⁸¹⁰ A Kalifátusbeli szláv szolgákra lásd: Nazmi, *Commercial Relations between Arabs and Slavs*, 185–186.

⁸¹¹ A megkülönböztetésre lásd: Denis Sinor, „Interpreters in Medieval Inner Asia”, in Uő: *Studies in Medieval Inner Asia* (Ashgate: Variorum, 1997), 293–320 (itt: 305–306).

A tolmácsokat széles körben használták mind a ruszok, mind a ruszokkal érintkező népek.⁸¹² Már a ruszokra vonatkozó egyik legkorábbi kútfő, Ibn Hordádzbeh is arról tudósított, hogy a 9. században a Közel-Keletig utazó ruszok, a bagdadi piacokon szláv szolgákat alkalmaztak tolmácsként a muszlimokkal való üzletelés során.⁸¹³ Ibn Fadlán, a kalifátus küldötte szintén tolmács útján értekezett a Volga menti ruszokkal 922-ben. Az ő tolmácsának identitását nem könnyű meghatározni, a szöveg ugyanis nem teszi egyértelművé, hogy egy szláv vagy egy arab tolmáccsal dolgozott-e együtt a követ. (Abból a megfogalmazásból ítélve, hogy a ruszok arab temetkezési szokásokat becsmérő szavait a tolmács „ti arabok” és nem „mi arabok” formulával vezette be talán az előbbire nagyobb az esély).⁸¹⁴ Ha az arabok tolmácsáról nem is tudjuk biztosan, hogy szláv volt, a skandinávok által alkalmazottak többnyire azok lehettek: az óészaki „tolmács” jelentésű *túlker* kifejezés az ó-keleti szlávból került át a skandinávok nyelvébe.⁸¹⁵ Továbbá, ha az *Óorosx Őskrónika* a tiverciek törzsére használt *tolkoviny* jelzője valóban „tolmácsot” jelent, az intézmény szláv kötődéseit újabb bizonyíték támasztaná alá.⁸¹⁶

Még érdekesebb, hogy a sokszor a ruszok oldalán küzdő tiverciekről azt tartják, hogy egy eredetileg Dnyeszter-Dnyeper menti török nép volt, ami fokozatosan olvadt be a szláv törzsek közé a 9. század során, és akik így valószínűleg kétnyelvűek lehettek.⁸¹⁷ A belső-ázsiai és a kelet-európai nomád népek vagy a velük kapcsolatot létesítők is használták a korszakban fordítókat és tolmácsokat.⁸¹⁸ Bíborbanszületett Konstantin császár és a magyar, valamint besenyő informátorok közötti kommunikáció, a DAI vonatkozó részeinek szláv kifejezéseiből (*zakana*, *voivoda*) ítélve a szláv nyelv közvetítésével zajlott, amihez legalább az egyik félnek fordító-tolmácsokat kellett alkalmaznia.⁸¹⁹ Gyanítható, hogy az Ibériai-félszigetre vezetett 942. évi

⁸¹² A Skandináviából útra kelő kereskedők is alkalmaztak tolmácsokat (pl. Írországra menet). Müller-Boysen, *Kaufmannsschutz und Handelsrecht*, 48.

⁸¹³ Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs”, 257.

⁸¹⁴ „Mellettem volt egy ember, aki a rúszjához tartott, s ballottam, hogy mond valamit a velem lévő tolmácsnak. Megkérdeztem tőle, hogy mit mondott? ‘Azét mondja’, felelte, ‘hogy ti arabok bolondok vagytok.’” Ibn Fadlán 98. Vö. Schjøddtel, aki szerint skandináv is lehetett a tolmács, erre azonban sem a kontextus, sem a történelmi háttérismereteink nem utalnak. Schjødt, „Ibn Fadlan’s account of a Rus funeral”, 133. A szituációt övező bizonytalanságokat tanúsítja egy modern példa is: a *13. barcos* című hollywoodi alkotásban az arab tolmács viking kollégájához latinul beszél.

⁸¹⁵ Ian McDougall, „Foreigners and foreign languages in Medieval Iceland”, *Saga-Book* 22 (1986–1989): 218; Bohdan, *Linguistic Interrelations in Early Rus*, 252.

⁸¹⁶ A legtöbb orosz kutató elfogadja ezt az értelmezést, melyet a magyar kiadás is átvett. RIE 39. Vö. Szaharov, *Diplomatijja Drevnej Ruszi*, 99–100. Mások szerint a kifejezés „szövetségeseiket” jelent. *Povesť Vremennykh Let*. Online elérés: 2018. 04. 02. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869#_edn89> 89. l. Cross és Sherbowitz-Wetzor „pogányoknak” fordítja. *The Russian Primary Chronicle. Laurentian text*, szerk. és ford. Samuel Hazzard Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (Cambridge: Crimson Printing Company, 1953), 64. Ez a fordítás azonban nem túl logikus, mivel a tiverciek mellett a PVL szövegében felsorolt összes többi szláv törzs is pogány volt ebben az időszakban, és nincsenek olyan ismereteink, melyek indokolnák, hogy ezt a tiverciekről külön kiemelje a szöveg.

⁸¹⁷ Vö. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads*, 83–86; RIE 39. 126. l.; Font et al., *Oroszország története*, 12; Font Márta, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 10–11.

⁸¹⁸ Sinor, „Interpreters in Medieval Inner Asia”, 293–320.

⁸¹⁹ Uo. 300; Györffy György, „A magyar-szláv érintkezések kezdetei és Etelköz múltja”, *Századok* 124 (1990) no. 1, 3–24 (itt: 16–18).

magyar kalandozó hadjárat során az egyik forrás szerint egymást nem értő magyarok és muszlimok között a Kordovai Kalifátusban nagy számban jelen lévő *szakáliba* (szláv) tolmácsok közvetítettek.⁸²⁰ Nomád fordítók meglétére utalhat az egyes nomád népeknél fontos pozíciót betöltő *tulmaš* pozíció is, melynek ugyan pontos funkcióit nem ismerjük, ám a besenyőknél például (akiknél egy törzs neve is ez volt) nagyon előkelő tisztségnek számított. A magyar tolmács szavunk besenyő vagy későbbi kun, de nem szláv átvétel.⁸²¹ Mivel a kifejezés a szláv nyelvbe az altáji nyelvekből került, arra következtethetünk, hogy a fordító-tolmácsok feladatköre előbb a nomád világban fejlődött ki, és a két nép első érintkezései során kerülhetett át a szláv kultúrkörbe.⁸²²

Az, hogy mindenki igyekezett saját tolmácsokat alkalmazni, több tényezővel is alátámasztható és rávilágíthat a skandináv-török kommunikáció egy újabb szegmensére. A fenti példákból azt sejthetnénk, hogy a 9. század során a két etnikum közötti kommunikáció főként tolmácsokon keresztül zajlott, amit a 10. század során fokozatosan váltott fel a *lingua franca* használata, amint a skandinávok és a nomádok megtanultak szlávul. A szláv közvetítői nyelv elsajátítása azonban két okból sem szorította/szoríthatta ki a tolmácsok alkalmazását. Először is a kelet-európai skandináv beáramlás folyamatos volt a 9–11. század közötti időszakban, így a később érkező csoportok ugyanúgy nem beszéltek szlávul, mint az egy-két generációval korábban letelepedők saját érkezésük idején. Az asszimiláció más-más fokon álló varég és rusz csoportok tehát igénytől függően az egész korszak során használhattak tolmácsokat. Másrészt, a tolmácsok feladata nem egyszerű fordítómunkában rejlett (ahogy ez a mai napig is így van), hanem megbízójuk irányában a tárgyalás levezénylése is a kezükben volt. Ezt remekül illusztrálja a 14. századi kéziratokban fennmaradt skandináv forrás, az *Óláfs saga ins Helga*, melynek egyik külföldön játszódó jelenetében a *tülker*, „tolmács, fordító”, kifejezést a „közvetítő, bróker” jelentésű *brakei* jelzővel azonosítják.⁸²³ A tolmácsoké egy érzékeny, bizalmi alapon nyugvó kereskedelmi-politikai feladatkör volt, mely bizonyos üzleti vagy politikai helyzetekben kifejezett előnyt jelenthetett a mester számára. Éppen ezért valószínűleg a tolmácsok rekrutálására nagy figyelmet fordítottak, és előnyösebb volt azokat valaki saját, megbízható köreiből verbuválni,

⁸²⁰ Al-Makdiszi. György Györffy, „Vezéri szálláshelyek emlékei”, in *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*, Vol. 1., szerk. Kovács László (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 130. A *Saqāliba* szolgákról: Nazmi, *Commercial Relations*, 77–80; Dmitrij Mishin, *Šaqalabi servants in Islamic Spain and North Africa in the Early Middle Ages*, Ph.D. értekezés (Budapest: Central European University, 1999), 63–101.

⁸²¹ Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 260–261, 510; Németh Gyula, „Zur Geschichte des Wortes tolmács „Dolmetscher””, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 8 (1958) no. 1, 1–8.

⁸²² Sinor, „Interpreters in Medieval Inner Asia”, 294–295; Peter B. Golden, „The Nomadic Linguistic Impact on Pre-Činggisid Rus’ and Georgia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 10 (1998–1999), 72–97 (itt: 75).

⁸²³ *Saga Óláfs konungs hins helga: Den store saga om Olav den hellige efter pergamenthåndskrifter i Kungliga Biblioteket i Stockholm nr. 2 4to med varianter fra andre håndskrifter (1–2)*, szerk. Oscar Albert Johnsen – Jón Helgason (Oslo: Jacob Dybwad, 1941), 776.

mint a helyszínen idegen kereskedők közbenjárására bízni magukat. A tolmácsok magas státuszát nem csupán a már említett nomád *tulmač* tisztség mutatja (melyből a fordítói jelentéskör később kifejlődött), hanem az is, hogy az Olga régensnő általi rusz küldöttséget Bizáncba három tolmács is elkísérte, akik közül az egyik személyesen Olga tolmácsa volt.⁸²⁴

Közvetítői nyelv használata

Bár eddig evidenciának vettük, érdemes lehet felsorolnunk az óészaki nyelv kelet-európai használatára vonatkozó forrásadatokat. Sokan érvelnek a skandinávok gyors kelet-európai asszimilációja mellett, melyet a 944. évi rusz-bizánci békekötések névsorában felbukkanó – és a rusz fejedelmi körbe tartozó – szláv nevekkal támasztanak alá. Kétségtelen, hogy a szerződéskötők között ekkor már több szláv névvel is találkozunk, míg korábban egyértelműen a skandináv nevek domináltak.⁸²⁵ Ennek ellenére mind a régészeti leletek, mind az írott források azt sugallják, hogy az óészaki még mindig használatban lévő nyelvnek számított a ruszok között a 10. század folyamán.

A régészeti leletek közül ezt bizonyítják a kelet-európai skandináv ábécével, az ún. *futhark*-kal írt rúnafeliratok, melyek főként Sztaraja Ladogából és Novgorodból származó fadarabokon maradtak fenn. Ezen kívül több oroszországi pénzérmén (pl. Tyimerovoból), az ukrainai Kowelben egy lándzsafejen, Lettországbán pedig egy bunkón (Daugmale) és egy kövön (Liezēre) is rúnafeliratokat találtak.⁸²⁶ Utóbbi különösen ritka bizonyíték, és korábban egyetlen másik skandináv rúnakő volt csak ismert Kelet-Európából. A berezani kő ékes bizonyítéka annak, hogy a 10. században Konstantinápolyba vezető utat sok skandináv is megtette.⁸²⁷

Az írott források ezt ugyanúgy alátámasztják. A bizánci császár, Bíborbanszületett Konstantin a Dnyeper vízéséseinek nevét (melyeken a Kijevből a bizánci fővárosba tartó rusz kereskedőknek át kellett kelniük), szláv és óészaki nyelven is megadja.⁸²⁸ Az arab al-Dimaski szerint a ruszoknak „*sajátos külön nyelvük van*”, ami ez esetben valószínűleg az óészaki nyelvre vonatkozik (a ruszokat és szlávokat ugyanis külön tárgyalja művében).⁸²⁹ A bizánci varégek szintén saját nyelvükön, a *dönsk tunga*-n („dán nyelven”), szólaltak meg Konstantinápolyban.

⁸²⁴ De Ceremoniis II. 597–598.

⁸²⁵ Sitzmann, *Nordgermanisch-ostslavische Sprachkontakte in der Kiever Rus'*, 58–61; Melnikova, „The Lists of Old Norse Personal Names”; Bohdan, *Linguistic Interrelations in Early Rus'*, 162–180.

⁸²⁶ Ezekre lásd: Elena A. Melnikova, „The Cultural Assimilation of Varangians in Eastern Europe from the Point of View of Language and Literacy”, in *Runica – Germanica – Mediaevalia*, Vol. 37., szerk. Wilhelm Heizmann – Astrid van Nahl (Berlin: De Gruyter, 2003), 457; Klaus Düwel – Yuriy Kuzmenko, „Runic inscriptions in Eastern Europe – an Overview”, *Studia Historyczne* 61 (2013) no. 3, 327–361; Juris Urtāns, „Liezēres Rūnakmens”, *Kultūras Krustpunkti* 7 (2015) 15–24; Dubov, *Velikij Volžszzkij puty*, 186.

⁸²⁷ Braun and Arne, „Den svenska runstenen från ön Berezanij utanför Dneprmyningen”.

⁸²⁸ DAI 57–63.

⁸²⁹ Kmoskó I/3. 116.

Saxo Grammaticus dán történetíró elmondása alapján I. Jó Erik dán király (1095–1103) szentföldi zarándoklatakor Konstantinápolyt is érintette, bár először nem kapott bebocsátást a városba, tükrözve a *basileus* azon féelmeit, hogy a varég gárdisták átállnak honfitársaikhoz. Végül a császár kis csoportokban engedte ki Erikhez a szolgálatában álló varégokat, és kémeket küldött velük, akik a dán és a görög nyelvet is beszélték, hogy értesülhessen egy esetleges árulásról.⁸³⁰ Még inkább bizonyítja az óészaki nyelv használatban maradtát egy 13. század eleji bizánci pecsét, melyen a „*Mikhaél, a varégok fő tolmácsa*” felirat olvasható, és amin a szöveg alatt egy varég bárd látható.⁸³¹ A Konstantinápolyban szolgáló varégok mellett tehát államilag kirendelt fordító-tolmács dolgozott. A bizánci szokás, miszerint a külhoni zsoldosok saját anyanyelvükön köszöntötték a császárt ceremóniák során, szintén azt jelezheti, hogy Konstantinápolyban realitásnak számított egy idegen nyelv megőrzése.⁸³²

Nem minden skandináv asszimilálódott ugyanabban az ütemben. Azon ruszok esetében, akik a szlávok között telepedtek meg természetesen magasabb fokú rugalmasságra számíthatnánk, ám észben kell tartanunk, hogy ez a folyamat időt vett igénybe, különösen a vidéki területeken.⁸³³ A 10. század sokkal inkább az átmenet, semmint a skandináv nyelvi-kulturális asszimiláció korszaka, hiszen a *dönsk tunga* még aktívan jelen volt ekkor Kelet-Európában.

Mindazonáltal számos bizonyítékunk van arra, hogy a skandinávok idővel (meg)tanultak szlávul. A skandináv jövevényszavak ugyanúgy jelen vannak az óorosz szókészletben, mint az óorosz szavak az óészaki nyelvben.⁸³⁴ Az ó-keleti szlávban fellelhető skandináv jövevényszavak etnikai megnevezések, személy- és helynevek, vagy olyan fogalmak, melyek főként a skandinávokra jellemző kereskedelmi és politikai aktivitáshoz kötődnek (pl. *varingr* ’varég’, *grīði* ’kíséret’, *akkeri* ’horgony’, *pund* ’font’). Nagyjából ugyanezeket mondhatjuk el a keleti szlávból átvett óészaki lexikális kölcsönzésekről is, melyek olyan gazdasági-társadalmi aspektusokra világítanak rá, melyek összekötötték az óészakit beszélőket Kelet-Európa más lakóival (pl. *safali* ’prém’, *torg* ’piac’, *polota* ’palota’, *Girkir* ’görögök’).⁸³⁵

A kölcsönös átvételek mellett arról is tudunk, hogy a skandinávok nem csak a helyi nyelvet igyekeztek elsajátítani, hanem átvették a szláv írásmódot is. A kijevi Szent Szófia székesegyház

⁸³⁰ Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, 888–889.

⁸³¹ Valentina S. Shandrovskaja, „The Seal of Michael, Grand Interpreter of the Varangians, in *Byzantium and the Viking World*, szerk. Fedir Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White, Studia Byzantina Upsaliensia 16 (Uppsala, Uppsala Universitet, 2016), 305–312.

⁸³² Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, 200.

⁸³³ Androshchuk, „Vikings in the East”, 534; Melnikova, „The Cultural Assimilation of Varangians in Eastern Europe”, 464.

⁸³⁴ Gunnar Svane, „Vikingetidens nordiske låneord i russisk”, in *Ottende tværfaglige vikingesymposium*, szerk. Thorben Kisbye – Else Roesdahl (Aarhus: Hiruni, 1989) 18–32; Clara Thörnqvist, *Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1948); Bohdan, *Linguistic Interrelations in Early Rus*, 229–254.

⁸³⁵ Bohdan, *Linguistic Interrelations in Early Rus*, 229–254; Agyagási, *Bevézetés az orosz történeti dialektológiába*, 23–25.

egyik falba vésett feliratán az északi Yakun (Hákon) nevet cirill betűkkel olvashatjuk.⁸³⁶ Ezt a jelenséget két másik, a novgorodi Szent Szófia székesegyház falán lévő graffiti is megerősíti; egyikük a 11. század első felére, a másik 1137-re datálható.⁸³⁷ Ugyanebből az időszakból Ladoga környékéről is ismerünk cirill betűkkel írt óészaki feliratokat: Gnyezdovo településének egyik híres 10. századi előkelő skandináv hajóssírjában találták meg az első szláv nyelvemléket, egy *goru(k)sa* feliratú amphorát.⁸³⁸

Arra kell gondolnunk tehát, hogy a 10. század második felére az óészaki nyelvet megőrző skandináv közösségek többnyire kétnyelvűvé válhattak. A sűrűn emlegetett Ibn Jákub zsidó utazó 950-ből jelentette, hogy „*több északi nép is beszél a szlávok nyelvét, mert keveredtek velük. Közülük valók a németek, a magyarok, a besenyők, a ruszok és a kazárok.*”⁸³⁹ Ezzel el is jutottunk addig, hogy a nomád népek szláv nyelvtudására is rávilágítsunk; jelen esetben a magyarok, a besenyők és a kazárok kerülnek említésre.⁸⁴⁰ A nomádok szláv nyelvtudásának lehet bizonyítéka egy török-szláv kétnyelvű graffiti, mely ugyancsak a kijevi Szent Szófiában található.⁸⁴¹ A keleti szlávok korabeli nyelvét tehát a 10. század második felétől már biztosan használhatták közvetítő nyelvként az egymással érintkező rusz és török csoportok.

Egymás nyelvének elsajátítása

Az egymással huzamosabb időt eltöltő csoportok szükségét érezhették, hogy bizonyos gondolatokat – például szokásaik magyarázatát vagy a vallásos hitelveket – legalább részben az anyanyelvükön adjanak át. Bár ez a fajta skandináv-török kapcsolat nem hagyott egyértelmű nyomot az írott forrásanyagban, úgy véljük a bonyolultabb vagy sajátos koncepciók más kulturájú egyénekkal való megosztásában nem csak a közvetítői nyelv vagy a tolmácsok játszhattak szerepet. Sajnálatos módon a skandináv nyelvekben nem tudunk biztosan megállapítható török eredetű jövevényszavakról, bár két szó – a kb. 10 kilogrammnyi mértékegységet jelölő ósvéd *bisman* (török *batman*/*bāẓmān*/*biẓmān*) és az óizlandi Gusir név (az oguz népnévből) – esetében felmerült a török eredet.⁸⁴² Mivel azonban ezek az azonosítások

⁸³⁶ Androshchuk, „The Vikings in the East”, 535.

⁸³⁷ Melnikova, „The Cultural Assimilation of Varangians in Eastern Europe”, 456.

⁸³⁸ Uo.

⁸³⁹ Dmitrij Mishin angol fordítása alapján: „*many Northern tribes speak the Slavic language, for they are mixed with the Slavs. Among them are the Germans, the Magyars, the Pechenegs, the Russians, and the Khazars.*” Mishin, „Ibrahim Ibn-Ya’qub at-Turtushi’s Account of the Slavs”, 190.

⁸⁴⁰ A magyarok megnevezésének (*unqaliyin*) azonosítása nem biztos. A szöveghely különböző fordításaira lásd: Kmoskó I/2. 246. 162. és 163. l.j. A magyar szlávokkal való keveredése folytán azonban egyáltalán nem elképzelhetetlen (lásd a fentebbi példákat is „tolmácsok” alfejezetnél).

⁸⁴¹ Omeljan Pritsak, „An Eleventh-Century Turkic Bilingual (Turko-Slavic) graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev”, *Harvard Ukrainian Studies* 6 (1982) no. 2, 152–166.

⁸⁴² Hraundal, *The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity*, 170–173.

ingatag talajon állnak más megközelítést alkalmaztunk a skandináv-török (vagy a magyarok esetében finn-ugor) anyanyelvi kapcsolatok igazolására. Egyrészt olyan forrásokat gyűjtöttünk össze, melyek egyértelműen igazolják a skandinávok, illetve a nomád népek többnyelvűségét a szláv közvetítői nyelven felül, vagy az olyan csoportok nyelvi kompetenciáira utalnak, akik hasonló társadalmi berendezkedéssel rendelkeztek és ugyanolyan életformát folytattak a korszakban (pl. kereskedők). A másik élethelyzet, melyben bár nem igazolható kétségkívül, mégiscsak valamilyen szinten feltételezhető a helyi (szlávtól eltérő) nyelv elsajátítása, az a huzamosabb együttélés. A fenti fejezetekben már többször említett kollektív példák (pl. a kísérekben eltöltött közös szolgálati idő) mellett erre most egyéni eseteket szeretnénk felvonultatni.

Arra sajnos nincsen egyértelmű forrás, hogy skandinávok valamilyen török nyelven tanultak volna. A legközelebbi példát a PVL-ből hozhatjuk, ahol Szvjatoszláv uralkodásának idején, Kijev besenyő ostroma alatt olvashatunk egy lovászfőről, aki folyékonyan beszélt a besenyők nyelvét. Nyelvtudásának köszönhetően, a fiú át tudott szökni a besenyők vonalain és segítséget hívott egy közeli rusz seregtől a város felmentésére.⁸⁴³ A krónika azonban hallgatag a fiú etnikai hovatartozását illetően, aki így foglalkozásából ítélve ugyanolyan könnyen (vagy még biztosabban) lehetett szláv, mint skandináv.

A sort ezért annak demonstrálásával szeretnénk kezdeni, hogy mind a skandináv vikingek, mind a steppei nomádok kitűnő alkalmazkodókészségről tettek tanúbizonyságot a nyelvek terén. A késő középkori norvég királytükör, a *Konungs skuggsjá* például azt ajánlja a norvég kereskedőknek, hogy tanulják meg azoknak a területeknek a helyi nyelvét, ahol üzletet folytatnak, de különösképp a latint és a franciát.⁸⁴⁴ Ezek a nyelvek valóban hasznosak lehettek a 13. századi norvég kereskedőknek – a forrásunk ugyanis ebből az időszakból származik –, ám feltehetőleg más javaslatok születtek volna a 9–11. században a „keleti út” mentén tevékenykedő skandináv kalmárok számára. Ez sejthető a dán Vidgaut (Viðgautr) esetéből, aki novgorodi útjai során külföldi nyelvtudásainak hála mindig gördülékenyen kötött üzletet. A dán királyok történetének kompilációja, a *Knyttlinga saga*, melyben Vidgaut története fennmaradt, azt is megjegyzi, hogy a dán kereskedőnek sohasem volt szüksége tolmácsra.⁸⁴⁵ Látható, hogy a skandináv kereskedők – mégha ez csak későbbi források adataival igazolható is – igyekeztek idegennyelveket elsajátítani. Ez a gyakorlat nem késő középkori fejlődmény a régióban. Az utazó, távolsági kereskedő sok esetben több olyan nyelven is folyékonyan beszéltek, melyek az általuk célba vett országban

---

⁸⁴³ RIE 64.

⁸⁴⁴ *Speculum Regale. Konungs-skuggsjá*, szerk. Rudolf Keyser – Peter Andreas Munch – Carl Rikard Unger (Christiania: Carl C. Werner & Company, 1848), 6.

⁸⁴⁵ *Knyttlinga saga*, in *Danakonunga sögur*, szerk. Bjarni Guðnason, Íslenszka fornrit 35 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1982), 246–247.

anyanyelvnek számítottak; a 9–10. századi radaniták csoportjáról például tudjuk, hogy arab, perzsa, görög, latin frank, andalúz és szláv nyelven is beszéltek.⁸⁴⁶ Tevékenységüket, Ibn Hordádzbeh a rusz kereskedőkkel ráadásul párhuzamosan említi.⁸⁴⁷ Annak a Róthfus (Hróðfúss) nevű varég kereskedőnek, akit egy 11. századi gotlandi rúnakő (G 134) szerint a kereskedőtársaiul szegődött *blakumen* (vlachok vagy kunok) gyilkoltak meg, szintén birtokolnia kellett a megfelelő nyelvi feltételeket egy ilyen társulás megteremtéséhez.⁸⁴⁸

A skandináv vikingek keljenek akármilyen szándékkal is útra, híres utazók voltak, és a néhány évszázaddal később ránk hagyományozott izlandi sagák mind magasztalják a nyelvtudással rendelkező utazókat.⁸⁴⁹ A sagák azonban sajnos nem egykorú források, így csupán elnagyoltan tükrözik a 9–11. századi kelet-európai viszonyokat, ami igaz a török nyelvek korabeli szerepére is. A félig-meddig történeti *Yngvars saga víðförla* („távolrautazó Ingvar története”) cselekményében hallunk egy fiktív, Silkisif nevű kelet-európai hercegnőről, aki latinul, németül, északiul, szlávul/görögül és „*sok más nyelven is beszélt, melyet akkoriban a keleti úton használtak*” („*margar adrar, er gengu um austurveg*”), anélkül, hogy utóbbiak közül egyet is konkrétan meghatározná a forrásszöveg.⁸⁵⁰ Annak ellenére, hogy a saga története aligha vehető igaznak Silkisif létezésére vonatkozólag, az az információ, hogy a korabeli keleten a latin, északi, szláv és/vagy görög nyelv mellett a többi fel nem sorolt nyelv közül minden bizonnyal török nyelvek játszották a fő szerepet a térségben, nehezen vitatható. Így a történet magja, miszerint egy helyi női előkelőség a felsorolt nyelveken kívül egy török nyelven is folyékonyan beszélt volna, potenciálisan hihető történet.

Történelmileg hitelesebb források is megerősítik, hogy a korabeli elit nem nézte le az idegennyelvek tanulását. Vlagyimir Monomah tanúságtétele szerint, Vlagyimir apja, I. Vszevolod kijevi nagyfejedelem (1078–1093), aki Bölcs Jaroszláv és a svéd hercegnő, Ingigerd (Ingigerðr) fiaként ismert, öt nyelven beszélt folyékonyan annak ellenére, hogy sohasem hagyta el birodalmát.⁸⁵¹ Ebből az öt nyelvből az egyik egy északi nyelvjárás lehetett, hiszen Vszevolod anyai ágon félig svéd volt, és így minden bizonnyal fiatalkorától kétnyelvű. A szoros skandináv összeköttetések szintén arra ösztönözhatték Nagy Vlagyimir és Bölcs Jaroszláv fejedelmeket,

---

⁸⁴⁶ Kmoskó I/1. 121.

⁸⁴⁷ Kmoskó I/2. 122; Pritsak, „An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs”.

⁸⁴⁸ Jesch, *Ships and Men in the Late Viking Age*, 257–258. A *Blakumen* (más forrásokban *Blükumenn*) lehetségesen a vlachokkal vagy a kunokkal azonosítható. Az utóbbi eshetőség remek példát szolgáltatna a nomád-skandináv kereskedelmi együttműködésekre a tárgyalt rúnakő esetén, ám az újabb kutatások nem a kun értelmezést tartják valószínűbbnek. Lásd: Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads*, 105–107.

⁸⁴⁹ Marianne E. Kalinke, „The Foreign language Requirement in the Medieval Icelandic Romance”, *The Modern Language Review* 78 (1983) no. 4, 850–861.

⁸⁵⁰ *Yngvars saga víðförla*, 15. Sajtát fordítás.

⁸⁵¹ RIE 181.

hogy óészakiul tanuljanak. Ezzel kapcsolatosan még az is felmerült, hogy udvarukban egy szláv-északi hibrid nyelv(járás) is kialakulhatott.⁸⁵²

Azt is tudjuk a skandinávokról, hogy könnyedén megértették magukat az óangolt beszélőkkel.⁸⁵³ A 9. század végi norvég utazó, Ohthere pedig arról számol be, hogy a valahol a Baltikumban keresendő Bjarmaland (Perm) vidékén a finn-ugor törzsekkel lapp nyelvtudásának köszönhetően kommunikált.⁸⁵⁴ Néhány viking finn-ugor nyelveken is megtanulhatott, a bjarmalandiak „madárcsicsergéshez” (*fuglaklið*) hasonlított nyelvét ugyanis általában annak tartják a kutatók.⁸⁵⁵ Örvar Odd sagája szerint például egy norvég viking évekig a bjarmalandiak között élt.⁸⁵⁶

A bilingvisség a nomád népek körében is adatolható. A bizánci császár, Bíborbanszületett Konstantin államügyekről írott művében egy közismert példát hoz erre, amikor a magyarokhoz csatlakozó kabar törzsekről ad hírt, akik a kazárok másik nyelvére is megtanították a magyarokat.⁸⁵⁷ A nomádok több nyelv elsajátítására vonatkozó rugalmassága a törzsek és törzsszövetségek szervezeti felépítéséből adódott. A nomádok vándorlásaik és háborúik során más hasonló életformát folytató, legyőzött törzs tagját (vagy egész törzseket) olvasztottak be saját szövetségi rendszerükbe. Az arab szerző, al-Isztahri megjegyzi, hogy a volgai bulgárok és a kazárok nyelve azonos volt,⁸⁵⁸ amit az őt másoló Ibn Haukal is megerősít.⁸⁵⁹ Ez azt jelenti, hogy a térségbe érkező ruszok akár egyetlen nyelvvel is elboldogulhattak a Volga mentén (amennyiben nem kívántak közvetítőkkal élni), mert mindkét nagy kereskedelmi partnerük hasonló nyelven beszélt.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a steppei nomádok és a vikingek mind hozzá voltak szokva az idegennyelvek tanulásához, és vándorló-utazó életmódjukból adódóan mindkét csoport gyakrabban érintkezett idegenekkel, mint a letelepült társadalmak tagjai. Mind a nomádok, mind a vikingek tucatnyi (igen változatos) kulturával kerültek kapcsolatba és vándorlásaik során vegyes összetételű csoportokat olvasztottak be saját közösségeikbe. Az

---

⁸⁵² Birnbaum, „Yaroslav’s Varangian Connection”, 7.

⁸⁵³ Matthew Townend, „Viking Age England as a Bilingual Society”, in *Cultures in Contact. Scandinavian Settlements in England in the Ninth and Tenth Centuries*, szerk. Dawn M. Hadley – Julian D. Richard (Turnhout: Brepols, 2000), 89–105; Uő, *Language and History in Viking Age England: linguistic relations between speakers of Old Norse and Old English* (Turnhout: Brepols, 2002).

⁸⁵⁴ *The Tervfinnas and Beornas of Ohthere*, szerk. és ford. Alan S. C. Cross (London: Viking Society for Northern Research, 1981), 19–21.

⁸⁵⁵ Örvar Odds saga, in *Fornaldar sögur Norðrlanda*, Vol. 2., szerk. Carl Christian Rafn (Copenhagen: Hævdig Fríðrek Popp., 1829), 175; Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, 35.

⁸⁵⁶ Örvar Odds saga, 35–36.

⁸⁵⁷ DAI 174–175.

⁸⁵⁸ „Bulgár nyelve olyan, mint a kazárok nyelve.” Kmoskó I/2. 31. Isztahri egy helyütt saját magát cáfolja: „A kazár nyelv sem nem török, sem nem perzsa, sem nem tagja a nemzetek más nyelvágának.” Kmoskó I/2. 29. Erre az ellentmondásra még nem született kielégítő magyarázat. Vö. Erdal, „The language of the Khazars”.

⁸⁵⁹ Ibn Haukal csak al-Isztahrit ismétli az önellentmondással együtt. Kmoskó I/2. 77, 80.

eseményekhez képest kései arab szerző, al-Dimaski tömör megjegyzése a távoli északot lakó barbár *Warank*-okról (varégek) miszerint egyetlen nyelven sem beszélnek, aligha elegendő cáfolat az itt ismertetett bizonyítékokra.⁸⁶⁰

Inkább azt kellene fontolóra vennünk, hogy bizonyos, egymás társaságában huzamosabb időt eltöltő, török és skandináv csoportok valamilyen szinten elsajátították egymás nyelvét. Ezt egy kivételes forrásrészlet illusztrálhatja, bár értelmezése korántsem egyértelmű és problémamentes. A szóbanforgó részlet a 14. században pergamenre vetett, izlandi *Grœnlendinga saga*-ból ismeretes, amiben egy Tyrkir nevű karakter, akinek neve „törököt” vagy „türköt” jelent, az északiakkal egészen Amerikáig utazott. A „délinek” (*suðrmaðr*) leírt Tyrkir, fontos szereplője a ságának: ő Leif Erikssonnak, Vinland felfedezőjének nevelőapja. Az expedíció megérkezésekor, a vikingek Tyrkirt felderítőként küldték ki az amerikai szárazföld felfedezésére. A felfedezés után feltűnően jó kedvűen visszatérő Tyrkir egy, skandináv társai által érthetetlen nyelven (*þýzku*) kezdett beszélni, majd visszaváltott óészakra és viselkedését azzal magyarázta, hogy szülőföldjére emlékeztető szőlőt (vagy valamilyen bogyós növényt) talált.⁸⁶¹

A nyugat-európai és amerikai kutatók között általános egyetértés van arra nézve, hogy Tyrkir német volt, mivel a *þýzku* jelző más kontextusokban a német nyelvre vonatkozik.⁸⁶² Nálunk azonban más a helyzet, és a magyar tudományosságban elterjedt nézet szerint Tyrkir egy magyar (vagy besenyő) származású „türk” lehetett. Ezt a véleményt még a 20. század elején Pivány Jenő fogalmazta meg, és elmélete azóta sem talált ellenzőkre történész körökben.⁸⁶³ Pivány úgy gondolta, hogy a saga kontextusa alapján igazolható Tyrkir keleti nomád származása. Noha érveinek nagy részét (pl. a *suðrmaðr* kifejezésre vonatkozó fejtegetését) könnyen elutasíthatjuk a saga korpusz behatóbb tanulmányozásával,⁸⁶⁴ néhány leleményes javaslatát érdemes megfontolnunk. Az egyik ilyen Pivány azon megállapítása, hogy Tyrkir nyelve nem lehetett volna érthetetlen skandináv útitársai számára, amennyiben valóban egy germán nyelven beszélt volna.⁸⁶⁵ Ahogy az említésre került, az északiak folyékonyan értették egymást az óangol

⁸⁶⁰ Birkeland, *Nordens historie i middelalderen*, 115.

⁸⁶¹ *Grœnlendinga saga*, 248–53.

⁸⁶² Sverrir Jakobsson, „Strangers in Icelandic Society 1100–1400”, *Viking and Medieval Scandinavia* 3 (2007), 141–157 (itt: 152); Birgitta Wallace, „The discovery of Vinland”, in *The Viking World*, szerk. Stefan Brink – Neil Price (London: Routledge, 2008), 604–612 (itt: 606); Halldor Hermansson, „Tyrkir, Leif Eiríksson’s Foster-Father”, *Modern Language Notes* 69 (1954) no. 6, 388–393 (itt: 390); *The Saga of the Greenlanders*, in *The Complete Sagas of Icelanders. Including 49 tales*, Vol. 1., szerk. Viðar Hreinsson (Reykjavík: Leifur Eiríksson Publishing, 1977), 23.

⁸⁶³ Pivány Jenő, „Magyar volt-e a Heimskringla Tyrker-je?”, *Századok* 43 (1903) no. 7, 571–577.

⁸⁶⁴ Pivány szerint, Tyrker a steppéről származott, mivel „déli” volt. Pivány, „Magyar volt-e a Heimskringla Tyrker-je?”, 573–574. A „délinek” fordított *suðrmaðr* kifejezést azonban másféle viszonyításban használják az óészaki forrásokban. A saga végén például egy szászországi (brémai) kereskedőt is *suðrmaðr*-nek nevez a szöveg. *Grœnlendinga saga*, 268.

⁸⁶⁵ Pivány, „Magyar volt-e a Heimskringla Tyrker-je?”, 575. Ildar Garipzanov szerint a 9. századi dán viking király Harald Klak szintén germánul, a *lingua theodiscan* tárgyalta a frankokkal. Garipzanov, „The Annals of St. Bertin (839) and the Chacanus of the Rhos”, 11.

nyelvűekkel is, így valóban kétséges, hogy a vikingek egy szót sem értettek Tyrkir monológiájából, ha az tényleg „németül” szólalt volna meg. A narratívában egy másik, Karlsefni nevű viking által vezetett csoportról is hallunk, akik képtelenek voltak az őslakos indiánokkal kommunikálni a helyi nyelv ismeretének hiányában.⁸⁶⁶ Utóbbi jelenet azt sugallja, hogy a sagát összeállító szerzők tisztában voltak elődjeik problémáival, amikor azok általuk egyáltalán nem beszélt, idegen nyelvekkel kerültek kapcsolatba.

Továbbá, a türk megnevezés a török törzsekre, főként a magyarokra vonatkozott a 10. századi bizánci és arab kútfőkben. Az óészaki forrásokban szintén találkozunk a fogalom további említésével, méghozzá olyan szöveghelyeken, amelyek nem sugallnak semmiféle kötődést németekhez (vagy germán/német területekhez), hanem sokkal inkább köthetőek a késő középkori skandinávok azon tudásához, amit a végtelen kiterjedésű steppe régióról és a titokzatos keletről alkothattak. Ez a tudás természetesen nem lehetett történelmileg pontos, ám a törökökről és földjükéről alkotott elképzelés legalább tetten érhető ezekben a művekben.⁸⁶⁷ Még inkább fontos a törökök felbukkanása a 14. századi *Eymunds saga*-ban, mely egy, a 11. századi Kijevi Rusz trónviszályaiba beavatkozó viking zsoldos csapat történetét mutatja be. Az egyik epizód szerint a rusz vezér, Burizleif „törökökből, blakumenből és más ördögi népből” („*Tyrkir og Blökumenn, ok mörg önnur ill þjóð*”) verbuvált sereget testvére, Jarizleif ellen.⁸⁶⁸ Ritka esettel van dolgunk, ugyanis a 11. század eseményeit jól ismerve, az *Órosz Óskronika* alapján a saga szereplői többnyire beazonosíthatók. Jarizleif egyértelműen Bölcs Jaroszlávval azonos, míg a Burizleif név Szvjatopolkot rejtheti, aki a PVL szerint „megszámlálhatatlanul sok harcost gyűjtött össze: ruszokat és besenyőket”.⁸⁶⁹ Az eseményekre vonatkozó párhuzamos szöveghely így jóváírja az *Eymunds saga* törökjeinek besenyőkkel való azonosíthatóságát,⁸⁷⁰ és erősíti azt a benyomást, hogy az izlandi sagák törökökre vonatkozó passzusai egyes esetekben autentikus és az eseményekkel egykorú ismeretekből is táplálkozhattak.

Noha a nevek önmagukban nem feltétlenül etnikumjelölők, Tyrkirt párhuzamba állíthatjuk az egyik első rusz mártír, Gleb esetével, akit az 1015. évben Torcsin nevű szakácsa szúrt halálra,

---

⁸⁶⁶ *Grænlandinga saga*, 260–261.

⁸⁶⁷ Heinrich Beck, „Yngvi Tyrkja konungr”, in *Sagnaping belgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*, szerk. Gísli Sigurðsson – Guðrún Kvaran – Sigurgeir Steingrímsson (Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1994), 55–68; Sverrir Jakobsson, „Saracen Sensibilities: Muslims and Otherness in Medieval Saga Literature”, *The Journal of English and Germanic Philology* 115 (2016) no. 2, 213–238; Szántó Richárd, „Skandináv források adatai a kelet-európai steppére”, in *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. Alfréd Márton (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 173–180.

⁸⁶⁸ *Eymundar páttir Hringssonar* 126. Saját fordítás.

⁸⁶⁹ RIE 109.

⁸⁷⁰ Lásd szintén: Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads*, 105.

akinek neve szintén „törököt” (torkot?) jelent.⁸⁷¹ A „török”, mint személynév ezen kívül még egyszer előkerül az *Órosz Óskronikában*.⁸⁷²

Bár kevésbé perdöntő, Tyrkir fizikai megjelenése szintén a más forrásokból közismert alacsony, húzottszemű, ügyes mesterember hírében álló nomádok leírásait juttatja eszünkbe: „*Elöreugró homloka és rendellenes szémei voltak, apró-arcú, kicsi-növésű és vékonyka, ám szívós és minden szakmában jártas [ember] volt*” („*Hann var brattleitr ok lauseygr, smáskitligr í andliti, lítill vexti ok vesalligr, en ípróttamaðr á alls konar hagleik*”).⁸⁷³

Tyrkir tehát lehetett német, ám úgy véljük legalább ilyen valószínűséggel vélhető, hogy a saga ezúttal hiteles információmorzsákat őrzött meg a Vinland expedíciók egyik résztvevőjéről.⁸⁷⁴ Tyrkir esete kiváló példa lenne az óészaki és török/finn-ugor nyelven beszélő népek közötti kommunikáció fejlettségére.

Azt azonban, hogy Tyrkir valóban létező, történeti személyiség volt továbbra is problematikus lenne állítanunk. Az óészaki források megbízhatatlanok erre vonatkozólag, és Tyrkir létezését semmilyen más forrás nem erősíti meg. Az eseményeket párhuzamosan feldolgozó *Eiríks saga rauða* („Vörös Erik sagája”) cselekményében ráadásul két skótot jelölnek ki a szárazföld felfedezésére; ugyanarra a feladatkörre, amit a *Grænlandinga saga*-ban Tyrkir töltött be.⁸⁷⁵ Attól függetlenül, hogy Tyrkir létezett-e vagy sem, az epizód továbbra is tükrözheti a későbbi saga szerzők véleményét, hogy nyelvileg-kulturálisan távoli népek is megtanulhatták az óészaki nyelvet és együtt is élhettek az északiakkal. Vörös Erik sagájában például két elfogott indián gyermeknek tanítják meg saját nyelvüket a vikingek.⁸⁷⁶ A sagáknál megbízhatóbbnak ítélt források is megerősíthetik ezt a hipotézist. Egy 11. századból származó novgorodi nyírfakéreg levélen a magyar Ugrin nevet fedezték fel, illusztrálva, hogy még a későbbi magyarok is jelen lehettek távoli, skandinávok által is lakott vidékeken.⁸⁷⁷ Ugyanúgy megemlíthető, hogy a Kijevi Ruszban, Vlagyimir nagyfejedelem fiának, Borisznak, György nevű magyar szolgája volt.⁸⁷⁸

---

⁸⁷¹ RIE 106.

⁸⁷² RIE 198.

⁸⁷³ *Grænlandinga saga* 252. Saját fordítás.

⁸⁷⁴ Ez párhuzamba állítható azzal a vélekedéssel, hogy az ír nevek gyakori előfordulása a sagákban a kelta földekkel fenntartott intenzív kapcsolatoknak tudható be. McDougall, „Foreigners and foreign languages in Medieval Iceland”, 183.

⁸⁷⁵ *Eiríks saga rauða*, in *Eyrbyggja saga*, szerk. Einar Ól. Sveinsson – Matthías Þórdarson, Íslenzk fornrit 4 (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1935), 424.

⁸⁷⁶ *Eiríks saga rauða* 432.

⁸⁷⁷ Gyóni Gábor, „Egy Ugrin nevű személy a 11. században Novgorodban”, in *Hadak Útján. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6. II.*, szerk. Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs (Budapest: Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, 2016), 379–388.

⁸⁷⁸ RIE 105.

Összefoglalás

Az előző fejezetek során taglalt közös őrségi és kíséretbeni szolgálatok, valamint egyéb együttélésre utaló esetek (pl. a besenyőkhöz menekülő Varjazsko) bőséges lehetőséget biztosítottak a skandinávoknak arra, hogy török (vagy a magyarok esetében finn-ugor) fogalmakat, kifejezéseket, szavakat vagy általában véve nyelveket sajátítsanak el. A 10. századi kazár-zsidó levelezésből kiderül például, hogy a korabeli Kijevben – a levelezésben olvasható török rúnák és héber írásjelek tanulságából ítélve – kazár származású csoportok is éltek.⁸⁷⁹

A steppe és az erdőszőveget határán, vagy a nemzetközi vásárokon zajló kereskedelmi üzemek lebonyolítása során a távolról érkezők ideiglenes szállásokat állítottak fel,⁸⁸⁰ így az ottani együttélés, mégha rövidebb ideig is, ugyancsak ebbe a kategóriába tartozik. Ezek, a többnyire steppei népek által felügyelt vásárok pezsgő olvasztótégelyei voltak a régió kultúráinak, és ebből adódóan számtalan nyelv vagy nyelvjárás is hallható volt ezeken az eseményeken. A multi-etnikus kapcsolatoknak és régiók szerinti változásoknak köszönhetően a nyelvi eltérések változatosak lehettek már egyazon nyelvcsoporton vagy törzsszövetségen belül is. Ehhez hozzájárulva, a piacok „nemzetközi” jellegét a fordító-tolmácsok, közvetítő nyelvek, kétnyelvűség és a helyi idegennyelvek jelenlétének különböző fokú, sajátos egyvelege képezte. Annak ellenére, hogy ezekből a tényezőkből egyfajta fokozatosságra is következtethetünk – kezdve a tolmácsok alkalmazásától, amit a közvetítői nyelv, majd végül valamilyen helyi, török nyelv megtanulása követ –, logikus azt feltételeznünk, hogy az óészakit beszélők esetében mindegyik kommunikációs forma egymással egyidejűleg volt jelen a korszakban az adott „rusz/viking” csoport akklimatizálódásának mértékétől függően. Másrésről, az üzleti kapcsolatok során olykor kíváncsi lehetett titokban tartani a helyi nyelv ismeretét (pl. tárgyalások során), így a tolmácsok szerepe korántsem szűnt meg. Ennek ellentéte, a helyi nyelvek minél behatóbb ismerete szintén előnyös lehetett a tranzakciók és a kereskedelmileg kevésbé megbízható partnerek szándékainak kifürkészésére (ahogy azt Róthfus példája is indokolhatta). Ezek a lehetőségek végtelen kombinációval szolgálnak azokra a módszerekre, melyeket az azonos helyen jelenlévő török és rusz csoportok az egymással való érintkezés során igénybe vehettek.

A Magyar Királyság és a vikingek

---

⁸⁷⁹ Golb – Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, 13.

⁸⁸⁰ Pl. Ibn Fadlán 87.

A fejezetben a skandináv harcosok magyarországi jelenlétének lehetőségét vizsgáljuk a kapcsolódó írott források, a Kárpát-medencén belüli helynevek és a régészeti leletanyag tükrében. Noha a nyugati történetírást nem érte el ez a vélekedés, a magyar történetírásban szilárdan berögződött axióma, hogy Géza fejedelem és Szent István király testőrségének egy részét skandináv-rusz kísérők alkották. A fejezet első felében ennek a tézisnek a történeti vizsgálatán lesz a hangsúly.

A második részben a skandináv kísérettagok magyarországi jelenlétét I. András korában fogjuk szemrevételezni. A forráshiánnyal küszködő magyar középkortudomány számára minden újonnan felbukkanó, vagy még nem tárgyalt kútfő becses értékkel bírhat.⁸⁸¹ Ez még akkor is igaz, ha az adott forrás keveset ad hozzá a már ismert köztörténeti adatokhoz, mivel kultúrtörténeti vonatkozásban így is figyelemre méltó lehet. A következőkben egy 14. században pergamenre vetett izlandi történet, az *Örvar Odds saga* magyar vonatkozásait tárgyaljuk, melynek elbeszélése szerint egy bizonyos „Nyilas” Odd (óészakiul: Örvar Oddr) nevű skandináv harcos egy meg nem határozott időszakban részt vett a magyar belviszályokban, ahol saját maga végzett a magyar királlyal.

A forrásrészletet korábban egyáltalán nem tárgyalta a hazai szakma, annak ellenére sem, hogy nemrégiben is voltak törekvések a skandináv források magyar történelemmel kapcsolatos részeinek vizsgálatára.⁸⁸² A hiánypótlás kedvéért a forrásrészletet magyar fordításban is közöljük. A saga műfajának bemutatása és a cselekmény rövid felvázolása után a számunkra releváns passzust vesszük górcső alá, annak kézirati és szövegfilológiai összefüggéseivel együtt. A középkori izlandi saga-irodalomban mindenképpen ritkának számító magyarországi helyszín alapján kijelenthetjük, hogy a Magyar Királyság nem volt teljesen ismeretlen terület a messzi északon. A fejezetben megkíséreljük felmérni annak a lehetőségét, hogy a Skandináviában Magyarországról megőrzött forrásrészlet származhat-e első kezű informátoroktól; azaz mi lehet a történelmi magja „Nyilas” Odd magyarországi tevékenységének?

Ha nem is zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy rusz-varég harcosok Géza és István alatt szolgáltak Magyarországon, a feltevést hogy az *Örvar Odds saga* szerzői hallhattak ilyen esetekről, sajnos még csak közvetett bizonyítékokkal sem tudnánk alátámasztani. A történelmi helyzet lehetőséget teremthetett azonban néhány viking harcos magyarországi szolgálatba állásához egy kissé későbbi időszakban, a 11. század közepén (a klasszikus Viking Kor kései szakaszában). Ekkor Magyarországon belháborúk sora folyt, Orseolo Péter és a Vazul-fiak – András és Levente –, valamint ezt követően András és Béla között. Ez az időszak, amikor a saga

---

⁸⁸¹ Makk, „Külföldi források”.

⁸⁸² Szántó, „Skandináv források adatai a kelet-európai steppére”; Mészler, „Játvarðar saga – A keleti utazás leírása”; Uő, „Az Edvárd saga (Saga Játvarðar konúngs hins helga)”; Laszlovszky, „A Keleti Új-Anglia és Magyarország”.

cselekménye leginkább összhangba hozható a magyarországi eseményekkel; a „két király uralmával” (Péter és András, András és Levente, András és Béla?), a „királygyilkossággal” (Péter és András, sőt Aba Sámuel is a végső csatavesztés után nem sokkal hal meg), valamint a skandináv eredetű zsoldosok Magyarországra jövetelével (András és Levente kijeji tartózkodása). Felvethető még, hogy a történet a Magyarországon átkelő Sigurd kíséretének tagjaitól származik, akik Könyves Kálmán király udvarában (1095–1116) hallhattak hasonló eseményekről Álmos herceggel kapcsolatosan – két testvér uralma, polgárháborús állapotok, külföldi segítség.⁸⁸³

Mindezek az információk – legyen akármelyik időszak is a történések ihletője – természetesen az eseményektől való idő- és térbeli távolságnak, a szóbeli hagyományok írott formátumba történő átültetésének köszönhetően összekeveredtek, és a mű aktuális ideológiai üzenetéhez idomultak a saga szerkesztőinek változtatásai következtében.

A magyarországi varég-rusz testőrség

A magyarországi varég jelenlét hipotézise Györffy György írásaiból származik. Különböző munkáiban Györffy amellet érvelt, hogy varég-rusz elemek teljesítettek szolgálatot Géza magyar nagyfejedelem és első királyunk, Szent István kíséretében és testőrségében.⁸⁸⁴ Ezt a nézetet a magyar kutatás többnyire revízió nélkül elfogadta.⁸⁸⁵ Az érvelés három, különböző jellegű bizonyítékra épült. Az első egy nyugati krónika, az *Annales Hildesheimenses* magányos megjegyzése Szent István fiáról, Imre hercegről, akit a forrás *dux Ruzorum*-nak, a „ruszok vezérének” nevez.⁸⁸⁶ Györffy szerint ez arra utal, hogy Imre, mint trónörökös volt a dukátus és egyben a testőrség vezetője és a hagyomány szerint a segédnépek (ez esetben a ruszok) ura. Az érvelés második eleme nyelvészeti adatokból táplálkozott: a magyar „rusz” szóból eredeztethető „orosz” szavunk másodlagos jelentéséből, mely ’testőr’ vagy ’ajtonálló’ értelemben oldható fel.

⁸⁸³ A köztörténeti eseményekre lásd: Kristó Gyula, *Magyarország története 895–1301* (Budapest: Osiris, 2007), 117–122, 140–141; Varga Gábor, *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation* (München: Verlag Ungarisches Institut, 2003), 99–125.

⁸⁸⁴ Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 573–580; Uő, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 47, 60, 86–92; Uő, *István király és műve*, 108, 195, 313–314, 339, 375, 379, 513; Uő, „Államszervezés”, 750, 831–832, Uő, *A magyarság keleti elemei*, 53, 71–72.

⁸⁸⁵ Lásd a Borosy által hivatkozott műveket: Borosy András, „A kora Árpád-kori kíséret és testőrség szerepének historiográfiai áttekintése”, *Hadtörténelmi Közlemények* (1984) no. 2, 290–304; Uő, „Testőrség”, in KMTL, 673. A Borosy által nem említettek: Székely, „Hungary and Sweden”; Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*, História Könyvtár Monográfiák 17 (Budapest: MTA, 2001), 67; Fodor István, „Az államalapítás korának hadserege”, *Makói Múzeum Füzetek* 98 (2001), 17–39 (itt: 24–25); Font „A Kijeji Rusz és a Magyar Királyság”, 307. A tézis szilárdságát mutatja, hogy tudománynépszerűsítő kiadványokban is megjelenik: pl. újságcikkek (Zsoldos Attila, „Árpád-kori vendégjárás”, *Erdélyi Riport Hírmagazin* 13 (2014) no. 517, 25–27; Veszprémy László, „Fikció és valóság István korában. Kós Károly: Az országépítő”, *Korunk* 26 (2015) no. 8, 13–21.) vagy rádió (Hidán Csaba, „Viking-magyar kapcsolatok”, *Kulissza* 2015. 09. 09, Lánchíd Rádió).

⁸⁸⁶ *Annales Hildesheimenses*, 36.

Harmadszor, az „orosz” előtagú korai Árpád-korból származó helynevek, valamint két „varang” (*varing*) tövet viselő település is a varég-rusz csoportok magyarországi letelepedésére utal. Györffy az elméletet párhuzamos intézmények létezésével; a kijevi druzsinával, I. Mieszko lengyel fejedelem kíséretével és a bizánci varég gárdával hozta összefüggésbe. Később néhány régészeti leletet – főként kétélű kardokat – szintén kapcsolatba hozott a feltételezett kísérettel.

Györffy konstata, hogy Orseolo Péter, német és itáliai testőröket hozott magával, amint elnyerte a trónt, ami azt sugallja, hogy Magyarországra érkezése megadja a varég-rusz testőrség fennállásnak *terminus ante quem*-jét. Ebben teljes az egyetértés: a *dux Ruizorum* cím nem adatolható Imre halála után és a források egyértelműen megjelölik Péter király német és itáliai szatellitait.⁸⁸⁷ A Györffy által felállított kronológia tehát István 1038. évi halálának környékére (vagy, ahogy látni fogjuk talán még korábban) helyezte a testőrség megszűnését, míg kialakulását az általa nyújtott bizonyítékoknál előbbre, a 980-as évekre keltezte. Györffy szerint ekkor a dnyeperi út besenyő veszélyeztetése miatt a ruszok számára a Bizánc és Kijev közötti legbiztonságosabb útvonal a magyar területeken át vezetett, ahol az áthaladó varégek közül néhányan Géza szolgálatába léptek. A szervezet tekintetére vonatkozóan Györffy megjegyezte, hogy a kijevi és bizánci kísérethez (testőrséghez) volt hasonló, mely egyik udvarból a másikba vándorolt.

Számos probléma vetődhet fel az elmélettel kapcsolatban. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy erre az időszakra vonatkozólag egyetlen fennmaradt írott forrás sem szól a magyaroknál szolgáló skandináv, varég vagy rusz testőrökről.⁸⁸⁸ Ezzel szemben német lovagokat viszont valóban említenek forrásaink ilyen feladatkörben.⁸⁸⁹ Érdekes módon, noha Györffy ezzel a ténnyel teljesen tisztában volt, egy ízben úgy fogalmazott, hogy a német kontingenst „*skandináv-varég*” zsoldosok színesítették.⁸⁹⁰ Hogy pontosan mit értett rusz és varég alatt, nem került tisztázásra műveiben: a fogalmakat sokszor felcserélhető értelemben használta, máskor a varég kizárólag skandinávokat, míg a rusz szlávokat jelölt műveiben, olykor pedig a rusz is skandináv-szláv vegyes értelemben szerepelt.⁸⁹¹ Ami bizonyos, hogy nem foglalkozásbeli, hanem etnikai megnevezésként használta a két fogalmat. Ez elvezet minket az elmélet legnagyobb problémájához; a kora középkori etnikus identitás meghatározásának nehézségeihez. Ezt a témakört Györffy, természetesen korának tudományos keretei között kezelve, terminológiai ingadozásai ellenére viszonylag könnyen azonosítható kategóriáknak vélte. Erre a problémára a tárgyalásra kerülő régészeti leletek kapcsán még részletesebben visszatérünk.

---

⁸⁸⁷ SRH I. 323.

⁸⁸⁸ Vö. lentebb a későbbi időkkel.

⁸⁸⁹ SRH. I. 188–89.

⁸⁹⁰ Györffy, *István király és műve*, 119.

⁸⁹¹ Jegyzetekre lásd az „Előzmények” fejezetet.

Amikor Györffy úgy vélte, hogy a Bizánc és Kijev közötti legbiztonságosabb út Magyarországon át vezetett, valószínűleg arra az elméletre épített, hogy a skandinávoknak jó kapcsolatuk volt már korábban is a magyarokkal. Először is azonban figyelembe kell vennünk, hogy a korabeli skandinávok más népekhez való hozzáállása korántsem volt egységes. A ruszok és varégek ráadásul keveredtek is a szláv vagy éppen a görög lakossággal, és saját identitásuk kialakulása éppen ekkor zajlott.⁸⁹² A viking csoportok közötti konfliktusok általános jellege és a 988. évi események tisztázatlansága következtében arra kell következtetnünk, hogy a kijevi és bizánci varégek között érdekellentét állhatott fenn, így a magyarokhoz való viszonyuk is változhatott. A magyarországi átkeléssel kapcsolatos egyéb, gazdasági megfontolások sem támogathatták túlzottan ezt az útvonalválasztást.⁸⁹³ Mi a dnyeperi út veszélyeztetésére vonatkozó forráshelyet is Györffyvel ellentétesen olvassuk: a DAI nem azt írja, hogy a besenyő támadások miatt a ruszok nem hajóztak a Dnyeperen, hanem éppen ellenkezőleg; a veszélyek ellenére is vállalták az utazást.

Az István uralkodását megelőző magyarországi rusz jelenlét másik érve szintén ingatag talajon áll. Anonymus híradása alapján a kijevi vonulást követően az Álmos vezette magyarokhoz csatlakozó ruszok az észak-nyugati határ mentén megalapították Oroszvár erődjét: „*Ezen a vidéken bízta meg [Zolta fejedelem – betoldás K. Cs.] a nagyapja, Álmos fejedelem idején Pannóniába bevándorolt oroszokat, hogy várat építsenek*” („*et in eisdem partibus dedit castrum construere Ruthenis, qui cum Almo duce avo suo in Pannoniam venerant*”).⁸⁹⁴ Anonymus anakronisztikus törekvései jól ismertek, és Oroszvár esete is valószínűleg a krónikás azon törekvését tükrözi, hogy saját korának településneveit ősi történetekkel magyarázza.⁸⁹⁵ A Névtelennek a Kijevi Ruszról és ruszokról meglévő tudása szintén a későbbi időszakok viszonyainak visszavetítése a honfoglalás korába.⁸⁹⁶ Hogy a kijevi vonulás során skandináv eredetű katonai segédnépek csatlakoztak volna a honfoglaló magyarokhoz azért is kétséges, mert az Oleg vezette skandinávok Kijevbe érkezése könnyen lehet, hogy a magyar honfoglalást követően és nem azt megelőzően (a PVL szerint 882. évben) ment végbe.⁸⁹⁷ Kijev a régészeti adatok alapján valóban csak a 10. század során

⁸⁹² Charlotte Hedenstierna-Jonson, „Creating a Cultural Expression. On Rus’ Identity and Material Culture”, in *Identity Formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond*, szerk. Johan Callmer – Ingrid Gustin – Mats Roslund (Leiden: Brill, 2017), 91–106; Androschuk, *Vikings in the East. Essays on Contacts*, 1.

⁸⁹³ Ezekre lásd az „Előzmények” és a „Kereskedelem” fejezetet.

⁸⁹⁴ Anonymus, *A magyarok cselekedetei*, ford. Veszprémy László (Budapest: Osiris, 2004), 48; SRH. I. 113.

⁸⁹⁵ Anonymus helyneveiről lásd: Benkő Lóránd, „Helynév–személynév–történet korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében”, in *Uő, Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 11–27.

⁸⁹⁶ Font Márta, „Anonymus Ruscia-képének alapjai és forrásértéke”, in *A középkor szerete: Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona születésnapjára*, szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs, 207–18 (Budapest: ELTE BTK, 1999)

⁸⁹⁷ Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, 120; Font, „A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés”, 39–40.

mutat varég jegyeket. A régészeti ásatások Oroszváron is kétséget kizáróan cáfolják a rusz jelenlétet.⁸⁹⁸

A Szent István korabeli Magyarországon jelen lévő ruszokra Györffy egy jóval megbízhatóbb, egykorú forrásból merített bizonyítékot. Ez az *Annales Hildesheimenses* 1031. évre szóló tudósítása, mely Imre herceg haláláról az alábbiak szerint emlékszik meg: „*Továbbá István király fia, Imre, az oroszok hercege, akit egy vadászon vadkan basított fel, siratni való módon szerencsétlenül járva meghalt.*” („*Et Heinricus, Stephani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, perit fleviliter mortuus*”).⁸⁹⁹ Amellett, hogy a *dux Ruizorum* címet a királyi testőrségre vonatkoztatta, Györffy egy másik, Moravcsik Gyula által képviselt hipotézissel erősítette érvelését. E szerint Imre herceg kijelölt menyasszonya egy bizánci hercegnő lehetett.⁹⁰⁰ Györffy úgy tartotta, hogy ezt a névtelen hercegnőt Bizáncból varég testőrök kísérték Magyarországra, akik Imre herceg halála után a bizánci özvegygel el is hagyhatták az országot.⁹⁰¹

A *dux Ruizorum* titulust semmi nem kapcsolja a szövegben a testőrséghez, és semmilyen más forrás, még Imre saját legendája sem őrizte meg a címet.⁹⁰² A *dux* cím (a középkori gyakorlatnak sokszor megfelelően) nem feltétlenül vont maga után valódi hatalmat egy adott nép fölött. Imre állítólagos bizánci menyasszonya szintén hipotetikus, és soha nem említik a források, sőt Moravcsik maga is kiemeli, hogy az Imrének kiszemelt hölgyet más átiratok horvátnak vagy lengyelnek írlják.⁹⁰³

Az említett vonatkozások sporadikusságától és homályosságától most eltekintve, egy másik ellentmondásra is fel kell hívnunk a figyelmet. Ha Györffynek igaza van, és Imre azért kapta a *dux Ruizorum* titulust, mert eljegyezték a bizánci hercegnővel, akkor a halála után az országot elhagyó varégek mindösszesen kevesebb, mint 20 évig tartózkodhattak az országban (ha a kor szokásainak megfelelően a mennyegző időpontját Imre 15 éves korára helyezzük). Györffy azonban a Magyarországról ismert 47 középkori „orosz” tövű helynévből,⁹⁰⁴ hatot a 10. századra vagy legkésőbb a 11. század elejére keltezett, és nevüket az oda letelepült királyi testőrökkel magyarázta.⁹⁰⁵ Ezek a települések egy durván kelet-nyugati vonalra fektethetőek fel, a korabeli

⁸⁹⁸ Tomka Péter, „Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében”, in *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyéik közigazgatásának történetéből*, szerk. Horváth József (Győr: Győr-Moson-Sopron megye önkormányzata, 2010), 9–20 (itt: 18). Füredi et al., „Baltaalakú amulettek”, 427–428. Anonymus híradásában érdemesebb a szerző korában jól ismert szlávokra gondolnunk.

⁸⁹⁹ ÁKÍF 215–216; *Annales Hildesheimenses* 36.

⁹⁰⁰ Moravcsik „Görögnyelvű kolostorok Szent István korában”; Uő, *Bizánc és a magyarság*, 59; Makk, *Magyar külpolitika*, 59–60.

⁹⁰¹ Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 580; Uő, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 92.

⁹⁰² SRH II. 507–527.

⁹⁰³ Moravcsik „Görögnyelvű kolostorok Szent István korában”, 412–414.

⁹⁰⁴ Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László, „Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. II”, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 48 (1974), 3–54; Kristó, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”, 196.

⁹⁰⁵ Györffy, ÁMTF, Vol. 1, 126; 464–65; Vol. 3, 365–366; Vol. 4, 169–171; 282; 687–688.

határoktól változatos, ám néhány esetben relatíve közeli távolságra (Fig. 5.). Ezen kívül Györffy két másik helynevet is talált Várong és Varang néven, melyek az ország központi részéhez közelebb, Tolna és Somogy megyékben helyezkedtek el, és melyek véleménye szerint az óészaki *varing* tövet rejtve egyértelműen megjelölik az ott letelepült varég népelemet.⁹⁰⁶

Habár Györffy nem tért ki rá, az „orosz” és a „varég” helynevek közötti különbség érdekfeszítő jelenség. Amennyiben ugyanis ezek a nevek kapcsolatban állnak az ott letelepített népelemekkel arra kellene gondolnunk, hogy a középkori Magyarországon tisztázatlan okokból adódóan különbségtétel létezett a rusz és varég fogalmak között, hacsak nem gondoljuk, hogy a helyneveket teljesen *ad hoc* módon találták ki, illetve hogy a varég és rusz fogalmak felcserélhetően és következtelenül voltak használatosak. A jelenség arra mutat rá, hogy Györffy elmélete két különböző beáramlást állapít meg: egy a bizánci tradícióra építő hagyományt (Konstantinápolyból importált varég testőrök, akik Imre herceg menyasszonyával érkeztek), és egy kijevit (egy kevert szláv-skandináv, a druzsinához hasonló rusz populációt).

Több kérdés is felvetődik ezzel kapcsolatosan. Valójában a korszak szóhasználatában, valóban volt némi különbségtétel a rusz és varég fogalmak között, ahogy arra a bevezetőben kitértünk. Ám utóbbi megnevezéssel a 11. század előtt nem találkozunk, így a helynevekben való előfordulásuk aligha utalhat Imre skandináv kíséretére. Volt esetleg más bevándorlás is, amiről nem maradt fenn forrásunk? És mi a helyzet a kijevi testőrökkel? Ha az ország különböző pontjain lettek letelepítve, akkor ezek szerint másfajta feladatköreik lehettek, mint a Várongban és Varangban lakóknak? Ha ez egy mozgékony kíséret volt, mely zsoldért egyik udvarból a másikba vándorolt miért települtek le egyáltalán? Hogyan védhette urát egy testőr, ha az ország másik végén állomásozott? És hogyan egyeztethető össze ez a különbségtétel Imre *dux Ruizorum* címével? Miért volt Imre a ruszok hercege és nem a varégoké? Ha ő volt a Bizáncból érkező varég testőrség parancsnoka miért egy másik csoport nevét viselte címében? A titulusbán szereplő *Ruizorum* biztosan egy etnikumra vonatkozik? A bizánci varég gárda egy etnikai vegyes összetételű csoporttá vált, de nevében őrizte az ősi gyökereket. Lehet ez a magyarázata a *Ruizorum* megnevezésnek? A forráshiány természetesen aligha teszi lehetővé a fenti kérdések megválaszolását, ám ezek az ellentmondások fel sem merültek a varég-rusz testőrség elmélete kapcsán, és világosnak tűnik, hogy Györffy inkább arra törekedett, hogy minden lazán skandinávokhoz köthető bizonyítékot felhalmozzon.

Az elmélettel kapcsolatban korábban Kristó Gyula fogalmazott meg kritikát. Kristó meggyőzően érvelt amellett, hogy egy adott település elnevezése többféleképpen is indokolható,

---

⁹⁰⁶ Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 89; Uő, *István király és műve*, 118–119.

melyek közül az egyik legelterjedtebb a személynév alapján történtő névadás.⁹⁰⁷ Györffy állítását az orosz másodlagos, 'ajtónálló' jelentésére vonatkoztatva szintén nem fogadta el Kristó, és demonstrálta, hogy a szó ilyen értelmű használata csak jóval későbbi századokból adatolható, amikor is már biztosan tudunk orosz ajtónállókról a magyar királyok szolgálatában.⁹⁰⁸

Az „orosz” testőri szolgálat retrospektív visszavetítését Györffy egy 1326. évi, azóta már elveszett oklevél említésére alapozta, mely alapján két (korábban egy települést formáló), észak-magyarországi falu, Kis- és Nagyoroszi lakói Könyves Kálmán király (1095–1116) ajtónállóinak vallották magukat. A falvaknak, 15–16. századi királyi oklevelek előírása szerint két ajtónállót („*duos janitores*”) kellett küldeniük a királyi udvarba.⁹⁰⁹ Györffy szerint ez bizonyítéka az „orosz” testőrség folytonosságának, és így korábbi meglétének is.⁹¹⁰ Tehát eredetileg rusz testőrök éltek volna Nagyorosziban, ahová Kálmán király a 12. században oroszokat telepített, hogy az orosz testőrök a rusz leszármazott testőrökkel éljenek együtt. Véleményünk szerint ez egy nagyon leegyszerűsített magyarázat, ami több tényezőt is figyelmen kívül hagy.

Amellett, hogy az ezt említő forrás 12. századi viszonyokat ír le, és ahogy Kristó illusztrálta az orosz szó másodlagos jelentése a korai Árpád-kornál későbbi periódusokból származik, Nagyoroszi településének fejlődése sem egyértelmű. Ez tükröződik nevének különbözőképpen fennmaradt alakjaiban is: Oroszd (1346) és Oroszfalva (1401).⁹¹¹ Oroszd egyedi a magyar „orosz” tövű helynevek sorában⁹¹² és feltehetően személynévi eredetű.⁹¹³ Az Oroszfalva variáns esetében pedig megjegyzendő, hogy nyelvészeti érvek alapján a „falva” utótagú települések a 11. század utáni időszakban keletkeztek.⁹¹⁴ Továbbá, ha a rusz testőrség István után megszűnt, és a ruszok elvesztették „munkájukat”, akkor aligha helytálló a feltevés, hogy Nagyoroszi még századok múlva is egy ruszos/oroszos település benyomását keltette volna (és akkor még figyelembe sem vettük a kor gyorsan változó népességi és asszimilációs viszonyait). Ha a szóban

⁹⁰⁷ Kristó, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”, 193–195; Tóth Valéria – Hoffmann István, „Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez”, *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11 (2015), 7–16; Uő, „A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében”, *Századok* 150 (2016) no. 2, 257–318.

⁹⁰⁸ Kristó, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”, 199–201.

⁹⁰⁹ A Györffy által hivatkozott művek nem említik az 1326-os évszámot. Évszám említés Orosz falu esetében ugyan valóban előfordul, ám az idevágó oklevél 1394-ből származik. Követve a hivatkozott szakirodalmat, ezt a falut Györffy Kisoroszival, míg a másik (nógrád-megyei) Orosz települést Nagyoroszival vélte azonosnak. Utóbbiak lakóit „Kálmán király...kir. udvari ajtónállókká tette.” Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Vol. 1 (Budapest: MTA, 1890), 19, 93; Nagy Iván, „Nagy-Oroszi mezőváros helynevei”, *Magyar Akadémiai Értesítő* (1857) 592–597 (itt: 597). A későbbi királyi oklevelek ellenőrizhetőek: MNL OL A 57 19. k. 396.

⁹¹⁰ Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, 86; Erdős István, *Nagyoroszi* (Salgótarján: Alma Kiadó, 1998), 13. Könyves Kálmán orosz kapcsolataira utal Aachen Albert német krónikás megjegyzése is, miszerint Kálmán az oroszokhoz menekült volna. Gombos Ferenc Albin, szerk. *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, Vol. I (Budapest: Nap Kiadó, 1937, reprint: 2005), 40.

⁹¹¹ Rácz Anita, *Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez*, A Magyar Névarchívum Kiadványai 19, Debrecen: Debrecen University Press, 2011), 136.

⁹¹² Uo. 135–136.

⁹¹³ Vö. Györffy, *ÁMTF*, Vol. 4., 282.

⁹¹⁴ Kristó, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”, 196.

forgó települések már István és esetleg Géza alatt is ajtónállókat küldözgettek – a tőlük egyébként igen távol eső – fejedelmi vagy királyi udvarokba, ahogy tették azt a későbbi századok során, akkor ez az intézmény távol állt a hagyományos varég-rusz kíséretektől vagy druzsináktól, melyek urukkal éltek és a fejedelem ajándékaiból és rablóhadjáratokból tartották fenn magukat.⁹¹⁵ A Nagyoroszit érintő királyi rendelkezéseknek kevés közülük van egy mozgó, önkéntes szolgálaton alapuló zsoldos kompániához, amiről úgy tartották, hogy ott működött. Ha ezt a logikát kiterjesztjük Várong és Varang esetére is, akkor ugyanúgy kétséges, hogy egy olyan harcos- kereskedő csoporttól, mint a varégok, a magyar királyok mindössze néhány ajtónállót rendeltek volna testőri szolgálatra a királyi udvarba. Ezek, a királyi törvények alapján testőri szolgálatra kötelezett elemek nem igazán hasonlítanak a bizánci varég gárdában szolgáló izlandi sagák szereplőire, akik néhány évi kalandos, önkéntes szolgálati idő után hazatérhettek.

Ebből következőleg a betelepült ruszok vagy oroszok egyszerű, letelepített katonai segédnépek mintájára határvédelmi feladatokat láthattak el, ahogy azt Kristó vélte.⁹¹⁶ Tulajdonképpen azonban ez is megkérdőjelezhető, mert az „orosz” tövű helynevek sokszor jóval távolabb estek a határoktól annál semhogy valódi határőrállomásoknak tekinthessük őket (Fig. 5.). A magyar királyi vándorló udvarral kapcsolatosan felvetődött ugyan, hogy Kis- és Nagyorszi is a királyi „mozgó” udvartartás állomásai között szerepelhetett, ám hogy ez a késő középkori gyakorlat a korai időszakra is releváns lehetett-e az továbbra is bizonytalan.⁹¹⁷

A magyar kíséretet a kijevei druzsinához és a varég gárdához hasonlítani szintén ellentmondásokhoz vezet, mivel ezen szervezetek felépítése és működése különbözött. A bizonyítékok többsége azt sejteti, hogy a ruszok alkalmazása a királyi testőrségben egy későbbi, valószínűleg 12. vagy 13. századi folyamathoz köthető. Helyneveink többsége és az „orosz” szó másodlagos jelentése is ebből az időszakból származik. A korai „orszi” illetőségű helyneveket a legoptimistább módon is legfeljebb határőr alakulatokhoz, és nem királyi testőrökhöz köthetjük. Várong és Varang települései továbbra is rejtélyesek, nyelvészeti kutatások alapján ugyanis az ’-i’ végződésű *Várongi és *Varangi formát várnánk, ha a települések a 11. századot követően keletkeztek volna.⁹¹⁸ A kora Árpád-kori gyakorlatnak megfelelően azonban itt jóval valószínűbb a települések személynévekből való származtatása, mert azokat adatolni is tudjuk:

⁹¹⁵ Christoph Landolt et al., „Gefolgschaft“, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Vol. 10, szerk. Otto von Friesen (Berlin: de Gruyter, 1998), 533–554; Richard Abels, „Household Men, Mercenaries and Vikings in Anglo-Saxon England“, in *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages*, szerk. John France, History of Warfare 47 (Leiden: Brill, 2008), 143–165.

⁹¹⁶ Kristó, „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon”, 203–204.

⁹¹⁷ Laszlovszky József, „The royal palace in the Sigismund Period and the Franciscan Friary at Visegrád”, in *The Medieval Royal Palace at Visegrád*, szerk. Laszlovszky József – Buzás Gergely (Budapest: Archaeolingua, 2013), 205–218 (itt: 215–216).

⁹¹⁸ Györffy, „A magyar nemzetségtől a vármegyéig”, 578.

Varang személynevet ismerünk 1138/1329-ből egy ecseri (Csongrád vm.) szolga személyében.⁹¹⁹ Érdekes, hogy a varéghez hasonló településnevek Franciaországban és Angliában is személynévből, a Warengariusból származnak.⁹²⁰ Még ha a települések valóban 10. vagy 11. századiak lennének is, akkor is kétséges maradna, hogy skandináv lakókra vonatkoznak-e.⁹²¹ Ami esetünkben annyi bizonyos, hogy Várong és Varang első említése 1138. és 1193. évi oklevelekből származik.⁹²²

Noha a feltételezett közös lakóhely Kijev környékén, és a korai magyarok, valamint a ruszok között fenntartott kereskedelmi kapcsolatok azt sugallhatják, hogy ruszok már a honfoglalás korában is beköltözhettek Magyarországra, Györffy és elméletének elfogadói is úgy tartották, hogy a varég-rusz jelenlét Szent István alatt érhetett el csúcspontját. A *Régmúlt idők elbeszélése* szerint Vlagyimir nagyfejedelem és Szent István király között békés kapcsolat állott fenn (bár a szöveghely a Rusz krónikás toposzának is betudható és későbbi információ).⁹²³ Ennek megfelelően valóban ez lehet az az időszak, amikor a legtöbb rusz zsoldos érkezhetett Magyarországra.⁹²⁴ Ez a lehetőség annál is inkább fennáll, mivel tudjuk, hogy Vlagyimir maga is Skandináviában volt száműzetésben, valamint hogy udvarában Thietmar krónikája szerint dánok is megtalálhatók voltak.⁹²⁵ Erről a Kijev és környékén található települések leletanyaga, a skandináv tárgyakban bővelkedő druzsina sírok együttese is bizonyosságot nyújt.⁹²⁶ Amennyiben az elmélet helyes és valóban létezett egyfajta „testőr csere” a két udvar között, és magyarok szolgáltak a kijevi druzsinában, míg skandinávok a magyar kíséretben, úgy a nyomoknak a magyarországi régészeti anyagban is látszódnuk kellene, ám a helyzet korántsem problémamentes (lásd a „Hadi együttműködés” fejezetet).

Örvar Odds saga és a Képes Krónika

Örvar Odds saga. Az általunk vizsgálni kívánt, körülbelül két fejezetet kitevő passzus egy „hajdankori történet”, az *Örvar Odds saga* része. A történet cselekményét az alábbiakban foglalhatjuk össze. A saga főszereplője „Nyilas” Odd, egy legendás hős, aki több mint háromszáz éven keresztül kalandozik a világban. A történet szerint a Norvégiából származó

⁹¹⁹ Györffy, ÁMTF, Vol. 1, 894. A kérdésben Hoffmann István szívélyes szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

⁹²⁰ Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, 112. 2. l.

⁹²¹ Vö. Rahbek K. Schmidt, „On the possible traces of Nordic influence in Russian place-names”, in *Varangian Problems*, szerk. K. Hannestad et al., Scando-Slavica Supplementum 1, Copenhagen: Munksgaard, 1970), 143–146.

⁹²² Kristó – Makk – Szegfű, „Adatok”, 14.

⁹²³ RIE 100.

⁹²⁴ Font, „A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság”.

⁹²⁵ Thietmar Merseburgensis, *Episcopi Chronicon*, 530–531. RIE 70; Shepard, „The Viking Rus and Byzantium”.

⁹²⁶ Kirpichnikov, „Connections between Russia and Scandinavia”; Duczko, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, 202–246; Movchan, „A 10th-century Warrior's Grave from Kiev”; Androshchuk, *Vikings in the East. Essays on Contacts*, 25–32; vö. Franklin – Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, 123.

Oddnak csecsemőkorában embertelenül hosszú életet jóstolt egy *völva* (jósno), aki azt is megjövendölte, hogy Oddot Norvégia földjén éri majd a halál és saját, Faxi nevű lova okozza majd a vesztét. Hogy baljós sorsát elkerülje, Odd megöleti a lovat, és hazáját elhagyva megfogadja: sosem tér vissza szülőföldjére. Vándorlásai során Odd számos helyre – mind kitalált, mind történelmi helyszínekre – elvetődik; köztük Finnországba (*Finnland*), Perm vidékére (*Bjarmaland*), a Kijevi Ruszba (*Garðaríki*), Hunföldre (*Húnaland*), az óriások közé, Bizáncba (*Grikkland*), Jeruzsálembe (*Jórsalaland*) vagy éppen Szicíliába (*Sikiley*). Kalandjai során híres (sokszor más forrásokból is ismert) hősökkel vív meg, vagy éppen köt barátságot, és főként permi harcai végett mindenütt hírnevet szerez magának. Útja során Samsø-szigetén berszerekkel, míg máshol szörnyetegekkel, például a mesebeli krakennel is elbánik. Mindenhol mágikus erejű nyílvevesszői – az óriásoktól származó „Gusir ajándékai” (*Gusisnautar*) – segítik, melyekről ragadványnevet, a „Nyilast” is kapja. A továbbiakban Odd a Rusz területeken (*Garðaríki*) fekvő (!) „Hunföld” (*Húnaland*) királyává válik. Legyőzi a hun Herraud király (*konung*) legjobb harcosait is és elnyeri Herraud lányának, Silkisifnek a kezét. A király halála után így ő örökli a trónt. Öreg korára Oddot újonnan szerzett „hunföldi” királyságából végül a honvágy szólítja haza. A hős hazatérve kigúnyolja a gyermekkori próféciát, és meglátogatja elföldelt lovának sírhelyét. A sírhelyen megtalálja a ló koponyáját, mely alól egy mérgeskígyó kúszik elő. Ennek harapása végül leteríti Oddot, beteljesítve ezzel a „völvai” jóslatot.

A történet különböző változatokban maradt fenn. A saga egyik kéziratában Odd állomásai között Magyarország is szerepel:

„Odd elért Jeruzsálembe (*Jórsalaland*). Útját a Jordán folyó felé vette, ott levetette minden ruháját, ingéből kibújt, és minden holmiját a kezébe vette. Tegezét a hátára vetve keletnek indult a tenger mentén Szíriáig (*til Sýrlands*).

Odd országról országra járt, de útvjáról semmit nem mondanak mielőtt Magyarországra (*Ungaraland*) ért. Az országban két fiatal király (*konungar II ungir*) uralkodott, akiket Vilmosnak (*Vilhjálmr*) és Knútnak (*Knútr*) hívtak. Apai örökségük folytán szégyenben éltek; Vilmos volt közülük az idősebb és egyedül kívánta gyakorolni a hatalmat, ám Knút nem hagyta ezt. A sorsuk az volt, hogy ellenszenvet és békétlenséget tartsanak fenn.

Úgy tartják Vilmos tapasztaltabb volt a harcban és fizikailag erősebb. Knútnak így menekülnie kellett és sok embert veszített. Elhagyta királyságát és mindenhol, akit csak talált maga köré gyűjtött.

Úgy esett, hogy Odd személyesen Knút királyhoz érkezett találkozóra és felajánlotta neki szolgálatait. A király megkérdezte ki ő, Odd pedig megmondta. Knút király így szólt: „Te vagy az aki, korábban Perm vidékén (*Bjarmaland*) járt?” „Igen,” mondta Odd, „jártam ott”. Erre a király így felelt: „Üdvözlégy hát minálunk; légy seregem vezére”.

Immár sokan sereglettek Knúthoz, aki ezután seregével visszaindult saját országába. Odd a következőket mondta Knútnak: „Azt akarom, hogy embereket küldj a királyhoz, testvéredhez, és ajánlj neki békét, egyenlőséget és egyenlő területeket a királyságból!” A király válaszolt: Akaratom úgy kívánja, hogy Te menj!”

Odd 120 emberrel (*C manna*)⁹²⁷ útnak indult. Megtalálta Vilmos királyt, akinek előadta testvére ajánlatát. Vilmos azt mondta nem osztaná meg jobban királyságát Knút királlyal most, mint ennek előtte. Odd azt válaszolta neki, hogy minden bizonnyal jobb, ha tudja, hogy Knút a jussa után fog jönni. A mondottakkal váltak el egymástól.

Odd Knút királyhoz ment és elmesélte, hogyan esett a dolog, és hogyan utasított el minden békére törekvés. Ezt követően útnak indították seregüket Vilmos király ellen, és amint összetalálkoztak, tüstént hatalmas harcba bocsátkoztak egymással. Odd olyan keményen tört előre, hogy megtörte Vilmos seregének pajzsfalát és végül keresztüldöfte kardjával a királyt is. Vilmos elesett és vele sokan mások.

Győzelmi kiáltás zúgott végig az egész seregen. Knút király ekkor leállította a harcot és mindenkinek békét ajánlott (*bjóða öllum mönnum grið*). Az egész nép (*öllum alþýða*) elismerte őt; mindenki felesküdt rá és megkeresztelkedett (*gáfu þar til trú sína*).⁹²⁸ Ezután Knút berendezkedett királyságában és Oddot minden áron maga mellett kívánta tartani.

Odd verse pedig így hangzik a [királyi] ajánlatról:

„Nem találtam,	a magyarok előtt,
két királyból,	daliás termetűt,
egy urat,	kit jussát követelni
őszintén	támogattam.”

Odd ott maradt egy ideig, hogy aztán néhány hónap elteltével elunja magát, mondván nem késlekedhet ott tovább. A király igyekezett tartóztatni őt, ám Odd hajthatatlan maradt.” (*Forrásrészlet 1.*)⁹²⁹

⁹²⁷ A sagában 100 szerepel (római C-vel írva), ez azonban valójában 120 embert jelentett a korabeli izlandi számhasználat szerint.

⁹²⁸ Itt más fordítás is lehetséges lenne, a *trú* főnév ugyanis egyszerű hitet, bizalmat, hűséget is jelent. Így ez az előző félmondat más szavakkal való körülírása lenne, tehát hogy „bizalmukat szavazták meg”, az azonban csak sejthető, hogy ez a királyra vonatkozna. Ebben a kontextusban mindkét értelmezésnek lehetne létjogosultsága, ám a *til* kötőszó genitívusi vonzata miatt a *trú* (ami alany és birtokos esetben is ugyanilyen formában áll) biztosan birtokos esetben van. Így tehát szó szerinti fordításban „ott a hitnek adták magukat” értelmezés a helyes.

⁹²⁹ A fordítást a saga mérvadó, Boer-féle 1888-as szövegkiadása alapján készítettem: *Örvar-Odds saga*, szerk. R. C. Boer (Leiden: Brill, 1888), 117–139. Újabb kiadásában: *Örvar-Odds saga*, szerk. R. C. Boer (Halle: May Niemeyer, 1892), 65–67; *Örvar-Odds saga*, in *Fornaldar Sögur Norðrlanda*, Vol. 2, szerk. Carl Christian Rafn, (Koppenhága: Kaupmannhöfn, 1829), 539–540; a versrészletet lásd külön is: Finnur Jónsson, *Den Norske-Islandske Skjaldedigtning*, Vol. 2/B, 337. Az eredeti szöveget lásd a mellékletben.

Első olvasatra a történet kitalációnak tűnik, melyet a saga anonim szerzője több forrásból gyúrt össze. A magyarországi történetészal különösen hiteltelennek hat; nem csupán a Magyarországra specifikus nevek hiánya miatt (a magyar királyok skandináv neveket kaptak), hanem a királygyilkosság, a kettős királyság és a legendás hős szokatlanul nagy magyarországi befolyása miatt is. A „hajdankori saga” műfaji sajátosságaiból adódóan Odd Magyarországról költött verse sajnos szintén nem első kézből származó, egykorú „bizonyítéka” a prózában elregélt eseményeknek. Ahogy arra az elkövetkezőkben igyekszem azonban rámutatni, elképzelhető, hogy a saga magyarországi epizódja valós történelmi tapasztalatokból is merített.

A saga kézíratai és (felhasznált) írott forrásai. A történettudomány az utóbbi évtizedekben a forrásszövegek egészének filológiai vizsgálatát szorgalmazza, azzal szemben, hogy kiragadott forrásrészleteket egyszerűen hitelesnek vagy hiteltelennek minősítsünk.⁹³⁰ Hogy megértsük egy-egy forrásrészlet miért került az adott műbe, tisztában kell lennünk a mű egészének narratív struktúrájával és a tágabb kontextussal is: ki, hol, mikor és legfőképpen miért írta az adott szöveget (vagy szöveghelyet).

Ennek fényében különösen fontos egy narratív történet összetétele és annak változásai. Nem véletlen, hogy több középkori elbeszélés több féle verzióban is fennmaradt, az őket megőrző kódexek pedig egyéb műveket is tartalmaznak. Egy-egy kézirat összeállítása aligha *ad hoc* módon történt. Az izlandi sagákat tartalmazó kéziratok sem véletlenszerűen kiválasztott sagák kompilációi, hanem tudatos összeállítások, melyeknek kontextusában a sagák cselekménye új értelmet nyer. Ugyanúgy a rejtett ideológiai üzenetek miatt volt fontos egy-egy saga eseményeinek megváltoztatása is. Ezt a folyamatot jól jelzik a különböző kéziratok variánsai, melyek sokszor annyira különbözhetnek egymástól, hogy az is felmerül, vajon érdemes-e ugyanannak a ságának tekintenünk a két változatot, vagy célravezetőbb lenne két külön történetként értelmeznünk őket.⁹³¹ Mind a diakronikus (a szöveg változásait vizsgáló), mind a szinkronikus (a kéziratok összetételét vizsgáló) filológiai módszerek alkalmazása szükséges a fentebb ismertetett forrásrészlet tágabb kontextusba helyezéséhez.

Az *Örvar Odds saga* volt az egyik legkedveltebb és az egyik elsőként lejegyzett „hajdankori saga” a középkorban. Legkorábbi kézírata a 14. századból származik és egy elveszett 13. századi eredetire megy vissza. A kézirat a Holm Perg 7 4to néven ismeretes, és jelenleg a stockholmi svéd Királyi Könyvtárban (*Kungliga bibliotek*) őrzik. A kézirat sorsa egészen addig ismeretlen, amíg Jorgen Seefeld könyvgyűjtő tulajdonába nem került, akitől a svéd hadsereg szerezte meg

⁹³⁰ Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 8.

⁹³¹ Hans Jacob Orning, „Legendary sagas as historical sources”, *Tabularia* 15 (2015), 57–73 (itt: 60).

1657–1658-ban.⁹³² Ez a legelső északi kézirat, mely egynél több „hajdankori sagát” tartalmaz. Az első „hajdankori sagát” a szintén 14. századi *Hauksbók* nevű kódex őrzi, de ebben csak egyetlen ilyen mű található, más műfajú sagák, valamint természetföldrajzi és teológikus művek mellett. A Holm Perg 7 4to sem csupán „hajdankori sagák” gyűjteménye. Megtalálható benne az (egyébként magyar fordításban is olvasható) *Egils saga* egy töredéke, ami egy „nemzeti sagája”, valamint a „lovagi sagák” csoportjába tartozó *Konráðs saga keisarasonar* egy része is. A kevert stílusú művek egy kéziratban történő megjelenése azt sugallja, hogy a „hajdankori sagát” a korabeli izlandiak nem különítették el más művektől ebben az időszakban.⁹³³ (A műfaj a 15. században terjed el.)

A Holm Perg 7 4to tartalmazza a saga legkorábbi variánsát, az ún. „S-változatot”, ám nem ez a legismertebb. A markáns eltéréseket tartalmazó fiatalabb „A” (AM 343 4to) és „B-változat” (AM 471 4to) már a 15. századból származik.⁹³⁴ A saga két igen eltérő variánsa („A, B” és „S”) közötti átmenetet képvisel a szintén korai (de az „S”-nél fiatalabb) „M-változat” (AM 344a 4to). A legtöbbet használt modern kritikai kiadás és fordítás az „A-változat” alapján készült.⁹³⁵

Számunkra leginkább az „A” és az „S” változat közötti különbségek a lényegesek, két okból is; egyrészt ez a két verzió áll egymástól szövegét tekintve a legtávolabb, másrészt a magyarországi epizód csak az „S-változathoz” ismert. Az „A-változat” elbeszélése a Szentföldre érkezéstől eltér az eredeti, 13. századi történettől. Míg – amint láttuk – az „S-ben” a Szentföld utáni következő helyszín Magyarország volt, addig ez a fiatalabb „A” és „B” változatokból teljesen kimaradt; az epizód helyét egy keselyűvel való kaland, az óriások földje, valamint az Odd örök ellenségével, Ögmunddal folytatott végtelen csatározások töltik ki. A fiatalabb verziók jóval hosszabbak is a korábbiaknál és csak a saga végén veszik fel újra az eredeti fonalat, amikor Odd Hunföld királyává válik. Ögmund valójában teljesen új szerepet kap: míg az „S-változatban”

⁹³² Vilhelm Gödel (szerk.), *Katalog öfver Kong. Bibliotekets. Fornisländska och fornorska handskrifter* (Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, 1897–1900), 45–47.

⁹³³ Ármann Jakobsson, „The Earliest Legendary Saga Manuscripts”, in *The Legendary Sagas. Origins and Developments*, szerk. Annette Lassen – Agneta Ney – Ármann Jakobsson (Reykjavík: University of Iceland Press, 2012), 21–32.

⁹³⁴ Létezik még egy „E-változat” is, ezt azonban többnyire az „A” és „B” egy késői variánsának tartják. Fulvio Ferrari, „Gods, Warlocks and Monsters in the Örvar-Odds saga”, in *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature: Sagas and the British Isles. Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference, Durham and York 6th–12th August 2006*, Vol. 1, szerk. John McKinnell et al., (Durham: International Saga Conference, 2006), 241–247 (itt: 241). A kéziratok közötti összefüggéseket Boer állapította meg a sagához írt előszavában. A történetek változásaira lásd szintén tőle: R. C. Boer, „Über die Örvar-Odds saga”, *Arkiv för nordisk filologi* 8 (1892), 97–139; illetve Uő, „Weiteres zur Örvar-Odds saga”, *Arkiv för nordisk filologi* 8 (1892), 246–255.

⁹³⁵ *Örvar-Odds saga*, in *Fornaldar sögur Norðurlanda*, Vol. 2, szerk. Guðni Jónsson (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1954); *Arnar-Odd: A Medieval Novel*, ford. Paul Edwards – Hermann Pálsson (New York: New York University Press, 1970); *Arnar-Odd*, in *Seven Viking Romances*, ford. Paul Edwards – Hermann Pálsson (Suffolk: Penguin, 1985), 25–137.

csupán kétszer kerül említésre, addig az újabb verziókban egyértelműen a saga másik főszereplőjévé, Odd legyőzhetetlen ellenfelévé válik.⁹³⁶

A magyar epizód maradványait felfedezhetjük az „A” változatban is, ahol Odd szintén két király harcába avatkozik be – immár Franciaországban. Az események mikéntje itt azonban másként esik: a két király Hróar és Hjórolf (nem Vilhjálmr és Knútr), akik nem édes-, hanem csupán unokatestvérek. A trónt Hróar, Hjórolf apjának megölése során szerezte meg, a csatában pedig nem Odd kardja („S”), hanem nyílvevesszője végzett vele. A saga 15. századi másolója a magyar epizódot nem tartotta lényegesnek, ezért eseményein változtatva csak bizonyos elemeit tartotta meg a narratívában, azt is kissé esetlenül beékelve az Ögmunddal vívott utolsó harcok közé.

Magától adódik a kérdés, hogy miért volt lényegesebb a magyar epizód az eredeti változatban? Erre a választ a saga kéziratának összetétele adhatja meg. A már említett Holm Perg 7 4to kézirat hat történetet tartalmaz, melyek között az *Örvar Odds saga* mellett még három „hajdankori saga”: a *Hrólfs saga Gautrekssonar* („Gautrek-fia Hrolf története”), a *Jómsvíkinga saga* („A Jómsvíkingek története”) és az *Ásmundar saga kappabana* („Bajnokölő Asmund története”) is helyett kapott. Ahogy már fentebb említésre került a kéziratban található még a *Konráðs saga keisarasonar* („Császárfi Konrád története”) nevű lovagi mű egy részlete, és egy klasszikus „nemzetségi saga”, az *Egils saga Skallagrímssonar* egy töredéke.⁹³⁷ A magyar történészek számára minden bizonnyal többnyire ismeretlenek ezek a források, ám tartalmi összefoglalásukra itt ennek ellenére sem vállalkozhatunk. Annyit érdemes kiemelni, hogy a kézirat mindegyik történetében központi szerepet kap a királyi hatalom ideálja. Ezt különösen remekül példázza, hogy az igen hosszú *Egil saga*-ból is csupán az a töredék került a kéziratba, amelyben a norvég király, Széphájú Harald (872–931?) uralma alá hajtja Norvégia nagy részét, az alattvalók pedig hűen szolgálják őt.⁹³⁸ Egy másik példa a szintén töredékes *Jómsvíkinga saga*, mely más változatokhoz képest jóval megengedőbb a (dán) királyok irányába, míg a más verziókban megtalálható, királyokat gúnyoló részek kimaradtak belőle.⁹³⁹

⁹³⁶ Felvetődött, hogy Ögmund alakját egy Gosztomiszl nevű ruszbeli poszadnyik ihlethette, ám ezt nehéz bizonyítékokkal alátámasztani. Gyóni, *A középkori Novgorod politikatörténete*, 63–64.

⁹³⁷ Eredetileg a kézirat egy nagyobb könyv része volt, melynek csak egy része maradt fenn az AM 580 4to jelzetű kéziratban. A kézirat 1706-ban került Árni Mágnumsson gyűjteményébe Christen Wormtól, Sjælland későbbi püspökétől. Benne négy szöveg található: a töredékes *Elís saga ok Rósamundu* és a szintén részlegesen fennmaradt *Flóvénst saga*, valamint két másik izlandi lovagi történet a *Bærings saga* és *Mágus saga*. A *Mágus saga* után következett a *Hrólfs saga Gautrekssonar*, ami (jelenleg) már a Holm Perg 7 4to része. Az eredeti könyv tehát több „lovagi” sagát is tartalmazott. Az első 19 folio és a kézirat vége eltűnt. Þórdís Edda Jóhannesdóttir – Veturliði Óskarsson, „The Manuscripts of Jómsvíkinga saga. A Survey”, *Scripta Islandica* 65 (2014), 9–29 (itt: 16–19).

⁹³⁸ *Kopasz Grim-fia Egill*, 7–14.

⁹³⁹ Þórdís Edda Jóhannesdóttir, „Þrjár gerðir Jómsvíkinga sögu”, *Gripla* 28 (2017), 73–102; Þórdís Edda Jóhannesdóttir – Veturliði Óskarsson, „The Manuscripts of Jómsvíkinga saga”, 18.

Ebbe a narratív technikába illeszkedik az *Örvar Odds saga* korai verziója is, melyben központi szerepet kap Odd keresztény hitre térése és különböző királyok alatti szolgálata, ami abban tetőzik, hogy végül ő maga is Hunföld (*Húnaland*) keresztény királyává válik. A kéziratban található történetek hasonlóképp dicsőítik a királyi szolgálatot. Ennek történelmi okait a 13. századi Izlandon kell keresnünk, ahol a norvég koronának való alávetettség idejében csak a királyi (norvég) udvaron keresztül lehetett karriert befutni.⁹⁴⁰ A kézirat forrásainak tudatos összeválogatásába, és a megfelelő saga részletek sorába szervesen kapcsolódik az *Örvar Odds saga* és annak magyarországi epizódja.

Kérdés, hogy miért éppen Magyarország szerepel az epizód helyszíneként? Ehhez ismernünk kell a szöveg forrásait. A saga (avagy a kézirat) szerzőjének kiléte ebben sokszor nagy segítséget nyújt, ám mint a sagáknál általában, itt is ismeretlen szerzővel állunk szemben.

A saga szerző számos írott forrást és szájhagyományból vett történetet is felhasznált műve elkészítéséhez.⁹⁴¹ A történet szerteágazó történelmi-, mitologikus- és földrajzi spektrumáról többen is megjegyezték, hogy sokkal inkább íróasztal mellett összeállított munkáról van szó, mint a norvég szájhagyományból származó viking kori történetek gyűjteményéről.⁹⁴² Az írott előképek között szerepel Snorri Sturluson – a 13. századi izlandi oligarcha – *Heimskringla*-ja, mely a norvég királyok történeteit dolgozza fel.⁹⁴³ A Snorri unokaöccse, Sturla Thordarson által szerzett „király saga”, a *Hákonar saga Hákonarsonar* norvég-lapp és finn összecsapásai és kereskedelmi jelenetei is inspirálták Odd baltikumi kalandjait.⁹⁴⁴ Szintén a témakörhöz kapcsolódik a norvég Ohthere utazása. Ohthere egy norvég kereskedő volt, aki a 9. század végén Alfréd angolszász király (871–899) szolgálatában állt, és akinek kereskedelmi útjáról jelentést is tett. Ez a legkorábbi fennmaradt feljegyzés az északi területeken és a Baltikumban folytatott kereskedelmi tevékenységről, melyet az *Örvar Odds saga* szerzője szintén ismerhetett.⁹⁴⁵

---

⁹⁴⁰ Tulinius, *The Matter of the North*, 160–162; Uő: „Sagas of Icelandic Prehistory”, 457; Fulvio Ferrari, „Mouvance des Textes und Feudale Reinterpretation: Das Beispiel der Örvar-Odds saga”, in *Neue Ansätze in der Mittelalterphilologie – Nye veier i middelalderfilologien*, szerk. Susanne Kramarz-Bein (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005) 207–215.

⁹⁴¹ Az alább ismertetésre kerülő példákat összegyűjtötték: Martin Arnold, „Við þik sættumsk ek aldrí. Örvar-Odds saga and the Meanings of Ögmundur Eyþjófsbani”, in *Making History. Essays on the forndalarsögur*, szerk. Martin Arnold – Alison Finlay (London: Viking Society for Northern Research, 2010), 85–104 (itt: 85–87); Paul Edwards – Hermann Pálsson, „Sources and parallels of Arrow-Odd”, in *Seven Viking Romances*, ford. Paul Edwards – Hermann Pálsson (Suffolk: Penguin, 1985), 282–288.

⁹⁴² Jónas Kristjánsson, *Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature*, ford. Peter Foote (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1997), 358; Arnold, „Við þik sættumsk ek aldrí”, 86.

⁹⁴³ Snorri Sturluson, *Heimskringla*, Vol. 1–3, szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, Íslensk Fornrit Vol. XXVI–XXVIII, (Reykjavík: Hið Íslenska Fornritafélag, 2002). Snorriról: Gyönki Viktória, „A politikus Snorri Sturluson. Az izlandiak és a norvég királyok viszonya a középkorban”, *Aetas* 33 (2018), no. 1, 5–15.

⁹⁴⁴ *Hákonar saga Hákonarsonar*, Vol. 1, szerk. Þorleifur Hauksson – Sverrir Jakobsson – Tor Ulset, Íslensk fornrit Vol. XXXI, (Reykjavík: Hið Íslenska Fornritafélag, 2013), 252–253, 271.

⁹⁴⁵ *The Terfinnas and Beornas of Ohthere*, ford. Alan S. C. Cross (London: Viking Society for Northern Research, 1981). Felmerült, hogy maga Odd lenne a történelmi Ohthere. Boer, *Örvar-Odds saga*, 102–105; Nora K. Chadwick, *The*

A saga intertextuális kapcsolatokat mutat más közel korabeli sagákkal is, bár sokszor kétséges melyik történet befolyásolta a másikat. Az Olaf Tryggvason norvég király (995–1000) egyik sagájába beépített rövid legendás történet, a *Norna-Gests þátr* hőse ugyanúgy tagadja meg a pogány próféciát és tér keresztény hitre, mint Odd.⁹⁴⁶ A berszerkerekkel vívott csatát Samsø-szigetén pedig, mind a dán történetíró Saxo Grammaticus, mind a *Hervarar saga ok Heiðreks* nevű „hajdankori” történet fenntartotta.⁹⁴⁷ A sagában felbukkanó karakterekből, úgymint Silkisif hercegnő (*dróttning*) vagy Jölf vitéz (*karl*), valamint a *viðförull* („messze utazott”) jelzőből ítélve a saga szerző ismerhette a 12. században írt, kelet-európai cselekményű *Yngvars saga víðförla*-t is, melyben az említett szereplők szintén megjelennek.⁹⁴⁸

A magyarországi epizód részben szintén az írott forrásokból nyert tudásanyagon nyugszik. A norvég királyok történeteinek gyűjteményében, a *Heimskringla*-ban szereplő sagája szerint a norvég király, Jeruzsálemjáró Sigurd (1103–1130) Oddhoz hasonlóan a Szicília-Jeruzsálem-Szíria útvonalat járta be, miközben áthaladt Magyarországon is. A norvég király érkezése a magyar tudományosság előtt ismert is.⁹⁴⁹ Az epizód azonban a két királlyal, a polgárháborús állapotokkal és a magyar szolgálatba lépő vikingekkel erőteljesen eltér a *Heimskringla* szűkszavú királyi itineráriumától: „*Sigurd elhagyta Konstantinápolyt...először Bulgáriába ment, majd Magyarországon, Pannónián és Svábföldön át Bajorországba. Ott találkozott Lothár római császárral, aki remek fogadtatásban részesítette; ellátta [seregét] felderítőekkel és piacokkal, amikor bármi szükségük támadt.*”⁹⁵⁰

Szigorú szövegfilológiai alapokon azt mondhatnánk, hogy az útvonalat az *Örvar Odds saga* összeállítója Jeruzsálemjáró Sigurd történetéből merítette, míg az ott történeteket egyszerűen kitalálta, hogy mondanivalóját – a keresztény monarchia dicsőítését – egy újabb egzotikus helyszínnel is nyomatékosítsa.

---

beginnings of Russian history: an inquiry into sources (Cambridge: Cambridge University Press, 1946), 147. Ez az elmélet azonban nem talált támogatókra a modern kutatóknál.

⁹⁴⁶ Sögupátr af Norna-gesti, in *Fornaldar Sögur Norðrlanda*, Vol. 1, szerk. Carl Christian Rafn, (Koppenhága: Kaupmannhöfn, 1829), 311–342.

⁹⁴⁷ Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum. History of the Danes*, Vol. 1, szerk. Kastren Friis-Jensen, ford. Peter Fisher (Oxford: Clarendon Press, 2015), 344–345; Hervarar saga ok Heiðreks konungs, in *Fornaldar Sögur Norðrlanda*, Vol. 1, szerk. Carl Christian Rafn, (Koppenhága: Kaupmannhöfn, 1829), 419.

⁹⁴⁸ *Yngvars saga víðförla*; Yngvars saga víðförla, in *Fornaldarsögur Norðurlanda*, Vol. 2, szerk. Guðni Jónsson (Reykjavík Íslendingasagnautáfgán, 1954). Angol fordítása: Yngvar’s Saga, in *Seven Viking Romances*, ford. Paul Edwards – Hermann Pálsson (Suffolk: Penguin, 1985), 44–68.

⁹⁴⁹ Szántó, „Skandináv források adatai”, 175–176.

⁹⁵⁰ „Sigurðr konungr brot af Miklagarði...fór útan fyrst á Bolgaraland ok þá um Ungaraland ok um Pannóníam ok um Sváfa ok Bjáraland. Þar fann hann Lózaríum keisara af Rúmaborg, ok fagnaði hann honum forkunnar vel, fekk honum leiðtoga allt um sitt ríki ok lét halda þeim torg, svá sem þeir þurftu til allra kaupa.” *Magnússona saga*, in Snorri Sturluson, *Heimskringla*, Vol. 3, szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, Íslensk Fornrit Vol. XXVIII, (Reykjavík: Hið Íslenska Fornritafélag, 2002), 254. A sagák és földrajzi művek gyakran használnak római kori megnevezéseket földrajzi egységekre. Pontosan nem tudjuk melyik terület határait érthették Pannónia alatt, ám a kifejezés nem azonos Magyarországgal. Rudolf Simek, *Altnordische Kosmographie*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Vol. 4, (Berlin: Walter de Gruyter, 1990), 257.

Nem elképzelhetetlen azonban, hogy az események viking kori, valós tapasztalatokon alapszanak, melyeket a saga szerzője összekevert vagy tudatosan átalakított. Hogy ezt a hipotézist teszteljük, fel kell mérnünk milyen mértékben meríthetett a szerző a szájhagyomány által fenntartott történetekből és milyen ismeretekkel rendelkezett a korabeli Kelet-Európáról. Végül pedig össze kell vetnünk a sagában leírtakat más történelmi forrásokból származó ismereteinkkel, megvizsgálva annak a valószínűségét, hogy skandináv harcosok vajon részt vehettek-e a magyar urak közötti belháborúban a késői Viking Korban.

A saga szóbeli hagyományon nyugvó forrásai. Az bizonyos, hogy Örvar Odd alakja és a vele azonosított történetek egy része nem a saga szerző(k) szüleménye, hanem korábbi szóbeli beszámolókon alapul. Oddot ugyanis más források is ismerik, melyekre már több kutató is felhívta a figyelmet. Saxo Grammaticus Arvaroddusként említi azt az Oddal azonosítható hőst, aki berszerekkel vív meg Samsø-szigetén.⁹⁵¹ Odd két másik óészaki nyelven írt forrásban is felbukkan, melyek a 8. század közepén Norvégiában vívott brávelliri csata résztvevőjeként írják le (*Brávallapula*, *Sögubrot af nokkrum fornkonungum*).⁹⁵² A két forrást Saxo is ismerte: Oddot név szerint is megemlíti és a norvégiai Jærenből származtatja.⁹⁵³ A saga 40. fejezetében, a Herraud király udvarában játszódozó ivóversenyt szintén korábbi, viking kori lakomákon előadott történetek ihlethették.⁹⁵⁴ Odd alakja tehát tudatos szerkesztés műve lehetett, a szerzőnek pedig nem csak írott források álltak bőven a rendelkezésére, hanem a különböző, szájhagyományból ismert történetek is eljutottak hozzá.

A saga kerettörténete – a pogány jóslat és következménye – szintén a szájhagyományból származik, még hozzá kelet-európai eseményeken alapul. A pogány jóslat egy lóról, mely a hős végzetét okozza, párhuzamba állítható a 12. század eleji Óorosz Óskenikából ismert Oleg-történettel, ahol a Kijevi Rusz nagyfejedelme szintén egy, a lova koponyájából kikúszó kígyónak esik áldozatul.⁹⁵⁵ A két történet közötti párhuzam régóta jól ismert. A kutatók nagy része egyetért abban, hogy az Oleg-történet adta a mintát Örvar Odd sagájához és nem fordítva. Maga a motívum valószínűleg steppei török eredetre vezethető vissza, ám Bizáncban is ismert volt, ahonnan ott szolgáló varégok vihették a Kijevi Ruszba, onnan pedig a közvetítésükkel végül

⁹⁵¹ Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, 344.

⁹⁵² *Sögubrot af nokkrum fornkonungum í Dana ok Svía veldi*, in *Fornaldar Sögur Norðrlanda*, Vol. 1, szerk. Carl Christian Rafn, (Koppenhága: Kaupmannhöfn, 1829), 381. A *Brávallapula* csak Saxo latin próza átiratában maradt fenn.

⁹⁵³ Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, 532–533. 1. lj., 550–555. A saga szóbeli hagyományon nyugvó forrásaira: Jónas Kristjánsson, *Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature*, ford. Peter Foote (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1997), 358; Arnold, „Við þik sættumsk ek aldri”, 85–86; Paul Edwards – Hermann Pálsson, „Sources and parallels of Arrow-Odd”, 284–285.

⁹⁵⁴ Lars Lönnroth, „The Double Scene of Arrod Oddr's Drinking Contest”, in *Medieval Narrative: A Symposium*, szerk. Hans Bekker-Nielsen et al. (Odense: Odense University Press, 1979), 94–119.

⁹⁵⁵ RIE 45.

Skandináviába is eljutott.⁹⁵⁶ Oleg (óészaki nevén Helgi) fejedelem szintén skandináv volt, így nem meglepő, hogy a történet az északi világban ekkora népszerűségnek örvendett. Az epizód kiváló példát szolgáltat arra nézve is, hogy a szóbeli történetek Skandináviát Kelet-Európából is elérték, és ismertek voltak az *Örvar Odds saga* szerkesztői előtt is.

Sajnos kevés, Olegéhez hasonló történet került lejegyzésre. Ennek fő okát abban látjuk, hogy a kontinens keleti felén inkább a svéd területekről származó vikingek tevékenykedtek serényebben, akik nem hagyományoztak maguk után az izlandi sagákhoz hasonló irodalmi forrásokat.⁹⁵⁷ Rúnaköveik ugyanakkor megörökítették a „keleti” utazásokat, megerősítve az olyan szintén fiktívnek tartott személyek történelmi eredetét is, mint az Oddhoz hasonló Ingvar, aki a keleti folyókon lehajózva végül a titokzatos *Serkland*-ban (valahol a muszlimok lakta területeken) lelte halálát.⁹⁵⁸

A skandináv világ távolabbi részein is rendelkeztek bizonyos ismeretekkel Kelet-Európáról, az érett és kései középkor folyamán is. Ennek a tudásnak egy része viking kori eseményekből fakadt, mint azt az *Eymundar pátr hringsonar* is tanúsítja, mely egy, a 11. századi Kijevi Ruszban tevékenykedő viking zsoldos csapat történetét foglalja össze.⁹⁵⁹ Annak ellenére, hogy a történetet a 14. században jegyezték le, eseményeire párhuzamot szolgáltat az *Óorosz Óschrónikának* a Bölcs Jaroszláv korabeli belháborúk időszakáról beszámoló része.⁹⁶⁰ A „király sagákban” szintén bőséggel találunk Kelet-Európára vonatkozó adatokat.⁹⁶¹ Az *Örvar Odd saga* újabb, „A” változatában a saga szerzője szintén részletes kelet-európai ismeretekről tesz tanúbizonyságot, amikor felsorolja a nagyobb ruszbéli városokat: Muromot, Rosztovot, Szuzdalt, Novgorodot, Polockot és Kijevet is (óészaki nevükön: *Móramar, Ráðstófa, Súrsdal, Hólmgarðr, Palteskjuborg, Kænugarðr*).⁹⁶²

Ez a felsorolás kimaradt az „S-változatból”, ám ez nem jelenti azt, hogy a korai verzió szerzőinek, ne lettek volna földrajzi ismereteik a régióról.⁹⁶³ Mint az fentebb kifejtettük, a

---

⁹⁵⁶ Elena Melnikova, „The death in the horse’s skull. The interaction of Old Russian and Old Norse literary tradition”, in *Gudar på jorden. Festskrift till Lars Lönnroth*, szerk. Stina Hansson – Mats Malm (Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000), 153–168; Adolf Stender-Petersen, „The Byzantine Prototype to the Varangian story of the Hero’s Death through his Horse”, in Uő: *Varangica* (Aarhus: Bianco Lunos, 1953), 181–188; Chadwick, *The beginnings of Russian history*, 145, 156–160.

⁹⁵⁷ Hraundal, *The Rus in the Arabic sources*, 170.

⁹⁵⁸ A saga történelmi forrásokkal való legrészletesebb összevetése: Shepard, „Yngvarr’s expedition to the east”. *Serklandra*: Jesch, *Ships and Men in the Late Viking Age*, 103–107.

⁹⁵⁹ *Eymundar pátr Hringssonar*, 118–134.

⁹⁶⁰ RIE 103–114.

⁹⁶¹ Galina Glazyrina, „Information about Eastern Europe in Old Norse sagas and its adaptation for the Nordic audience by saga-authors”, in *The Eighth International Saga Conference, Göteborg 11–17 August 1991. The Audience of the Sagas*, Vol. 1, szerk. Lars Lönnroth (Gothenburg: Gothenburg University, 1991), 123–131.

⁹⁶² Boer, *Örvar-Odds saga*, 187.

⁹⁶³ A Fekete-tenger kifejezés is először skandináv forrásokban jelenik meg a középkor folyamán, tanúsítva, hogy a keleti területekről származó információk gyorsan áramlottak Skandinávia felé. Veszprémy László, „A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban”, in *Történetírás és történetírók az Árpád-kori*

Jeruzsálemjáró Sigurd által bejárt útvonalat a korai változat szerkesztői is ismerték. Ezt az útvonalat más északi források, elsősorban földrajzi művek is megerősítik, mint például a saga „S” kéziratával egykorú *Leidir*: „*Szászországból gyalog utazik az ember Magyarországra és onnan, ahogy akarja keletnek a Ruszba vagy Görögországba, Konstantinápoly városába és onnan Jeruzsálembe mehet.*”⁹⁶⁴ Bár a kései források megbízhatatlansága miatt nem tudjuk megerősíteni, könnyen elképzelhető, hogy a dán király, I. Jóságos Erik (1095–1103) is ezen az ismert – a 11. századtól újból megnyíló – zarándokúton jutott el a Szentföldre.⁹⁶⁵ Magyarország (*Ungaraland*), mint földrajzi egység mindenféle különösebb kommentár nélkül szerepel több izlandi sagában is, míg egyéb 14. századi izlandi kozmografikus művek Trákia és Bulgária szomszédjaként meglehetősen pontosan jelölik meg.⁹⁶⁶ Ebből adódóan a Holm Perg 7 4to szerzői több forrásból is tájékozódhattak a kelet-európai viszonyokról. Ilyen irányú érdeklődésüket sugallja, hogy a kéziratban található hat sagából négy (*Konráðs saga*, *Jómsvíkinga saga*, *Ásmundar saga* és *Örvar Odds saga*) kelet-európai helyszíneken is játszódik.

Mivel a Holm Perg 7 4to kéziratában három írnok kézjegyét is felfedezni vélik a kutatók,⁹⁶⁷ nem elképzelhetetlen, hogy valamelyiküknek az Oleg történethez hasonló kelet-európai beszámolók is rendelkezésére álltak. Ezek akár Magyarországon szolgálatot teljesítő skandináv harcosoktól is eljuthattak a messzi északra, mígnem eltorzított formában, bizonyos elemeket megőrizve, másokat átalakítva vagy mellőzve kerültek bele a saga ezen változatába. De van-e bármi emléke ennek a feltételezhető magyarországi szolgálatnak más forrásokban is?

A Képes Krónika „vikingjei”. Ha igazolhatóvá válna a skandináv harcosok 11. századi magyarországi alkalmazása, az erősíthetné a saga-részlet „hitelet” is. A vikingek magyar szolgálatba fogadásához a legjobb lehetőséget a későbbi I. András király (1046–1060) 1030-as évekre keltezett kijevi száműzetése nyújthatta. Legújabbban Font Márta foglalkozott behatóan a kérdéssel, aki maga is feltételezte, hogy András kijevi házassága révén ruszbeli kísérettel érkezett vissza Magyarországra, hogy megvívjon a trónért.⁹⁶⁸ A feltételezést erősítheti, hogy András

Magyarországon (XI–XIII. század közepe), szerk. Kincses Katalin Mária, *Rerum Fides*, no. 2 (Budapest: Line Design, 2019), 197–200.

⁹⁶⁴ „Af saxlandi er farit fæti til ungara landz & þadan hvort er fara vill i garda austr eda út y grikland til miklagardz borga & sva til Jorsala.” Simek, *Altnordische Kosmographie*, 594.

⁹⁶⁵ Ildar Garipzanov, „Early Christian Scandinavia and the Problem of Eastern Influences”, in *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, szerk. Ildar Garipzanov – Oleksiy Tolochko (Kijev: Ruthenica, 2011), 17–32 (itt: 22). A magyarországi zarándokútra lásd további referenciákkal: Borosy András – Laszlovszky József, „Magyarország, a Szentföld és a korai kereszties hadjáratok”, in *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*, szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2006), 75–90 (itt: 75–84), illetve Veszprémy László, „Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon”, in *Európa és Magyarország Szent László korában*, szerk. Bárány Attila – Pósn László (Debrecen: MTA, 2017), 57–70.

⁹⁶⁶ Eshter M. Metzenthin, *Die Länder- und Völkernamen im Altsländischen Schrifttum* (Pennsylvania: Bryn Mawr, 1941), 112–113; Simek, *Altnordische Kosmographie*, 445–446, 453, 461–462; Szántó, „Skandináv források adatai”.

⁹⁶⁷ Þórdís Edda Jóhannesdóttir – Veturliði Óskarsson, „The Manuscripts of Jómsvíkinga saga”, 16.

⁹⁶⁸ Font Márta, „I. András és Bölcs Jaroszlav”, *Világtörténet* 37 (2015) no. 4, 607–624.

patrónusa, I. Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem – aki anyja révén maga is félig skandináv származású volt – szorosra fűzte kapcsolatait az északiakkal: felesége Ingigerd, III. Olaf svéd király (995–1022) leánya volt, míg ő maga több ízben is varég zsoldosokat bérelt fel apjával és testvéreivel szembeni konfliktusai során.⁹⁶⁹ A későbbi norvég király, III. Keménykezű Harald (1047–1066) is a fejedelemnél vendégeskedett egy ideig, és sagája szerint el is vette annak egyik lányát, Ellisifet.⁹⁷⁰ Merseburgi Thietmar sokat emlegetett jelentése szerint 1018-ban Kijevben számos dán tartózkodott.⁹⁷¹ A Kijevi Ruszban tartózkodó varégokat az első Ruszban lejegyzett törvénygyűjtemény a *Russzkaja Pravda* cikkelyei alapján különleges jogok illették meg Jaroszláv udvarában.⁹⁷² A kijevi varég szolgálat és Jaroszláv fejedelem viking kapcsolatai jól ismertek mind az óorosz krónikák, mind az óészaki sagák híradásaiból.⁹⁷³

András tehát minden bizonnyal találkozott varégokkal Kijevben, és teljesen logikus a feltételezés, hogy a harcosok némelyike elkísérte őt Magyarországra. Ennek igazolására ez idáig még nem történt kísérlet. Lehetséges azonban, hogy az András kíséretében szolgáló skandináv zsoldosok emlékét, két – máig tisztázatlan eredetű – név formájában egy magyar forráshely is fenntartotta.

A 11. századi magyar köztörténeti eseményekre nézve egyik legfontosabb forrásunk a 14. századi krónikakompozíció.⁹⁷⁴ A kutatás a fennmaradt szöveg két verzióját különbözteti meg: a rövidebb, ún. *Budai Krónika* családjába, és a hosszabb, a *Képes Krónika* családjába tartozó kódexeket. A krónikakompozíció kéziratairól és a különböző szövegváltozatok viszonyáról számtalan munka született.⁹⁷⁵ A krónikakompozíció legrégebbi és legdíszesebb kéziratáról elnevezett *Képes Krónika* szerzője, saját megfogalmazása szerint „sokféle krónikából” (*diversis*

⁹⁶⁹ *Óláfs saga ins helga*, in Snorri Sturluson, *Heimskringla*, Vol. 2, szerk. Bjarni Aðalbarnarson, Íslenzk fornrit Vol. XXVII (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2002), 144–148; RIE 103–119.

⁹⁷⁰ *Haralds saga Sigurðarsonar*, in Snorri Sturluson, *Heimskringla*, Vol. 3, szerk. Bjarni Aðalbarnarson, Íslenzk fornrit Vol. XXVIII (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2002), 89–91.

⁹⁷¹ „Quae, sicut omnis haec provincia ex fugitivorum robore servorum huc undique confluencium et maxime ex velocibus Danis.” Thietmar Merseburgensis, *Episcopi Chronicon*, 530.

⁹⁷² Szili – Szvák (szerk.), *A középkori orosz történelem forrásai*, 18–25.

⁹⁷³ Birnbaum, „Yaroslav’s Varangian Connection”; Samuel Hazzard Cross, „Yaroslav the Wise in Norse Tradition”, *Speculum* 4 (1929) no. 2, 177–197. A kijevi udvar kevert jellegét erősítik az oda köthető korabeli nevek és rokoni kapcsolatok is. Bárány – Laszlovszky – Papp, *Angol-magyar kapcsolatok*, 76–78.

⁹⁷⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, in SRH. Vol. 1, 217–505; *Képes Krónika*, szerk., Szovák Kornél – Veszprémy László, ford. Bollók János (Budapest: Osiris, 2004); *Képes Krónika*, ford. Bellus Ibolya (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986).

⁹⁷⁵ Domanovszky Sándor, „Praefatio”, SRH. Vol. 1, 219–237; Domanovszky Sándor, „A Budai Krónika. I–III” *Századok* 36 (1902) 615–630, 729–752, 810–831; Kristó Gyula, „Anjou-kori krónikáink”, *Századok* 101 (1967) 457–504; Kristó Gyula – Makk Ferenc, „Krónikáink keletkezéstörténetéhez”, *Történelmi Szemle* 15 (1972) 198–203; Kristó Gyula, „Krónikakompozíció”, in KMTL, 381–382; Szovák Kornél – Veszprémy László, „Krónikák, legendák, intelmek. Utószó.”, in SRH. Vol. 2, 750–761; Kristó Gyula, *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon* (Budapest: Osiris, 2002), 78–88; Szovák Kornél, „Utószó és irodalom”, in *Képes Krónika*, ford. Bollók János, 233–256; Thoroczkay Gábor, „Krónikakompozíció”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, Vol. 6, főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna (Budapest: Balassi Kiadó, 2006) 322–324; Kertész Balázs, „A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban”, *Századok* 150 (2016), 473–499.

cronicis) dolgozott.⁹⁷⁶ A *Képes Krónika* családjának kéziratai sokat vitatott, ám elsőrendű értékű adatokkal szolgálnak I. András király korára vonatkozóan. Ezeket a részleteket a *Budai Krónika* családja nem taglalja. A *Képes Krónika* 89. és a 90. fejezete ismerteti a III. Henrik német-római császárral (1046–1056) vívott 1051. és 1052. évi hadjáratok történetét. Ezek közül az előbbi – a krónikában tévesen előbb tárgyalt, ám kronológiailag valójában későbbi –, 1052. évi német támadásról őrizte meg a forrás azt az ismert anekdotát, mi szerint a Pozsony vívó német sereg Dunán horgonyzó hajóit egy Zotmund nevű vitéz megfúrta, ezzel az ostrom megszüntetésére készítette az ellátmány nélkül maradt német sereget:

„Abban az időben a német király nagy hadsereggel ostrom alá vette Pozsony várát; meg akarta torolni a Péteren esett sérelmet, és Magyarországot a saját uralma alá akarta vetni. Sok hadigépet állított föl a vár megvívására, de nyolcheti ostrom után sem tett semmi előrehaladást. Az említett király egyébként hajóhaddal érkezett Pozsony várának ostromlására. Ekkor a várban lévő magyarok találtak egy úszáshoz roppant jól értő embert, név szerint Zotmundot, és az éj csendjében a császár hajóihoz küldték. Ő a víz alatt a hajók közelébe férkőzve valamennyit meglékelte, s azok hirtelen megteltek vízzel. Tönkrement a németek hadereje, s így meggyengülve és erejüket veszelve visszatértek hazájukba. Sok vitéz volt Pozsonyban, de ezek közül különösen kiemelkedett Vojtek, Endre, Vilungard, Urosa és Márton, akik naponta keményen küzdöttek a németekkel.”⁹⁷⁷

Mind az epizód cselekménye, mind a benne szereplő vitézek nevei fontos adalékokkal szolgálhatnak az általunk taglalt problémához. Két vitéz, a „főszereplő” Zotmund, valamint a többi harcossal együtt kiemelt Vilungard neve az, melyekről feltételezhető, hogy óészaki eredetűek, és ennél fogva varég zsoldosokat takarnak.

A két névről vajmi keveset tudunk, ráadásul ez az egyetlen munka, ami fenntartotta őket. A *Képes Krónikával* közös forrásból dolgozó, és magvában vele azonos, ám rövidebb terjedelmű *Budai Krónika* nem szól a fentebb idézett részletekről, csupán annyit közöl, hogy a németek nyolc hét után felhagytak az ostrommal.⁹⁷⁸ A *Képes Krónika* családjához tartozó öt kézirat közül három:

⁹⁷⁶ SRH. Vol. 1, 239. A *Képes Krónika* szerzőségéről legújabban (további referenciákkal): Bácsatyai Dániel, „Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon”, *Történelmi Szemle* 57 (2015), 607–618.

⁹⁷⁷ *Képes Krónika*, ford. Bollók János, 59. Eredeti szöveg: „Eo tempore Teutonicorum rex cum magno exercitu obsedit castrum Poson volens iniuriam Petri vindicare et Hungariam suo domino subiugare. Extruxit autem multas machinas bellicas ad pugnandum castrum, et per octo ebdomadas obsidendo nihil profecit. Venerat enim predictus rex navigio ad obsidendum castrum Poson. Tunc Hungari, qui in castro erant, natatorie prudentissimum invenerunt hominem nomine Zothmund, quem noctis in silentio ad naves imperatoris miserunt, qui sub aqua veniens subito aqua plene facte sunt, et potentia Theutonicorum contrita est, et sic effeminati enervatique viribus reversi sunt ad propria. Multi enim milites erant in Poson, sed precipui erant inter eos Woytech, Endre, Vylungard, Vrosa et Martinus, qui cotidie cum Teutonicis dimicabant acriter.” SRH. Vol. 1, 346–347.

⁹⁷⁸ Uo. 346.

maga az 1358 körül lejegyzett *Képes Krónika*, az 1431-es Csepreghy- és a 16. század elején készült Béldi-kódex a nevek különböző átiratait tartalmazza. Ezek ugyanis átírás közben korrumpálódtak, melynek következtében az alábbi variációkban maradtak fenn: 1. *Képes Krónika*: Zothmund, Vylungard, 2. *Csepreghy-kódex*: Zothmond, Vilungard, 3. *Béldi-kódex*: Zothmond, Vilingard.⁹⁷⁹

Az *Árpád-kori személynévtár* csak a krónikakompozícióból ismeri őket, és nincs nyomuk más, germán névszótárban sem.⁹⁸⁰ A legközelebbi adatot a *Magyar utónévkönyv* szolgáltatja, mely a Zotmund nevet germán eredetűnek tartja, és a „gyors”, valamint a „védelem” szavak összetételével magyarázza.⁹⁸¹ Abban a kérdésben valóban nem lehet vita, hogy mindkét név germán eredetű, méghozzá azok „kételemű” csoportjába tartozik, ahol a szóösszetétel mindkét tagja különálló jelentéssel is bír.⁹⁸² Ezt a nevek utótagjai, a *-mund* és a *-gard* kétséget kizáróan megerősítik. Különös – ám talán nem véletlen –, egybeesés hogy mindkét utótag ’védelem, védelmező’ jelentéssel is bír.⁹⁸³ A *-mund* (ÓÉ. *mundr*) végződésű férfinévnek igen gyakoriak a

⁹⁷⁹ Uo.

⁹⁸⁰ Fehértói Katalin, *Onomasticon Hungaricum Nomina propria personarum aetatis Arpadiana (1000–1301) Árpád-kori személynévtár (1000–1301)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 812, 858; Gottfried Schramm, *Namenschatz und Dichtersprache. Studien zu den Zweigliedrigen Personennamen der Germanen* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1957); Ernst Förstemann, *Altddeutsches Namenbuch. Vol. 1. Personennamen* (Nordhausen: Verlag von Ferd. Förstemann, 1856); Lena Peterson, *Lexikon över urnordiska personnamn*, 2004. (online: <https://web.archive.org/web/20120207160538/http://www.sofi.se/images/NA/pdf/urnord.pdf>) [Elérés: 2019. 01. 01.]; Uő, *Nordiskt runnamnslexikon*, 5. kiad., (Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2007); a késő antikvitás germán népeinél sem ismeretes még csak hasonló névalak sem: Moritz Schönfeld, *Wörterbuch der Altgermanischen Personen- und Völkernamen* (Heidelberg: Carl Winter, 1911); Hermann Reichert, *Lexikon der Altgermanischen Namen*, Vol. 1, Text (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987). A sokszor Árpád-kori előzményekre visszatekintő Anjou-kori nevek között sem szerepelnek. Lásd: Slíz Mariann, *Anjou-kori személynévtár (1343–1359)* (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017).

⁹⁸¹ Ladó János – Bíró Ágnes, *Magyar utónévkönyv*, Bővített kiadás (Budapest: Vince, 2016), 152.

⁹⁸² Kálmán Béla, *A nevek világa*, 3. kiad., (Budapest: Gondolat Kiadó, 1973), 26–30; Schramm, *Namenschatz und Dichtersprache*; Lena Peterson, „The Development of Proto-Nordic Personal Names”, in *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Language*, Vol. 1, szerk. Oskar Bandle et al., Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22 (Berlin: de Gruyter, 2002), 664–671 (itt: 665–666); Uő, „Developments of Personal Names from Ancient Nordic to Old Nordic”, in *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Language*, Vol. 1, szerk. Oskar Bandle et al., Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22 (Berlin: de Gruyter, 2002), 745–753 (itt: 746); Uő, „Mono- and dithematic personal names in Old Germanic”, in *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala 1–4. September 1986*, szerk. Thorsten Andersson, Nomina Germanica 18 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1988), 121–130.

⁹⁸³ A *-mund* az ógermán **mundō* (’kéz’) szóból ered. Vladimir Orel, *A Handbook of Germanic Etymology* (Leiden: Brill, 2013), 275. Ezt a fajta jelentését az óészaki *mund* szó is megtartotta. Geir T. Zoëga, *A Concise Dictionary of Old Icelandic* (Oxford: Clarendon Press, 1910), 303. Másik jelentése ’védelem’. Jan de Vries, *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*, 2. kiad. (Leiden: Brill, 1977), 395; Förstemann, *Altddeutsches Namenbuch*, 940. A *-gard* eredeti alakja az ógermán **gardaz*, eredeti jelentése ’udvar, ház’, melyet az óészaki *-gardr* is megőrzött. Orel, *A Handbook of Germanic Etymology*, 126; Zoëga, *A Concise Dictionary of Old Icelandic*, 161. A Rusz területekre használt óészaki *Gardar* alak is ebből ered. ’Erőd’ jelentéssel is bír. Richard Cleasby – Gudbrand Vigfusson, *An Icelandic-English Dictionary* (Oxford: Clarendon Press, 1874), 191–192. Tulajdonnevekben utótagként használva ’védelmező’ értelmet nyer. Jan de Vries, *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*, 156; Rikard Hornby, *Fornavne i Danmark i middelalderen*, in *Personnamn*, Nordisk Kultur Vol. 7, szerk. Assar Janzén (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1947), 187–234 (itt: 196); Assar Janzén, *De fornsvenska personnamnen*, in *Personnamn*, Nordisk Kultur Vol. 7, szerk. Assar Janzén (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1947), 235–268 (itt: 266).

skandináv névanyagban, de a *-gard* (ÓÉ. *garðr*) utótagú óészaki férfinévek is megfelelően adathozhatóak,⁹⁸⁴ bár ezekben az összetételekben egy forrásból sem ismeretesek.⁹⁸⁵

A probléma feloldásához fogódzót nyújthat a két név előtagjának azonosítása. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy mindkét névalakra „leíró névként” kell tekintenünk. A Vilungard név előtagja lehet az ’akar, hajlandó’ jelentésű óészaki *vilja* ige egyes szám első személyű *vil* vagy többes szám első személyű *viljum* alakja.⁹⁸⁶ A névösszetétel óészaki *-garðr* alakjával együtt így a teljes név egy ’védelmezni akaró’ személyt, vagyis testőrt jelölne. Nyelvtani konstrukcióként ez nem lenne egyedülálló. A név későbbi, Willigard (Willigart, Willegart) germán alakban ugyanilyen összetételben és jelentésben ismert, bár meg kell jegyezni, hogy ez női név.⁹⁸⁷ Ahogy az már többször említésre került, a „keleti vikingeket” jelölő *varég* szó szintén egy hasonló összetett szerkezetre vezethető vissza: a *vár* (’eskü’) és *gingi* (’társ, csatlós’) szavakból áll össze.⁹⁸⁸ Az eredetileg foglalkozást és etnikumot jelölő *varég* szóval Jaroszláv korabeli személynévként is találkozunk az *Órosz Őskronika* lapjain.⁹⁸⁹

A *Zotmund* név a kézirat-variációk között is szemléltethető változások következtében (a *Képes Krónika* másolója már *Zothmond*-ként jegyzi le) torzulhatott el olyan formában, hogy ne tudjuk azonosítani egyetlen ismert germán vagy óészaki névvel sem. A *-mund* és *-mond* forma esetében például a korszakban tipikus *o* és *u* írásában bekövetkező hangjelölési ingadozást figyelhetjük meg.⁹⁹⁰ Az eredeti szóalak azonos lehet az óészaki *Thodmund* (ÓÉ. *Þjóðmundr*) vagy *Sudmund* (ÓÉ. *Suðmundr*) névvel is. Utóbbit támogatja, hogy a *t* és a *d* zöngésség szerinti pár így könnyen váltakozhatnak.⁹⁹¹ Szóba jöhet még a kontextushoz még inkább passzoló *Solmund* (ÓÉ. *Sólmundr*)

⁹⁸⁴ A *-mundr* nagyon elterjedt utónévtag, ezért külön referenciákat nem érdemes rá hozni. A *-garðr* jóval ritkább. Előfordulásaira példa: Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon*, 230, 320; Assar Janzén, *De fornsvenska personnamnen*, in *Personnamn*, Nordisk Kultur Vol. 7, szerk. Assar Janzén (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1947), 266. *Garðar*/*Garðr* (izlandi) és *Garðarr* (svéd) alakban önállóan is ismert férfinév. *Íslendingabók. Landnámabók*, szerk. Jakob Benediktsson, Íslensk fornrit Vol. 1 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1986), 458; *Sögubrot af nokkrum fornkonungum í Dana ok Svía veldi*, 379.

⁹⁸⁵ Nem jegyzi őket a *Dictionary of Medieval Names from European Sources* nevű online gyűjtemény sem. Online: <http://dmnes.org/> [Elérés 2019.01.05.]

⁹⁸⁶ Cleasby – Vigfusson, *An Icelandic-English Dictionary*, 706; Zoëga, *A Concise Dictionary of Old Icelandic*, 490–491.

⁹⁸⁷ Förstemann, *Altd deutsches Namenbuch*, 1307. A germán neveknél gyakori, hogy egy-egy elő- vagy utótag csupán egy női- vagy férfinévhez kapcsolódhat. A jelenség skandináv névadást érintő vonatkozásaira lásd: Philip A. Shaw, „The Role of Gender in some Viking-Age Innovations in Personal Naming”, *Viking and Medieval Scandinavia* 7 (2011), 151–170. A *-garðr* utótaggal például jóval gyakoribbak a női nevek. Lásd: Hornby, *Fornavne i Danmark i middelalderen*, 196. Ám mivel férfinévekben is megtalálható (lásd a 60. l.-et), így a mi esetünkben ez nem kizáró ok az azonosításra.

⁹⁸⁸ Stender-Petersen, „Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes váringi, Russ. várag”.

⁹⁸⁹ RIE 72.

⁹⁹⁰ Szentgyörgyi Rudolf, *A tibanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*, Ph.D értekezés (Budapest: ELTE-BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2010), 149–153.

⁹⁹¹ Grimm nagyszótára szerint például a *-sudd* forma *-sudde* és *-sutte* alakokban is megtalálható több német nyelvjárásban is. Jacob Grimm – Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Vol. 20, 1360. (Online: http://woerterbuchnetz.de/DWB/call_wbgui_py_from_form?sigle=DWB&mode=Volltextsuche&hitlist=&patternlist=&lemid=GS57510) [Elérés: 2019. 01. 20].

alak, melynek *sól-* előtagja 'csarnokot, házat' jelent, és így ez is a germán jellegű kíséretnek harcos elemére utalna ('a ház/csarnok védelmezője').⁹⁹²

Az óészaki nyelvet feltételezhetően nem ismerő krónikás(ok) latin nyelvű, többszörösen másolt krónikájától nehéz lenne elvárni az eredeti nevek pontos szerepeltetését. A középkori európai latin nyelvű forrásokra kimondottan jellemző a skandináv nevek helytelen, a helyi kiejtésnek és írásmódnak megfelelő lejegyzése. Ez alól valószínűsíthetően a középkori magyar források sem képeznek kivételt, mivel más külföldi neveket is többnyire pontatlanul vagy eltérő formákban jegyeztek le.⁹⁹³ Bár nyelvészeti szempontból a két nevet teljes bizonyossággal nem tudjuk azonosítani, a „leírónév-effektus” megmagyarázná, hogy miért nem találkozunk ezekkel más forrásokban is. Nem lehetetlen az sem, hogy a Jaroszlávnál vendégeskedő Andráshoz csatlakozó varégek foglalkozását (elértve vagy szándékosan) személynévként tartotta fenn a magyar hagyomány.⁹⁹⁴

A nevek skandináv eredetét támogatja a többi, András kíséretében harcoló katona neve is: míg a Vojtek valószínűleg ócseh vagy lengyel, addig az Urosa, valamint az Endre valószínűleg szláv eredetű nevek voltak. Noha egy adott név eredete természetesen nem azonos viselője etnikumával, az adott kontextusban szembevetendő, hogy András kíséretének tagjai olyan nyelvekhez köthető neveket viselnek (cseh/lengyel, szláv, skandináv/germán), melyek egybeesnek száműzetésének helyszíneivel (Csehország/Lengyelország, Kijevi Rusz). Külön érdekesség – bár talán csak véletlen egybeesés –, hogy a Vojtek *voj-* (*voj-*) előtagja szintén 'háború, harcos' jelentéssel bír. Bár az Urosa a magyar 'úr' szó *a* és *s* képzőkkel kialakított alakja is lehet, ebben az esetben valószínűbb, hogy szláv átvétel. Mindemellett a *Wrus*, *Wros*, *Vrus*, *Vros* formákban megjelenő *orosz* szónak is olvasható, végén a szláv *-a* kicsinyítő képzővel. Vagyis jelölhet olyasvalakit, aki a Kijevi Ruszból jött, és akit a magyarok (nem használva eredeti nevét) származásáról neveztek el.⁹⁹⁵

⁹⁹² Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon*, 186–187. Ezek jóval valószínűbbek, mint az ófelnémetből ismert *Zo(t)t*, ami egyébként is közszo nem névelem, és *zata*, *zota* alakokban 'borzas, bozontos, ápolatlan hajú', 'sisak tolldísz', 'hajcsomó' jelentésekben dokumentált. Gerhard Köbler, *Wörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes* (Paderborn: Schöningh, 1999), 208.

⁹⁹³ Evert Meleforts, „The Development of Old Nordic Personal Names”, *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Language*, Vol. 1, szerk. Oskar Bandle et al., Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22 (Berlin: de Gruyter, 2002), 963–971 (itt: 964); Fehértói Katalin, „Árpád-kori személynévek olvasatainak megbízhatóságáról”, *Magyar Nyelv* 97 (2001) no. 4, 460–467.

⁹⁹⁴ Ekkoriban még élt a leíró névadási hagyomány, vagyis foglalkozásáról is kaphatta valaki a nevét. Erre lásd: Pais Dezső, *Régi személynéveink jelentéstana*, 2. kiad., (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1966), 21–24.

⁹⁹⁵ A *Vojtek*-re: Bárczi Géza, *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 60; Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927), 629; Aleksandra Cieślakowa, *Słownik etymologiczny-motywny staropolskich nazw osobnych*, Vol. 1 (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Dwn Polska Akademia Nauk, 2000), 348. Az *Urosa*-ra: Bárczi Géza, *A magyar szókincs eredete*, 2. bőv. kiad., (Budapest: Tankönyvkiadó, 1958), 132; Melich János, *Szláv jövevényszavaink*, Vol. 2 (Budapest: Pfeifer F., 1905), 129. Fehértói, *Árpád-kori személynévtár*, 783; Az *Endre* német eredetű is lehet. Vö. Szilágyi Ferenc, *Sokféle neveknek magyarázatja. Névnapj szövejtő az év (majd) minden napjára* (Budapest: Minerva RTV, 1987), 267–268.

A forráskritika szempontjait követve azonban megkérdőjelezhető Zotmund és Vilongárd történelmi létezése.⁹⁹⁶ A szakirodalomban felvetődött, hogy a krónikakompozíció 89. és 90. fejezete kronológiai pontatlanságokat tartalmaz; rossz sorrendben írja le a két német hadjáratot, pontatlanul az 1052. évre datálja a III. Henrikkel kötött békeszerződést és rossz időpontot ad meg Salamon esküvőjére is. A pontatlanságok arra utalnak, hogy nem egy szemtanú beszámolójának 14. századi átmásolásával van dolgunk. Ezt alátámasztja az is, hogy a Vértes nevének etimológiai magyarázata már megszilárdult a krónika lejegyzésének idejére.⁹⁹⁷

Ezek a következtetések azonban nem zárják ki azt, hogy a krónikás olyan forrásszöveget dolgozott át, mely az eseményekkel, ha nem is teljesen, de közel egykorú lehetett.⁹⁹⁸ A forrásrészlet hitelének védelmében mindenképpen felhozható, hogy szövegét tekintve egyezéseket mutat a 11. századi okleveles anyaggal. A már említett III. Henrik-féle békeszerződés leírása egy ismert okleveles formulát tartalmaz, ami valószínűsíti, hogy korábban létezhetett ilyen dokumentum. A kitüntetett harcosok nevei közül pedig több – a *Márton*, *Endre* és *Vojtek* – is szerepel az 1055. évi tihanyi alapítólevélen.⁹⁹⁹

Zotmund és Vilongárd kimaradt ebből a felsorolásból, így az apátság alapítólevele nem bizonyítja közvetlenül azt, hogy valós történelmi személyekről van szó. A történetben azonban Vilongárdnak semmilyen szerepe nincs, és az is érthetetlen, miért választott volna a krónikás – amennyiben saját képzeletére támaszkodik – egy olyan, teljesen idegen nevet, mint a *Zotmund*, amikor a „bűvár epizódot” megalkotta. Egyébként is felvetődik a kérdés, hogy miféle ideológiai vagy egyéb célt szolgálnának ezek a nevek a krónikakompozíció narratívájában? A krónikában szereplő két idegen személynév hitelességét támogathatja egy analóg példa, melyet a cseh Szent Ludmilla 10. század végi, latin nyelvű legendájából ismerünk. A történet szerint a Ludmillát

---

⁹⁹⁶ Zotmund létezését többen is elfogadják. Lásd: Szabados György, „The Hungarian National Defense during the German Wars 1030–1052”, *Chronica* 6 (2006) [2010], 72–81. (itt: 79–80); Szabó Csaba, „Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit”, *Ungarn-Jahrbuch* 21 (1995), 1–18 (itt: 13).

⁹⁹⁷ Veszprémy László, „Korhúség és forrásérték a magyar krónika egyes fejezeteiben”, in *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, Vol. 2, szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (Budapest – Debrecen, 2014), 809–821 (itt: 809–815).

⁹⁹⁸ A krónikakompozíció szerkesztője használhatta az ősgesztának (vagy őskrónikának) nevezett, elveszett forrást. Az ősgesta megszületését leghamarabban Salamon idejére, legkésőbb pedig Kálmán uralkodására teszik a történészek. I. András korabeli réteget kevesen tételeztek fel a kompozícióban. Ezekre lásd: Thoroczkay Gábor, „A magyar krónikairódalom kezdeteiről”, in *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*, szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék, 2010), 23–31; Bagi Dániel, „Béla és a pomerán. Megjegyzések a XIV. századi krónikakompozíció 79. fejezetéhez”, in *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*, szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék, 2010), 295–306.

⁹⁹⁹ *Diplomata Hungariae antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, szerk. Györffy György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 145–152; ÍF, 23; Bárczi, *A Tihanyi Apátság alapítólevele*, 12; Gerics József, „A krónikakutatás és az oklevéltan határán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1974), 281–295; Szócs Tibor, „A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink”, *Fons* 14 (2007), 59–95.

kivégző két orgyilkos a Tunna és Gommon neveket viselték.¹⁰⁰⁰ A két név etimológiáját a latin nyelvű rögzítésnek köszönhetően szintén nehéz meghatározni, ám a legtöbb értelmezés szerint ezek is skandináv nevek voltak.¹⁰⁰¹ Legyen a két név skandináv, vagy akár csak germán eredetű, nehéz lenne megmagyarázni, hogy mi érdeke fűződhetett a legenda szerzőjének a két idegen név „kitalálásához”.¹⁰⁰² Valószínűbb – csakúgy, mint Zotmund és Vilongárd esetében –, hogy történeti személyekkel állunk szemben, akik külföldi zsoldosként kaptak feladatokat az udvarban.

Kétségek merültek fel azonban a két fejezet hadtörténeti eseményeit illetően. Veszprémy László mutatott rá arra, hogy a 90. fejezet németeket félrevezető „levélcsele” gyakori történetírói konvenció a tárgyalt időszakban.¹⁰⁰³ Ezzel párhuzamosan Veszprémy kételkedik a „búvárepizód” történelmi hitelességében is. A német támadás híret megerősítő *Altaichi évkönyv* ugyanis nem tud Zotmundról és tettéről, azt csak egyetlen külföldi kútfő, a 16. század eleji bajor humanista, Aventinus tartotta fenn, aki maga is a krónika alapján dolgozott. A hajók megrongálása a korabeli katonai gyakorlatot tükrözheti, miszerint visszavonuláskor a sereg elsüllyesztette saját teherszállító hajóit, hogy azok ne juthassanak az ellenség kezére.¹⁰⁰⁴

Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy az ellenséges hajók meglékelése nem volt ritka taktika a középkor folyamán, a módszert több hadtudományi munka is javasolja.¹⁰⁰⁵ Hogy a gyakorlatban milyen gyakran alkalmazták ezt a stratégiát, és hogy léteztek-e erre specializálódott személyek, vagy akár alakulatok, az már természetesen más kérdés. Búvárok mindenesetre már az ókor óta láttak el hadi feladatokat.¹⁰⁰⁶ Hozzá kell tenni, hogy a korabeli skandinávok között az úzás kifejezetten kitüntetett szereppel bírt. Az izlandi sagák ugyanis ezt előkelő hadi erényként vagy próbatételként mutatták be. Az úszáshoz szorosan kapcsolódott (a forrásokban attól nem különült el) a „merülés” képessége. Ez két formában is tetten érhető. Egyrészt az

---

¹⁰⁰⁰ Utrpení sv. Lidmily, in *Fontes rerum Bohemicarum*, Vol. 1, szerk. Josef Emler (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2004 [Reprint]) 140–143.

¹⁰⁰¹ Emil Walter, „Namnen Tunna och Gommon i tjeckiska legender och kronikor”, in *Studia Slavica Gunnaro Gunnarson sexagenario dedicata*, szerk. Józef Trypućko, *Studia Slavica Upsaliensia* 1 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1960), 147–196; Jaroslav Ludvíkovský, „Tunna und Gommon – Wikinger aus der Pragen Fürstengefolgschaft?”, *Folia diplomatica* 1 (1971), 171–188.

¹⁰⁰² Jaroslav Ludvíkovský, „Great Moravian Tradition in the 10th cent. Bohemia and Legenda Christiani”, in *Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*, Vol. 1, szerk. Josef Macůrek (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965), 525–566 (itt: 540–541); Ludvíkovský, „Tunna und Gommon”.

¹⁰⁰³ Veszprémy, „Korhűség és forrásérték a magyar krónika egyes fejezeteiben”, 813–814.

¹⁰⁰⁴ ÍF, 73; Veszprémy, „Korhűség és forrásérték a magyar krónika egyes fejezeteiben”, 811; vö. Csepregi Oszkár, „Legenda és valóság a krónikák tükrében. Mi történt valójában 1052-ben Pozsony alatt?”, in *A történelem peremén. Adalékok Magyarországtörténetéhez*, szerk. Csepregi Klára – Csepregi Oszkár – Fülöp Áron – Illik Péter – Nánay Mihály – Weiszhar Attila (Budapest: L'Harmattan, 2012), 113–148.

¹⁰⁰⁵ Susan Rose, *Medieval Naval Warfare 1000–1500* (London: Routledge, 2002), 123; Felipe Fernández-Armesto, „Naval Warfare after the Viking Age, c. 1100–1500”, in *Medieval Warfare. A History*, szerk. Maurice Keen (Oxford: Oxford University Press, 1999), 230–252 (itt: 238).

¹⁰⁰⁶ Frank J. Frost, „Scyllias: Diving in Antiquity”, *Greece & Rome* 15 (1968), no. 2, 180–185.

úszóversenyek folyamán a két fél nem a leúszandó táv, hanem egymás víz alatt tartásának és a lélegzet víz alatti kitartásának a hosszában mérkőzött meg.¹⁰⁰⁷ Másrészről a víz alá merülés is gyakori motívum, főként a tavak alján rejtőző kincs, fegyver vagy egyéb érték megszerzése során.¹⁰⁰⁸ Örvar Odd maga is kiváló úszó hírében állt, és merülési versenyen kerekedett felül más kísérettagokon a hunföldi Herraud király udvarában.¹⁰⁰⁹ Amennyiben Zotmund neve valóban skandináv, érthető, hogy a várat védő magyaroknak a hajó-lékelés megtervezésekor miért esett a választásuk az úzásban járatos „vikingre”. A krónika szövegezése, miszerint a várvédő magyarok „találtak” („*invenerunt*”) egy bújázkodáshoz értő személyt, szintén azt sejteti, hogy ez a mesterség nem volt elterjedt saját köreikben, érdemes lehetett ezért a feladatot egy szakértőre bízniuk.

Konklúzió. Mind a krónikák, mind az izlandi sagák különböző, más időszakból származó narratív rétegekből épülnek fel. A lejegyzett események számos szűrőn haladnak keresztül mire a szájhagyomány, szemtanúk vagy egykorú beszámolók által fenntartott történeteket a krónika vagy saga közönsége megismerheti. A folyamat során az eredeti történeti mag torzul, rövidebb vagy hosszabb lesz, részletei megváltoznak és összekeverednek. A történeteket minden abba beavatkozó írnok a saját ízlése, nyelve és nyelvezete, valamint politikai vagy ideológiai mondanivalója tükrében módosítja. Jól illusztrálja ezt mindkét fentebb bemutatott, 14. századi szöveg példája. Zotmund története például a korántsem egykorú Bonfininél már újabb részletekkel gazdagodott,¹⁰¹⁰ míg végül eljutott Vörösmarty Mihály Búvár Kundjáig és annak modern regényekben való szerepeltetéséig.¹⁰¹¹ Örvar Odd története már a középkorban hasonló evolúción ment keresztül, ahol nem csak újabb részletek adódtak hozzá a legendás hős alakjához (pl. az Oleg történet), de a kevésbé fontosnak ítélt részek ki is rostálódtak belőle (Odd magyarországi tartózkodása). Sokat változtathat a történeten az is, ha annak helyszínétől földrajzilag távol élő, ráadásul eltérő kulturális háttérrel rendelkező szerzők írnak egy adott témáról, önkéntelenül is hozzáigazítva ismereteiket saját nyelvi környezetükhöz. Így kaptak

¹⁰⁰⁷ Remigiusz Gogosz, „Hver er sterkastr?” *The Sports and Games of the Northmen in the Middle Ages*, Ph.D értekezés (Rzeszów : University of Rzeszów, 2016), 97–112.

¹⁰⁰⁸ Pl. *The Saga of Asmundr, Killer of Champions*, ford. Alison Finlay, in *Making History: Essays on the Fornaldarsögur*, szerk. Alison Finlay – Martin Arnold (London: Viking Society for Northern Research, 2010), 119–139 (itt: 131); jól ismert gyakorlat a Beowulfból is. *Beowulf*, ford. Szegő György, szerk. Halácsy Katalin (Budapest: ELTE Anglisztika Tanszék, 1994), 41–43.

¹⁰⁰⁹ Boer, *Örvar-Odds saga*, 154–155; Boer, *Örvar-Odds saga* (1892), 74–76.

¹⁰¹⁰ „Andrásnak a városba behelyezett magyar őrsége szokatlan megoldást eszel ki, hogy éhínségre ne jusson, illetve hogy el ne torlaszcolhassák a Dunát, amelyen az alsóbb részekből élelmiszert és segítséget lehet odaszállítani. Akad köztük egy Zotmund nevű férfi, nagyon gyakorlott úszó; ez a kapitány parancsára egy sötét éjjel óvatosan az ellenséges hajók alá úszik, és egy vékony fúróval apránként kilyukasztja azokat. Mire az egész flottát megrongálja, már alig marad ideje arra, hogy az övéihez visszaússzon, nehogy napkeltével tetten ériék.” Antonio Bonfini, *A magyar történelem tízelei*, ford. Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 281.

¹⁰¹¹ Vörösmarty Mihály, „Búvár Kund”, in *Vörösmarty Mihály összes költeményei*, a szöveget összeállította és gondozta Horváth Károly (Budapest: Osiris, 2006), 177–179; Geréb László, *Búvár Kund* (Hajdúböszörmény: Főnix Könyvműhely, 2011); Nemere István, *Búvár Kund* (Budapest: Anno, 2006).

skandináv neveket a magyar királyok egy izlandi sagában, vagy kerültek lejegyzésre eltorzított formában a skandináv nevek egy latin nyelvű magyar krónikában.

Ennél fogva nehéz az idők távlatából egy-egy történetyszál eredetét és főként történeti hitelét megállapítani. Noha az *Örvar Odds saga* magyarországi epizódja egyértelműen tudósít az általunk vizsgált központi témáról, vagyis a skandináv harcosok magyarországi jelenlétéről, nem tudjuk megállapítani, hogy a részlet minden kétséget kizáróan viking kori szájhagyományból származik. Ezzel szemben a krónikakompozíció esetében feltehetőleg 11. századi szöveghely tanúsít magyarországi viking harcosokról, csak hogy itt pont a szöveg az, ami nem mondja ki ezt egyértelműen. Míg egyik esetben a forráshely idejét kellene hipotetikusán megállapítanunk, addig a másik esetben ugyanez a szöveghelyben szereplő nevek értelmezésére vonatkozik.

Amit biztosan kijelenthetünk, az pusztán annyi, hogy a 14. századi Izlandon elképzelhetőnek tartották, hogy skandináv harcosok Magyarországon teljesítettek szolgálatot a Viking Korban, míg a 14. századi Magyarországon szintén nem tűnt hihetetlennek, hogy a 11. században külföldi (skandináv?) katonák szolgáltak itt. A középkori szövegek történeti hitelével kapcsolatosan óvatos álláspontot elfogadó történészek többsége ezen értelmezés mellett tenné le a voksát.

A másik lehetőség, hogy háttérismeretinkre támaszkodva (András rusz kapcsolatai, az izlandi saga szerkesztők földrajzi ismeretei Kelet-Európáról) és a szövegek felépítését ismerve (Oleg-történet vándorlása, a krónika 89. fejezetének „hitelessége”) legalább részben megbízunk a szövegekben olvasható információkban. E szerint nem feltétlenül kellene véletlen egybeesésnek tekintenünk az események bizonyos egyezéseit: a két „király” uralmát, a polgárháborús időszakot, azt, hogy Odd a menekülni kényszerült király szolgálatába annak külföldi száműzetése során szegődött el, hogy a győztes király (I. András?) keresztény hitre térítette az országot vagy azt, hogy mind Zotmund, mind Örvar Odd kiemelkedően értett az úszáshoz és a merüléshez. Teljes egyezés aligha várható, hiszen az alap történeti magra későbbi rétegek is ráakódhattak (pl. a Kálmán korabeli trónviszályok eseményei). Ebben az esetben azt mondhatnánk, hogy a Zotmundhoz és Vilongárdhoz hasonló varég harcosok magyarországi szolgálatának híre eljutott északra is. A hagyomány különböző formákban fejlődött tovább, mígnem reminiscenciái – a tartalmi változások után – két igen eltérő formában olvashatóvá váltak a 14. századi Magyarországon és Izlandon.

Összegzés

Az orosz történetírás hagyományos felfogásával szemben az „erdő és a steppe” lakói nem feltétlenül álltak egymással folyamatos konfliktusban. A Kijevi Rusz korai történetében legalábbis – a 9–10. század során – a mai orosz és ukrán területeken megtelepedő skandináv

eredetű varég-ruszkok kapcsolata a steppei népekkel legalább annyira jellemezhető békés, mint ellenséges periódusokkal. Bár összecsapások kétségkívül adódtak, a steppei népek és a ruszkok konfliktusai ritkán terjedtek túl az alkalmankénti portyákon, az egymás területén való átkelés akadályozásán vagy a kereskedelmi útvonalak biztosítására tett törekvéseken. A skandináv együttműködés a keleti régió lakóival ugyanakkor összetett és változó kereskedelmi kapcsolatok, közös hadi vállalkozások, kolonizáció és különböző mértékű együttélés keretein belül zajlott. Habár a szláv, balti-finn és bizánci kapcsolatok élesebben kimutathatóak a fennmaradt tárgyi vagy írott forrásanyagban, a 9–11. század közepe közötti mintegy 150 évben a török kultúrákat képviselő (vagy általuk uralt) steppe lakók legalább olyan közeli partnerei voltak a varég-rusz kalmároknak, zsoldosoknak, fosztogatóknak és telepeseeknek, mint az előbb felsorolt népek.

A Kazár Kaganátus népeit, illetve a Volga mentén élő alánokat, baskirokat, úzokat és legfőképpen a volgai bulgárokat szoros kötelékek fűzték az újonnan érkező, folyókon hajózó skandinávokhoz. A Kijevtől délre fekvő steppe zónában a vándorló magyar és besenyő törzsek már a 9. század végétől változó intenzitású és természetű kapcsolatokat tartottak fenn a közép-Dnyeper régióban újonnan épült varég-rusz erődökkel. Ezek az összeköttetések a magyarok Kárpát-medencébe való költözése után, az egész 10. század folyamán megmaradtak. A korai, 9. századi skandináv-török politikai kapcsolatfelvétel bizonyítéka az első rusz államalakulat, a Rusz Kaganátus létrejötte volt.

Noha a varég-ruszkok és a steppei népek közötti fegyveres összetűzések nem kevésbé voltak elterjedtek, jelen dolgozatban a skandináv-török kapcsolatok békésebb felére, az együttműködésre koncentráltuk a vizsgálódást. A kiterjedt kereskedelmen kívül ez magába foglalta a hadviselés különböző területeit, illetve a hosszabb együttélésből következő kulturális átvételeket is. Utóbbi az első két – gyakran összefüggő – tevékenység (kereskedelem és háború) terméke volt. Mindhárom területnek előfeltétele volt azonban a partnerek közötti hatékony és gördülékeny kommunikáció. A témakör ezen tematikus, mintsem kronologikus (politikátörténet centrikus) felosztása (mint pl. a skandináv kapcsolatok tisztázása sorban minden egyes törzzsel) két tényező következménye. Az egyik természetesen a hosszabb folyamatok vázolása és az analitikus megközelítés elsőbbsége volt. A másik a sok esetben hallgatólag, töredékes vagy forráskritikai szempontokból megkérdőjelezhető forrásanyag természetének tudható be, ami sajnos – mint ebben a forrásszegény korszakban oly sokszor – olykor csupán hipotézisek felállítására volt alkalmas, vagy nem volt köthető konkrét időbeli keretekhez. Ennek ellenére bizonyos tendenciák – melyekre reményeink szerint sikerült fényt vetnünk – egyértelműen léteztek. A varég-ruszkok és a steppe nomád-félnomád népei közötti együttműködés tetten

érhető a politikai események, vallási és mindennapi szokások, a hadviselés és a kereskedelem, valamint a kommunikáció terén is. Az eredmények az alábbiak szerint foglalhatók össze:

A Volga térség jövedelmező kereskedelmi potenciálja volt az, ami a skandináv kereskedőket Kelet-Európába vonzotta. Itt iszlám dirhemek és keleti divatáruk, valamint luxustermékek cseréltek gazdát a skandinávok – többnyire magában Kelet-Európában beszerzett – termékeivel, azaz szőrmékkel, rabszolgákkal és fegyverekkel. Ezt a kiemelkedően fontos kereskedelmi útvonalat és piacot kizárólag török eredetű népek felügyelték, akik egy kifinomult, szabályozásokkal, vámokkal, ideiglenes szállásokkal és biztos élelemellátással jellemezhető, olajozottan működő rendszert működtettek.

A volgai út rendszerezett, békés karakterével szemben, a Dnyeper folyása mentén kevesebb biztonságra számíthattak a hajósok, attól függően milyen aktuális politikai viszonyban álltak a ruszok egyes csoportjai a dél-orosz steppe nomádjaival. A politikai ellentétek sokszor portyákba torkollottak, melyek során a ruszok és a nomádok egymástól javakat és foglyokat igyekeztek szerezni. Békésebb periódusokban a nomád társadalmak hagyományos termékeikkel – elsősorban állatokkal – látták el a letelepedett ruszokat, akik a nomádok által nem vagy csak nehezen előállítható fémeszközökkel, fegyverekkel és ékszerekkel, vagy az erdőöv más termékeivel fizethettek. A Kárpát-medence egy másik, ruszok által keresett, terméket is szolgáltatott: a sót, melyet a Felső-Tisza vidék és Kijev közötti szárazföldi útvonalon szállíthattak haza. Egyéb árucikkek olyan külhoni vásárokon cserélhettek gazdát, melyeket magyar és rusz kereskedők is rendszeresen látogattak a 10. század során.

Ahogy arra Christian Lübke rámutatott, a kelet-európai kereskedelmi kapcsolatok egyik legfontosabb hozadéka a kulturális elfogadásban keresendő. A békés mederben zajló tárgyalások és egymás vásárhelyeinek (lakóhelyeinek) látogatása segítette az „idegen” népek közötti kölcsönös bizalom kiépítését. Az „idegen” csoportok között így lassan ismeretség alakult ki, mely immár nem ellenségeskedésből, hanem békés együttműködésből állt. A vásárok alatt létesített ideiglenes szálláshelyek, illetve kialakuló multi-etnikus kereskedelmi központok az együttélés feltételeit teremtették meg, fokozatosan megágyazva ezzel a kulturális egymásra hatásoknak.¹⁰¹²

Amellett is érveltünk, hogy a kelet-európai viking zsoldosok, ha kellett, vagy ha érdekükben állt, gyorsan alkalmazkodtak a helyi kulturális körülményekhez. Minden helyen, ahol felbérelt zsoldosokként – katonai segédnépek vagy kísérettagok formájában – jelen lehettek (Bizánc, Kijevi Rusz, Kazária, Volgai Bulgária, Magyarország, Lengyelország), az írott források egyazon időben török eredetű, nomád harcosok szolgálatáról is szólnak. Hasonlóan a viking világ más

---

¹⁰¹² Lübke, *Fremde im östlichen Europa*.

részein udvarok között vándorló kísérettagokhoz,¹⁰¹³ a kelet-európai udvarok vikingjei ugyanúgy elsőrendű terjesztői lehetek az egyéb kultúrák tudásának, divatjának vagy anyagi kultúrájának. Ezeken a helyszíneken a török harcosok katonai és kulturális értelemben is hatást fejtettek ki a varég-rusz zsoldosokra. A közös őrszolgálat és hadjáratok ideje alatt a skandinávok megismerkedhettek a nomád haditechnikával. Míg a vikingek hagyományosan zárt sorokban, gyalogosan küzdöttek, az írott kútfők és a régészeti leletanyag is azt sugallja, hogy a „keleti vikingek” hozzászokhattak a szövetséges nomád lovasság melletti küzdelemhez a csatamezőn, illetve egyes csoportjaik el is sajátíthatták a lovas harcmodor és az íjászat tudományát.

Ez a hadi együttműködés kis mértékben az anyagi kultúrában is nyomott hagyott. Néhány tipikusan viking fegyvert keleti, addig bizonyos nomád fegyvereket északi stílusban díszítettek, melyek egyértelműen jelzik, hogy egyes csoportok között igazán közeli lehetett a kapcsolat. Bár ennek a kevert stílusú leletanyagnak a mértéke korántsem kimerítő, az orosz múzeumok sokszor publikálatlan, vagy nem katalogizált állományából bármikor előkerülhetnek a leletkört szaporító darabok (főként, hogy eddig a kutatás nem kifejezetten koncentrált erre a jelenségre).

A steppei népekkel fenntartott kereskedelmi és hadi kapcsolattartás kultúrhatás formájában is megmutatkozott, és végül változásokat idézett elő a rusz identitásban. A 10. századi rusz pogány rituálék skandináv analógiái azt sugallják, hogy a skandináv asszimiláció még korántsem fejeződött be ebben az időszakban. A vízparti helyek rituális szerepe, a szent fák és ligetek, valamint az állat- (főként kakas) és emberáldozatok, valamint a pogány fegyver- és sírmellékletek folytonossága mind erre utal. Annak ellenére, hogy ezek közül számos elem megtalálható volt a pogány szlávok szokásrendszerében és hitvilágában is, a kontextuális bizonyítékok minden esetben világossá teszik, hogy a korabeli „rusz” rituálék végrehajtóinak jelentős hányada még mindig skandináv vallási-etnikai hátterű egyén volt. Ennek ellenére szertartási és hitéletbeli változások már a 10. század során is végbementek. Ezek a változások a rituálék és vallási koncepciók párhuzamos variációinak kialakulásához vezettek. A rusz rituálék vagy szokások sok esetben nem kimondottan a szlávok, hanem a steppe és az erdős-steppe övezetében (talán általánosan) elterjedt hagyományokhoz váltak hasonlatossá. Különösen a túlvilági képzetek (halál utáni „szolgálat”) és az életvitel bizonyos elemei (külső megjelenés, lovasság kialakulása) terén merítettek a ruszok a steppei kultúrkörből.

A korabeli pogány vallások egyetemes jellemzői és hasonlóságai elősegítették, hogy a ruszok mentálisan könnyebben alkalmazkodjanak az egyes gyakorlatokhoz és hitbéli nézetekhez. A szlávok esetében a hosszú együttélés természetesen legbiztosította ezen kultúrák vallási szinten való összeolvadását (pl. a északi istenek némelyikének azonosíthatóságát szláv „megfelelőikkel”,

---

¹⁰¹³ Abrams, „Diaspora and Identity in the Viking Age”, 24.

majd később természetesen a kereszténység közös felvétele által). A török népek hatása sem volt azonban elhanyagolható, és ugyanúgy befolyásolta a rusz rituális viselkedést gyakorlati és hitelvi szinten is. Ezek a nomád szokások részben már nem voltak ismeretlenek a Kelet-Európában tevékenykedő skandinávok számára, tekintve, hogy a viking kori észak vallásai a számi és finn-ugor sámánisztikus tradícióknak köszönhetően már átélhettek hasonló impulzusokat.

A viking ruszok gyakorlatias szemléletüknek köszönhetően, nem csak új (vallási) nézőpontokat tettek magukévá, de átvették a helyi divatot, és – főként szükség esetén – új tárgyakkal vagy anyagokkal helyettesítették sajátjaikat. Az anyagi kultúra rugalmas kezelése – különösen rituális kontextusokban – mindenképpen megkönnyíthette a „kevert” gyakorlatok kifejlődését.

A ráhatások feltételezik a két csoport közötti folyékony kommunikáció meglétét. Az ellenséges agressziótól eltekintve, még a legprimitívebb formájú cserekereskedelem is megkívánta, hogy a két fél értse egymást. Azt mondhatjuk, hogy a két nyelvcsalád közötti távolság ellenére, az óészaki és ótörök nyelveket beszélők közötti kommunikáció gördülékenyebb és jóval gyakoribb lehetett a korszakban, mint azt korábban véltük. Bár igaz, hogy az óészaki és ótörök nyelvek között nem ismerünk biztosan azonosítható jövevényszavakat, figyelembe kell vennünk, hogy a korabeli török nyelvek közül számosat alig ismerünk, így csupán néhány szavas fennmaradt szókincsükből következtetünk egy egész nyelv hovatartozására. Márpedig a szókészlet ismeretének hiányában hiába is akarnánk jövevényszavakra lelni, hiszen azt sem nagyon tudjuk, mit keressünk. Ettől eltekintve a történelmi és geopolitikai helyzet azt követelte, hogy az óészaki és sok török vagy finn-ugor nyelvet beszélő csoport megértse egymást a Viking Korban. A közöttük zajló kereskedelmi és hadi érintkezés során a kommunikációt megkönnyítő csatornák folyamatosan fejlődtek, ugyanakkor – minden csoport egyéni alkalmazkodásától és „keleti” szerepvállalásának hosszától függően – egymás mellett is léteztek.

A 9. század során az elsődleges kommunikációs forma a fordító-tolmácsokon keresztüli érintkezés volt. Ezek a tolmácsok főként a helyi, alávetett szlávok közül kerülhettek ki, akik nem csak a skandinávok, de a régió többi népének nyelvét is megértették. A következő évszázadot – főként annak második felétől kezdve – a skandináv közösségek szlávul való tanulása jellemezte. A 10. század során kétnyelvűvé váló skandinávok számára a Volga és Dnyeper menti törökökkel könnyebbé válhatott a mindennapi érintkezés, ugyanis a nagy folyók menti nomád törzsek közül többen szintén megtanultak szlávul. A térség *lingua franca*-ja is ez volt, és a szláv nyelv vált az új közvetítő csatornává a két csoport között.

Az idő haladtával, a skandináv csoportok közelében vagy társaságában huzamosabb időt eltöltő nomádok szükségét érezhették, hogy egyes gondolatokat az anyanyelvükön adjanak át. Mivel az írott források a skandinávok és a steppei nomádok emlékezetét is úgy tartották fenn mint idegen nyelvek elsajátításában kitűnő csoportokét, talán nem túlzás azt feltételeznünk, hogy a skandinávok egyes csoportjai a szlávon kívül más nyelve(ke)t is megtanulhattak Kelet-Európában vagy, hogy néhány török asszimilálódhatott az északiak között.

A 9–11. század közepe között Kelet-Európában megtelepedő varég-ruszkok a helyi népekkel kétségkívül keveredtek. A szláv és balti-finn népekkel szoros közösségeket alakítottak ki. Ezek a kis vegyes etnikumú rusz közösségek sokszor egymással is konfliktusban álltak. A keveredés ellenére a varég-ruszkok mindvégig szerves részei maradtak a „viking világ” szférájának; szoros rokoni és politikai kapcsolatokat ápoltak Skandináviával és megőrizték az óészaki nyelvet. Viking kötődéseiket mi sem illusztrálja jobban, hogy „keleti” kalandjaikat századokon át őrizte a köztudat, míg végül írott formában is lejegyzésre kerültek a Kelet-Európától igen távol eső Izlandon. A varég-ruszkok identitása és kultúrája alapvetően tehát két régióhoz – Skandináviához és Kelet-Európához – is kötődött.

A nomád-steppei kultúrkör befolyása révén a kelet-európai ruszkok bizonyos csoportjai egymástól is különbözhetnek. A sokszor merőben különböző kulturális sajátosságok (vallás, öltözködés, étkezés, fegyverzet, higiénia) átvétele folytán néhány évtized alatt a különböző keleti-európai „vikingek” között jelentős eltérések alakulhattak ki. A kulturális sokszínűség kialakulásának folyamatát segítette, hogy a vikingek Skandinávia különböző részeiről érkeztek „keletre”. A Skandinávián belüli kulturális eltérések, régió szerinti variációk fokozhatták a „viking” csoportok közötti különbségeket. A ruszkok szétagoltságból következően minden csoport eltérő mértékben érintkezhetett más kultúrákkal. A Konstantinápoly gazdagsága által elbűvölt rusz kísérettag, akinek a 907. évi rusz-bizánci egyezmények szerint korlátlan bejárása volt a város fürdőibe nyilvánvalóan más szokásokat és napi rutint követett, mint azok a volgai ruszkok, akikről Ibn Fadlán 922-ben azt írta, hogy „*ők az isten legpiszkosabb teremtményei*”.¹⁰¹⁴ Egy Bizáncban szolgáló izlandi gárdista részben más mentalitással, vallással és szokásokkal bírt, mint mondjuk egy gotlandi prémvadász, aki időnként expedíciókat indított a Baltikumba. A „keleti” udvarok és piacok között „vándorló” skandináv harcos-kereskedők a korabeli divat, eszmék és szokások fő terjesztőiként, bizonyos értelemben globalizálták az általuk bejárt világot. Az eltanult bizánci, szláv, nomád vagy éppen muszlim szokásokat egyik udvarból a másikba, vagy egyenes „haza”, Skandináviába szállíthatták. Ennek kiváló példái a birkai leletek. A kelet-európai

---

¹⁰¹⁴ RIE 40; Ibn Fadlán 86–87.

varég-ruszek között így a kulturális különbözőség megtestesítőit, de a korabeli „globalizáció” fő hordozóit is megtaláljuk.

Az *austriever*, vagy „keleti út”, tehát több kultúra szféráját is egyesítette, Skandináviától a szláv földeken át Bizáncig és az arab, valamint a török világ pereméig. Ebben a tekintetben Kelet-Európa, azon belül is a Kijevi Rusz volt a skandináv, szláv és török kultúrák közös színpada, mely közelebb hozta egymáshoz a skandináv és steppei kultúrkört, amelyek ezen a közvetítői területen jóval intenzívebben érintkeztek, mint azt a korábbi kutatás kiemelte volna. Ezek az együttműködések és egymásra hatások demonstrálhatók az itt vizsgált területek – kereskedelem, hadviselés, vallás, szokások és kommunikáció – mindegyikén. Az itteni eredményekre alapozva, a jövőbeni kutatások számára gyümölcsöző lehetne, ha a skandináv-török kapcsolatokat az anyagi kultúra irányából is megközelítené, ami talán fényt vethet az együttműködés specifikusabb vagy eddig figyelmen kívül hagyott aspektusaira.

A magyar-viking kapcsolatokat kronológiailag két fázisra oszthatjuk megkülönböztetve a honfoglalás előtti és utáni időszakot. A 10. századtól jóval több információval rendelkezünk a kapcsolatok mikéntjéről, ám a 9. századi viszonyokról is nyerhetünk némi benyomást, ha a korabeli adatokat kortárs analógiákkal vetjük össze. Mindkét időszakra jellemző, hogy kereskedelmi, hadi és diplomáciai kapcsolatok is fennálltak a varég-ruszek és a magyarok, illetve később a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz, valamint Skandinávia között. A forrásadottságokból következően főként az érintkezési pontokat tudjuk kimutatni a két fél között: kereskedelmi szinten Korszuny, a Krím-félsziget, majd a Kijev-Felső-Tiszavidék közötti kereskedelmi útvonal, illetve a bulgár és a cseh, lengyel vásárok (Perejaszlavec, Prága, Krakkó); hadi vállalkozások tekintetében a Kijev által vezetett hadjáratok, a bizánci udvar, valamint a kijevi és a magyar udvar közötti „testőr-csere” jelöli ki a skandináv-magyar érintkezések földrajzi vetületét. Diplomáciai érintkezések történhettek a magyar udvarban (pl. az angolszász hercegeket Magyarországra kísérő dán Walgard esete, akinek magyarországi látogatásáról Geoffrey Gaimar krónikájában hallunk) vagy a quedlinburgi találkozón. Ide sorolhatók még a politikai kapcsolatok következményei: a házasságkötések révén Magyarországra érkező kísérettagok (Imre herceg, I. András), de akár ezt jelezhetik az olyan *insignia*-k is, mint a Mammen-stílusban (a Jelling dinasztia által) készített Szent István kard. A kapcsolatok sokkal informálisabb feléhez sorolandók az olyan egyéni esetek, melyek azt adatolják, hogy „magyar” származású egyének skandinávok által lakott területeken éltek (pl. Tyrkir, Turcsin vagy Ugrin).

Mindenképpen kardinális kérdés volt a dolgozatban a skandináv kísérettagok magyarországi jelenléte. Egyrészt azért, mert a nemzetközi viking kutatások eddig nem vették számba ezt a területet, másrészt azért, hogy a magyar eredményeket összhangba hozzassuk, és új adatokkal

egészíthessük ki. A kora középkori Magyarországon létező skandináv kíséret/testőrség elmélete több kétes hipotézisre épült. Ezek a különböző diszciplínákból vett koncepciók a teória igazolására szolgáltak, de egy átfogóbb vizsgálat azt mutatja, hogy egymásnak gyakran ellentmondanak. A szórványos írásos utalások, az intézmény kronológiája, a nyelvészeti és helynévi bizonyítékok, valamint a régészeti leletanyag csak részkérdésekben (és akkor is minimálisan) hozható összhangba. Ezen érvek alapján nem valószínű, hogy Magyarországon nagyobb létszámban foglalkoztattak volna skandináv vagy rusz katonákat a korai uralkodók, bár szláv (vagy elszlávosodott) segédnépek jelen lehettek esetleg, mint határőrök, vagy a 12. századtól, mint királyi ajtónállók. A korábbi, Géza és István által szervezett kíséret és testőrség szokványos, nyugati európai és steppei minták alapján, német lovagok által vezetett haderőnek tűnik. Egy urával lakó és fosztogatásokból élő multietnikus kíséret nem valószínű, hogy létezett, bár a vándorló királyság intézményét kísérő udvartartás magába foglalhatott pogány (esetünkben skandináv) harcosokat is. A nagyobb számú rusz kíséreharcos megléte nem megerősített, főként, ha összehasonlítjuk a magyar régészeti leletanyagot külföldi párhuzamaival, a lengyel vagy az orosz példákkal. Ami bizonyos: északi temetkezési szertartások, mint a hamvasztás, a hajóstemetkezés vagy a Kijevi Ruszban található kurgánok hiányoznak, ami ugyancsak elmondható az északi fegyvertípusok előfordulásáról a sírmellékletek között. Külön kiemелendő, hogy eddig egyetlen pajzsgombot sem ismerünk Magyarországról. Az általában a skandinávok félreérthetetlen jeleként értelmezett rúnávésésekről ugyanezt mondhatjuk. Ezek természetesen nem zárják ki a skandináv kísérettagok felbérélesének lehetőségét a korszakban, ám a jelenség mértéke és természete átgondolásra szorul. Legfontosabbnak talán azt tartom kiemelni, hogy az intézmény történetében nem a folytonosságot kellene hangsúlyoznunk (mint a rusz druzsinák esetében), hanem érdekesebb a magyarországi viking szolgálatot egy-egy adott történeti helyzethez kötni.

Egyéni esetekre a történelmi helyzet lehetőséget biztosított nem csak a Géza és István alatti időszakban, de azt követően is. A közeli – például cseh párhuzamokból kiindulva – ésszerű a feltételezés, hogy skandináv eredetű kísérettagok Magyarországon is szolgálatot teljesítettek a Viking Korban. Ennek kései emlékét őrizhette meg két forráshely, melyeket ebben a vonatkozásban eddig még nem tárgyalt sem a hazai, sem a nemzetközi történész közeg és ezért a dolgozatban kitüntetett figyelemmel viseltettünk irántuk. Egy 14. században lejegyzett óizlandi történet, az *Örvar Odds saga*, magyarországi epizódja és annak magyar történelemmel kapcsolatos összefüggései a saga közismerten „S” verzióinak nevezett változatában, a *Holm Perg 4to* jelzetű kéziratban maradtak fenn. A fő kérdésfelvetés az volt, hogy miért és hogyan kerülhetett ez az izlandi sagákban szokatlannak számító helyszín a narratívába. A saga kézíratainak és belső

összetételének (felhasznált írott és szóbeli hagyományon nyugvó forrásainak) fényében több lehetőség is felvethető. Lehetséges, hogy a magyarországi helyszín Jeruzsálemjáró Sigurd sagájából, egyszerű másolataként került a műbe. A *Magnússona saga*-ban fennmaradt anekdota szerint a norvég király ugyanis a Szentföldről hazafelé menet átvonult Magyarországon is. A Sigurd által bejárt útvonalat a saga összeállítói is ismerték. Mivel a királyi itinerárium szűkszavú, Örvar Odd Magyarországon zajló „kalandjait” a saga szerzők fantáziájának kell tulajdonítanunk. Nem elképzelhetetlen azonban — még ha maga a helyszín szövegközi átvétel is —, hogy az ott leírt események valós történelmi eseményeken alapultak. A történet szerint Odd két magyar király belharcában vesz részt; egyikükhöz, annak külföldi száműzetése során elszegődik, majd a csatában végez a másik trónkövetelő királlyal. A sagák — különösen azok *formaldarsögur* nevű csoportja, melybe Odd legendás története is tartozik — többnyire megbízhatatlanok történelmi események rekonstruálására. Ennek ellenére szembeötlő, hogy a saga cselekményének bizonyos részletei hasonlítanak a 11. századi magyar köztörténeti eseményekre. Ekkor az országban belháborúk sora dúlt az Árpád-ház különböző tagjai között. Az elméletünk az volt, hogy a zavaros belháborúk eseményeit az *Örvar Odds saga* „S” verziója szóbeli beszámolók alapján tarthatta fenn. A valódi részletek természetesen idővel összekeveredtek, a saga későbbi verzióiból kirostálódtak és a saga szerzők ideológiai céljainak fényében átalakulhattak. Az eredeti információk leginkább I. András király korára vonatkozhattak, de ezekre újabb narratív rétegek, későbbi korok eseményei — például a Könyves Kálmán-korabeli trónviszályok — is rárakódhattak. Erről az időszakról a Magyarországon átvonuló norvég keresztes had magától Kálmán királytól is tudakozódhatott.

A 11. század közepén Magyarországon szolgáló „viking” harcosok emlékét egy magyar forráshely is megőrizhette. A magyar középkor egyik legfontosabb latin nyelvű forrásának, az úgynevezett 14. századi krónikakompozíciónak több kézírata is fenntartott egy szöveghelyet, melyben idegen nevű katonák vesznek részt I. András háborúiban. Ezek közül két kérdéses név, a *Zotmund* és a *Vilongárd* esetében is felvethető, hogy a harcosok valójában óészaki eredetű neveket viseltek. Ebben a formájukban nem tudósítanak a két névről sem germán, sem óészaki források és névszótárak. Ezt az igen furcsa jelenséget a kor írnoki és névadási szokásainak tulajdoníthatjuk. A magyarországi latin források rendre helytelenül jegyezték le külföldi neveket, az országban ekkoriban pedig még élt az ún. „leíró-névadás”, amikor egyes személyeket származásukról vagy foglalkozásukról neveztek el. A *Zotmund* név több megfelelő óészaki név eltorzult formája is lehet (például Þjóðmundr, Sólmundr, Sudmundr), míg a *Vilongárd* az óészaki *vilja* (‘akar’) és *garðr* (‘védelem’) szavak összetétele, vagyis egy „testőrt” jelölhetett. A korabeli történeti események alapján azt feltételezzük, hogy a két harcos András külföldi száműzetése

idején, Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem udvarában csatlakozhatott a későbbi magyar király kíséretéhez. Nem lehetetlen tehát, hogy a Zotmundhoz és Vilongárdhoz hasonló skandináv harcosok emléke elért északra is. A hagyomány, különböző formákban továbbfejlődve inspirációkat adhatott egy mitikus óészaki hős megformálásához, míg hazai reminiscenciái a magyarországi krónikákban öröklődtek tovább. Reményeink szerint az itt tárgyalt esetek ráirányítják a figyelmet a magyar történelem kevésbé kutatott egyetemes összefüggéseire is.

Bibliográfia

Rövidítések

- ÁKÍF = Kristó Gyula, szerk. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, no. 5. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999.
- ÁMBTF = Moravcsik Gyula. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- ÁMTF = *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Vol. 1–4. Szerk. Györffy György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966–1998.
- CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
- DAI = Bíborbanszületett Konstantin, *A Birodalom Kormányzása*, ford. Moravcsik Gyula. Szeged: Lectum, 2003.
- HKÍF = Kristó Gyula, szerk. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, no. 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995.
- ÍF = Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor, szerk. *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, no. 22. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2006.
- KMTL = Kristó Gyula, főszerk. Engel Pál – Makk Ferenc, szerk. *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- MGH = Monumenta Germaniae Historica
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. 1–2. Szerk. Emericus Szentpétery. Budapest: Nap Kiadó, 1938. (reprint kiadása: Szovák Kornél és Veszprémy László utószavával, 1999)
- RIE = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia Kovács. Ford. Ferencz István. A fordításhoz a jegyzeteket írta Balogh László – Ferencz István – Font Márta – Kovács Szilvia – Polgár Szabolcs – Zimonyi István. Magyar Őstörténeti Könyvtár, no. 30. Budapest: Balassi Kiadó, 2015.

Internetes források

- Dictionary of Medieval Names from European Sources*. <http://dmnes.org/> [Online elérés: 2019.01.05.]
- Grimm, Jacob – Wilhelm Grimm. *Deutsches Wörterbuch*. Vol. 20. http://woerterbuchnetz.de/DWB/call_wbgui_py_from_form?sigle=DWB&mode=Volltextsuche&hitlist=&patternlist=&lemid=GS57510) [Online elérés: 2019. 01. 20]
- Povest' Vremennykh Let*. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869#_edn89> [Online elérés: 2018. 04. 02.]
- Sály-Örsúr baltaamulett*. <http://homregeszet.tumblr.com/post/105179589900/viharisten-a-hegyen> [Online elérés: 2017. 03. 17.]
- Váronagi ásatás*. <http://wmmm.hu/asatasi-hir/> [Online elérés: 2017. 03. 09.]

Források

- A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. 3. kiad. Szerk. Györffy György. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986.

- Annales Bertiniani*. Szerk. Georg Isidore Waitz. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 5. Hannover: Hahn, 1883.
- Annales Hildesheimenses*. Szerk. Georg Isidore Waitz. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 8. Hannover: Hahn, 1878.
- Anonymus. *A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László. Budapest: Osiris, 2004.
- Arrow-Odd: A Medieval Novel*. Ford. Paul Edwards – Hermann Pálsson. New York: New York University Press, 1970.
- Arrow-Odd*. In *Seven Viking Romances*. Ford. Paul Edwards – Hermann Pálsson, 25–137. Suffolk: Penguin, 1985.
- Beowulf*. Ford. Szegő György. Szerk. Halácsy Katalin. Budapest: ELTE Anglisztika Tanszék, 1994.
- Bibliotheca geographorum Arabicorum*. Vol. 7. Szerk. Michael Jan de Goeje. Leiden: Brill, 1892.
- Bíborbanszületett Konstantin. *A Birodalom Kormányzása*. Ford. Moravcsik Gyula. Szeged. Lectum, 2003.
- Bonfini, Antonio. *A magyar történelem tízedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 1995.
- Capitularia Regum Francorum*. Vol. 2. Szerk. Alfred Boretius – Victor Krause. MGH Leges II. Hannover: Hahniani, 1897.
- Catalogus Fontium Historiae Hungariae*. Vol. I. Szerk. Gombos Ferenc Albin. Budapest: Nap Kiadó, 1937, reprint: 2005.
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In SRH. Vol. 1. 217–505.
- The Chronicle of Theophanes the Confessor. Byzantine and Near Eastern History. AD 284–813*. Szerk. és ford. Cyril Mango – Roger Scott – Geoffrey Geatrex. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Constantinus Porphyrogenitus. *De cerimoniis aulae Byzantinae*. Vol. 1–2. Szerk. Johann Jakob Reiske CSHB 16–17. Bonn: Weber, 1829–1830.
- Diplomata Hungariae antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Szerk. Györffy György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
- Eddukvaði*. Szerk. Jónas Kristjánsson – Vésteinn Ólason. Íslenzk fornrit 1. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2014.
- Egils saga Skallagrímssonar*. Szerk. Sigurður Nordal. Íslenzk fornrit 2. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1979.
- Eiríks saga rauða*. In *Eyrbyggja saga*. Szerk. Einar Ól. Sveinsson – Matthías Þórðarson. Íslenzk fornrit 4. 193–237 és 401–34. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1935.
- Epistulae Karolini aevi* V. Szerk. Erich Caspar. MGH Rerum Germanicarum medii aevi epistolarum 7. Berlin: Weidmannos, 1928.
- Eymundar þáttir Hringssonar*. In *Flateyjarbók. En samling af norske konge-sagaer*. Vol. 2. Szerk. Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger, 118–34. Christiania: P. T. Mallings, 1862.
- Ének Igor hadáról*, ford. Képes Géza. In *Az orosz irodalom kistüke. Ilariontól Ragyiscsevig XI–XVIII. század*. Szerk. Iglói Endre, 94–124. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981.
- Genesios. *On the Reigns of the Emperors*. Szerk. és ford. Kaldellis Anthony. Byzantina Australiensia 11. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998.
- Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*. Vol. 2. Szerk. Immanuele Bekkero. CSHB 14. Weber: Bonn, 1839.
- Geréb László. *Búvár Kund*. Hajdúböszörmény: Főnix Könyvműhely, 2011.
- Grœnlendinga saga*. In *Eyrbyggja saga*. Szerk. Einar Ól. Sveinsson – Matthias Þórðarson, 238–69. Íslenzk fornrit 4. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1935.
- Haralds saga Sigurðarsonar*. In Snorri Sturluson, *Heimskringla*. Vol. 3. Szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, 68–202. Íslenzk fornrit Vol. 28. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2002.
- Hákonar saga Góða*. In Snorri Sturluson, *Heimskringla*. Vol. 1. Szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, 150–97. Íslenzk Fornrit 26. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2002.
- Hákonar saga Hákonarsonar*. Vol. 1. Szerk. Þorleifur Hauksson – Sverrir Jakobsson – Tor Ulset. Íslenzk fornrit Vol. 31. Reykjavík: Hið Íslenzka Fornritafélag, 2013.

- Helmoldi presbyteri chronica Slavorum*. Szerk. Georgicus Heinricus Pertz, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 7. Hannover: Hahn, 1868.
- Herbordi Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*. Szerk. Rudolf Köpke, MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 33, Hannover: Hahn 1868.
- Hervarar saga ok Heiðreks konungs*. In *Fornaldar Sögur Norðrlanda*. Vol. 1. Szerk. Carl Christian Rafn, 409–533. .Koppenhága: Kaupmannhöfn, 1829.
- Historia Norvegiæ*. Szerk. Inger Ekrem – Lars Boje Mortensen. Ford. Peter Fisher. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2006.
- The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Szerk. és ford. Alice-Mary Talbot – Denis F. Sullivan. Dumbarton Oaks Studies 41. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 2005.
- Hudūd al-‘Ālam. ‘The Region of the World’. A Persian geography 372 A. H.–982 A.D.* 2. kiad. Szerk. Clifford Edmund Bosworth. Ford. Vladimir Minorsky. Cambridge: E. J. W. Gibb, 1982.
- Ibn Battūta żarándokútja és vándorlásai*. Ford. Boga István – Prileszky Csilla. Budapest: Gondolat Kiadó, 1964.
- Ibn Fadlān and the Land of the Darkness: Arabic Travellers in the far North*. Ford. Paul Lunde – Caroline Stone. London: Penguin, 2012.
- Ibn Fadlān. *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Ford. Simon Róbert. Fontes Orientales 3. Budapest: Corvina 2007.
- Íslendingabók. Landnámabók*. Szerk. Jakob Benediktsson. Íslenzk fornrit Vol. 1. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1986.
- John Skylitzes. *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*. Ford. John Wortley. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Jómsvíkinga saga. The Saga of the Jomsvíkings*. Szerk. Sigurður Nordal – G. Turville-Petre. Ford. Norman Francis Blake. London: Thomas Nelson and Sons, 1962.
- Kekaumenos, *Strategikon*. (Online: <https://acad.carleton.edu/curricular/mars/kekaumenos.pdf>) [Online elérés: 2019. 02. 08]
- Képes Krónika*. Ford. Bellus Ibolya. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986.
- Képes Krónika*. Szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László. Ford. Bollók János. Budapest: Osiris, 2004.
- Kmoskó Mihály. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/1–I/3. Szerk. Zimonyi István. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10, 13, 23. Budapest: Balassi Kiadó, 1997–2007.
- Knyttlinga saga*. In *Danakonunga sögur*. Szerk. Bjarni Guðnason, 91–321. Íslenzk fornrit 35. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1982.
- Kopasz Grím-fia Egill. A fölperzselt tanya*. Ford. Bernáth István. Budapest: Tóni Túra Utazási Iroda, 1995.
- Lampertus. *Monachus Hersfeldensis Opera*. Szerk. Oswaldus Holger-Egger. MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 38. Hannover: Hahniani, 1894.
- Laws of Early Iceland. Grágás. The Codex Regius of Grágás with Material from other Manuscripts*. Vol. 2. Szerk. és ford. Andrew Dennis – Peter Foote – Richard Perkins. Winnipeg: The University of Manitoba Press, 2000.
- Laxdæla saga*. Szerk. Einar Ól. Sveinsson. Íslenzk fornrit 5. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1934.
- Leo Diaconus. *Historiae*. Szerk. Caroli Benedicti Hase. CSHB 11. Bonn: Weber, 1828.
- Life of St. George of Amastris*. Ford. David Jenkins et al. Notre Dame, 2001. (Online: https://library.nd.edu/byzantine_studies/documents/Amastris.pdf) [Online elérés: 2017. 02. 17.]
- Liutprandus Cremonensis. *Relatio de legatione Constantinopolitana*. Szerk. Joseph Becker. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 41. Hannover: Hahn, 1915.

- Michael Psellus. *Fourteen Byzantine Rulers*. Ford. Edgard Robert Ashton Sewter. Suffolk: Penguin, 1979.
- Magister Adam Bremensis. *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*. Szerk. Bernhard Schmeidler. 3. kiad. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 2. Hannover: Hahn, 1917.
- Magnússona saga*. In Snorri Sturluson, *Heimskringla*. Vol. 3. Szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, 238–77. Íslenzk Fornrit Vol. 28. Reykjavík: Hið Íslenzka Fornritafélag, 2002.
- Miskawaihi. *The Concluding Portion of the Experiences of the Nations*. Vol. 2. Ford. David Samuel Margoliouth. The Eclipse of the ‘Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century 5. Oxford: Blackwell, 1921.
- Miskavaihi. *A boldogságról. A boldogság könyve*. Ford. Maróth Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987.
- MNL OL A 57. *Libri Regii*. Vol. 19.1.
- Muhammad B. Al-Hasan B. Isfandiyar. *A History of Tabaristan*. Szerk. Edward G. Browne. Leiden: Brill, 1905.
- Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Szerk. Györffy György. Budapest: Gondolat, 1965.
- Nemere István. *Búvár Kund*. Budapest: Anno, 2006.
- Orkneyinga saga*. Szerk. Finnbogi Guðmundsson. Íslenzk fornrit 24. Reykjavík: Hið Íslenzka Fornritafélag, 1965.
- Óláfs saga ins Helga*. In Snorri Sturluson, *Heimskringla*. Vol. 2. Szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, 3–415. Íslenzk fornrit Vol. 27. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2002.
- Örvar Odds saga*. In *Fornaldar sögur Norðrlanda*. Vol. 2. Szerk. Carl Christian Rafn, 159–322. Copenhagen: Hardvig Fridrek Popp., 1829.
- Örvar-Odds saga*. Szerk. Richard Constant Boer. Leiden: Brill, 1888.
- Örvar-Odds saga*. Szerk. Richard Constant Boer. Halle: May Niemeyer, 1892.
- The Paterik of the Kievan Cave Monastery*. Ford. Muriel Heppell. Cambridge: Harvard University Press, 1989.
- Procopius. *History of the Wars*. Ford. Henry Bronson Dewing. Procopius in Seven Volumes 4. London: William Heinemann, 1924.
- Régi orosz széppróza*. Szerk. Iglói Endre – Misley Pál. Budapest: Tankönyvkiadó, 1979.
- Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia Kovács. Ford. Ferincz István. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest: Balassi Kiadó, 2015.
- Rerum Normannicarum Fontes Arabici*. Szerk. Alexander Seippel. Oslo: Brøgger, 1896–1928.
- Rimbertus. *Vita Anskarii*. Szerk. Georg Waitz. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 55. Hannover: Hahn, 1884.
- The Russian Primary Chronicle. Laurentian text*. Szerk. és ford. Samuel Hazzard Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor. Cambridge: Crimson Printing Company, 1953.
- The Saga of Ásmundr, Killer of Champions*. Ford. Alison Finlay. In *Making History: Essays on the Fornaldarsögur*. Szerk. Alison Finlay – Martin Arnold, 119–39. London: Viking Society for Northern Research, 2010.
- Saga af Ragnari Konungi Lodbrok ok sonum hans*. In *Fornaldar Sögur Norðrlanda*. Vol. 1. Szerk. Carl Christian Rafn, 235–99. Copenhagen: Hardvig Fridrek, 1829.
- The Saga of the Greenlanders*. In *The Complete Sagas of Icelanders. Including 49 tales*. Vol. 1. Szerk. Viðar Hreinsson, 19–32. Reykjavík: Leifur Eiríksson Publishing, 1977.
- Saga Óláfs konungs hins helga: Den store saga om Olav den hellige efter pergamenthåndskrift i Kungliga Biblioteket i Stockholm nr. 2 4to med varianter fra andre håndskrifter (1–2)*. Szerk. Oscar Albert Johnsen – Jón Helgason. Oslo: Jacob Dybwad, 1941.
- Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum. The History of the Danes*. Vol. 1–2. Szerk. Karsten Friis-Jensen. Ford. Peter Fisher. Oxford: Clarendon Press, 2015.

- Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. 1–2. Szerk. Emericus Szentpétery. Budapest: Nap Kiadó 1938. (bővített kiadása: Szovák Kornél – Veszprémy László, 1999)
- Sermons and Rhetoric of Kievan Rus’*. Ford. Simon Franklin. Harvard University Press, 1973.
- Snegluballa pátrr. In Flateyjarbok. En samling af norske konge-sagaer*. Vol. 3. Szerk. Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger, 415–28. Christiania: P. T. Mallings, 1868.
- Snorri Sturluson. *Heimskringla*. Vol. 1–3. Szerk. Bjarni Aðalbjarnarson, Íslensk Fornrit Vol. 26–28. Reykjavík: Hið Íslenska Fornritafélag, 2002.
- Somerville, Angus A. – Andrew McDonald. Szerk. *The Viking Age. A Reader*. Readings in Medieval Civilizations and Cultures 14. Toronto: University of Toronto Press, 2010.
- Speculum Regale. Konungs-skuggsjá*. Szerk. Rudolf Keyser – Peter Andreas Munch – Carl Rikard Unger. Christiania: Carl C. Werner & Company, 1848.
- Sögubrot af nokkrum fornkonúngum í Dana ok Svía veldi*. In *Fornaldar Sögur Norðrlanda*. Vol. 1. Szerk. Carl Christian Rafn, 361–88. Koppenhága: Kaupmannhöfn, 1829.
- Sögupátrr af Norna-gesti*. In *Fornaldar Sögur Norðrlanda*. Vol. I. Szerk. Carl Christian Rafn, 311–42. Koppenhága: Kaupmannhöfn, 1829.
- Szent Gellért püspök nagy legendája*. Ford. Szabó Flóris. In *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból*. Vol. 1. Szerk. Benda Gyula – Bertényi Iván – Pótó János, 68–88. Budapest: Osiris, 2004.
- Szili Sándor – Szvák Gyula. *A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédtankönyv*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2005.
- Сълово о полку Игореве*, ford. D. Sz. Lihacsev, szerk. A. Ju. Cernov – A. V. Dibo. Szentpétervár: Vita Nova, 2006.
- Tacitus összes művei*. Ford. Borzsák István. Szeged: Szukits Kiadó, 2001.
- The Terfinnas and Beormas of Oðthere*. Szerk. és ford. Alan S. C. Cross. London: Viking Society for Northern Research, 1981.
- Thietmar Merseburgensis. *Episcopi Chronicon*. Szerk. Friedrich Kurze. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 54. Hannover: Hahn, 1889.
- Translatio S. Germani Parisiensis anno 846, secundum primævam narrationem*. In *Analecta Bollandiana*. Vol. 2. Szerk. Carolus de Smedt – Gulielmus van Hooff – Josephus Becker, 69–98. Brusells: Société des Bollandistes, 1883.
- Utrpení sv. Lidmily*. In *Fontes rerum Bohemicarum*. Vol. 1. Szerk. Josef Emler, 140–43. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2004.
- Vikingek az angolszász krónikában*. Szerk. Rimaszombati Károly. Documenta Historica 31. Szeged: JATE Történész Diákkör, 1997.
- Vikings in Russia. Yngvar’s saga and Eymund’s saga*. Ford. Hermann Pálsson – Paul Edwards. Edinburgh: Polygon, 1989.
- Vörösmarty Mihály. “Búvár Kund.” In *Vörösmarty Mihály összes költeményei*. Szerk. Horváth Károly, 177–79. Budapest: Osiris, 2006.
- Yngvars saga víðförla*. In *Fornaldarsögur Norðurlanda*. Vol. 2. Szerk. Guðni Jónsson, 423–59. Reykjavík Íslendingasagnaútgáfan, 1954.
- Yngvars saga víðförla. Jämta ett bibang om Ingvarsinskrifterna*. Szerk. Emil Olson. København: S. L. Møllers, 1912.

Szakirodalom

- Richard Abels. “Household Men, Mercenaries and Vikings in Anglo-Saxon England.” In *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages*. Szerk. John France, 143–65. History of Warfare 47. Leiden: Brill, 2008.
- Abrams, Lesley. “Connections and exchange in the Viking Worlds.” In *Byzantium and the Viking World*. Szerk. Fedor Androschuk – Jonathan Shephard – Monica White, 37–52. Uppsala: Uppsala University, 2016.

- . “Diaspora and Identity in the Viking Age.” *Early Medieval Europe* 20, no. 1. (2012): 17–38.
- Agyagási Klára. *Bevezetés az orosz történelmi dialektológiába*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- Andersson, Theodore. “Kylfingar.” In *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Vol. 17. Szerk. Heinrich Beck, 520–22. Berlin: De Gruyter, 2001.
- Andersson, Torgny. “Krampmacken – a modern Viking ship reconstruction.” *Viking Heritage Magazine* 2 (2000): 5. és 13.
- Androshchuk, Fedir. “Har götlandska vikingar offrat vapen i Dnepr-forsarna?” *Fornvännen* 97, no. 1. (2002): 9–14.
- . “The Vikings in the East.” In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 517–42. London: Routledge, 2008.
- . “Vikingarna – ruserna – varjagerna.” *Historiska Nyheter. Olga & Ingegerd – Vikingafurstinnor i öst* (2004–2005): 36–39.
- . *Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium (800–1100)*. Studia Byzantina Upsalensia 14. Uppsala: Uppsala University, 2013.
- . *Viking swords. Swords and social aspects of weaponry in Viking Age societies*. Stockholm: Historiska Musset, 2014.
- . “What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking World c. 800–1000?” In *Byzantium and the Viking World*. Szerk. Fedor Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White, 97–116. Uppsala: Uppsala University, 2016.
- Androshchuk, Fedir – Volodymyr Zotsenko. *Scandinavian Antiquities of Southern Rus’. A Catalogue*. Paris: The Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2012.
- Arbman, Holger. *Birka I. Die Gräber*. Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1940.
- . *Svear i Österviking*. Stockholm: Natur och Kultur, 1955.
- . *The Vikings*. London: Thames and Hudson, 1961.
- Arne, Ture Algot Johnsson. *La Suède et l’orient, études archéologiques sur les relations de la Suède et de l’orient pendant l’âge des Vikings*. Archives d’études orientales 8. Uppsala: K. W. Appelbergs Boktryckeri, 1914.
- Arnold, Martin. “Við þik sættumsk ek aldri. Örvar-Odds saga and the Meanings of Ögmundur Eyþjófsbani.” In *Making History. Essays on the forndalarsögur*. Szerk. Martin Arnold – Alison Finlay, 85–104. London: Viking Society for Northern Research, 2010.
- Artamonov, M. I. *История базар*. Leningrád: Goszudarsztvennij Ermitazs, 1962.
- Ármann Jakobsson. “Masculinity and Politics in Njáls saga.” *Viator* 38 (2007): 191–215.
- . “The Earliest Legendary Saga Manuscripts.” In *The Legendary Sagas. Origins and Developments*. Szerk. Annette Lassen – Agneta Ney – Ármann Jakobsson, 21–32. Reykjavík: University of Iceland Press, 2012.
- Ashley, Scott. “How Icelanders Experienced Byzantium, Real and Imagined.” In *Experiencing Byzantium. Papers from the 44th Spring Symposium of Byzantine Studies. Newcastle – Durham, April 2011*. Szerk. Claire Nesbitt – Mark Jackson, 213–32. London: Routledge, 2013.
- Avdusin, Daniil. “Smolensk and the Varangians according to Archaeological Data.” *Norwegian Archaeological Review* 2 (1969): 52–62.
- Badford, Paul M. *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.
- Bagi Dániel. “Béla és a pomerán. Megjegyzések a XIV. századi krónikakompozíció 79. fejezetéhez.” In *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely, 295–306. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Korajúrkori Történelmi Tanszék, 2010.
- Bakay Kornél. *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez*. Pécs: A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Kiadványai, 1965.
- Balogh László. “A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában.” In *RIE*, 279–302.

- . “Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok.” In *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh László – Keller László, 112–23. Magyar Őstörténeti Könyvtár, no. 21, Budapest: Balassi Kiadó, 2004.
- Barrett, H. James. “What caused the Viking Age?” *Antiquity* 82, no. 317 (2008): 671–85.
- Bartlett, Robert. “From Paganism to Christianity in medieval Europe.” In *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus’ c. 900–1200*. Szerk. Nora Berend, 47–72. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Bartha Antal. *A magyar nép őstörténete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- . “Kijev és Itil.” *Történelmi Szemle* 7 (1964): 223–54.
- Bartucz Lajos. *Honfoglaláskori magyar koponyák*. MNM Néprajzi Gyűjteményei 5. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára, 1926.
- Bácsatyi Dániel. “Geffrei Gaimar verses krónikájának magyar vonatkozásai.” In *Francia-Magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely, 95–106. Speculum Historiae Debreceniense 13. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.
- . “Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon.” *Történelmi Szemle* 57 (2015): 607–18.
- Bálint Csanád. *Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Vienna: Böhlau Verlag, 1989.
- . “A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east.” In *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*. Szerk. Walter Pohl – Mathias Mehofer, 145–82. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010.
- . “A ló a magyar pogány hitvilágban.” *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* no. 1. (1970): 31–43.
- . “Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése.” *Századok* 116, no. 1. (1982): 3–32.
- Bárany Attila. *Britek, angolszászok, vikingek. Észak-Nyugat-Európa a korai középkor századaiban*. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2008.
- Bárczi Géza. *A magyar szókincs eredete*. 2. bőv. kiad. Budapest: Tankönyvkiadó, 1958.
- . *A Tibanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.
- Báthy Géza. “A kijevi kard restaurálása.” *Műtárgyvédelem* 20 (1991): 9–21.
- Beck, Heinrich. “Yngvi Tyrkja konungr.” In *Sagnaping helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*. Szerk. Gísli Sigurðsson – Guðrún Kvaran – Sigurgeir Steingrímsson, 55–68. Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1994.
- Benedikz, Benedict S. “The Origin and Development of the Varangian Regiment in the Byzantine Army.” *Byzantinische Zeitschrift* 62, no. 1. (1969): 20–24.
- Benkő Loránd. “Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül.” *Magyar Nyelv* 95 (1999): 25–40.
- . “Helynév–személynév–történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében.” In *Uő: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. 11–27.
- Bentley, G. Carter. “Ethnicity and Practice.” *Comparative Studies in Society and History* 29 (1987): 24–55.
- Berend, Nora, szerk. *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus’ 900–1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Bergman et al. “Stones in the snow: a Norse fur traders’ road into Sami country.” *Antiquity* 81 (2007): 397–408.
- Bernáth István. “A dolgok és a szavak közötti csapáson.” In *Uő: Három izlandi történet*. 5–28. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
- . “Nem mondhatjuk, hogy semmi újság.” In *Uő: Kopas, Grím-fia Egill. A fölperzselt tanya*. 594–607. Budapest: Tóni Túra Utazási Iroda, 1995. Reprint: In *Uő: Völsunga saga. A Völsungok története. Egy 13. század közepi, izlandi pergamenkódexbe leírt hőstörténet*, 7–20. Fontes Boreales. Budapest: Corvina Kiadó, 2015.

- . “Saga.” In *Világirodalmi lexicon*. Vol. 12. Szerk. Király István – Szerdahelyi István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. 374–87.
- . *Skandináv mitológia*. Budapest: Corvina, 2005.
- Bertell, Maths – Frog – Kendra Wilson, szerk. *Contacts and Networks in the Baltic Sea Region. Austmarr as a Northern mare nostrum, ca. 500-1500 AD*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2019.
- Birkeland, Harris. *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder*. Oslo: Jacob Dybwad, 1954.
- Birnbaum, Henrik. “Yaroslav’s Varangian Connection.” *Scando-Slavica* 24, no. 1. (1978): 5–25.
- Bíró, Ádám. “Dating (With) Weapon Burials and the »Waffenwechsel«: A Preliminary Report on New Investigations of the so-called Viking-Age Swords in the Carpathian Basin from a Chronological Point of View.” In *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*. Szerk. Tobias Bendeguz, 191–218. Mainz: Schnell & Steiner, 2012.
- Bjork, Robert – Pamela O. Long. “Fur and the Fur Trade.” In *The Oxford Dictionary of the Middle Ages*. Vol. II. Szerk. Robert E. Bjork, 677. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Blaney, Benjamin. “Berserkr.” In *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Szerk. Phillip Pulsiano – Kirsten Wolf, 37–38. London: Routledge, 1993.
- Blindheim, Charlotte. “Comments.” *Norwegian Archaeological Review* 3 (1970): 113–15.
- Blöndal, Sigfús. *The Varangians of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Boba, Imre. *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*. The Hauge: Mouton, 1967.
- . “Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században.” In *Kijertől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. Szerk. Petrovics István, 9–28. Budapest: METEM, 2005.
- Boer, Richard Constant. “Über die Örvar-Odds saga.” *Arkiv för nordisk filologi* 8 (1892): 97–139.
- . “Weiteres zur Örvar-Odds saga.” *Arkiv för nordisk filologi* 8 (1892): 246–55.
- Bojtár Endre. *Bevezetés a baltisztikába: a balti kultúra a régiségben*. Budapest: Osiris, 1997.
- Bollók Ádám. “A De administrando imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében.” *Századok* 151, no. 6. (2017): 1291–1332.
- . “Excavating Early Medieval Material Culture and Writing History in Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Hungarian Archaeology.” *Hungarian Historical Review* 5, no. 2. (2016): 277–304.
- . “From Carolingian Europe to its periphery and back again. A brief contribution to the study of the last phases of Carolingian metalwork and the western European booty of the ancient Hungarians.” *ZAM* 42 (2014): 77–116.
- . “„Inter barbaras et nimiae feritatis gentes”. Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok.” *Századok* 138, no. 2. (2004): 349–80.
- Borosy András. “A kora Árpád-kori kíséret és testőrség szerepének historiográfiai áttekintése.” *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1984): 290–304.
- . “Vélemények a kora-feudális fejedelmi kíséretéről.” *Acta Historica* 70 (1981): 19–39.
- . “Testőrség.” In *KMTL*, 673.
- Borosy András – Laszlovsky József. “Magyarország, a Szentföld és a korai kereszties hadjáratok.” In *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk. Laszlovsky József – Majorossy Judit – Zsengellér József, 75–90. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2006.
- Bóna István. *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest: História, MTA 2000.
- . “E. Oxenstierna, Die Wikinger.” (recenzió). *Alba Regia* 2–3 (1961–1962): 201–02.
- Braun, Fedor – Ture Johnsson Arne. “Den svenska runstenen från ön Berezanij utanför Dneprmyningen.” *Fornvännen* 9 (1914): 44–48.

- Braun, Friedrich. "Das historische Russland im nordischen Schrifttum des 10. bis 14. Jahrhunderts." In *Festschrift für Eugen Mogk zum 70. Geburtstag 19 Juli 1924*. 150–97. Halle and der Saale: Verlag von Max Niemeyer, 1924.
- Bray, Daniel. "Sacrifice and Sacrificial Ideology in Old Norse Religion." In *The dark side. Proceedings of the Seventh Australian and International Religion, Literature and the Arts Conference*. Szerk. Christopher Hartney – Andrew McGarrity, 123–35. Sydney: RLA Press 2004.
- Brim, V. A. "Puty iz Varjag v Greki." In *Iz istorii russkoj kulturi. Vol. II/1. (Kijevszkaja i moszkovszkaja Rusz)*. Szerk. A. F. Litvinya – F. B. Uszpenskij, 227–60. Moszkva: Jiziki Szlavjanszkoj Kulturi, 2002.
- Brink, Stefan. "How uniform was the Old Norse religion?" In *Learning and Understanding in the Old Norse World: Essays in Honour of Margaret Clunies Ross*. Szerk. Judy Quinn – Kate Heslop – Tarrin Wills, 105–36. Turnhout: Brepols, 2007.
- Brook, K. Alan. *The Jews of Khazaria*. New Jersey: Jason Aronson, 1999.
- Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927.
- Brøndsted, Johannes. *A vikingek*. Budapest: Corvina Kiadó, [1960] 1983.
- Bulkin, A. Vasily. "On the Classification and Interpretation of Archaeological Material from the Gnezdovo Cemetery." *Norwegian Archaeological Review* 6, no. 1. (1973): 10–13.
- Byock, Jesse. *Viking Age Iceland*. London: Penguin, 2001.
- Callmer, Johann. "At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo." In *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*. Szerk. Line Bjerg – John H. Lind – Søren M. Sindbæk, 39–85. Aarhus: Aarhus University Press, 2013.
- . "Comments on Daniil Avdusin Smolensk and the Varangians according to Archaeological Data." *Norwegian Archaeological Review* 4 (1971): 65–68.
- Chadwick, Nora K. *The beginnings of Russian history: an inquiry into sources*. Cambridge: Cambridge University Press, 1946.
- Christiansen, Eric. *Vikingek*. Debrecen: Szukits Kiadó, 2008.
- Cieślakowa, Aleksandra. *Słownik etymologiczno-motyacyjny staropolskich nazw osobowych*. Vol. 1. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Dwn Polska Akademia Nauk, 2000.
- Ciggaar, Nelly Krijna. "L'émigration anglaise a Byzance après 1066." *Revue des études Byzantines* 32 (1974): 301–42.
- . *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962–1204: Cultural and Political Relations*. Leiden: Brill, 1996.
- Classen, Peter. *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2005.
- Cleasby, Richard – Gudbrand Vigfusson. *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1874.
- Clover, Carol J. – John Lindow, szerk. *Old-Norse Icelandic Literature. A Critical Guide*. Toronto: University of Toronto Press, 2005.
- Clunies-Ross, Margaret, szerk. *Old Icelandic Literature and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- . "Poetry in the fornaldarsögur." In *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature: Sagas and the British Isles*. Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference, Durham and York 6th–12th August 2006. Vol. 1. Szerk. John McKinnell et al., 180–87. Durham: International Saga Conference, 2006.
- Coupland, Simon. "From poachers to gamekeepers: Scandinavian warlords and Carolingian kings." *Early Medieval Europe* 7, no. 1. (1998): 85–114.
- Curta, Florin. "Linear frontiers in the 9th century: Bulgaria and Wessex." *Quaestiones Medii Aevi Novae* 16 (2011): 15–32.

- . “Markets in Tenth-Century al-Andalus and Volga Bulghāria: Contrasting Views of Trade in Muslim Europe.” *Al-Masaq* 25, no. 3. (2013): 305–30.
- . *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Cross, Hazzard Samuel. “Primitive Civilization of the Eastern Slavs.” *The American Slavic and East European Review* 5, no. 1. (1946): 51–87.
- . “Yaroslav the Wise in Norse Tradition.” *Speculum* 4, no. 2. (1929): 177–97.
- Czeglédy Károly. „A magyarság Dél-Oroszországban.” In *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos, 100–12. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1943.
- . “A szakrális királyság a steppei népeknél.” *Magyar Nyelv* 70 (1974): 11–17.
- . “Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern.” *Numen* 13 (1966): 14–26.
- Csáji László Koppány. “A nomadizmus.” In *Hétköznapok a bonfoglalás korában*. Szerk. Petkes Zsolt – Sudár Balázs, 10–25. Magyar Őstörténet, no. 5. Gyoma: Helikon, 2017.
- Csánki Dezső. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Vol. 1. Budapest: MTA, 1890.
- Csepregi Oszkár. “Legenda és valóság a krónikák tükrében. Mi történt valójában 1052-ben Pozsony alatt?” In *A történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez*. Szerk. Csepregi Klára et al., 113–48. Budapest: L’Harmattan, 2012.
- Davidson, Roderick Ellis Hilda. *The Viking Road to Byzantium*. London: George Allen & Unwin, 1976.
- De Vries, Jan. *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*. 2. kiad. Leiden: Brill, 1977.
- Dixon-Kennedy, Mike. *Encyclopedia of Russian & Slavic Myth and Legend*. Santa Barbara: ABC CLIO, 1998.
- Dolukhanov, Pavel M. *The Early Slavs. Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*. London: Routledge, 2013.
- Domanovszky Sándor. “A Budai Krónika. I–III.” *Századok* 36 (1902): 615–30, 729–52, 810–31.
- . “Praefatio.” In *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. 1. Szerk. Emericus Szentpétery, 219–37. Budapest: Nap Kiadó 1938. (bővített kiadása: Szovák Kornél – Veszprémy László, 1999).
- Downham, Clare. “Viking Ethnicities: A Historiographic Overview.” *History Compass* 10, no. 1. (2012): 1–12.
- Dragotă, Aurel. “Battle-axes in the cemeteries from Banat, Crișana and Transylvania (10th century).” In *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Szerk. Călin Cosma, 331–43. Cluj – Napoca: Mega Publishing House, 2015.
- DuBois, A. Thomas. *Nordic Religions in the Viking Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999.
- Dubov, I. V. *Velikij Volzsszkij puty*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningrad'szkogo Universzityeta, 1989.
- Duczko, Wladyslaw. “Viking Age Scandinavia and Islam. An Archaeologist’s View.” In *Byzantium and Islam in Scandinavia. Acts of a Symposium at Uppsala University June 15–16 1996*. Szerk. Elisabeth Piltz, 107–15. Jönsered: Paul Åströms Förlag, 1998.
- . *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden: Brill, 2004.
- Düwel, Klaus – Yuriy Kuzmenko. “Runic inscriptions in Eastern Europe – an Overview.” *Studia Historyczne* 61, no. 3. (2013): 327–61.
- Edberg, Rune. “Experimental ‘Viking voyages’ on Eastern European rivers. 1983–2006.” *Situne Dei* (2009): 35–46.
- . “Krigaramuletter från Rus’ i Sigtunas svarta jord.” *Fornvännen* 94, no. 4. (1990): 245–53.
- . “Vikingar mot strömmen. Några synspunkter på möjliga och omöjliga skepp vid färderi hemmavädden och i österled.” *Fornvännen* 91 (1996): 37–42.
- Edholm, af Klas. “Människoooffer i fornnordisk religion. En diskussion utifrån arkeologiskt material och källtexter.” *Chaos* 65 (2016): 125–47.

- Eliade, Mircea. *Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy*. Bollingen Series 76. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- . *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*. Ford. Williard R. Tusk. New York: Harvest Book, 1987.
- Ellis, Roderick Hilda. *The Road to Hel. A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature*. New York: Greenwood Press, 1968.
- Elter István. *Ibn Hanyān a kalandozó magyarokról*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2009.
- Engel Pál. *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. História Könyvtár Monográfiák 17. Budapest: MTA, 2001.
- Erdal, Marcel. "The language of the Khazars." In *The World of the Khazars. New Perspectives*. Szerk. Peter B. Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas, 76–108. Leiden–Boston: Brill, 2007.
- Erdélyi István. *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008.
- Erdős István. *Nagyország*. Salgótarján: Alma Kiadó, 1998.
- Fabing, Howard D. "On going berserk: a neurochemical inquiry." *Scientific Monthly* 83, no. 5. (1956): 409–15.
- Fehértói Katalin. "Árpád-kori személynevek olvasatainak megbízhatóságáról." *Magyar Nyelv* 97, no. 4. (2001): 460–67.
- . "Eltérő nézetek legrégebbi személyneveink eredetéről." In *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László, 235–46. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.
- . *Onomasticon Hungaricum Nomina propria personarum atatis Arpadianae (1000–1301). Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.
- Ferincz István. "A Régmúlt idők elbeszélése (*Poveszty vremennib let*) mint irodalmi emlék." In *RIE* 229–48.
- Fernández-Armesto, Felipe. "Naval Warfare after the Viking Age, c. 1100–1500." In *Medieval Warfare. A History*. Szerk. Maurice Keen, 230–52. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Ferrari, Fulvio. "Gods, Warlocks and Monsters in the Örvar-Odds saga." In *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature: Sagas and the British Isles*. Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference, Durham and York 6th–12th August 2006. Vol. 1. Szerk. John McKinnell et al., 241–47. Durham: International Saga Conference, 2006.
- . "Mouvance des Textes und Feudale Reinterpretation: Das Beispiel der Örvar-Odds saga." In *Neue Ansätze in der Mittelalterphilologie – Nye veier i middelalderfilologien*. Szerk. Susanne Kramarz-Bein, 207–15. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005.
- Fest Sándor. "Eadmund Ironside angol-szász király fiai Szent István udvarában. Skóciai Szent Margit." In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Vol. 2. Szerk. Serédi Jusztinián, 527–51. Budapest: MTA, 1938.
- Fettich Nándor. "Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához." *Archaeologiai Értesítő* 45 (1931): 48–112.
- . *A honfoglaló magyarság fémművészete*. Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1937.
- . "A levediai magyarság a régészet megvilágításában. I–II." *Századok* 67 (1933): 250–76, 369–99.
- . "A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban." In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Vol. 3. Szerk. Serédi Jusztinián, 473–516. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938.
- Fidjestøl, Bjarne. "Skaldic verse." In *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Szerk. Philipp Pulsiano – Kirsten Wolf, 592–94. New York: Routledge, 2016.

- Fiedler, Uwe. "Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research." In *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ed. Florin Curta and Roman Kovalev, 151–236. Leiden: Brill, 2004.
- Finnur Jónsson. *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning. 1200–1400*. Vol. 1–2. København: Gyldendalske Boghandel, 1912–1915.
- Fodor István. *A bécsi szablya és a prágai kard*. Szeged: Agapé, 2000.
- . "A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján)." *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* (1981): 85–89.
- . "Az államalapítás korának hadserege." *Makói Múzeum Füzetek* 98 (2001): 17–39.
- . "Az ősi magyar vallásról." *Csodaszarvas* 1 (2005): 11–34.
- . "Das Schwert Stephan des Heiliges." *Folia Archaeologica* 51 (2003–2004): 159–72.
- . "Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kövecses-halmon végzett ásatásról." In *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. Anders Alexandra – Balogh Csilla – Türk Attila, 613–26. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2014.
- . "Honfoglaláskori sírok Törökkanizsán és Doroszlón." *Híd* 60, no. 5–7. (1996): 385–91.
- . "Leletek Magna Hungariától Etelközig." In *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*, Vol. 1. Szerk. Kovács László, 39–46. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- . "Olmin dvor. Megjegyzés az orosz őskronika egyik helynevéhez." In *Urálisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Szerk. Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László, 199–208. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék, 2008.
- , szerk. „Őseinket felhozád...”: *a honfoglaló magyarság. 1996. március 16. – 1996. december 31. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996.
- . *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1980.
- Font Márta. "A kijevei (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről." In *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Szerk. Font Márta – Sashalmi Endre, 65–84. Budapest: Pannonica Könyvkiadó, 2007.
- . "A Kijevei Rusz és a Magyar Királyság a 11. században és a 12. század elején (Szent Istvántól Kálmánig). In *RIE*, 303–15.
- . "A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés." In *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Szerk. Font Márta – Sashalmi Endre, 35–47. Budapest: Pannonica Könyvkiadó, 2007.
- . "Anonymus Ruscia-képének alapjai és forrásértéke." In *A középkor szeretete: Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona születésnapjára*. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs, 207–18. Budapest: ELTE BTK, 1999.
- . "A Poveszty vremennih let mint történeti forrás." In *RIE*, 249–78.
- . "A 'Poveszty Vremennih Let' szerkezete és hitelessége." In *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely, 307–25. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, 2010.
- . "Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai." In *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László, 119–29. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- . *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005.
- . "Déli határvédelem („zmijevy valy”) a Kijevei Ruszban." In *IPF Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*. Vol. 3. Szerk. Bebesi György, 136–150. Szekszárd: IPF, 2000.
- . "Druzhina." In *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology: Mercenaries - Zürich, Siege of : 596 S*. Szerk. Clifford J. Rogers, 549–50. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- . "I. András és Bölcs Jaroszlav." *Világtörténet* 37, no. 4. (2015): 607–24.

- . “Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón.” *Történelmi Szemle* 44, no. 1–2. (2002): 1–10.
- . “Orosz-magyar kapcsolatok.” In *KMTL*, 509.
- . *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula. *Oroszország története*. Budapest: Maecenas, 1997.
- Font Márta – Sudár Balázs. *Honfoglalás és államalapítás. 9–10. század. A törzsszövetségtől a keresztény királyságig*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2019.
- Font Márta – Varga Beáta. *Ukrajna története*. Szeged: Bölcsész Konzorcium, 2006.
- Foote, G. Peter, – David M. Wilson. *The Viking Achievement: A Survey of the Society and Culture of Early Medieval Scandinavia*. New York: Praeger, 1970.
- Förstemann, Ernst. *Altd deutsches Namenbuch. Vol. I. Personennamen*. Nordhausen: Verlag von Ferd. Förstemann, 1856.
- Franklin, Simon – Jonathan Shepard. *The Emergence of Rus 750–1200*. London: Longman, 1996.
- Frazer, George James. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. London: Oxford University Press, 2009.
- Froianov, I. Isaev. “Large-scale Ownership of Land and the Russian Economy in the Tenth to Twelfth Centuries.” *Soviet Studies in History* 24, no. 4. (1986): 9–82.
- Frost, J. Frank. “Scyllias: Diving in Antiquity.” *Greece & Rome* 15, no 2. (1968): 180–85.
- Füredi et al. “Baltaalakú amulettek a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről.” In *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6*. Vol. 2. Szerk. Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs, 403–48. Budapest – Esztergom: Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, 2016.
- Galimdzsán, Tagán. “Honfoglaláskori magyar sír Kijevben.” *Folia Archaeologica* 3–4 (1941): 311–13.
- Gardela, Leszek. “Vikings in Poland. A critical overview.” In *Viking Worlds. Things, Spaces and Movement*. Szerk. Marianne Hem Eriksen et al., 213–34. Oxford: Oxbow Books, 2015.
- Garipzanov, H. Ildar. “Early Christian Scandinavia and the Problem of Eastern Influences.” In *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*. Szerk. Ildar Garipzanov – Oleksiy Tolochko, 17–32. Kijev: Ruthenica, 2011.
- , szerk. *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200)*. Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 26. Turnhout: Brepols, 2011.
- . “The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos.” *Ruthenica* 5 (2006): 7–11.
- Geary, Patrick. “Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages.” In *Writing History: Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*. Szerk. Florin Curta – Cristina Spinei, 1–18. Bucharest: Editura Academiei Române, 2012.
- Gedai, István. “The Circulation and the Imitation of Hungarian Coins in North Europe.” In *Proceedings of the International Numismatic Symposium*. Szerk. Gedai István – Katalin B. Sey, 133–35. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Gericz József. “A krónikakutatás és az oklevéltan határán.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1974): 281–95.
- Gieysztor, Aleksander. “Trade and Industry in Eastern Europe before 1200.” In *The Cambridge Economic History*. Vol. 2. Szerk. Michael M. Postan – Edward Miller, 474–524. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Gimbutas, Marija. *The Slavs. Ancient People and Places* 74. London: Thames & Hudson, 1971.
- Gísli Sigurðsson. *Gaelic Influence in Iceland: Historical and Literary Contacts: a Survey of Research*. Studia Islandica 46. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1988.
- . *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition*. Cambridge: Milman Parry Collection, 2004.

- Glazyrina, Galina. "Information about Eastern Europe in Old Norse sagas and its adaptation for the Nordic audience by saga-authors." In *The Eighth International Saga Conference, Göteborg 11–17 August 1991. The Audience of the Sagas*. Vol. 1. Szerk. Lars Lönnroth, 123–31. Gothenburg: Gothenburg University, 1991.
- Gogosz, Remigiusz. "Hver er sterkastr?" *The Sports and Games of the Northmen in the Middle Ages*. Ph.D értekezés. Rzeszów: University of Rzeszów, 2016.
- Goehkre, Carsten. *Frühzeit des Ostlaventums*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992.
- Golb, Norman – Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*. Cornell University Press: Ithaca, 1982.
- Golden, Benjamin Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
- . "Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of the Kievan Rus'." In *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs*. Szerk. Peter Benjamin Golden, 58–101. Cornwall: Ashgate, 2003.
- . "Rūs". In *Encyclopaedia of Islam*. 2. kiad. Szerk. Peri Bearman et al., 618–29. Leiden: Brill, 1995.
- . "The Migrations of the Oğuz." *Archivum Ottomanicum* 4 (1972): 68–84.
- . "The Khazar Sacral Kingship". In *Pre-Modern Russian and Its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*. Szerk. Kathryn L. Reyerson – Theofanis G. Stavrou – James D. Tracy. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. 79–102.
- . "The Question of the Rus' Qaganate." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 85–97.
- . "Some notes on the comitatus in Medieval Eurasia with special reference to the Khazars." *Russian History/Histoire Russe* 28 (2001): 153–70.
- Golovnyov, A. V. *Antropologija dvizsenija (Drevnosztyi Szevernoj Jevrazii)*. Jekatyerinburg: Uro Ran, 2009.
- Golubovszkij, P. V. *Pecsenyegi, torki i polovci do nasesztvija tatar. Isztorija juzsno-ruszkib sztepej IX–XIII. vv.* Kijev: Unyverszityetyetskaja tyipografija, 1884.
- Gosden, Chris – Yvonne Marshall. "The Cultural Biography of Objects." *World Archaeology* 31, no. 2. (1999): 169–78.
- Gödel, Vilhelm, szerk. *Katalog öfver Kong. Bibliotekets. Fornisländska och fornorska handskrifter*. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, 1897–1900.
- Grekov, B. D. – Cserepnyn L. V. – Pasuto V. Ty., szerk. *Ocserki isztoriji SZSZSZR IX–XIII. vv.* Moszkva: Izd. Ak. Nauk, 1953.
- Grierson, P. J. Hamilton. *The Silent Trade. A Contribution to the Early History of Human Intercourse*. Edinburgh: Willian Green & Sons, 1903.
- Gumiljov, L. Ny. *Drevnyaja Rusz i velikaja sztep.* Moszkva: Misl, 1989.
- Gurevics, Aron. "Vagyon és ajándékozás a skandinávoknál a korai középkorban." In *A középkori társadalomtörténet kérdései. Agrártörténeti cikkgyűjtemény*. 5–45. Budapest: ELTE, 1981.
- Gyóni Gábor. *A középkori Novgorod politikátörténete*. Ruzsisztikai Könyvek, no. 46. Budapest: Russica Pannonica, 2018.
- . *A magyarság hajnalán – A magyarok korai története a honfoglalásig*. Budapest: MTA, 2019.
- . "A Rusz." In *Magyarok a honfoglalás korában*. Szerk. Sudár Balázs, 93–104. Budapest: Helikon, 2015.
- . "Egy Ugrin nevű személy a 11. században Novgorodban." In *Hadak Útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6. II.* Szerk. Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs, 379–88. Budapest: Magyar Óstörténeti Témacsoport Kiadványok, 2016.
- . "Szlávok Kelet-Európában." In *Magyarok a honfoglalás korában*. Szerk. Sudár Balázs, 74–82. Budapest: Helikon, 2015.

- Gyönki Viktória. "A politikus Snorri Sturluson. Az izlandiak és a norvég királyok viszonya a középkorban." *Aetas* 33, no. 1. (2018): 5–15.
- Györffy György. "A honfoglaló magyarok települési rendjéről." *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970): 191–242.
- . "A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II." *Századok* 92, no. 5–6. (1958): 565–615.
- . *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Kairosz, 1990 [2014].
- . "A magyar-szláv érintkezések kezdetei és Etelköz múltja." *Századok* 124, no. 1. (1990): 3–24.
- . *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Vol. 1–4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966–1998.
- . "Államszervezés." In *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Vol. 1. Szerk. Bartha Antal, 717–834. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- . "Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, no. 1. (1994): 87–104.
- . *István király és műve*. Budapest: Balassi Kiadó, 2013.
- . "Levedia és Etelköz kérdéséhez." *Magyar Nyelv* 80, no. 4. (1984): 385–89.
- . *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- . "Vezéri szálláshelyek emlékei." In *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László, 129–50. A honfoglalásról sok szemmel. 1. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- Györffy György – Kakuk Zsuzsa – Németh Gyula, "Az orkhoni feliratok (részlet)." In *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László, 23–27. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- Hägg, Inga. "Birkas orientalska praktplagg." *Fornvännen* 78 (1984): 204–23.
- Hadrovics László. *Szavak és szólamok*. Nyelvtudományi Értekezések, no. 88, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Halbach, Uwe. *Der Russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert: eine vergleichende Untersuchung zur politischen Lexikologie und Verfassungsgeschichte der alten Rus'*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1985.
- Halldor Hermansson. "Tyrkir, Leif Eiriksson's Foster-Father." *Modern Language Notes* 69, no. 6. (1954): 388–93.
- Hampel József. *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest: MTA, 1907.
- Hedenstierna-Jonson, Charlotte. "Close Encounters with the Byzantine Border Zones: On the Eastern Connections of the Birka Warrior." In *Scandinavia and the Balkans. Cultural Interaction with Byzantium and Eastern Europe in the First Millenium AD*. Szerk. Oksana Minaeva – Lena Holmquist, 158–73. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- . "Creating a Cultural Expression. On Rus' Identity and Material Culture." In *Identity Formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond*. Szerk. Johan Callmer – Ingrid Gustin – Mats Roslund, 91–106. Leiden: Brill, 2017.
- . "Magyar – Rus – Scandinavia. Cultural Exchange in the Early Medieval Period." *Situne Dei* (2009): 47–56.
- . "Traces of Contacts: Magyar Material Culture in the Swedish Viking Age Context of Birka." In *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*. Szerk. Tobias Bendeguz, 29–46. Mainz: Schnell & Steiner, 2012.
- Hedenstierna-Jonson, Charlotte, Lena Holmquist Olausson and Margaretha Klockhoff. *Oriental Mounts from Birka's Garrison. An Expression of Warrior Rank and Status*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2006.

- Heide, Eldar. "Rus 'eastern Viking' and the viking 'rower shifting' etymology." *Arkiv för nordisk filologi* 121 (2006): 75–77.
- Helgi Þorláksson. "Hvað er blóðhefnd?" In *Sagnaping. Helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*. Szerk. Gísli Sigurðsson – Guðrun Kvaran – Sigurgeir Steingrímsson, 389–414. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1994.
- Heller, Mihail. *Orosz történelem. I. Az Orosz Birodalom története*. Budapest: Osiris – 2000, 1996.
- Hermann Pálsson. "The Sami people in Old Norse Literature." *Nordlit Arbeidstidsskrift i Litteratur* 5 (1999): 29–53.
- Hidán Csaba. "Viking-magyar kapcsolatok." In *Kulissza*. Lánchíd Rádió, 2015. 09. 09.
- Hillerdal, Charlotta. "Vikings, Rus, Varangians. The "Varangian Problem" in view of Ethnicity in Archaeology." *Current Swedish Archaeology* 14 (2006): 87–108.
- Hoffmann István – Tóth Valéria. "A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében." *Századok* 150, no. 2. (2016): 257–318.
- . "Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez." *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11 (2015): 7–16.
- Hooper, Nicholas. "The housecarls in England in the eleventh century." In *Anglo-Norman Warfare. Studies in Late Anglo-Saxon and Anglo-Norman Military Organization and Warfare*. Szerk. Matthew Strickland, 1–16. Woodbridge: The Boydell Press, 1992.
- Hornby, Rikard. *Fornavne i Danmark i middelalderen*. In *Personnamn*. Szerk. Assar Janzén, 187–234. Nordisk Kultur 7. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1947.
- Horálek, Karel. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1967.
- Horváth Eszter. *Viking weapons in Hungary. Some possible ways to explain, how these artefacts could get to the Carpathian-Basin*. Szemináriumi dolgozat. Stockholm: Department of Archaeology, 2008.
- Hoskins, Janet. *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives*. New York: Routledge, 1998.
- Howard-Johnston, James. "Trading in Fur, from Classical Antiquity to the Early Middle Ages." In *Leather and Fur. Aspects of Early Medieval Trade and Technology*. Szerk. Eshter Cameron, 61–79. London: Archetype Publications, 1998.
- Hraundal, Thorir Jonsson. "Integration and Disintegration: the 'Norse' in Descriptions of the Early Rus." In *Norman Tradition and Transcultural Heritage. Exchange of Cultures in the Norman Peripheries of Medieval Europe*. Szerk. Stefan Burkhardt – Thomas Foerster, 279–93. Burlington: Ashgate Publishing 2013.
- . "New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources." *Viking and Medieval Scandinavia* 10 (2014): 65–97.
- . "The Rus in the Arabic sources: Cultural Contacts and Identity." Ph.D értekezés. Bergen: University of Bergen, 2013.
- Hrushevsky, Michael. *A History of Ukraine*. New Haven: Yale University Press, 1948.
- Hunyadi László. "A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz." In *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas András, 162–75. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Hultgård, Anders. "Menschenopfer." In *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Vol. 9. Szerk. Heinrich Beck, 533–46. Berlin: De Gruyter, 2001.
- Hultkrantz, Åke. "Aspects of Saami (Lapp) Shamanism." In *Northern Religions and Shamanism*. Szerk. Mihály Hoppál – Juha Pentikäinen, 138–46. Helsinki: Finnish Literature Society, 1992.
- Huszár, Lajos. "Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa." *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1967): 175–200.
- H. Tóth Imre. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged: JATE-BTK, 2004.
- Istvánovits Eszter. *A Rétköz bonfoglalás és Árpád-kori emlékegyháza*. Nyíregyháza: JAM-MNM-MTA, 2003.

- Iszmajlov, I. L. "Balimerszkij kurgannij mogilnyik i jego isztoriko-kulturnoje znacsenyie." In *Szlavjanye, finno-ugri, szkandinavi, volzsicszkije bulgari. Dokladi mezsdunarodnogo naucsogo szimpozija po voprocam arheologii i isztorii 11–14 maja 1999 g. Puskinszkije gori*. Szerk. A. N. Kirpicsnyikov – E. N. Noszov – A. I. Szaksza, 70–86. Szentpétervár: IPK Vesztyi, 2000.
- Iványi Tamás. "Muszlim források." In *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. Vol. I/2. Szerk. Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András, 211–40. Budapest: Tankönyvkiadó, 1976.
- Jackson, Tatjana. "The Image of Old Rus in Old Norse Literature (a place-name study)." *Middelalderforum* 3, no. 1–2. (2003): 29–56.
- Jacob, Georg. *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert*. Berlin: Walter de Gruyter, 1927.
- Jansson, Ingmar. "Warfare, Trade or Colonization? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period." In *The Rural Viking in Russia and Sweden*. Szerk. Pär Hansson, 9–64. Örebro: Örebro kommuns bildningförvaltning, 1997.
- Janzén, Assar. *De fornsvenska personnamnen*. In *Personnamn*. Szerk. Assar Janzén, 235–68. Nordisk Kultur 7. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1947.
- Jennbert, Kristina. *Animals and Humans: Recurrent Symbiosis in Archaeology and Old Norse Religion*. Lund: Nordic Academic Press, 2011.
- Jensen, Stig. *Ribes vikinger*. 2. kiad. Ribe: Den antikvariske samling, 1991.
- Jesch, Judith. "Poetry in the Viking Age." In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 291–98. London: Routledge, 2008.
- . *Ships and Men in the Late Viking Age: The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. Woodbridge: The Boydell Press, 2001.
- . *The Viking diaspora*. London: Routledge, 2015.
- Jones, Gwyn. *A History of the Vikings*. 2. kiad. Oxford: Oxford University Press, [1968] 2001.
- Jones, Prudence – Nigel Pennick. *A History of Pagan Europe*. London: Psychology Press, 1995.
- Jónas Kristjánsson. *Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature*. Ford. Peter Foote. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1997.
- Jón Johansson. *The History of the Old Icelandic Commonwealth. Íslendinga saga*. Ford. Haraldur Bessason. Winnipeg: University of Manitoba Press, 2006.
- Kalinke, E. Marianne. "The Foreign language Requirement in the Medieval Icelandic Romance." *The Modern Language Review* 78, no. 4. (1983): 850–61.
- Kalmár, János. "Pécsi sisak a honfoglalás körüli időből." *Pécs Szab. Kir. Város Majorossy Imre Múzeumának 1942. évi Értesítője* (1942): 22–29.
- Kalming, Sven. "Of Thieves, Counterfeiters, and Homicides. Crime in Hedeby and Birka." *Formännen* 105 (2010): 281–90.
- Kaplan, I. Frederik. "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians." *The American Slavic and East European Review* 13, no. 1. (1954): 1–10.
- Katona Csete. "Határvédő falak a korai középkorban." In „ŐRZŐK, VIGYÁZZATOK!” *Határvédelem, határőrizet, határvadászok – a középkortól napjainkig*. Szerk. Veszprémy László – Pósn László, 61–77. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2017.
- . "Rusz-varég kereskedelmi útvonalak a IX–X. századi Kelet-Európában és a Kárpát-medence." *Jósa András Múzeum Évkönyve* 59, no. 2. (2017): 233–52.
- . "Varég gárdisták Konstantinápolyban." *Antik Tanulmányok* 61 (2017): 209–24.
- . "Vikings in Hungary? The Theory of the Varangian-Rus Bodyguard of the First Hungarian Rulers." *Viking and Medieval Scandinavia* 17 (2017): 23–60.
- . "Viking zsoldosok Kelet-Európában a IX–XI. században." *Hadtörténelmi Közlemények* 131, no. 4. (2018): 811–33.
- Kálmán Béla. *A nevek világa*. 3. kiad. Budapest: Gondolat Kiadó, 1973.
- Kertész Balázs. "A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban." *Századok* 150 (2016): 473–99.

- Khazanov, Anatoly M. *Nomads and the Outside World*. 2. kiad. Madison: University of Wisconsin Press, 1983.
- Kirpichnikov, N. Anatoly. "Connections between Russia and Scandinavia in the ninth and tenth centuries, as illustrated by weapon finds." In *Varangian Problems. Scando-Slavica Supplementum I*. Szerk. Knud Hannestad et al., 50–76. Copenhagen: Munksgaard, 1970.
- . *Drevnyerusszkoje oruzsie. Kopja, szulici, boevije topori, bulavi, kisztényi IX–XIII vv.* Moscow – Leningrad: Izdatel'stvo Nauka, 1966.
- Kirpichnyikov, Anatolij – Iszkander Iszmajlov. "Karolingszkije mecsi iz Bolgarii (iz fondov Goszudarsztvennovo obedlivennovo muzeja Reszpublik Tatarsztan)." In *Szrednyevkovaja Kazany: Voznyiknovenie i razvityie. Matyeriali Mezsdunarodnoj naucsnoj konferencii, Kazany 1–3 junya 1999 goda*. Szerk. F. S. Huzin et al., 207–18. Kazany: Izd-vo „Maszter-Lajn”, 2000.
- Kirpichnikov, N. Anatoly – Lena Thålin-Bergmann – Ingmar Jansson. "A New Analysis of Viking-Age Swords from the Collection of the Statens Historiska Musser, Stockholm, Sweden." *Russian History/Histoire Russe* 28, no. 1–4. (2001): 221–44.
- Kiss Máté. "Skandináv eredetű katonai segédnépek a Kárpát-medencében a 9–11. században." *Móra Ferenc Szakkollégium Évkönyve* (2015): 239–54.
- Kivikovski, Ella. "Comments." *Norwegian Archaeological Review* 3 (1970): 115–17.
- Klejn, S. Leo. "Soviet Archaeology and the Role of the Vikings in the Early History of the Slavs." *Norwegian Archaeological Review* 6, no. 1. (1973): 1–4.
- . "The Russian controversy over the Varangians." In *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*. Szerk. Line Bjerg – John H. Lind – Søren M. Sindbæk, 27–38. Aarhus: Aarhus University Press, 2013.
- Kliutschewskij, W. *Geschichte Russlands*. Vol. 1. Berlin: Obelisk, 1925.
- Klíma László. "Finnugor népek a korai középkorban." In *Magyarok a honfoglalás korában*. Szerk. Sudár Balázs, 83–92. Magyar Őstörténet, no. 2. Gyoma: Helikon, 2015.
- Kocsis György. "Viking hajó a Bodrogon." *Kelet-Magyarország* 188 (1985): 4.
- Kokovcov, P. K. *Jevrejszko-bazarszkaja perepiszka v X veke*. Leningrád: Izd. Ak. Nauk, 1932.
- Kolev, Konstantin Jr. "Visual-material evidence of Viking presence in the Balkans." *Hiperboreea Journal* 2, no. 1. (2015): 53–73.
- Komar, Olekszij. *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2018.
- . "Černigov und das Gebiet der unteren Desna." In *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Szerk. Nikolaj A. Makarov, 342–73. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14. Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017.
- . "Kiev und das rechtsufrige Dneprgebiet." In *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Szerk. Nikolaj A. Makarov, 308–41. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14. Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017.
- Kopytoff, Igor. "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process." In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Szerk. Arjun Appadurai, 64–91. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Kovalovszki Júlia. "Csónakos temetkezés az Árpád-korban." In *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László, 207–16. A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- Kovács László. "A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata." *Folia Archaeologica* 21 (1970): 127–46.
- . "A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük." *Alba Regia* 11 (1970): 81–108.
- . "A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet." *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1989): 165–76.

- . “Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003): 205–42.
- . “Der Säbel von Benepusztá.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980): 309–16.
- . “Előkelő rusz vitéz egy Székesfehérvári sírban. A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja.” In *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László, 291–308. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995.
- . “Fegyverek és pénzek.” In *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László, 181–94. A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- . “Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapézalakú kengyelek értékeléséhez.” *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1986): 93–121.
- . “Honfoglaló magyar leletek a Kajárpéc-gyűri kavicsbányában (Győr-Sopron-Moson megye).” *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1994): 159–71.
- . “Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében.” In *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. Vol. 1. Szerk. Molnár Ádám, 35–96. Budapest: Molnár Kiadó, 2005.
- . “Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986): 195–227.
- Kovalev, K. Roman. “Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8.” In *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Szerk. Florin Curta, 220–53. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005.
- . “Khazaria and Volga Bulgāria as intermediaries in trade relations between the Islamic Near East and the Rus’ lands during the tenth to early eleventh centuries: The Numismatic Evidence I.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 18 (2011): 43–156.
- . “The Infrastructure of the Northern part of the ‘fur road’ between the Middle Volga and the East during the Middle Ages.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000–2001): 25–64.
- . “Were there direct contacts between Volga Bulgāria and Sweden in the second half of the tenth century? The numismatic evidence.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 20 (2013): 67–102.
- Köbler, Gerhard. *Wörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes*. Paderborn: Schöningh, 1999.
- Kristó Gyula. “Anjou-kori krónikáink.” *Századok* 101 (1967): 457–504.
- . *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1996.
- . “Krónikakompozíció.” In *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc, 381–82. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- . *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris, 2002.
- . *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris, 2007.
- . “Oroszok az Árpád-kori Magyarországon.” *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 67 (1980): 57–65. Reprint: In *Uő, Tanulmányok az Árpád-korról*, 191–208. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc. “Krónikáink keletkezéstörténetéhez.” *Történelmi Szemle* 15 (1972): 198–203.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László. “Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. II.” *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 48 (1974): 3–54.
- Kristó Gyula – H. Tóth Imre. “Az Orosz Évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról.” *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 103 (1996): 21–29.
- Kucypera, Paweł – Sławomir Wadyl. “Early medieval miniature axes of Makarov’s type 2 in the Baltic Sea Region.” *Archaeologia Litwana* 12 (2011): 122–130.
- Ladó János – Bíró Ágnes. *Magyar utónévkönyv*. Bővített kiadás. Budapest: Vince, 2016.
- Landolt, Christoph et al. “Gefolgschaft.” In *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Vol. 10. Szerk. Otto von Friesen, 533–54. Berlin: de Gruyter, 1998.

- Langó Péter. "Archaeological research on the conquering Hungarians: a review." In *Research on the Prehistory of the Hungarians*. Szerk. Gusztáv Balázs Mende, 175–340. Varia Archaeologica Hungarica 18. Budapest: MTA, 2005.
- Larsson, G. Mats. "Yngvarr's expedition and the Georgian Chronicle." *Saga-Book* 22 (1986–89): 98–108.
- Larsson, M. Laurence. "The Household of the Norwegian Kings in the Thirteenth Century." *The American Historical Review* 13, no. 3. (1908): 459–79.
- Lassen, Annette – Agneta Ney – Ármann Jakobsson, szerk. *The Legendary Sagas. Origins and Developments*. Reykjavík: University of Iceland Press, 2012.
- Laszlovszky József. "A Keleti Új-Anglia és Magyarország." In *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*. Vol. 1. Szerk. Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna, 115–41. Máriabesnyő: Attraktor, 2008.
- . "The royal palace in the Sigismund Period and the Franciscan Friary at Visegrád." In *The Medieval Royal Palace at Visegrád*. Szerk. Laszlovszky József – Buzás Gergely, 205–18. Budapest: Archaeolingua, 2013.
- László Gyula. "Beiträge zum Schwert des hl. Stephan." In *Archäologie als Gesichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen. (Festschrift Karl-Heinz Otto)*. Szerk. Joachim Hermann, 467–76. Berlin: Akademie-Verlag, 1977.
- . "Szolnok-Doboka területének települése Szent István koráig." In *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila, 20–44. Ds-Kolozsvár: Szabó T. Attila, 1994.
- Lebedev, S. Gleb – Vladimir A. Nazarenko. "The Connections between Russians and Scandinavians in the 9th–11th Centuries." *Norwegian Archaeological Review* 6, no. 1. (1973): 5–9.
- Le Goff, Jacques. *Középkori hősök és csodák*. Budapest: Európa, 2012.
- Leontev, Andrej E. . "An den Ufern des Nero- und des Pleščeevo-Sees." In *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Szerk. Nikolaj A. Makarov, 170–85. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14. Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017.
- Lewis, M. Stephen. "Salt and the Earliest Scandinavian Raids in France: was there a connection?" *Viking and Medieval Scandinavia* 12 (2006): 103–36.
- Liberman, Anatoly. "Berserkir – A Double Legend." *Brathair* 4, no. 2. (2004): 97–101.
- Ligeti Lajos. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.
- Lindow, John. *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals and Beliefs*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Lars Lönnroth. "The Double Scene of Arrod Oddr's Drinking Contest." In *Medieval Narrative: A Symposium*. Szerk. Hans Bekker-Nielsen et al., 94–119. Odense: Odense University Press, 1979.
- . "The Icelandic Sagas." In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 304–310. London: Routledge, 2008.
- Lopatin, Nikolaj V. "Izborsk." In *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Szerk. Nikolaj A. Makarov, 130–45. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14. Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017.
- Ludwig, Dieter. *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Ph.D. értekezés. Münster: Philosophischen Fakultät, 1982.
- Lund, Julie. "Åsted og vadedsted. Deponeringer, genstandsbiographier, og rumling strukturering som kilde til vikingetidens kognitive landskaber." Ph.D értekezés. Oslo: University of Oslo, 2008.
- . "At the water's edge." In *Signals of Belief in Early England. Anglo-Saxon Paganism Revisited*. Szerk. Martin Carver – Alexandra Sanmark – Sarah Semple, 49–66. Oxford: Oxbow Books, 2010.

- . “Banks, Borders and Bodies of Water in a Viking Age Mentality.” *Journal of Wetland Archaeology* 8 (2008): 51–70.
- Lübke, Christian. *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9. – 11. Jahrhundert)*. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, no. 23. Köln: Böhlau Verlag, 2001.
- Lundström, Fredrik – Charlotte Hedenstierna-Jonson – Lena Holmquist Olausson. “Eastern archery in Birka’s Garrison.” In *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. Szerk. Lena Holmquist Olausson – Michael Olausson, 105–16. Stockholm: Archaeological Research Laboratory, 2009.
- Ludvíkovský, Jaroslav. “Great Moravian Tradition in the 10th cent. Bohemia and Legenda Christiani.” In *Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Vol. 1. Szerk. Josef Macůrek, 525–66. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965.
- . “Tunna und Gommon – Wikinger aus der Pragen Fürstengefolgschaft?” *Folia diplomatica* 1 (1971): 171–88.
- Luján, R. Eugenio. “Procopius De bello Gothico III 38. 17–23.: a description of ritual pagan Slavic slayings?” *Studia Mythologica Slavica* 11 (2008): 105–12.
- Madgearu, Alexandru. “Salt trade and warfare in early medieval Transylvania.” *Ephemeris Napocensis* 11 (2001): 271–84.
- . “Salt Trade and Warfare: The Rise of the Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania.” In *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Szerk. Florin Curta, 103–20. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2005.
- Makarov, A. Nikolaj, szerk. *Die Rus’ im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14. Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017.
- . “Drevnyeruszkie amuleti-toporiki.” *Rossijskaja Archeologija* 2 (1992): 41–56.
- . “Traders in the Forest: The Northern Periphery of Rus’ in the Medieval Trade Network.” In *Pre-Modern Russian and Its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan*. Szerk. Kathryn L. Reyerson – Theofanis G. Stavrou – James D. Tracy, 115–34. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006.
- Makk Ferenc. “Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század).” *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 102 (1995): 25–41.
- . *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1996.
- . “Új forrásadatok a X. végi magyar-bizánci kapcsolatok értékeléséhez.” *Jósa András Múzeum Évkönyve* 43 (2001): 271–74.
- Malingoudi, Jana. *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. aus diplomatischer Sicht*. Thessaloniki: Ekdoseis Banias, 1994.
- Marosi Arnold. “A székesfehérvári honfoglaláskori kardok.” *Székesfehérvári Szemle* 4, no. 3–4. (1934): 92–94.
- . “A székesfehérvári rádiótelepi ásatás.” *Archaeologiai Értesítő* 40 (1923–26): 245–57.
- . “Levediai vonatkozások a székesfehérvári múzeum anyagában és a rádiótelepi kard.” *Székesfehérvári Szemle* 8, no. 3–4. (1938): 49–55.
- Martens, Irmelin. “Indigenous and imported Viking Age weapons in Norway – a problem with European implications.” *Journal of Nordic Archaeological Science* 14 (2004): 125–37.
- Martin, Janet. *Treasure of the Land of Darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Martinez, P. Arsenio. “Gardīzī’s two chapters on the Turks.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 109–217.
- Marquart, Josef. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studein zur Gesichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dieterich’sche Verlagbuchhandlung, 1903.

- Mason, A. E. Richard. "The Religious Beliefs of the Khazars." *The Ukrainian Quarterly* 51, no. 4. (1995): 383–415.
- Mavrogyin, R. M. *Kijerszkaja Rusz i kocsevniki (pecsenyegi, torki, polovci). Isztoriograficeszkij ocserk.* Szentpétervár: Nauka, 1983.
- Márkiné Poll Katalin. "A zsennyei kincs." *Archaeológiai Értesítő* 46 (1934): 62–84.
- Márton Alfréd. "Szakralitás és hatalom a türköknél." *Aetas*, no. 2–3 (1997): 72–79.
- Mägi, Marika. In *Austrvegr. The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication across the Baltic Sea*. The Northern World Series, no. 84. Leiden: Brill, 2018.
- . *The Viking Eastern Baltic*. Amsterdam: ARC Humanities Press, 2019.
- McDougall, Ian. "Foreigners and foreign languages in Medieval Iceland." *Saga-Book* 22 (1986–1989): 180–233.
- McTurk, Rory, szerk. *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*. Malden: Blackwell Publishing, 2005.
- Meier, Mischa. "Männerbund." In *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Vol. 19. Szerk. Heinrich Beck et al., 105–110. Göttingen: De Gruyter, 2001.
- Melefsors, Evert. "The Development of Old Nordic Personal Names." *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Language*. Vol. 1. Szerk. Oskar Bandle et al., 963–71. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22. Berlin: de Gruyter, 2002.
- Melich János. *Szélán jóvevényiszavaink*. Vol. 2. Budapest: Pfeifer F., 1905.
- Melnikova, A. Elena. "Retinue culture and retinue state." In *Uő: The Eastern World of the Vikings: Eight essays about Scandinavia and Eastern Europe in the early Middle Ages*, 61–72. Gothenburg: Litteraturvetenskapliga Institutionen, 1996.
- . "The Cultural Assimilation of Varangians in Eastern Europe from the Point of View of Language and Literacy." In *Runica – Germanica – Mediaevalia*. Vol. 37. Szerk. Wilhelm Heizmann – Astrid van Nahl, 454–65. Berlin: De Gruyter, 2003.
- . "The death in the horse's skull. The interaction of Old Russian and Old Norse literary tradition." In *Gudar på jorden. Festskrift till Lars Lönnroth*. Szerk. Stina Hansson – Mats Malm, 153–68. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000.
- . "The List of Old Norse Personal Names in the Russian–Byzantine Treaties of the tenth century." *Studia anthropomynica scandinavica: Tidskrift för nordisk personnamnsforskning* (2004): 5–27.
- Melnyikova, Je. A. – Petruhin V. Ja., szerk. *Drevnyaja Rusz v srednevekovom mire. Enciklopedyija*. Moszkva: Ladomir, 2014.
- . "The Origin and Evaluation of the name Rus'. The Scandinavians in Eastern European ethno-political processes before the 11th century." *Tor* 23 (1990–1991) 203–34.
- Mesterházy Károly. "A felső-tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje." *Agria* 25/26 (1989–1990): 235–74.
- . "Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál." *Folia Archaeologica* 32 (1981): 211–22.
- . " Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez." *Századok* 127, no. 3–4. (1993): 450–68.
- Metzenthin, M. Eshter. *Die Länder- und Völkernamen im Altisländischen Schrifttum*. Pennsylvania: Bryn Mawr, 1941.
- Mikhailov, A. Kirill – Sergej Yu. Kajinov. "Finds of Structural Details of Composite Bows from Ancient Rus." *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2011): 229–44.
- Mikkelsen, Egil. "Islam and Scandinavia during the Viking Age." In *Byzantium and Islam in Scandinavia. Acts of a Symposium at Uppsala University June 15–16 1996*. Szerk. Elisabeth Piltz, 39–51. Jönsered: Paul Åströms Förlag, 1998.
- . "The Vikings and Islam." In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 543–49. London: Routledge, 2008.

- Minorsky, Vladimir. *A History of Sharvān and Darband in the 10th–11th centuries*. Cambridge: W. Heffer & Sons, 1958.
- Mishin, Dmitrij. “Ibrahim Ibn-Ya’qub At-Turtushi’s Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century.” *Annual of Medieval Studies at the CEU* (1994–1995): 184–99.
- . “Šaqlabī servants in Islamic Spain and North Africa in the Early Middle Ages.” Ph.D. értekezés. Budapest: Central European University, 1999.
- Miszler Tamás. “Az Edvárd saga (Saga Játvarðar konúnga hins helga) kelet-angolokkal kapcsolatos részének izlandi kútfőiről.” In *Pedagógia, oktatás, könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Szerk. Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor, 431–43. Pécs: A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 2014.
- . “Játvarðar saga – A keleti utazás leírása.” In *Kor – szak – határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800)*. Szerk. Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely, 11–21. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2013.
- Mitchell, Stephen A. *Heroic Sagas and Ballads*. Ithaca: Cornell University Press, 1991.
- . “The Heroic and Legendary Sagas.” In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 319–22. London: Routledge, 2008.
- Montgomery, E. James. “Ibn Fadlān and the Rūsiyyah.” *Journal of Arabic and Islamic Studies* 3 (2000): 1–25.
- . “Vikings and Rus in Arabic Sources.” In *Living Islamic History. Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand*, ed. Yasir Suleiman, 151–65. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010.
- Moravcsik Gyula. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- . *Bevezetés a bizantinológiába*. 2. kiad. Budapest: Tankönyv Kiadó, 1989.
- . *Bizánc és a magyarság*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
- . *Byzantinoturcica. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Vol. 2. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, 1943.
- . “Görögnyelvű kolostorok Szent István korában.” In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Vol. 1. Szerk. Juszinián Serédi, 388–422. Budapest: MTA, 1938.
- . “Zum Bericht des Leon Diakonos über den Glauben an die Dienstleistung im Jenseits.” *Studia Antiqua. Antonio Salač septuagenario oblate* (1955): 74–76.
- Morawiec, Jakub. *Vikings among the Slavs. Jomsborg and the Jomsvikings in Old Norse Tradition*. Studia Mediaevalia Septentrionalia 17. Vienna: Fassbaender, 2009.
- Mordovin Maxim. “A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig.” *Korall* 7, no. 24–25. (2006): 118–162.
- Movchan, Ivan. “A 10th-century Warrior’s Grave from Kiev.” In *Kiev – Cherson – Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25 August 2001)*. Szerk. Alexander Abiabin – Hlib Ivakin, 221–23. Kiev: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2007.
- Mundal, Else. “Coexistence of Saami and Norse Culture – Reflected in and Interpreted by Old Norse Myths.” In *Old Norse Myths, Literature and Society. Papers of the 11th International Saga Conference 2–7 July 2000, University of Sydney*. Szerk. Geraldine Barnes – Margaret Clunies Ross, 346–55. Sydney: Centre for Medieval Studies, 2000.
- Muraseva, V. V. – O. V. Orfinszkaja – A. Ju. Loboda. “Novaja isztorija ‘idola’ iz kurgana Csernaja Mogila (X. v.)” *Rossziszskaja Arheologija* no. 1. (2019): 73–86.
- Murasheva, Veronika. “Kompositgürtel altrussischer Krieger aus dem 10. und dem Beginn des 11. Jahrhunderts.” *Eurasia Antiqua* 12 (2006): 353–68.
- Muszin, A. Je. “Szkangyinavszkoje jizicsesztvo na Vasztoke po dannim arheologii: obsjee i oszobennoje.” *Rossziszskij arheologicseskij jezsegodnyik* 2 (2012): 555–602.

- Mühle, Eduard. *Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Rus. Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte (bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts)*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, no. 32. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991.
- Müller-Boysen, Carsten. *Kaufmannsschutz und Handelsrecht im frühmittelalterlichen Nordeuropa*. Kiel: Karl Wachholtz Verlag, 1990.
- Nagy Árpád. "Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X.–XI. században. (Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására)." *Az Egri Múzeum Évkönyve* 9 (1969): 129–53.
- Nagy Gábor. *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2012.
- Nagy Iván. "Nagy-Oroszi mezőváros helynevei." *Magyar Akadémiai Értesítő* (1857): 592–97.
- Nazarenko, A. V. *Drevnyaja Rusz na mezhdunarodnih putyah. Mezsgyszciplinarnije ocserki kulturnih, torgovih, polityicseszkih szvjazej IX–XII. vekov*. Moszkva: Jiziki Ruszkoj Kulturi, 2001.
- Nazmi, Ahmad. *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th – 11th centuries)*. Warszawa: Dialog, 1998.
- Ney, Agneta – Ármann Jakobsson – Annette Lassen, szerk. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2009.
- Németh, Gyula. "Zur Geschichte des Wortes tolmács "Dolmetscher"." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, no. 1. (1958): 1–8.
- Noonan, S. Thomas. "Monetary Circulation in Early Medieval Rus." *Russian history/Histoire Russe* 7 (1980): 294–311.
- . "Rus', Pechenegs and Polovtsy: Economic Interaction along the Steppe Frontier in the pre-Mongol Era." *Russian history/Histoire Russe* 19, no. 1/4. (1992): 301–26.
- . "Scandinavian-Russian-Islamic trade in the ninth century." *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990): 53–63.
- . "Scandinavians in European Russia." In *The Oxford Illustrated History of the Vikings*, ed. Peter Sawyer, 134–55. New York: Oxford University Press, 1997.
- . "Some Observations on the the Economy of the Khazar Khaganate." In *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Szerk. Peter B. Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas, 207–44. Leiden: Brill, 2007.
- . "The Khazar Qaghanate and Its Impact on the Early Rus' State: The Translatio Imperii from Ītil to Kiev." In *Nomads in the Sedentary World*. Szerk. Anatoly M. Khazanov – André Wink, 76–102. Richmond: Curzon, 2001.
- . "The Tenth-Century Trade of Volga Bulghāria with Sāmānid Central Asia." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000–2001): 140–219.
- . "The Vikings and Russia: Some New Directions and Approaches to an Old Problem." In *Social approaches to Viking Studies*. Szerk. Ross Samson, 207–21. Glasgow: Cruithne Press, 1991.
- . "Why the Vikings first came to Russia?" *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 34, no. 3. (1986): 321–48.
- Nordberg, Andreas. "Continuity, Change and Regional Variation in Old Norse Religion." In *More than Mythology. Narratives, Ritual Practices and Regional Distribution in Pre-Christian Scandinavian Religions*. Szerk. Catharina Raudvere – Jens Peter Schjødt, 119–51. Lund: Nordic Academic Press, 2012.
- Nosov, Evgenij N. "Das Novgoroder Land: Das nördliche Ilmenseegebiet und das Volchov-Gebiet." In *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Szerk. Nikolaj A. Makarov, 100–29. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14. Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017.
- . "The emergence and development of Russian towns: some outline ideas." *Archaeologia Polona* 32 (1994): 185–96.

- Nylén, Erik. *I österled. Med vikingaskepp mot Miklagård. Uppströms genom Polen*. Visby: Risbergs Tryckeri, 1983.
- . *Vikingaskepp mot Miklagård. Krampmacken i Österled*. Stockholm: Carlsson, 1987.
- Obolensky, Dmitrij. “The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe.” In Uő: *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, 149–64. London: Variorum, 1982.
- Olajos Terézia. “Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez.” *Századok* 132 (1998): 215–22.
- Orel, Vladimir. *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden: Brill, 2013.
- Orning, Hans Jacob. “Legendary sagas as historical sources.” *Tabularia* 15 (2015): 57–73.
- Ostrogorsky, Georg. *A bizánci állam története*. Budapest: Osiris, 2003.
- Pais Dezső. *Régi személynéveink jelentéstana*. 2. kiad. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1966.
- Pasuto, V. Ty. *Vnyesnyaja polityika Drevnej Ruszi*. Moszkva: Nauka, 1968.
- Paulsen, Peter. *Magyarországi viking leletek az észak- és nyugat-európai kultúrtörténet megvilágításában*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1933.
- Pálóczi Horváth András. *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Keleti Örökségünk 2. Karcag: Karcag Város Önkormányzata, 1994.
- . *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014.
- Petersen, Jan. *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-Kronologisk Studie over Vikingetidens Vaaben*. Videnskapsseksskaps Skrifter 2. Kristiania: Hist.-Filos. Klasse, 1919.
- Petkes Zsolt. “Fokosok, balták, bárdok a Kárpát-medence kora Árpád-kori leletanyagában (10–11. század)” (Megjelenés alatt).
- . *Fokosok és balták a bonfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti hagyatékában*. Szakdolgozat. Budapest: ELTE, 2006.
- Petrukhin Vladimir. “Khazaria and Rus’: An Examination of their Historical Relations.” In *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Szerk. Peter B. Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas, 245–68. Leiden: Brill, 2007.
- . “Migratory Mechanism. Rus’ and Magyars in the Ninth Century.” In *Ancient human migrations: a multidisciplinary approach*. Szerk. Peter N. Peregrine – Ilia Peiros – Marcus Feldman (Santa Fé: University of Utah Press, 2009), 229–48.
- . “Rus’, Scandinavians and the Balkans in the Ninth and Tenth Centuries.” In *Scandinavia and the Balkans: Cultural Interactions with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium AD*. Szerk. Oksana Minaeva – Lena Holmquist, 55–67. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- . “The Dnieper Rapids in “De Administrando Imperio”: the trade route and its sacrificial rites.” In *The Significance of Portages. Proceedings of the first international conference on the significance of portages, 29 Sept–2nd Oct 2004*. Szerk. Christer Weesterdahl, 187–89. BAR International Series, 1499. Kristiansand: Archaeopress, 2006.
- Phelpstead, Carl. “Hair Today, Gone Tomorrow: Hair Loss, the Tonsure, and Masculinity in Medieval Iceland.” *Scandinavian Studies* 85, no. 1. (2013): 1–19.
- Peirce, Ian G. *Swords of the Viking Age*. Woodbridge: The Boydell Press, 2002.
- Peterson, Lena. “Developments of Personal Names from Ancient Nordic to Old Nordic.” In *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Language*. Vol. 1. Szerk. Oskar Bandle et al., 745–53. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22. Berlin: de Gruyter, 2002.
- . “Mono- and dithematic personal names in Old Germanic.” In *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala 1–4. September 1986*. Szerk. Thorsten

- Andersson, 121–30. *Nomina Germanica* 18. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1988.
- . *Nordiskt runnamnslexikon*, 5. kiad. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2007.
- . *Lexikon över urnordiska personnamn*, 2004. (online: <https://web.archive.org/web/20120207160538/http://www.sofi.se/images/NA/pdf/urnord.pdf>) [Elérés: 2019. 01. 01.]
- . “The Development of Proto-Nordic Personal Names.” In *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Language*. Vol. 1. Szerk. Oskar Bandle et al., 664–71. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22. Berlin: de Gruyter, 2002.
- Piltz, Elisabeth, szerk. *Byzantium and Islam in Scandinavia. Acts of a Symposium at Uppsala University June 15–16 1996*. Jonsered: Paul Åströms Förlag, 1998.
- Pires, Helio. “Money for Freedom: Ransom Paying to Vikings in Western Iberia.” *Viking and Medieval Scandinavia* 7 (2011): 125–130.
- Pivány, Jenő. “Magyar volt-e a Heimskringla Tyrker-je?” *Századok* 43, no. 7. (1903): 571–77.
- Pletnjowa, Svetlana Alexandrowna. *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga*. Leipzig: Koehler & Amelang, 1978.
- Pohl, Walter. “Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies.” In *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, ed. Lester K. Little and Barbara H. Rosenwein, 13–24. Malden: Blackwell Publishers, 1998.
- Polgár Szabolcs. “A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak említése egy muszlim forrásban és a magyar fejedelmi székhely a 10. század első évtizedeiben.” In *Központok és falvak a bonfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Szerk. Kisné Cseh Julianna, 217–30. Tatabánya: Tatabányai Múzeum, 2002.
- . “Etil, a kazárok fővárosa. Az urbanizáció kezdetei a Volga-vidéken a középkorban.” *Aetas* 26, no. 3. (2011): 50–67.
- . *Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században az írott források tükrében*. Ph.D értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2006.
- . *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár, no. 32. Budapest: Balassi Kiadó, 2019.
- . “Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században (A Ġayhānī-féle leírás adatai a magyarok és a De Administrando imperio értesülései a besenyők kereskedelméről).” In *A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk. Petercsák Tivadar, 194–206. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger: Dobó István Vármúzeum, 2000.
- . “Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések az írott forrásokban.” In *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh László – Keller László, 92–101. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Budapest: Balassi Kiadó, 2004.
- . “Sarkel.” In *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd, 106–26. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- . “Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században.” In *Orientalista Nap 2000*. Szerk. Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori, 159–73. Budapest: MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, 2001.
- Pons-Sanz, Sara M. “Whom did Al-Ghazāl meet? An exchange of embassies between the Arabs of Al-Andalus and the Vikings.” *Saga-Book* 28 (2004): 5–28.
- Price, S. Neil. “Passing into Poetry: Viking-Age Mortuary Drama and the Origins of Norse Mythology.” *Medieval Archaeology* 54 (2010): 123–56.
- . “The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia.” Ph.D értekezés. Uppsala: University of Uppsala, 2002.

- . “Viking Phenomena: Current Archaeologies of the Early Medieval Scandinavians.” *The SAA Archaeological Record* 18, no. 3. (2018): 10–15.
- Price, T. Douglas et al. “Who was in Harold Bluetooth’s army? Strontium isotope investigation of the cemetery at the Viking Age fortress at Trelleborg, Denmark.” *Antiquity* 85 (2011): 476–89.
- Pritsak, Omeljan. “An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century.” *Folia Orientalia* 12 (1970): 241–59.
- . “An Eleventh-Century Turkic Bilingual (Turko-Slavic) graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev.” *Harvard Ukrainian Studies* 6, no. 2 (1982): 152–66.
- . “The Origin of Rus’.” *The Russian Review* 36, no. 3. (1977): 249–73.
- . *The Origin of Rus’. Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. Vol. 1. Cambridge: Harvard University Press, 1981.
- . “The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975): 211–35.
- Pushkina, Tamara. “Khazarian souvenirs.” In *Cultural interaction between East and West. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*, 149–51. Szerk. Ulf Fransson et al. Stockholm: Stockholm University, 2007.
- . “Viking-period pre-urban settlements in Russia and finds of artefacts of Scandinavian character.” In *Land, Sea and Home. Settlement in the Viking Period*. Szerk. John Hines – Alan Lane – Mark Redknap, 41–53. Maney: Northern Universities Press, 2004.
- Puškina, Tamara – Veronika V. Muraševa – Natalja V. Eniosova. “Der archäologische Komplex von Gnezdovo.” In *Die Rus’ im 9.–10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*. Szerk. Nikolaj A. Makarov, 250–81. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, no. 14. Kiel: Wachholtz – Murmann Publishers, 2017.
- Püspöki Nagy Péter. *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. 1000–1301*. Vol. I. Bratislava: Madách, 1989.
- Raffield, Ben – Claire Greenlow – Neil Price – Mark Collard. “Ingroup identification, identity fusion and the formation of Viking war bands.” *World Archaeology* 48, no. 1. (2015): 35–50.
- Raffield, Ben – Neil Price – Mark Collard. “Polygyny, Concubinage, and the Social Lives of Women in Viking-Age Scandinavia.” *Viking and Medieval Scandinavia* 13 (2017): 165–209.
- Raszovszkij, D. A. *Polovci. Csornije klobuki: pecsenyegi, torki i berengyeji na Ruszi i v Vengrii*. Moszkva: Civoi, 2012.
- Rácz Anita. *Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névtér Kiadványai 19. Debrecen: Debrecen University Press, 2011.
- Reichert, Hermann. *Lexikon der Altgermanischen Namen. Vol. 1. Text*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Révész László. *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest: Timp, 1999.
- . “Líralakú csatok a Kárpát-medencében.” *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 27 (1989): 513–41.
- Ribakov, A. B. *Kijerszkaja Rusz i russzkije knjazsesztva XII–XIII. vv.* Moszkva: Nauka, 1982.
- . *Jazicsesztvo drevnyih szlavan*. Moszkva: Nauka, 1981.
- Rohrer, Wiebke. “Wikinger oder Slawen? Die Interpretationsgeschichte frühpiastischer Bestattungen mit Waffenbeigabe.” In *Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Szerk. Anne Klammt – Sébastien Rossingol, 27–41. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2009.
- Romhányi, F. Beatrix. “A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban.” *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* (2016): 265–301.

- . “Salt Mining and Trade in Hungary before the Mongol invasion.” In *The Economy of Medieval Hungary*. Szerk. József Laszlovszky et al., 182–204. Leiden: Brill, 2018.
- Rose, Susan. *Medieval Naval Warfare 1000–1500*. London: Routledge, 2002.
- Rosén, Jerker. “Hird.” In *Kulturbistorisk Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*. Vol. 6. Szerk. Johannes Brøndsted et al., 568–80. København: Rosenkilde og Bagger, 1961.
- Roux, Jean-Paul. “Tengri.” In *Encyclopedia of Religion*. 2. kiad. Vol. 13. Szerk. Lindsay Jones, 9080–82. Detroit: Macmillan Reference USA, 2005.
- . “Turkic Religions.” In *Encyclopedia of Religion*. 2. kiad. Vol. 14. Szerk. Lindsay Jones, 9397–404. Detroit: Macmillan Reference USA, 2005.
- Róna-Tas András. *A honfoglaló magyar nép: bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.
- . “A magyar őstörténet hátterének keleti török (türk) forrásai.” In *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László, 7–22. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- . “Materialien zur alten Religion der Türken.” In *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*. Szerk. Walther Heissig – Hans-Joachim Klimkeit, 33–45. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1987.
- Rúnar Leifsson. “Evolving Traditions: Horse Slaughter as Part of Viking Burial Customs in Iceland.” In *The Ritual Killing and Burial of Animals. European Perspectives*. Szerk. Aleksander Pluskowski, 184–94. Oakville: Oxbow Books, 2012.
- Sarnyai Csaba. “Nálánál erősebb fa nincsen kerek e világon...”: a fa toposza az orosz mitikus hagyományban.” In *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk. Kocsis Mihály – Majoros Henrietta, 307–14. Szeged: SZTE Szláv Intézete, 2012.
- Sawyer, Peter. *Kings and Vikings. AD 700–1100*. London: Methuen, 1982.
- Scheel, Roland. “Concepts of cultural transfer between Byzantium and the north.” In *Byzantium and the Viking World*. Szerk. Fedir Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White, 53–87. *Studia Byzantina Upsaliensia* 16. Uppsala, Uppsala Universitet, 2016.
- . *Skandinaviern und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen*. Vol. 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- Schjødt, Jens Peter. “Ibn Fadlan’s account of a Rus funeral: To what degree does it reflect Nordic myths?” In *Reflections on Old Norse Myths*. Szerk. Pernille Hermann – Jens Peter Schjødt – Rasmus Trandum Kristensen, 133–49. Turnhout: Brepols, 2007.
- . “The Notion of Berserkir and the Relation between Óðinn and Animal Warriors.” In *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles: Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference. Durham and York 6th-12th August, 2006*. Vol. 2. Szerk. John McKinnell – David Ashurst – Donata Kick, 886–92. Durham: Durham University, 2006.
- Schmidt, Knud Rahbek. “On the possible traces of Nordic influence in Russian place-names.” In *Varangian Problems. Scando-Slavica Supplementum 1*. Szerk. Knud Hannestad et al., 143–46. Copenhagen: Munksgaard, 1970.
- . “The Varangian problem. A brief history of the controversy.” In *Varangian Problems. Scando-Slavica Supplementum 1*. Szerk. Knud Hannestad et al., 7–20. Copenhagen: Munksgaard, 1970.
- Schönfeld, Moritz. *Wörterbuch der Altgermanischen Personen- und Völkernamen*. Heidelberg: Carl Winter, 1911.
- Schramm, Gottfried. *Namenschatz und Dichtersprache. Studien zu den Zweigliedrigen Personennamen der Germanen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1957.

- Shandrovskaia, S. Valentina. "The Seal of Michael, Grand Interpreter of the Varangians." In *Byzantium and the Viking World*. Szerk. Fedir Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White, 305–12. Uppsala: Uppsala Universitet, 2016.
- Shaw, Philip A. "The Role of Gender in some Viking-Age Innovations in Personal Naming." *Viking and Medieval Scandinavia* 7 (2011): 151–70.
- Shepard, Jonathan. "From the Bosphorus to the British Isles: the way from the Greeks to the Varangians." In *Drevnejshbie gosudarstva Vostochnoj Evropy 2009 god*, 15–42. Moscow: Institut vseobshhej istorii PAH, 2010.
- . "Some Problems of Russo-Byzantine Relations c. 860–c. 1050." *The Slavonic and East European Review* 52, no. 126. (1974): 10–33.
- . "The English and Byzantium: a study of their role in the Byzantine Army in the later eleventh century." *Traditio* 29 (1973): 53–92.
- . "The Viking Rus and Byzantium." In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 496–516. London: Routledge, 2008.
- . "Yngvarr's expedition to the east and a Russian inscribed stone cross." *Saga-Book* 21 (1984–85): 222–92.
- Sielicki, Stanislaw. "Saxo Grammaticus on pre-Christian religion of the Slavs. The relevant fragments from book XIV of Gesta Danorum." (2015): 1–17. (Online: https://www.academia.edu/11345671/Saxo_Grammaticus_on_pre-Christian_religion_of_the_Slavs_the_relevant_fragments_from_book_XIV_of_Gesta_Danorum_final_draft) [Online elérés: 2017. 02. 23.]
- Sikora, Maeve. "Diversity in Viking Age Horse Burial: A Comparative Study of Norway, Iceland, Scotland and Ireland." *The Journal of Irish Archaeology* 12, no. 13. (2003–2004): 87–109.
- Simek, Rudolf. *Altnordische Kosmographie*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 4. Berlin: Walter de Gruyter, 1990.
- . *Die Wikinger*. München: Beck'sche Reihe, 1998.
- Simpson, Jacqueline. *Everyday life in the Viking Age*. London: Batsford, 1967.
- Sindbæk, M. Søren. "A Magyar Occurrence: Process, Practice and Ethnicity between Europe and the Steppes." *Acta Archaeologica* 70 (2000): 149–64.
- . "Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia." *Antiquity* 81 (2007): 119–32.
- . "Local and long-distance exchange." In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 150–58. London: Routledge, 2008.
- . "Varægiske vinterruter. Slædetransport i Rusland og spørgsmålet om den tidlige vikingetids orientalske import i Nordeuropa." *Formvænnen* 98, no. 3. (2003): 179–93.
- Sinor Denis, "Interpreters in Medieval Inner Asia." In Uó: *Studies in Medieval Inner Asia*, 293–320. Ashgate: Variorum, 1997.
- , szerk. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Sitdikov, G. Airat – Iskander L. Izmailov – Ramil R. Khayrutdinov. "Weapons, Fortification and Military Art of the Volga Bulgaria in the 10th – the First Third of the 13th Centuries." *Journal of Sustainable Development* 8, no. 7. (2015): 167–77.
- Sitzmann, Alexander. *Nordgermanisch-ostslavische Sprachkontakte in der Kiever Rus' bis zum Tode Jaroslavs des Weisen*. Vienna: Praesens Verlag, 2003.
- Slíz Mariann. *Anjou-kori személynévtár (1343–1359)*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2017.
- Ślupecki, Leszek. "Slavic religion." In *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. Szerk. Lisbeth Bredholt Christensen – Olav Hammer – David A. Warburton, 339–58. Durham: Acumen, 2013.

- Soloviev, Alexander V. "Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 8 (1960): 123–29.
- Sorokin, Petr. "Staraya Ladoga: a seaport in Medieval Russia." In *Connected by the Sea. Proceedings of the Tenth International Symposium on Boat and Ship Archaeology Roskilde 2003*. Szerk. Lucy Blue – Fred Hocker – Anton Englert, 157–62. Oxford: Oxbow Books, 2006.
- Spinei, Victor. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden: Brill, 2009.
- Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza, szerk. *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Stalsberg, Anne. "Scandinavian relations with Northwestern Russia during the Vikinga Age: the archaeological evidence." *JBS* 13, no. 3. (1982): 267–95.
- . "Scandinavian Viking-Age Boat Graves in Old Rus'." *Russian History/Histoire Russe* 28, no. 1–4. (2001): 359–401.
- . "The Scandinavian Viking Age Finds in Rus'. Overview and Analysis." *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission* 69 (1988): 448–71.
- . "Why so many Viking Age swords in Norway?" In *Proceedings of the 1st International Conference. Interethnic Relations in Transylvania Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe Sibiu, October 14th–17th, 2010*. Szerk. Ioan Marian Țiplic, 47–52. Sibiu: Lucian Blaga University of Sibiu Publishing House, 2011.
- Stanisławski, M. Błażej. "Preface." In *Scandinavian Culture in Medieval Poland*. Szerk. Sławomir Moździoch – Błażej Stanisławski – Przemysław Wiszewski, 7–18. Wrocław: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 2013.
- Stein-Wilkeshuis, Martina. "A viking-age treaty between Constantinople and northern merchants, with its provisions on theft and robbery." *Scando-Slavica* 37 (1991): 35–47.
- . "Scandinavians swearing oaths in tenth-century Russia: Pagans and Christians." *Journal of Medieval History* 28 (2002): 155–68.
- Steuer, Heiko. "Mittelasien und der Wikingerzeitliche Norden." In *Die Wikinger und das Frankische Reich. Identitäten zwischen Konfrontation und Annäherung*. Szerk. Kerstin P. Hofmann – Hermann Kamp – Matthias Wemhoff, 217–38. Paderborn: Wilhelm Fink, 2014.
- . "Zur ethnischen Gliederung der Bevölkerung von Haithabu anhand der Gräberfelder." *Offa* 41 (1984): 189–212.
- Stender-Petersen, Adolf. "The Byzantine Prototype to the Varangian story of the Hero's Death through his Horse." In Uő: *Varangica*, 181–88. Aarhus: Bianco Lunos, 1953.
- . "The Varangian Problem." In Uő: *Varangica*, 5–20. Aarhus: B. Lunos, 1953.
- . "Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes vāringi, Russ. vařag." *Acta Philologica Scandinavica. Tidskrift för nordisk sprögforskning* 6 (1931–1932): 26–38.
- Stephenson, Paul. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Stjerna, Niklas. "En stäppnomadisk rustning från Birka." *Formvänner* 99 (2004): 27–32.
- Struminski, Bohdan. *Linguistic Interrelations in Early Rus': Northmen, Finns and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries)*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996.
- Sudár Balázs. "A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A Hudúd al-álam és a magyar őstörténet." *Századok* 153, no. 1. (2019): 75–100.
- Svanberg, Fredrik. *Decolonizing the Viking Age*. Vol. 1–2. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003.
- Svane, Gunnar. "Vikingetidens nordiske låneord i russisk." In *Ottende tværfaglige vikingesymposium*. Szerk. Thorben Kisbye – Else Roesdahl, 18–32. Aarhus: Hiruni, 1989.
- Sverrir Jakobsson. "On the Road to Paradise: 'Austrvegr' in the Icelandic Imagination." In *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles: preprint papers of the 13th International Saga Conference Durham and York, 6th–12th, August, 2006*. Szerk. Donata Kick

- David Ashurst – John McKinnel, 935–43. Durham: Centre for Medieval and Renaissance Studies, 2006.
- . “Saracen Sensibilities: Muslims and Otherness in Medieval Saga Literature.” *The Journal of English and Germanic Philology* 115, no. 2. (2016): 213–38.
- . “Strangers in Icelandic Society 1100–1400.” *Viking and Medieval Scandinavia* 3 (2007): 141–57.
- . “The Varangian Legend: Testimony from the Old Norse Sources.” In *Byzantium and the Viking World*. Szerk. Fedir Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White, 345–62. Uppsala: Uppsala Universitet, 2016.
- Szabados György. “Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben.” *Acta Historica* 135 (2013): 3–24.
- . *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2011.
- . “The Hungarian National Defense during the German Wars 1030–1052.” *Chronica* 6 (2006) [2010]: 72–81.
- Szabó Csaba. “Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit.” *Ungarn-Jahrbuch* 21 (1995): 1–18.
- Szaharov, A. Ny. *Diplomatija Drevnej Ruszi*. Moszkva: Misl, 1980.
- . “Orosz-magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században.” *Századok* 120 (1986): 111–22.
- Szántó Richárd. “Skandináv források adatai a kelet-európai steppére.” In *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd, 173–80. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Szedov, V. V. *U izstokov vosztocnoszlavjanszkij goszdarsztvennosztvi*. Moszkva: URSZSZ, 1999.
- Szentgyörgyi Rudolf. *A tibanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. Ph.D értekezés. Budapest: ELTE-BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2010.
- Szenthe Gergely, “Gondolatok az Inquisitio de Theloneis Raffelstettensis kapcsán. Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti határainak kérdéséhez.” *Világtörténet* no. 1. (2007): 18–30.
- Székely, György. “Hungary and Sweden – Historical contacts and parallels in the Middle Ages.” In *Hungary and Sweden. Early contacts, early sources*. Szerk. Folke Lindenberg – György Ránki, 9–36. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Szilágyi Ferenc. *Sokféle neveknek magyarázatja. Névnapl szófőjtő az év (majd) minden napjára*. Budapest: Minerva RTV, 1987.
- Szili Sándor. “A ruszok kagánja. A kagán szó előfordulásának kérdései a 11. századi kijevi uralkodók címhasználatában.” In *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Szerk. Szvák Gyula, 73–77. Budapest: Russica Pannonica, 2015.
- Szolvov, Sz. M. „Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon.” Vol. 13. In Uő: *Szocsinyenyija v voszennadeatyi knyigah*. Vol. 7. Moszkva: Misl, 1991.
- Szovák Kornél. “Utószo és irodalom.” In *Képes Krónika*. Ford. Bollók János. 233–56.
- Szovák Kornél – Veszprémy László. “Krónikák, legendák, intelmek. Utószo.” In *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. 2. Szerk. Emericus Szentpétery, 750–61. Budapest: Nap Kiadó 1938. (bővített kiadása: Szovák Kornél – Veszprémy László, 1999.
- Szőcs Tibor. “A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink.” *Fons* 14 (2007): 59–95.
- Szvák Gyula – Szili Sándor, szerk. *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források*. Debrecen: Russica Pannonica, 2009.
- Szverdllov, M. V. *Domongolszkaja Rusz. Knyjaz i knyazseszkaja vlasztj na Ruszi VI – pervoj tretyi XIII vv*. Szentpétervár: Akagyemiceszkij projekt, 2003.

- Takács Zoltán Bálint. "A magyarok megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De Administrando Imperio című munkájában." *Savaria. A vas megyei múzeumok értesítője* 28 (2004): 317–33.
- Tarras, Victor. "Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus'." *Slavic Review* 24, no. 3. (1965): 395–406.
- Tesch, Sten. "Att parera eller paradera. Ett tusenårigt svärdshjalt från Sigtuna och dess europeiska sammanhang." *Situne Dei* (2015): 14–27.
- Thoroczkay Gábor. "A magyar krónikairódom kezdeteiről." In *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely, 23–31. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, 2010.
- . "Krónikakompozíció." In *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. Vol. 6. Szerk. Tamás Zsuzsanna, 322–24. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- Thörnqvist, Clara. *Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1948.
- Thulin, Alf. "The Third Tribe of the Rus." *Slavia Antiqua* 25 (1978): 99–139.
- Togan, Zeki Validi Ahmed. *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1939.
- Tolocsko, P. P. *Drevnyaja Rusz. Ocserki szocialno-politiceszkij isztorii*. Kijev: Naukova dumka, 1987.
- . *Kocsejje narodi sztyepei i Kijevszkaja Rusz*. Szentpétervár: Aleteja, 2017.
- Tomka Péter. "Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében." In *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyéek közigazgatásának történetéből*. Szerk. Horváth József. Győr: Győr-Moson-Sopron megye önkormányzata, 2010. 9–20.
- Townend, Matthew. *Language and History in Viking Age England: linguistic relations between speakers of Old Norse and Old English*. Turnhout: Brepols, 2002.
- . "Viking Age England as a Bilingual Society." In *Cultures in Contact. Scandinavian Settlements in England in the Ninth and Tenth Centuries*. Szerk. Dawn M. Hadley – Julian D. Richards, 89–105. Turnhout: Brepols, 2000.
- Tóth Sándor László. "A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai." In *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk. Kocsis Mihály – Majoros Henrietta, 339–53. Szeged: SZTE Szláv Intézete, 2012.
- . "A honfoglalás előtti magyar kalandozások." *Hadtörténelmi Közlemények* 109, no. 4. (1996): 3–37.
- . *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged: Históriaantik Könyvkiadó, 2010.
- . "Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában." *Életünk* 7 (1996): 571–98.
- Tóth Zoltán. "A Botond-monda eredete s az anonymusi Botond-hagyomány." *Hadtörténelmi Közlemények* 35 (1988): 467–83.
- Tókei Ferenc, szerk. *Nomád társadalmak és államalakulatok (tanulmányok)*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Tőser Márton. "A 971. évi dorostoloni hadjárat." *Hadtörténelmi Közlemények* 115, no. 2. (2002): 335–52.
- Tulinus, Torfi H. "Sagas of Icelandic Prehistory (fornaldarsögur)." In *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*. Szerk. Rory McTurk, 447–61. Malden: Blackwell Publishing, 2005.
- . *The Matter of the North. The Rise of Literary Fiction in Thirteenth-Century Iceland*. Ford. Randi C. Eldevik. Odense: Odense University Press, 2002.
- Türk Attila. *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Ph.D. értekezés. Szeged, 2011.
- Tyihomirov, M. N. *Drevnyerusszkije goroda*. Moszkva: Gosz. Izd. Polity. lit., 1956.

- Urbańczyk, Przemysław. "Who were the early Rus'?" In *Rus' in the ninth–12th centuries: Society, State, Culture*. Szerk. Nikolaj A. Makarov – A. E. Leontiev, 228–33. Moscow: Drevnosti Severa, 2014.
- Urtāns, Juris. "Liežēres Rūnakmens." *Kultūras Krustpunkti* 7 (2015): 15–24.
- Validi-Bonn, A. Zeki. "Die Schwerter der Germanen, nach arabischen Berichten des 9–11. Jahrhunderts." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 9, no. 1. (1936): 19–37.
- Varga Gábor. *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. München: Verlag Ungarisches Institut, 2003.
- Vasziljevskij, V. G. "Varjago-russzkaja i varjago-anglijszkaja družsina v Konsztantynoplje XI i XII vekov." *Trudi* 1 (1908): 355–78.
- Vásáry István. *A régi Belső-Ázsia története*. 2. kiad. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.
- . "Hungarians and Mongols as "Turks": on the applicability of ethnic names." In *Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in honour of Csanád Bálint on the occasion of his 70th Birthday*, 537–43. Szerk. Ádám Bollók – Gergely Csiki – Tivadar Vida. Budapest: MTA Institute of Archaeology, 2016.
- . "Medieval Russian Terms for 'Armor' of Oriental Origin." In *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden*, 435–45. Szerk. István Zimonyi – Osman Karatay. Wiesbaden: Harrosowitz, 2016.
- Vernadsky, George. "Lebedia Studies on the Magyar Background of Kievan Russia." *Byzantion* 14, no. 1. (1939): 179–203.
- . *The Origins of Russia*. Oxford: Clarendon Press, 1959.
- Veszprémy László. "A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban." In *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)*. Szerk. Kincses Katalin Mária, 197–200. *Rerum Fides*, no. 2, Budapest: Line Design, 2019.
- . "Fikció és valóság István korában. Kós Károly: Az országépítő." *Korunk* 26, no. 8. (2015): 13–21.
- . "Korhűség és forrásérték a magyar krónika egyes fejezeteiben." In *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Vol. 2. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél, 809–21. Budapest – Debrecen, 2014.
- . "Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon." In *Európa és Magyarország Szent László korában*. Szerk. Bárány Attila – Pósn László, 57–70. Debrecen: MTA, 2017.
- Vékony Gábor. "A kazár kérdés. I." *Életünk* 30, no. 8–9. (1992): 919–38.
- . *Magyar őstörténet – Magyar honfoglalás*. 3. kiad. Budapest: Nap Kiadó, 2016.
- . "Sókereskedelelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt." In *Quasi liber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi, 655–62. Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet, 2004.
- Viszockij, Sz. A. *Drevnyerusszkije graffiti Szofiji Kijenszkij XI–XIV. vv.* Vol. 1. Kijev: Naukova Dumka, 1966.
- Wamers, Egon. "Aus Onkel Emilius' Schublade. Ein neuer kontinentaler Beschlag aus Lolland." In *Itinera archaeologica: Vom Neolithikum bis in die frühe Neuzeit. Festschrift für Torsten Capelle zum 65. Geburtstag*. Szerk. H. Eilbracht et al., 303–13. Rahden: Leidorf, 2005.
- Wallace, Birgitta. "The discovery of Vinland." In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 604–12. London: Routledge, 2008.
- Walter, Emil. "Namnen Tunna och Gommon i tjeckiska legender och kronikor." In *Studia Slavica Gunnaro Gunnarson sexagenario dedicate*. Szerk. Józef Trypućko, 147–96. *Studia Slavica Upsaliensia* 1. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1960.
- Wenska, Izabella. "Sacrifices among the Slavs: Between Archaeological Evidence and 19th Century Folklore." *Analecta Archaeologica Ressorviensia* 10 (2015): 271–313.

- Whaley, Diana. "Skaldic poetry." In *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*. Szerk. Rory McTurk, 479–502. Malden: Blackwell Publishing, 2005.
- Wickham, Chris. *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Wikander, Stig. *Araber, Vikingar, Väringar*. Lund: Svenska Humanistiska Förbundet, 1978.
- Williams, Henrik. „Runes.” In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 281–90. London: Routledge, 2008.
- Yotov, Valeri. "Traces of Scandinavian Warriors' Presence in the Balkans." In *Scandinavia and the Balkans. Cultural Interaction with Byzantium and Eastern Europe in the First Millenium AD*. Szerk. Oksana Minaeva – Lena Holmquist, 187–204. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Zachrisson, Inger. "The Sámi and their interaction with the Nordic peoples." In *The Viking World*. Szerk. Stefan Brink – Neil Price, 32–39. London: Routledge, 2008.
- Zalinyjak, A. A. *Drevnyenovgorodskij dialekt*. II. kiad. Moszkva: Jiziki szlavjanszkoj kulturi, 2004.
- Zhivkov, Boris. *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, no. 30. Leiden: Brill, 2015.
- Zimonyi István. "A besenyők nyugatra vándorlásának okai." *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 106 (1998): 129–44.
- . *A magyarság korai történetének sarokpontjai: elméletek az újabb irodalom tükrében*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 28. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.
- . "Arab források a honfoglalás kori magyarokról." In *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs et al., 257–66. Budapest: MTA-BTK, 2014.
- . *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. Leiden: Brill, 2015.
- . *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- . "The Origins of the Volga Bulgars." Ph.D értekezés. Studia uralo-altaica, Szeged: University of Szeged, 1989.
- . "Volgai bolgárok és a volgai út." In *Uő: Középkori nomádok – korai magyarok*. 62–67. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest: Balassi Kiadó, 2012.
- . "Why were the Hungarians referred to as 'Turks' in the Early Muslim Sources?" In *Néptörténet – Nyelvtörténet: A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. László Károly – Éva Nagy Kincses, 201–12. Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, 2001.
- . "Wolgabulgaren." In *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 9. Szerk. Robert Auty – Charlotte Bretscher-Gisiger, 315–17. Munich: Artemis Verlag, 1998.
- Zoëga, Geir T. *A Concise Dictionary of Old Icelandic*. Oxford: Clarendon Press, 1910.
- Zuckerman, Constantin. "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Kairo." *Revue des études byzantines* 53 (1995): 237–70.
- Zsoldos Attila. "Árpád-kori vendégjárás." *Erdélyi Riport Hírmagazin* 13, no. 517. (2014): 25–27.
- Pórdís Edda Jóhannesdóttir. "Þrjár gerðir Jómssvíkinga sögu." *Gripla* 28 (2017): 73–102.
- Pórdís Edda Jóhannesdóttir – Veturlíði Óskarsson. "The Manuscripts of Jómssvíkinga saga. A Survey." *Scripta Islandica* 65 (2014): 9–29.

Absztrakt

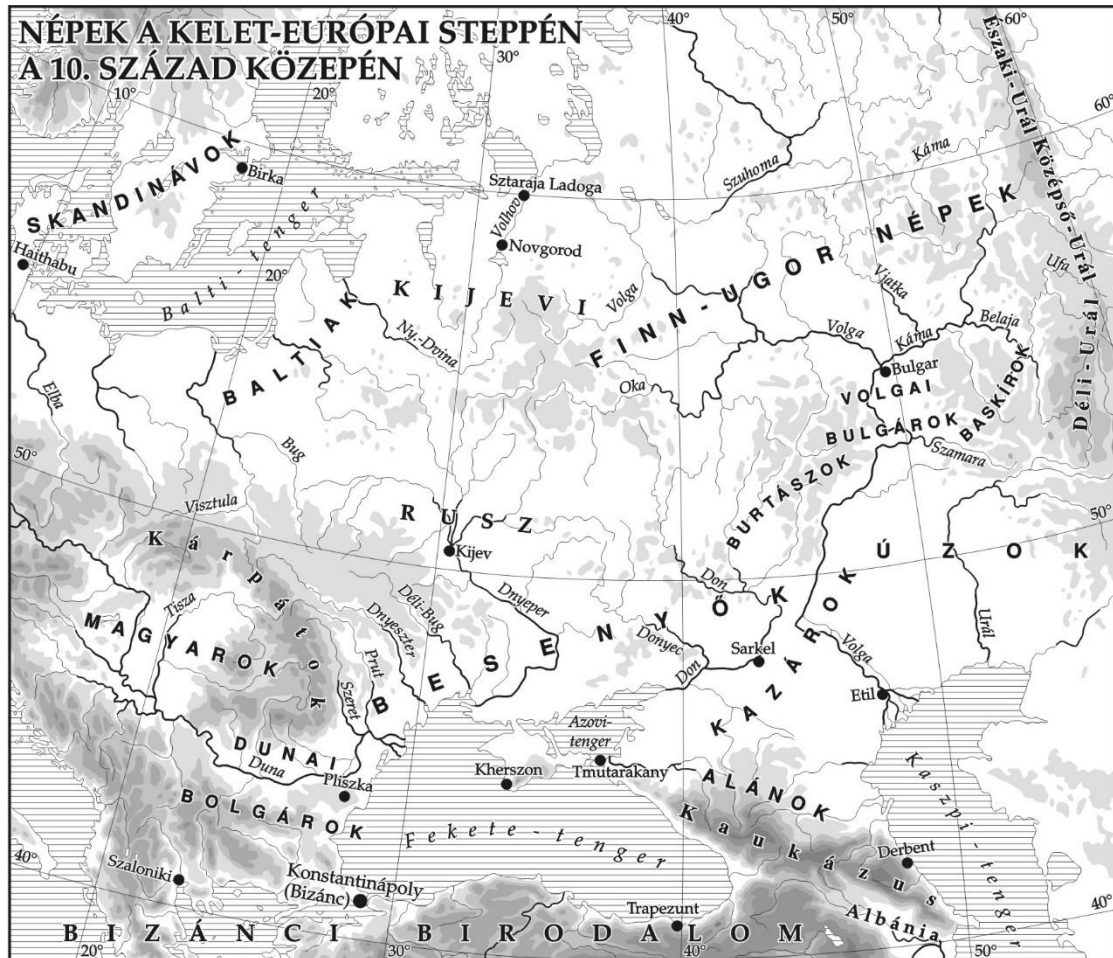
A kora középkori skandinávok „keleten” – a mai európai orosz területeken és azokon túl – tevékenykedő csoportját a korabeli források „ruszoknak” vagy „varégoknak” nevezik. A középkori izlandi sagák által „keleti útként” (*austrvegr*) említett területen a vikingek már a 9. században kapcsolatba léptek Kelet-Európa lakosaival, köztük az ún. steppe régió nomád népeivel. Ezeket a kapcsolatokat többnyire mellőzi a szakirodalom, köszönhetően annak, hogy korábban (politikai motivációktól fűtve) a kutatás inkább a skandináv-szláv viszonyra koncentrált. Jelen doktori értekezésben arra igyekszünk rámutatni, hogy az alkalmankénti fegyveres összecsapásoktól eltekintve a „viking ruszok” gyümölcsöző kapcsolatokat alakítottak ki a Volga-Dnyeper folyók térségének nomád (vagy fél-nomád), többségükben török kultúrájú népeivel. A steppei népek közül főként a skandinávok volgai bulgárokkal, kazárokkal, besenyőkkel és a magyarokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolataira, a köztük zajló (igen gördülékeny) kommunikációra, közös katonai akcióikra és helyenkénti közös megtelepedésükre fókuszálunk. A dolgozatban emellett érvelünk, hogy ezek a kapcsolatok kulturális egymásra hatással és kölcsönzéssel jártak (vallásos rituálék, anyagi kultúra és mindennapi szokások átvételével) és jelentősen hozzájárultak a 9–11. század első fele között formálódó rusz identitás kialakulásához. A viking-nomád érintkezések mellett külön figyelmet szentelünk a skandináv-magyar kapcsolatoknak mind a honfoglalást (895) megelőző, mind az azt követő időszakban. Ezzel az a célunk, hogy Magyarországot végre felhelyezzük a „Viking Világ térképére”, illetve, hogy – olykor korábban nem tárgyalt források bevonásával – a középkori magyar történelem egy eddig többnyire mellőzött szeletét új megvilágításba helyezzük. Noha a dolgozat elsősorban írott – bizánci, muszlim, latin, szláv és óészaki – forrásokra épülő történeti értekezés, nagy szerepet kapnak a régészeti leletek, míg időnként az értelmezést nyelvészeti adatok árnyalják.

Summary

Early medieval Scandinavians operating along the so-called 'Eastern Way' (*austrvegr*) of the Icelandic sagas, encompassing the territories of today's European Russia and beyond, were often labelled as Rus' or Varangians in contemporary sources. Already in the ninth century, the Vikings entered into variable relationships with the inhabitants of Eastern Europe, among them with the nomadic tribes of the steppe region. These contacts, however, are largely neglected in scholarly discourse as previous research (mainly motivated by political factors) tended to focus more on the Scandinavian-Slavic relations. In the present thesis, it will be pointed out that apart from occasional hostilities, the relationship of the Viking Rus' with the various (culturally) Turkic groups of the Volga-Dnieper region – with emphasis on the Volga Bulgars, Khazars, Pechenegs and Magyars – could have been fruitful on multiple levels. Besides the Slavs, steppe nomads were the main partners of the Viking Rus' in the period, testified to by close commercial ties, fluent communication between the parties, joint operations in warfare and co-habitation in certain areas. It will be argued that these contacts resulted in cultural borrowings (adoption of ritual traditions, material culture and everyday customs) and contributed significantly to the development of Rus' identity during the course of the ninth–mid-eleventh centuries. Special attention is devoted to the relationship between Scandinavians and Magyars/Hungarians both before and after the latter's settlement in the Carpathian Basin (895). This is in order to finally place Hungary on the 'map of the Viking World' and to assess a largely neglected segment of medieval Hungarian history with the aid of some previously undiscussed material. Although mainly a historical study, building on Byzantine, Muslim, Latin, Slavic and Old Norse written sources, the investigation draws heavily on archaeological evidence and is supplemented occasionally with linguistic data.

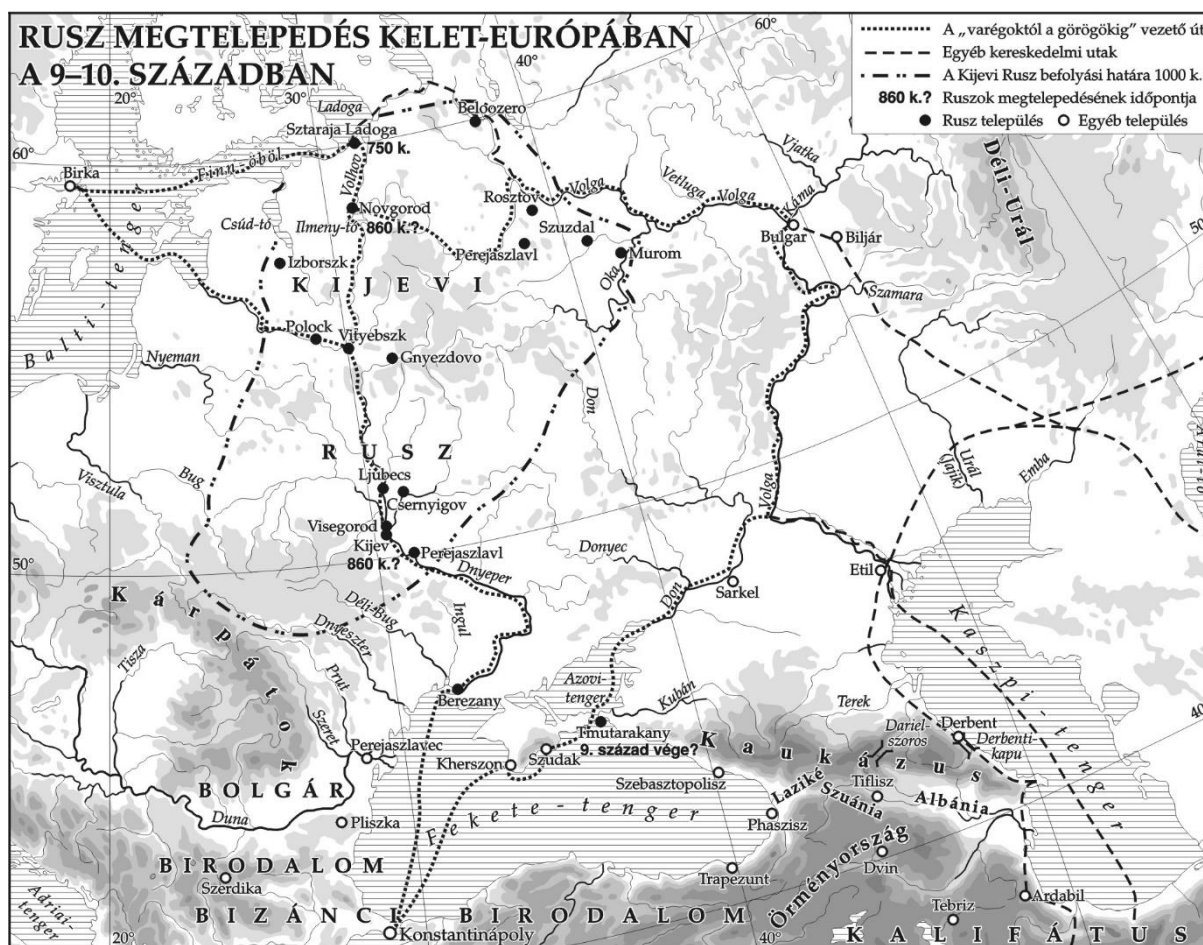

Fig. 2.

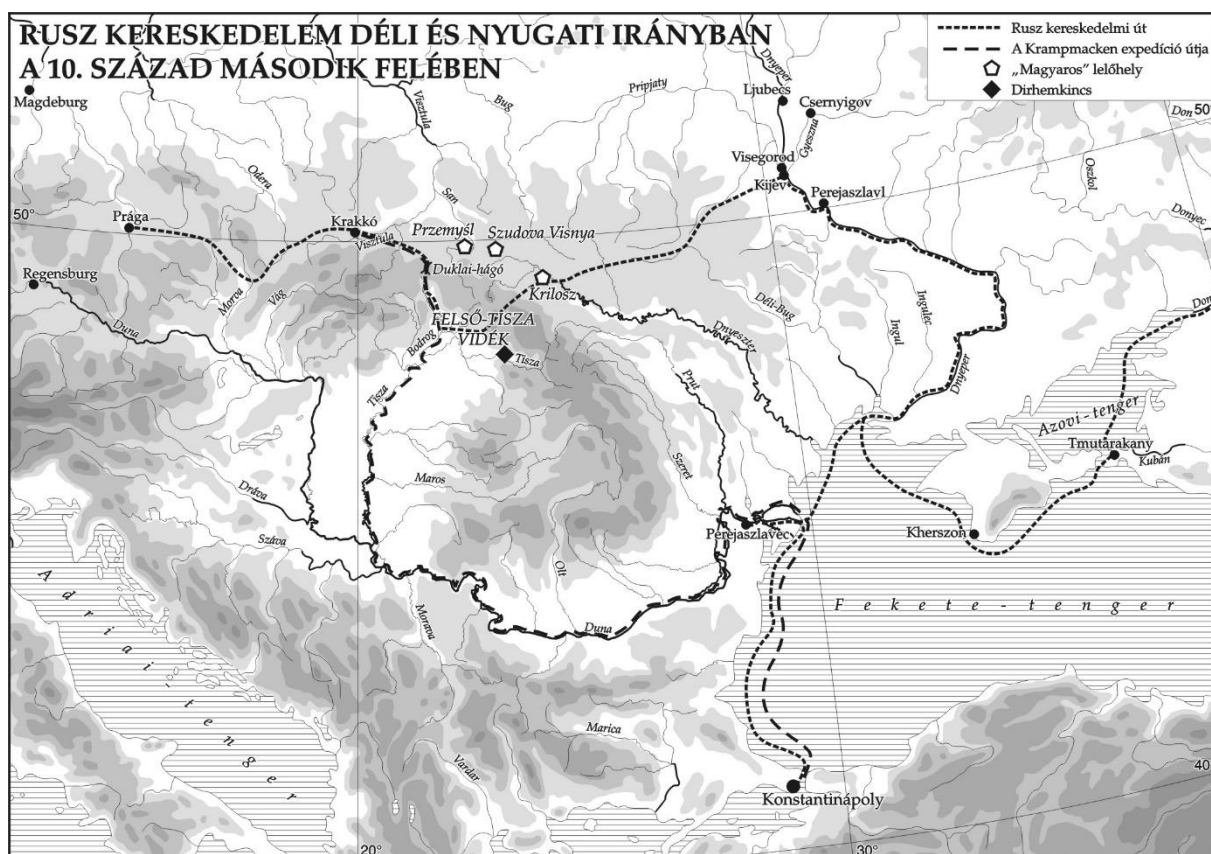
(Készítette: Nagy Béla)

Fig. 3.

(Készítette: Nagy Béla)

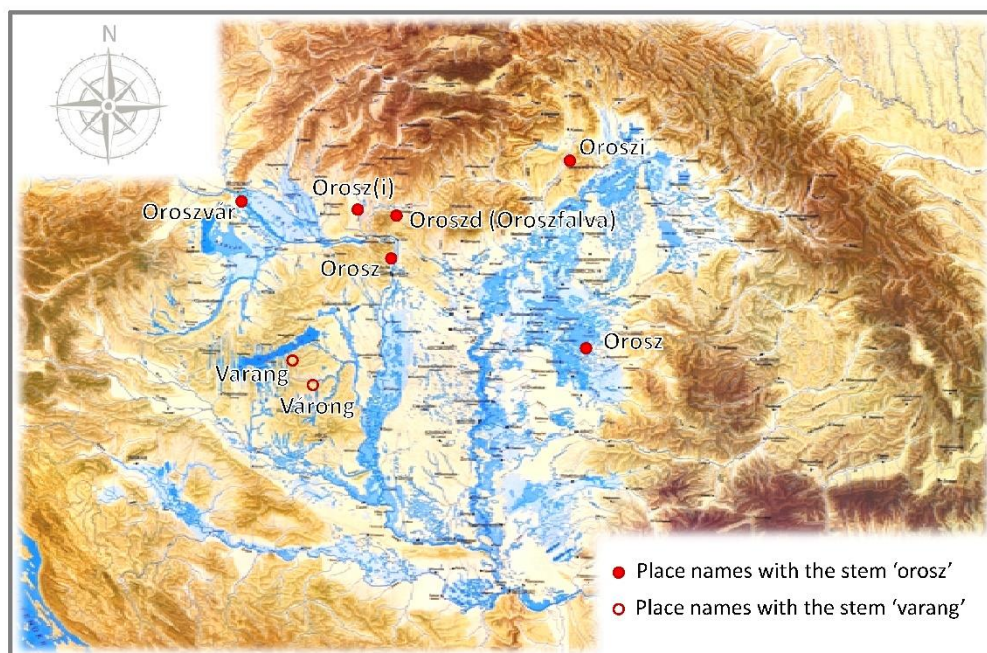
Fig. 4.

(Készítette: Nagy Béla)

Fig. 5.

Rusz- és varég illetőségű helynevek a Kárpát-medencében Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* Vol. 1–4. című műve alapján

(Forrás: Katona Csete, „Vikings in Hungary? The Theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers”, *Viking and Medieval Scandinavia* 13 (2017), 33. Készítette: Szilágyi Zsolt. Az alaptérkép forrása: <https://foldepites.files.wordpress.com/2009/12/5-karpat-medence-kesz-wo9.jpg>)

Képek

1. Kép

A Skylitzés-krónika jelenete a trák asszonyról és a varég gárdistákról

(Forrás:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bf/A_Thracesian_woman_kills_a_Varangian.jpg [letöltés ideje: 2019. 03. 08.]

2. Kép

Buggyos nadrágot viselő vikingek a Tängelgårda-i rúnakövön (Gotland, Svédország)

(Forrás:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/84/Hild_and_Hjadningavig_on_Hamars_%28I%29.JPG [Letöltés ideje: 2019. 03. 08.]

3. Kép

Buggyos nadrágot viselő vikingek a Smiss-i rúnakövön (Gotland, Svédország)

(Forrás: http://research.fibergeek.com/wp-content/uploads/2010/06/smiss_runestone.jpg
[Letöltés ideje: 2019. 03. 08.]

4. Kép

Lovakat kirakodó viking hajó ábrázolása a Bayeux-i faliszőnyegen

Forrás: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:BayeuxTapestryScene39.jpg> [Letöltés ideje: 2018. 02. 01.]

5. Kép

Magyarországi „viking” kardok

1: Budapest Erzsébet-híd (©Magyar Nemzeti Múzeum); 2: Szob-Kiserdő (©Magyar Nemzeti Múzeum); 3: Vác-Csörögi szőlők (©Tragor Ignác Múzeum); 4: Székesfehérvár-Rádiótelep (83-as sír) (©Szent István Király Múzeum); 5: Székesfehérvár-Rádiótelep („A”-sír) (©Szent István Király Múzeum); 6: Székesfehérvár-Sárkeresztúr (©Szent István Király Múzeum)

(Forrás: Katona Csete, „Vikings in Hungary? The Theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers”, *Viking and Medieval Scandinavia* 13 (2017), 41. Készítette: Véber Zoltán)

6. Kép

Ringerike-stílusban díszített viking lándzsahegy a Duna medréből, szórványlelet (©Magyar Nemzeti Múzeum)

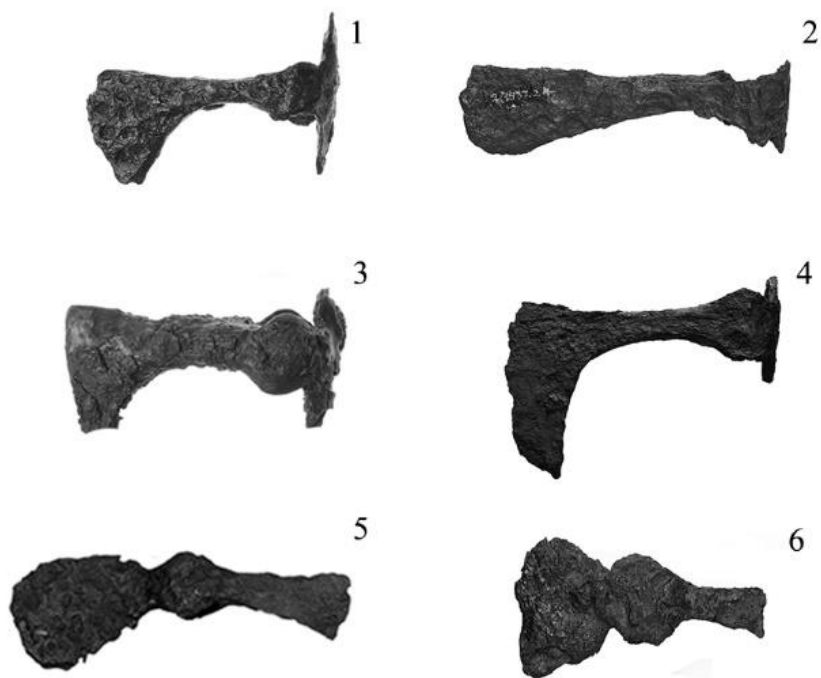

(Forrás: Katona Csete, „Vikings in Hungary? The Theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers”, *Viking and Medieval Scandinavia* 13 (2017), 43. Készítette: Véber Zoltán)

7. Kép

Rusz típusú baltafejek Magyarországról (1–4) összehasonlítva a reguláris magyar típusú baltafejekkel (5–6)

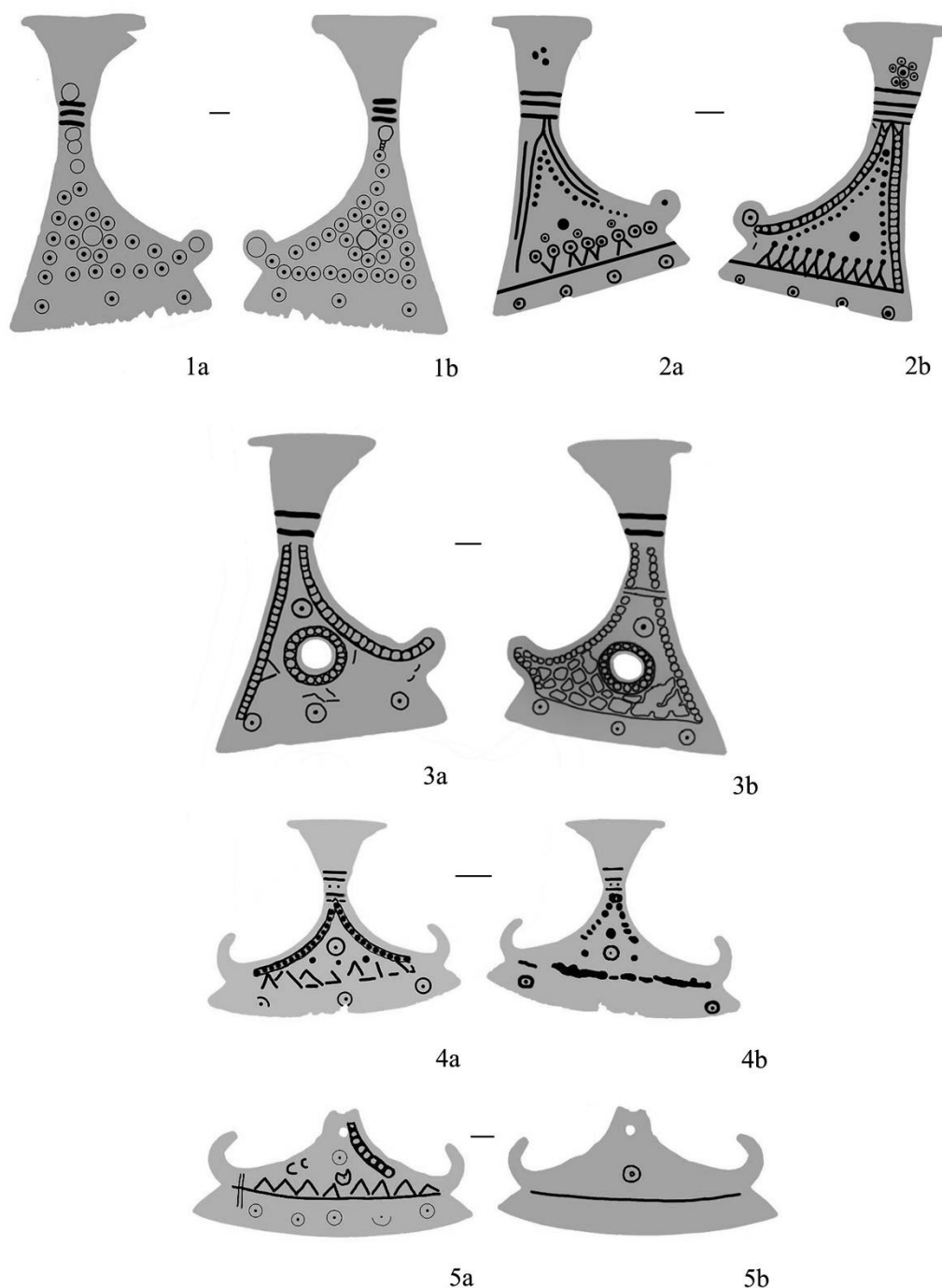
1: Hajdúszoboszló-Árkoshalom (©Déri Múzeum, photo: Ákos Jurás); 2: Szob-Kiserdő (©Magyar Nemzeti Múzeum); 3: Sárrétudvar-Hízóföldek (©Déri Múzeum, photo: Ákos Jurás); 4: Szob-Vendelin (©Magyar Nemzeti Múzeum); 5: Nagyhalász-Zomborhegy (©Magyar Nemzeti Múzeum); 6: Tiszavasvári (©Magyar Nemzeti Múzeum)

8. Kép

Díszített baltaamuletek a Kárpát-medencéből

1a-b: Dabas-Templom-domb; 2a-b: Hajdúdorog-Pedagógus-földek (Kövecses-halom); 3a-b: Valkó-Öregszőlők; 4a-b: Szabolcsveresmart; 5a-b: Sály-Lator, Örsúrvár

(Forrás: Füredi et al. „Baltaalakú amuletek a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniaturizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori

rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről”, in *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6.* Vol. 2, szerk. Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs, Magyar (Budapest – Esztergom: Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, 2016), 403–448. 26. Tábla)

Forrásrészlet 1.

Kap. XXXIV.

Oddr er nú kominn á Jórsalaland; hann snýr nú leið sinni út til Jórdánar, þar ferr hann ór klæðum öllum ok ór skyrtu sinni, ok helt hon öllum kostum sínum. Hann snýr nú austr með hafinu til Sýrlands ok hefir örvamel sinn á baki.

Oddr ferr nú af landi; er ekki sagt af ferð hans, fyrr en hann kemr austr á Ungaraland. Þar réðu fyrir landi konungar II ungir, hétu Vilhjálmr ok Knútr; þeir höfðu fyrir skömmu tekit við föðurleifð sinni. Vilhjálmr var þeira ellri ok vildi hann einn hafa forráð fyrir þeim, en Knútr unði því eigi; urðu þeir af því missáttir ok heldu úfríð.

En af því at Vilhjálmr var þeira reyndr meir í orrostum, þá varð hann liðfleiri ok drjúgari; kom Knútr á flótta ok lét lið mikit. Stökk hann þá ór ríki sínu; aflaði hann þá liðs hvargi sem hann fekk.

Þá er svá er komit, kemr Oddr til mós við Knút konung ok bauð honum lið sitt. Konungr spurði, hverr hann væri, en Oddr sagði. Knútr konungr mælti: 'Hefir þú farit til Bjarmalands fyrir löngu?' 'Ja,' sagði Oddr, 'var ek þar.' Konungr mælti þá: 'Velkominn skaltu með oss vera; skaltu geraz forstjóri fyrir liði mínu.'

Kap. XXXV.

Nú dróz lið mikit til Knúz konungs, ok eptir þat snýz hann aptr með herinn til síns lands. Oddr mælti þá til Knúz: 'Nú vil ek, at þú sendir menn til konungs, bróður þíns, ok bjóðir honum frið ok jafnsætti ok helmingaskipti á ríki. Konungr segir: 'Þessa för vil ek, at þú farir.' Oddr hefir nú með sér C manna ok finnr Vilhjálm konung ok segir honum boð bróður síns. Vilhjálmr konungr segir, at hann vill enskis skiptis Knúti konungi unna á ríki meira en hann sé innan hirðar. Oddr kvað hann eflaust mega þat vita, at Knútr konungr mun eptir leita sínum hluta. Þeir skilðu at svá mæltu.

Oddr ferr nú ok segir Knúti konungi svá skapat, ok at þeim var allra sætta varnat. Eptir þat stefna þeir herinum í mót Vilhjálm konungi, ok þegar þeir finnaz, slær þar í mikinn bardaga. Oddr gekk svá hart fram, at hann brauz á skjáldborg Vilhjálm konungs, ok um síðir lagði hann sverði í gegnum hann; fell konungr þá undir merkjum sínum.

Var þáæpr sigróp um allan herinn. Knútr konungr lét þá stöðva bardagann ok bjóða öllum mönnum grið. Tók þat þá öll alþýða; játtu honum allir menn þá hlýðni ok gáfu þar til trú sína. Eptir þat settiz Knútr konungr í ríki sitt; bauð hann þá Oddi alla kosti með sér.

Hér um kvað Oddr þessa vísu:

'Unþak eige,	áþr Ungara,
lofpunga tvá	líta knáttak;
réþk með öþrom	arfs at kveþja,
veittak jöfre	vilt ofsinne.'

Kap. XXXVI.

Oddr hefir þar nú verit svá, at nökkurum misserum hefir skipt, ok þá gerir honum svá leitt, at hann má þar með engu móti lengr dveljaz. Konungr býðr honum lið mikit, en hann kvez þat með engu móti vilja.

(Forrás: *Örvar-Odds saga*, szerk. R. C. Boer (Halle: May Niemeyer, 1892), 65–67)